

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
STATE HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT
«UZHGOROD NATIONAL UNIVERSITY»
FACULTY OF HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

ISSN 2523-4498 (Print)
ISSN 2786-6513 (Online)

**НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: ІСТОРІЯ

**SCIENTIFIC HERALD
OF UZHGOROD UNIVERSITY**
Series: HISTORY

Засновник і видавець ДВНЗ
«Ужгородський національний університет».
Виходить з 1995 року

Founder and publisher – State higher educational establishment
«Uzhhorod National University».
Published since 1995

**ВИПУСК 2 (53)
ISSUE 2 (53)**

**Ужгород 2025
Uzhhorod 2025**

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет» 28 жовтня 2025 р., протокол №13*

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б»
Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття
наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ» (Наказ МОН України № 1301
від 15.10.2019 р., додаток 8).

Науковий вісник проіндексовано в науково-репозитарних базах, наукометричних базах даних та наукових пошукових
системах: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open
Ukrainian Citation Index (OUCI), Scilit, Sciencegate, BASE (Bielefeld Academic Search Engine).**

**Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч.
заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор)
та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2025. Вип. 2 (53). 206 с.**

Головний редактор:

Данилець Юрій – кандидат історичних наук, ThDr., доцент; доцент кафедри археології, етнології та культурології,
заступник декана з міжнародної співпраці Факультету історії та міжнародних відносин Державного вищого
навчального закладу «Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна.

Заступник головного редактора:

Прохненко Ігор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент; доцент кафедри археології,
етнології та культурології Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет»,
Ужгород, Україна.

Редакційна колегія:

Галемба Агнешка – доктор габілітований, професор Інституту археології та етнології Польської Академії Наук,
Варшава, Польща; **Гутька Мирослав** – магістр, PhD, доцент, завідувач кафедри історії Філософського
факультету Католицького університету в Ружомберку, Ружомберок, Словаччина; **Калішевська Івона** – доктор,
доцент, заступник директора Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету,
Варшава, Польща; **Марек Павел** – PhDr. PaedDr., Ph.D., професор, почесний професор кафедри історії
університету Палацького в Оломоуці, Оломоуц, Чехія; **Мойжес Володимир** – кандидат історичних наук, доцент;
завідувач кафедри археології, етнології та культурології Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», Ужгород, Україна; **Немеш Ярослав** – магістр, PhD, доцент; доцент
кафедри історії Педагогічного факультету Університету Коменського в Братиславі, Братислава, Словаччина;
Тюрк Атілла – доктор габілітований, професор та завідувач кафедри археології ранньої Угорщини та періоду
міграції народів Інституту археологічних наук, Католицький університет імені Петра Пазманя, Будапешт,
Угорщина; **Цоранич Ярослав** – доцент PhDr., PhD., доцент кафедри історичних наук, заступник декана з
навчально-виховної роботи, акредитації та оцінювання якості Греко-католицького богословського факультету
Пряшівського університету, Пряшів, Словаччина; **Шмігель Міхал** – дос. PhDr., PhD., доцент кафедри історії
Філософського факультету Університету Матея Бела в Банській Бистриці, Банська Бистриця, Словаччина; **Шмід
Марек** – доцент PhDr., Ph.D., доцент кафедри історії церкви та історії літератури Католицького теологічного
факультету Карлового університету, доцент інституту історії Філософського факультету Південночеського
університету в м. Чеське Будейовіце, Прага, Чехія; **Шульце Вессель Мартін** – доктор, професор; професор
історичного семінару Історія Східної та Південно-Східної Європи, університету Людвіга-Максиміліана в
Мюнхені, Мюнхен, Німеччина; Юзвяк Ігнацій – доктор, дослідник Центру досліджень міграції Варшавського
університету, Варшава, Польща.

Засідання Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 19/2178 від 27.06.2024 р.

Ідентифікатор медіа R30-04770 у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа.

*Раніше – Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія KB № 7972
від 9 жовтня 2003 р.*

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат, дат тощо
відповідає автор. Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>

Адреса редакції: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Факультет історії та міжнародних відносин, пл. Народна, 3,
м. Ужгород, 88000, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

УДК 001:94 (100) + 94 (477)

У 33

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(53\).2025](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(53).2025)

Recommended to publication by the Scientific Council of Uzhhorod National University, record №13 from October 28, 2025.

Under the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the collection is included in CATEGORY «B» of the List of electronic professional publications of Ukraine authorized to publish theses of applicants for the degree of doctor and candidate of sciences in the field «HISTORICAL SCIENCES» (Order of the MES of Ukraine № 1301 on 15.10.2019, Appendix 8).

Scientific Herald is indexed in: **Index Copernicus International, Crossref, Google Scholar, National Library of Ukraine Vernadsky, Open Ukrainian Citation Index (OUCI), Scilit, Sciencegate, BASE (Bielefeld Academic Search Engine).**

Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History / Ministry of Education and Science of Ukraine; State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations; [Editorial board: Y. Danylets (editor-in-chief) and other]. Uzhhorod: Publisher of Uzhhorod National University «Hoverla», 2025. Issue 2 (53). 206 p.

Editor-in-chief:

doc. Iurii Danylets, Candidate of History, ThDr., Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, Deputy Dean for International Cooperation of the Faculty of History and International Relations of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine.

Deputy Editor:

doc. Igor Prokhnenko, Candidate of History, Senior Research Fellow, Docent of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of the Faculty of History and International Relations of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine.

Editorial board:

dr hab. *Agnieszka Halemba* – Professor of the Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland; doc. Mgr. *Miroslav Hutka* – Ph.D., Head of Department of History of the Faculty of Arts and Letters, Catholic University in Ruzomberok, Ruzomberok, Slovakia; dr *Iwona Kaliszewska* – Assistant Professor, Deputy Director (International Collaboration) of the Institute of Ethnology and Cultural Anthropology University of Warsaw, Warsaw, Poland; prof. PhDr. PaedDr. *Pavel Marek* – Ph.D., Professor; Emeritus Professor of the Department of History of the Faculty of Arts, Palacký University Olomouc, Olomouc, Czech Republic; doc. *Volodymyr Moyzhes* – Candidate of History, Associate Professor; Head of the Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies of the Faculty of History and International Relations of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Uzhhorod, Ukraine; doc. Mgr. *Jaroslav Nemeš* – Ph.D., Docent of the Department of History of the Faculty of Education Comenius University in Bratislava, Bratislava, Slovakia; prof. *Türk Attila* – Professor and Head of Department of Early Hungarian and Migration Period Archaeology, Institute of Archaeological Sciences, Pazmany Peter Catholic University, Budapest, Hungary; doc. PhDr. *Jaroslav Coranič* – Ph.D., Docent of Department of historical sciences, Vice-Dean for Education, Accreditation and Quality Assurance of the Greek-Catholic Theological Faculty, University of Prešov, Prešov, Slovakia; doc. PhDr. *Michal Šmigol'* – Ph.D., Docent of the Department of History of Faculty of Arts, Matej Bel University, Banská Bystrica, Slovakia; doc. PhDr. et PaedDr. *Marek Šmíd* – Ph.D., Docent of the Department of Ecclesiastical History and Literary History of the Catholic Theological Faculty, Charles University, Docent of the Institute of History of the Faculty of Arts, University of South Bohemia České Budějovice, Prague, Czech Republic; prof. Dr. *Martin Schulze Wessel* – Professor of Eastern European History at the Ludwig-Maximilian University, Munich, Germany; dr *Jozwiak Ignacy* – PhD, researcher at the Center for Migration Studies, University of Warsaw, Warsaw, Poland.

Meeting of The National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine No. 19/2178 of 27.06.2024.

National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine. Media identifier R30-04770 in the Register of media.

Before – Certificate of state registration of the printed mass media: series KB № 7972 from October 9, 2003.

The editorial board publishes materials without sharing author's views in some cases. The author is responsible for the content of publication, credibility of the facts, quotations, dates etc. The Peer-reviewed Journal.

All electronic versions of articles in the collection are available on the official website edition <http://visnyk-ist.uzhnu.edu.ua/>

Editorial Board Address: SHEE «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations,
3 Narodna-sq., Uzhhorod, 88000, e-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

© Scientific Herald of Uzhhorod National University. Series: History, 2025

© Printing House of Uzhhorod National University «Hoverla», 2025

© Copyright by the contributors, 2025

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Волощук Мирослав

Хто і коли міг посприяти укладенню двосторонньої угоди між самодержцем всієї Русі Романом Мстиславовичем і угорським герцогом Андрієм?8

Січ Ванесса

Дружини репресованих священників Мукачівської греко-католицької єпархії в матеріалах Галузевого архіву Служби безпеки України в Закарпатській області18

Нікітчук Олександр

Художфонд – комбінат мистецтва та пропаганди: художники зсередини системи (1945 – 1991).....25

Міщанин Василь

Радянська обрядовість на Закарпатті середини 1970-х рр.: «традиційні свята» і «нові обряди»48

Гаврилів Юрій

Періодизація репатріації кримськотатарського народу: концептуальний аспект64

Валівко Андрій

Громадсько-політична діяльність Юрія Шухевича щодо вшанування учасників боротьби за незалежність України в ХХ столітті69

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Баукова Анастасія

Гори і боги: метаморфози «високої класики» в культурній спадщині античної Анатолії.....75

Козловський Сергій

Чиновництво середньовічного Китаю епохи династії Тан (618 – 907): підготовка кадрів, система відбору, державні школи та палацові іспити.....84

Фенич Володимир, Алешкевич Ярослав

«Сім вільних мистецтв»: як навчалися, як писали і як ставали освіченими інтелектуалами в європейському середньовічному суспільстві кліриків, воїнів та трудівників до появи університетів (VII – XII ст.)95

Міговк Ріхард, Зубанич Ласлов

Формування чисельності населення комітатів Унг, Берг, Угоча та Мараморш у середньовіччі126

Ільницький Дмитро

Державотворча діяльність Карла IV Люксембурга як рушійна сила еволюційних змін у чеських землях XIV століття136

Куштан Наталія

Вплив Кутногорського декрету Вацлава IV на розвиток Празького університету та суспільне життя Чеського королівства в умовах розгортання гуситського руху 143

Костьо Дюла

Насилля в Ужанському, Березькому, Угочанському та Марамороському комітатах восени 1918 року: причини, виконавці та жертви 151

Жиров Олексій, Дегтярьова Еліна

Художники Підкарпатської Русі у чехословацькій пресі 1921 – 1937 рр. 160

Марек Павел

До змін у складі членської бази Чехословацької соціалістичної партії в 1948 – 1989 роках (англійською) 167

**ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ**

Світлик Неля, Кузьма Вікторія

Особливості викладання давньої історії України в сучасній школі (на основі підручників рекомендованих МОН) 176

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

Шаталов Денис

День Перемоги як політика і як пам'ять. Еволюція вигляду та значення комеморативних заходів: криворізький випадок (1991 – 2025) 184

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ

CONTENT

HISTORY OF UKRAINE

Voloshchuk Myroslav

Who and when Could have Promoted the Conclusion of a Bilateral Agreement Between the Autocrat of All Rus' Roman Mstyslavovych, and the Hungarian Prince Andrew?8

Sich Vanessa

Wives of repressed priests of the Mukachevo Greek Catholic Diocese in the materials of the Sectoral Archive of the Security Service of Ukraine in Zakarpattia Region18

Nikitchuk Oleksandr

The Art Fund as an Institution of Art and Propaganda: Artists Within the System (1945 – 1991).....25

Mishchanyn Vasyl

Soviet ritualism in Transcarpathia in the mid-1970s: «traditional holidays» and «new rites”48

Havryliv Yuriy

Periodization of the repatriation of the Crimean Tatar people: a conceptual aspect64

Valivko Andrii

Socio-political activities of Yuriy Shukhevych in commemorating participants of the struggle for Ukraine's independence in the 20th century69

WORLD HISTORY

Baukova Anastasiya

Mountains and gods: Metamorphoses of the "high classic" in the cultural heritage of ancient Anatolia.....75

Kozlovskiy Serhii

Clerical officials of medieval China in the Tang Dynasty era (618 – 907): personnel training, selection system, state schools and palace exams.....84

Fenysh Volodymyr, Aleshkevych Yaroslav

"The Seven Liberal Arts": How Learned, How They Wrote, and How Became Enlightened Intellectuals in the European Medieval Society of Clerics, Warriors, and Workers Before the Emergence of Universities (7th – 12th centuries)95

Mihovk Rikhard, Zubanych Laslov

The formation of the population of the counties of Ung, Bereg, Ugocha and Maramorosh in the Middle Ages.....126

Ilytskyy Dmytro

State-building activities of Charles IV of Luxembourg as a driving force of evolutionary changes in the Bohemian lands of the 14th century136

Kushtan Nataliia

The Impact of the Kutná Hora Decree of Wenceslas IV on the Development of Charles University and the Social Life of the Czech Kingdom Amid the Rise of the Hussite Movement 143

Kosztó Gyula

Causes, perpetrators and victims. Violence committed by the population in the counties of Ung, Bereg, Ugocsa and Máramaros in the autumn of 1918 151

Zhyrov Oleksii, Degtyaryova Lina

Artists of Subcarpathian Ruthenia in the Czechoslovak Press, 1921 – 1937..... 160

Marek Pavel

On the Transformation of the Membership Base of the Czechoslovak Socialist Party in the period from 1948 to 1989..... 167

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDY AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Svitlyk Nelia, Kuzma Viktoriya

Specific Features of Teaching Ancient Ukrainian History in Contemporary Schools (Based on Officially Approved Textbooks)..... 176

ANTROPOLOGY, ETHNOLOGY, ORAL HISTORY

Shatalov Denys

Victory Day as politics and as memory. The evolution of the form and meaning of commemorative events: the case of Kryvyi Rih (1991 – 2025) 184

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94-028.44:929.731:341.24

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(53\).2025.341103](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(53).2025.341103)

ХТО І КОЛИ МІГ ПОСПРИЯТИ УКЛАДЕННЮ ДВОСТОРОННЬОЇ УГОДИ МІЖ САМОДЕРЖЦЕМ ВСІЄЇ РУСІ РОМАНОМ МСТИСЛАВОВИЧЕМ І УГОРСЬКИМ ГЕРЦОГОМ АНДРІЄМ?

Мирослав Волощук¹

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології і міжнародних відносин, директор Центру медієвістичних студій Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ,
E-mail: myroslav.voloshchuk@cnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-1737-7205>

У хроніці Романовичів XIII ст., відомій загалом як Галицько-Волинський літопис, присутній фрагмент про якусь двосторонню угоду між майбутнім королем Угорщини Андрієм II та князем Романом Мстиславовичем. Про неї 1207 р. угорському володареві нагадав посол краківсько-сандомирського князя Лешека Білого, який відправив до двору Арпадів малолітнього Данила Романовича. За текстом цієї невідомої за часом укладення угоди обидва володарі присягали подбати про нащадків один одного у разі смерті когось із них самих. За контекстом сюжету не зрозуміло, коли могло діяти до такого союзу і хто забезпечував двосторонню комунікацію. В історіографії переважає думка про укладення угоди у короткому хронологічному коридорі між коронацією Андрія II 29 травня і смертю князя Романа 19 червня 1205 р. Однак шляхом залучення цілої низки пам'яток історіописання та угорських дипломів XIII ст. ми дійшли децю інших висновків. Оскільки в угоді чітко згадуються діти обох володарів, її неможливо було укласти раніше кінця 1203 – 1204 рр., а саме – до народження первістка Андрія, доньки Марії (Роман Мстиславович на той момент вже був батьком чотирьох дітей, з яких двоє синів – Данила і Василька йому народила друга дружина). У цей час угорський герцог, втретє (після намагань 1197 і 1199 рр.) спробувавши скинути з престолу свого старшого брата Емерика, зазнав поразки та потрапив до в'язниці. Спершу бунтівний герцог відбував покарання у твердині Кнегинець (Кене, Кенне) під хорватським Вараждином, а згодом був переведений до Естергома. На ту мить у його житті це був чи не найбільш драматичний період. Сподіватися на допомогу західних сусідів не доводилося, а тому, на нашу думку, єдиним, хто погодився підтримати Андрія, став Роман Мстиславович. Для нього ця угода за сприятливих обставин відкривала перспективи визнання в'язнем права руського володаря на Галич і Галицьку землю (де угорський герцог короткочасно правив упродовж 1188 – 1189 рр.), з чим історики погоджуються. Забезпечити комунікацію між володарями міг, як ми припускаємо, представник вищої угорської знаті зі Святоюрсько-Пезинського відгалуження роду Гонт, син Фоми комес Олександр. Він єдиний, кому король висловлював особливу вдячність за вірну службу у часі свого ув'язнення, надавши 1206 р. земельні угіддя Cheturtuchyel та підтвердивши їх 1216 р. Представники роду Гонт-Познан (Huntrapzan), сам Олександр, члени його сім'ї та родини – систематичні учасники східної політики Арпадів з кінця XI ст. Вони чудово розуміли специфіку стосунків із сусідніми князями, а за свої зв'язи постійно розширювали родинний земельний фонд на сході Угорського королівства, у безпосередній близькості до володінь держателів Галича і Галицької землі.

Ключові слова: Андрій II, Роман Мстиславович, Угорське королівство, Русь, рід Гонт, комес Олександр, двостороння угода.

Постановка проблеми. Біографія великого князя і самодержця всієї Русі Романа Мстиславовича (1168 – 1205)* віддавна привертала увагу дослідників. Оскільки 19 червня 2025 р. минуло 820 років від миті його загибелі під містом Завихост (тепер – однойменне місто Сандомирського повіту Свентокшиського воєводства, Польща), маємо добру нагоду знову звернути свою увагу на деякі сторінки життєпису цієї непересічної постаті свого часу. Добре відомо, що обсяг джерельної інформації про руського володаря – незначний. Окрім безпосередньо руського літописання, він цікавив деяких грецьких і польських

хроністів. Напівпольське «за кужелем» коріння князя Романа² та його активна участь у внутрішньо-політичному житті розрізнених держав П'ястів кінця XII – початку XIII ст. не залишилися без уваги у поодиноких текстах чеського чи французького походження [Волощук, 2025]. Однак при цьому дивує цілковита відсутність інформації про Романа Мстиславовича в угорських джерелах. При цьому добре відомо, що чинна угорська династія Арпадів мала досвід взаємодії з князем як під час короткотривалого правління того у Галичі 1188 р., так і особливо після другого здобуття ним галицького

¹ © Волощук М.

* Тут і далі наведено роки правління.

² Матір'ю князя була донька Болеслава Кривоустого Агнешка [Домбровський, 2015, с. 226–227].

престолу упродовж 1198/9 – 1205 рр. Саме цей успіх дозволив князеві поступово перетворитися на одного з наймогутніших на Русі, а його володіння у галицькій частині через густо заліснене пасмо Карпат декілька років межували з Угорським королівством по чергово на чолі з королями Емериком (1196 – 1204), Володиславом III (1204 – 1205) і Андрієм II (1205 – 1235).

Менше, ніж за місяць до загибелі Романа Мстиславовича угорський престол посів знайомий йому ще з 80-х рр. XII ст. другий син Бели III (1172 – 1196) – герцог Андрій. Оскільки угорські джерела про їхні двосторонні відносини «мовчать», увагу істориків віддавна привертав дещо пізнішого походження запис *хроніки Романовичів XIII ст.* (більш відомої загальною назвою як *Галицько-Волинський літопис*) наступного змісту: «В та ж[е] лѣта Данила посла Лестько въ | оугры и с ним посла посоль свои Вачеслава лысого, | рекый королеви: "Азь не поманоух[ъ] звады Романовы, | тобѣ друогъ бѣ, клаласа бѣста, ако встав[ъ]шю | в[ъ] животѣ племени его любовь имѣти [акцент наш. – авт.], н[ы]нѣ же и згнаніе быс[тъ] на них[ъ]. Н[ы]нѣ идеж[е] вземше, предаеѣ имь | вт[ъ]чство их[ъ]". Корол[ъ] же си словеса пріемь, съжалиси | и бывшим[ъ], встави ж[е] Данила оу себе, а Лест[ъ]ко кна|гиню и Васил[ъ]ка в себе» [Chronica Galiciano-Voliniana, 2017, s. 14–15].

Наведений сюжет переповідає поневіряння Романової родини (удови і двох дітей – Данила та Василька) після загибелі князя. Не будучи певною за своє становище у Галичі, не маючи підтримки серед родини й еліт на Волині, відчуваючи небезпеку за здоров'я і життя дітей, «велика княгиня Романова» вдалася по допомогу до краківсько-сандомирського князя Лешка Білого (1194 – 1227), до слова, учасника подій під Завихостом 19 червня 1205 р. і одного з винуватців загибелі її чоловіка. Спершу «Лест[ъ]ко не поманоу вражды, но с великою ч[ъ]стїю прїа | атровь свою и дѣтате» [Chronica Galiciano-Voliniana, 2017, s. 14], а далі вирішив за необхідне через свого посла нагадати королю Андрієві II про якусь, незрозумілу до кінця за змістом присягу, яку той колись дав Романові.

Стан вивчення проблеми. В історіографії цей сюжет не залишився поза увагою дослідників. Якщо окремі вчені обмежувалися лише констатацією факту відтвореного у тексті [Карамзин, 2014, с. 520; Соловьев, 1851, с. 557; Петрушевич, 1854, с. 15; Петрушевич, 1871, с. 23], із другої половини XIX ст. в історіографії відмічається тенденція все-таки зрозуміти природу зафіксованих двосторонніх стосунків Андрія II та Романа Мстиславовича. Наведемо найбільш знакові з них. У розумінні Дениса Зубрицького, Андрій II «[...] був другом батькові сиріт [...] присягав мати до них любов» [Зубрицкий, 1852, с. 40]. За словами Ісидора Шараневича, «Роман був уклав із королем Угорським союз і той присягав вчиняти по любові залишеному після життя його племені» [Шараневич, 1863, с. 67]. Микола

Костомаров писав так: «Сей побратим був перше супротивником Романа – той-сам угорський королевич Андрій, що колись то разом із своїм вітцем програв його з Галича; опісля, коли Роман вдруге заволодів Галичем, вони подружили ся, назвали ся побратимами і постановили між собою таку угоду: коли хто них умре скорше, то другий має задбати про його семью» [Костомарів, 1918, с. 130]. Михайло Грушевський розумів наведений пасаж, як факт існування якогось «недавнього порозуміння», розлога конкретика якого була узгоджена між Андрієм II і Лешком Білим під стінами волинського Володимира [Грушевський, 1993, с. 22]. Іван Гарайда з даного приводу писав так: «Романови удалося скоро навязати зносини із новим угорським володарем. Лѣтописець въ интересномъ свѣтлѣ представляе приязнь Романа и Андрія. Посля него прийшло межи ними до порозумѣня, на основѣ котрого въ случаю смерти котрой небудь стороны, друга мала заопѣковатися остаючими сиротами» [Гарайда, 1943, с. 133].

Владімир Пашуто вважав, що Роман Мстиславович «[...] з Угорщиною мав договір про мир» [Пашуто, 1950, с. 193]. Історик бачив Андрія II другом князя Романа та опікуном його дітей [Пашуто, 1968, с. 242]. Броніслав Влодарський залишив розлогіший коментар до теми: «[...] між Романом і Андрієм існувало порозуміння, укладене напевне в останні місяці життя Романа, за яким у разі смерті котрогось із них інший мав взяти під опіку дітей померлого» [Wlodarski, 1966, s. 33]. Зі слів Івана Крип'якевича, Андрій II проголосив себе протектором Романовичів [Крип'якевич, 1984, с. 89; Крип'якевич, 1999, с. 116].

Зі слів Олександра Головка «[...] десь на початку 1205 р. Роман підписав з новим королем Угорщини Андрієм II угоду про допомогу і патронат над дітьми у випадку смерті когось із володарів» [Головко, 2001, с. 186; пор.: Головко, 2006, с. 244]¹. Результатом укладення у кінці 1204 р. – першій половині 1205 р. «троїстого русько-угорсько-польського договору» вважав слова Лешкевого посла до Андрія II Микола Котляр [Котляр, 2002, с. 102]. У іншій монографії, присвяченій постаті Данила Романовича, учений повторив свої слова [Котляр, 2008, с. 93], однак кількома сторінками раніше зазначав, що «[...] готуючись до вирішального наступу на Галич, Роман в 1198 р. підписав мир з Угорщиною, що діяв аж до смерті нашого князя» [Котляр, 2008, с. 44]. В цілому, складно зрозуміти логіку оповіді М. Котляра, бо упродовж 1198 – 1205 рр. угорський престол посідали одразу три королі – Емерик, Володислав III та Андрій II. Для Дюри Гарді очевидно, що літописець приховував зміст угоди, яку Андрій раніше уклав із князем Романом щодо захисту його дітей [Харди, 2002, с. 119]. У розумінні Л. Войтовича «[...] у другій половині 1204 р. – на початку 1205 р. було укладено трійсту угоду про взаємодопомогу з угорським королем Андрієм II та польським князем Лешком Білим» [Войтович, 2001, с. 26; Войтович, 2006, с. 480]².

¹ У дещо оновленій редакції: «Пізніше Роман уклав тісний союз з останнім [Андрієм. – О. Г.], що відкрило для обох союзників можливість у доволі сприятливих умовах вирішувати власні домашні справи» [Головко, 2021, с. 283].

² У дещо оновленій версії: «[...] відразу після смерті короля Імре його брат Андрій II уклав угоду з Романом Мстиславичем про взаємодопомогу і патронат над дітьми обох володарів на випадок передчасної смерті» [Войтович, 2015, с. 168]. Коментуючи аналізований нами сюжет, «колишнім союзником Романа» автор

Як пише Александр Майоров, «[...] тільки після смерті Імре (30 листопада 1204 р.) Роман Мстиславич підписав з новим королем Андрієм II угоду про взаємну допомогу та патронат над дітьми обох володарів на випадок передчасної смерті когось із них» [Майоров, 2011, с. 149].

Оригінально, на наш погляд, розібрати цей сюжет намагався Сергей Горovenko. Характеризуючи суть угоди, історик не був надто оригінальним: «Андрій і Роман стали друзями і присягнули, що у разі загибелі одного з них, інший заопікується його дітьми» [Горovenko, 2010, с. 71]. Однак час її укладення він визначив 1202 – 1203 рр., а причини вбачав у потребі герцога Андрія залучити Романові сили до боротьби за угорський престол зі своїм старшим братом королем Емериком. Учений вважав, що руський князь долучився до цієї боротьби у лютому 1203 р. [Горovenko, 2010, с. 71]. І хоча у текстах джерел прямих підтверджень ми не знайдемо, як аргумент історик пропонував дещо пізніший за часом появи фрагмент. Після повернення Данила Романовича (1205 – 1264) від хана Бату (1227 – 1255) 1246 р., придворний історіописець князя залишив наступні слова: «О, злаа честь | татар[ь]скаа! Егож[е] wt[ь]ць бѣ ц[а]рѣ в роус[ь]кой земли, иже покори | половец[ь]коюю землю и воева иныє **страны всѣ** [акцент наш. – авт.]» [Chronica Galiciano-Voliniana, 2017, s. 293]. За замовчування, «страны всѣ» мусіли включати й Угорське королівство.

Для Віталія Нагірного йшлося про те, що «[...] угорський король визнав права Романа до Галицької землі, а між ними постав союз, що передбачав взаємну опіку на їхніми дітьми у разі завчасної смерті одного з монархів» [Nagirnyj, 2011, s. 118]. Даріуш Домбровський зазначав так: «[...] якогось чітко неокресленого часу до 1205 р. [князь Роман. – Д. Д.] уклад – незнаного, на жаль, до кінця змісту – порозуміння з Андрієм [...] цей трактат відіграв надзвичайно істотну роль для захисту інтересів дітей Романа в період одразу ж після його трагічної загибелі» [Dąbrowski, 2012, s. 28]. Існування до 19 червня 1205 р. якоїсь «нещодавньої взаємної домовленості з батьком нового князя [тобто, Данилом Романовичем. – авт.]» визнає В. Александрович [Александрович, 2019, с. 172]. Коментуючи цей фрагмент джерела, Мартін Гомза вказував: «Хроніст розкриває цікаве повідомлення, що коріння союзу і приязні між угорським королем Андрієм II і Романом Мстиславовичем могли сягати часів, коли Андрій боровся за угорський трон зі своїм братом Емериком» [Haličsko-volynska kronika, 2019, s. 100, pozn. 36]. Едвард Горанін цей пасаж розуміє так: «[...] допустимо, що між Романом Мстиславовичем і Андрієм II постало яесь порозуміння (угода про виживання?), яке істотно (як надалі виявиться у оповіді хроніки) вплинуло на долі сиріт і удови-княгині» [Kronika Haličsko-Wołyńska, 2020, s. 35, przur. 3]. Марта Фонт допускає, що «[...] між Романом і Андрієм між смертю Емеріка (угор. Імре, 30 листопада 1204 р.) та

завихостською битвою (19 червня 1205 р.) могло дійти до добрих стосунків» [Фонт, 2021, с. 92]. Дуже шкода, що не вважали за потрібне належно проаналізувати коментований сюжет упорядники текстологічного видання *Галицько-Волинського літопису* на чолі з Олексієм Толочком. Колектив авторів пропонує лише якісь натяки на існування ранішого порозуміння між князем Романом і Андрієм II [Галицько-Волинський літопис: текстологія, 2020, с. 145–146]¹.

Відтак, нескладно помітити, що за понад 200 років вивчення життя й діяльності князя Романа Мстиславовича, час і обставини укладення ним якоїсь до кінця не зрозумілої за змістом угоди із сином Бели III – Андрієм залишаються незраними. Аналогічно невідомо, хто брав участь у переговорному процесі. Історики аналізували наведений фрагмент джерела самотньо, без залучення додаткових матеріалів, насамперед – угорського походження. Більше того нерідко пов'язували цього штибу незнану угоду із подальшими цілком «теплим», приязним ставленням Андрія II до старшого Романовича у дитячі роки та під час поневірянь між різними землями. У викладці джерела, на думку істориків, слід брати до уваги наступні фрагменти: «[...] по см[ь]рти Романовѣ сн[и]малса корол[ь] [Андрій II. – авт.] сѣ ѿтровою своєю в Саноцѣ и приаль | бѣ бѣ Данила тако милого с[ь]на своего» [Chronica Galiciano-Voliniana, 2017, s. 7–8], «Данилови сжшо | вѣ оугрех[ь], корол[ь] же Андрей, и боаре оугор[ь]стїи, и вса | земля хоташе дати дѣщерѣ свою за кнаса Да[н]ила, обѣма дѣт[ь]скама бывшим[а], зане с[ь]на оу нег[о] не бѣ» [Chronica Galiciano-Voliniana, 2017, s. 27], а також «Корол[ь] же Андрѣи не забы лю[б]ви своєа прѣвья, юже имѣаше къ братоу си || великомуу кнасу Романоу» [Chronica Galiciano-Voliniana, 2017, s. 39–40].

У цій статті спробуємо запропонувати деякі рішення на розв'язання поставлених перед собою завдань та досягнення винесеної у назву статті мети.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, варто погодитися із версією існування якоїсь двосторонньої угоди, що існувала між Андрієм II та князем Романом Мстиславовичем на момент загибелі останнього. Намір Романової удови шукати захисту і притулку саме у короля Угорщини мусила бути вмотивована не тільки далекими родинними зв'язками. Дійсно тепле до пори до часу ставлення Арпадів до малолітніх Романовичів також не вимірювалося суто династичною доцільністю через включення Андрієм ще певне до кінця 1205 р. до складу свого титулу додатку *Galitiae Lodomeriaeque Rex* [Волошук, Домбровський, 2020, с. 45–49]. Зауважмо, що й Данило Романович намагався віддячити взаємністю у стосунках з дітьми Андрія II, принаймні там, де це було можливо. Так, укотре здобувши Галич навесні 1230 р., «Данилw ж[е] | прїєм[ь]ши град[ь], помануов[ь]шю **любовь корола Андрѣа** [акцент наш. – авт.], | и поусти с[ь]на его, и провуди и до рѣкы Днѣстра» [Chronica Galiciano-Voliniana, 2017, s. 147]. Тобто, незважаючи на жорстке протиставлення обох за Галицьку землю у

називав Андрія II у спільній з Володимиром Александровичем монографії, присвяченій королю Данилові Романовичу [Александрович, Войтович, 2013, с. 43].

¹ Цей фрагмент мав би розміщуватися між сторінками 106–119, але його там немає.

1228 – 1235 рр., волинський князь надовго запам'ятав прихильність короля Угорщини, яку досвідчив у юні роки. Це тепле ставлення мусіло мати свою передісторію у стосунках Андрія з Даниловим батьком – Романом Мстиславовичем, відтворену у нагадуванні Лешека Білого: «кжаласа бѣста, јако встав[ъ]шю | в[ъ] животѣ племени его любовь имѣти» [Chronica Galiciano-Voliniana, 2017, s. 15].

Зі змісту фрази можна зрозуміти, що присягу було дано в часі, коли обоє, швидше за все, вже мали дітей, а також життю обох володарів чи котрогось із них існувала загроза. Добре відомо, що князь Роман у першому, укладеному між 1182 – 1183 рр., шлюбі з донькою Рюрика Ростиславовича (1161 – 1210) Предславою привів на світ двох доньок – Феодору та Олену¹. Натомість друга дружина князя, про канонічний дозвіл на шлюб з якою нам нічого невідомо, після 1200 р. подарувала чоловікові синів – Данила і Василька (1203 – 1269) [Домбровский, 2015, с. 308–331]. З огляду на доволі пізній для першого шлюбу вік князя Романа – близько 30 років – ми не виключаємо його одруження у молодому віці, джерельних свідчень про що не уціліло. Роман Мстиславович був набагато старшим за свого угорського візаві, котрий появився на світ десь 1176/7 р. [Вертнер, 2024, с. 174]. Одружився Андрій на Гертруді Андекс-Меранській близько 1203/4 р., адже їхня перша дитина – донька Марія – народилася щонайпізніше 1204 р. [Вертнер, 2024, с. 176; Mielke, 2021, p. 114]. Відтак до шлюбу і появи на світ Андрієвого первістка навряд чи могло йтися про такого штибу домовленість з Романом Мстиславовичем. Тому час переговорів і укладення цієї двосторонньої угоди ми пропонували б обережно датувати 1203 – 1204 рр., *termini post quem* чому слугує вірогідно факт вагітності дружини Андрія – Гертруди.

Станом на 1203 р. князь Роман вже кілька років поспіль контролював Галицьку землю, зберігав домінуючий вплив на рідній Волині, а також відігравав одну з ключових ролей у складних внутрішньо-політичних стосунках на Русі. Зокрема 2 січня 1203 р. його ставленик на київському престолі Інгвар Ярославович (1180 – біля 1220) був змушений втікати з міста, до якого підійшло чимале військо Романового

першого тестя Рюрика Ростиславовича у союзі з Ольговичами та окремими половецькими підрозділами. Як наслідок, місто зазнало серйозного пограбування, а населення – відчутних втрат загиблими та полоненими. Половецька загроза змусила Романа Мстиславовича до кінця того ж року організувати чергову масштабну виправу проти номадів, яка завершилася успішно, а на зворотному шляху розправитися зі своїм колишнім тестем, тещею і дружиною, насильно постригли усіх у монастир, а синів князя Рюрика – Ростислава (1195 – після 1218) і Володимира (1206 – 1239) – як бранців забравши до Галича [Головко, 2001, с. 160–163]. Без перебільшення, князь Роман при дворах союзних і ворожих йому сімейств поступово перетворювався на «самодержця всієї Русі», силу якого добре розуміли західні сусіди.

Натомість в Угорщині станом на 1203 р. престол обіймав король Емерик. Молодший брат Андрій, втративши 1189 р. змогу закріпитися у Галичі та не будучи до кінця задоволеним приморськими володіннями Хорватії і Далмації, періодично намагався здобути корону, як це було 1197 р. і 1199 р., втім безуспішно. Знову бунтівний герцог вирішив кинути виклик братові, як це вже робив кількома роками раніше, упродовж літа – осені 1203 р.² Постала кількома десятками років пізніше «Історія архієпископів Салони і Спліту» архієпископа Фоми залишила барвисту оповідь, як неподалік хорватського Вараждина у вересні або жовтні 1203 р. за підтримки чималого кількості еліт угорський герцог ставив за мету усунути брата-короля від влади [Thomae archidiaconi Spalatiensis, p. 140–142]. Утім спроба знову виявилася невдалою. І, на відміну від попередніх випадків, коли братів замирював папа Інокентій III (1198 – 1216), цього разу Андрій потрапив до рук Емерика, який всадовив його під варту у твердині *Kene* (тепер – Горній або Доній Кнегинець Вараждинської жупанії, Хорватія), згодом під кінець 1203 р. перевіз до Естергома, а дружину Гертруду (вочевидь на той момент вагітну) відправив до меранської родини [Körmendi, 2012, old. 513; Kádár, 2021, old. 403]³. Вараждинське ув'язнення король згадував у одному зі своїх надань 1209 р.⁴ Зі слів архієпископа Фоми

¹ Філіація Феодори Романівни у дослідників не викликає застережень. Однак матір'ю Олени Романівни деякі історики вважають так звану другу невідому за іменем дружину князя Романа Мстиславовича [Донской, 2008, с. 532; пор.: Grala, 1982, s. 124–125; Войтович, 2006, с. 491, 521; Домбровский, 2015, с. 302–308]. Враховуючи, що народжені у цьому зв'язку на світ сини не при всіх керівних дворах на Русі та у сусідніх з нею країнах вважалися законно народженими (а відтак їхнє право на батьківський спадок ставилося під сумнів), цього не видно як у випадку престижного заміжжя Олени за чернігівським князем Михайлом Всеволодовичем (1206 – 1246), так і статусу народжених у цьому шлюбі дітей.

² Протиріччя між Емериком і Андрієм найкраще дослідив Томаш Кюрменді [Körmendi, 2012, old. 503–513].

³ «[Року] 1203-го король угорців Генріх також сина Лабеслава коронував, коли тому не було ще трьох років, а свого брата Андрія, маючи підозру у вторгненні до королівства, ув'язнив і утримував під вартою у палаці Естергома, який інакше зветься Гран. Дружині ж його, доньці меранського герцога Бертольда, позбавлений усього майна, дозволив повернутися на свою землю і батьківщину» («A. 1203. Heinricus Ungarorum rex filium simul Labezlaum cum necdum esset annorum trium coronavit, et Andream fratrem suum de invasione regni suspectum habens, captivavit, et in palacio Strigoniensi,

quod alio nomine Grân vocatur, custodie mancipavit; uxorem vero eius filiam Perhtoldi ducis Meranie omnibus bonis destitutam, ad terram et patriam suam remeare permisit») [Continuatio Admuntensis, 1851, s. 590]; а також у лаконічнішій версії: «Король угорців Емерик ув'язнив свого брата Андрія [...] Емерик, король угорців, помирає, а на його місце [приходить. – авт.] брат Андрій, якого він ув'язнив» («Emmericus rex Ungarorum fratrem suum Andream captivum inclusit [...] Emmericus Ungarorum rex moritur, pro quo Andreas frater eius quem incarceraverat») [Annales Mellicenses, 1851, s. 506]; «Король Угорщини Емерик, через релігійних мужів, присягнувши своєму братові, підступно схопив, закувавши у кайдани та назавжди ув'язнив» («Eimricus rex Ungarie data fide per religiosos viros fratrem suum dolo captum et catenis constrictum perpetualiter incarceravit») [Continuatio Claustroneoburgensis II, 1851, s. 620; Continuatio Claustroneoburgensis III, 1851, s. 634].

⁴ «[...] найвірніша служба наших госпітів, котрі мешкали у селі Вараждин, яку добровільно та віддано виявляли нам, допоки ми утримувалися у темниці *Kene* (зараз Кнегинець)» («[...] maxime fidele seruitium hospitum nostrorum in villa Varas commorantium, quod nobis deuote, fideliterquedum in Kene (hodie Kneginecz)») [CDH, 1829, s. 87; CDRCDL, 1905, s. 89, № 75; RA, 1923, s. 80, № 247].

зрозуміло, що Андрій залишався під вартою ледь не до самої смерті Емерика, що настала 30 листопада 1204 р.¹ Лише в передчутті відходу у засвіти король звільнив брата з-під варті і призначив регентом при своєму малолітньому синові Володиславові III [Thomae archidiaconi Spalatiensis, p. 142]. Той ще за життя батька у якості «молодшого короля» приміряв угорську корону 26 серпня 1204 р. [Az Árpádok királysága, 1000–1301, 1981, old. 127]. До моменту звільнення ув'язнений угорський герцог не мав жодної відповіді на питання, як складеться його подальше життя. Без перебільшення, тоді він переживав чи не найбільші потрясіння і потребував підтримки.

На цьому тлі, як нам здається, Андрій зумів привернути увагу князя Романа, з яким було укладено угоду, частковий зміст якої дійшов до нас у рецепції слів посла Лешека Білого на початку 1207 р. Романові Мстиславовичу вірогідно йшлося про надійного партнера в Угорському королівстві, частина еліт якого, судячи зі свідчень Вінцентія Кадлубка, певне постраждала після повторного опанування волинським князем Галича поміж 1 вереснем 1198 р. – 1 березнем 1199 р.² і який у разі здобуття корони мав визнати право князя Романа на Галич і Галицьку землю. Нагадаємо, що Андрій упродовж 1188 – 1189 рр. за підтримки батька Бели правив цими теренами. Натомість тепер молодий герцог усвідомлював, що сподіватися на підтримку чеського короля Пшемисла Оттокара I (1198 – 1230) марно, бо той, як і король Угорщини Емерик, входили до союзних саксонській династії Вельфів і папству сил – ворожих Гогенштауфенам. У Кракові зі смертю 1202 р. Мешка III (1138 – 1202) трон перейшов до його сина Владислава Тонкононого (1194 – 1231), який ворогував із ще доволі юним Лешекком Білим. Не кращими були сподівання на австрійського володаря. Вєсь південь палахкотів драматичними подіями Четвертого хрестового походу. У цілому, жоден із сусідів не міг вважатися надійним партнером Андрія у такій важкій ситуації [Rudolf, 2022, old. 505–530; Rudolf, 2023, old. 20–51]. Відтак лише на сході можна було сподіватися на результат, який, гадаю, він отримав.

Хто ж міг забезпечити цю комунікацію, допоки Андрій перебував під наглядом? Без сумніву,

угорський в'язень не був геть ізольованим від зовнішнього світу. Вже після здобуття корони він не раз згадував і дякував окремим особливо відданим йому людям за підтримку в часі випробувань, зокрема – згаданим вище мешканцям Вараждина³. У переліку таких нашу увагу привернула постать представника Святоюрсько-Пезинського відгалуження родини Гонт (*genere Hunth*), сина комеса Фоми, Олександра. За його особливі заслуги у часі поневірянь і перебування короля у темниці нобіль 1206 р. отримав надання *Cheturtuchyel* (тепер – Плавецьки Штврток, округ Малацки Братиславського краю, Словаччина)⁴. Через десять років Андрій II підтвердив комесові вказані землі [CDSI, 1971, 161, № 206]. Це єдина людина, якій король був особливо вдячним, а тому після приходу до влади Олександр зі своїм братом Себесем та батьком Фомою стали чи не найбільш наближеними до двору. Їхні маєтності у першій третині XIII ст. постійно розширювалися, а статус урядів був дуже високим [Lukačka, 2002, s. 34–35].

Що цікаво, Олександр отримав надання *Cheturtuchyel* вірогідно після масштабного походу короля в середині 1206 р. на підтримку малолітніх Романовичів та їхньої матері під стіни волинського Володимира: «Королю же перешедшо чересь горы . и слыша вже Лахове идуť . к Володимерю Улговичемь | в помощь . поиде к ним поперек к Володимерю» [Лаврентьевская летопись, 2001, стб. 427]. Ми не володіємо підтвердженням участі представників роду Гонт у цій виправі, однак динаміка їх залучення до східної політики Арпадів ще з XI ст. та постійне розширення земельних володінь саме на сході Угорського королівства [Vološćuk, 2024, s. 37–70] дозволяє припустити участь самого Олександра чи когось із його родичів і в кампанії 1206 р. Принаймні влітку 1233 р. Олександр зі своїм братом Себесем (*Alexander comes, frater Sebus*) у складі королівського війська рухалися на підтримку королевича Андрія *in Ruscia*, щоб зняти облогу з Галича, в якому угорські сили блокував князь Данило Романович [CDSI, 1971, s. 297, № 407]. Тоді досягти мети не вдалося, бо в серпні «in silva, que nominatur Bereg» армії Андрія II та його сина Бели наздогнав папський легат Якобо Пренестіно, погрожуючи королю відлученням його від

¹ «Не минуло й року після цього, як король Генріх захворів на невеличкову хворобу. Тож, коли він зрозумів, що наближається його останній день, він швидко послав і наказав звільнити брата з-під варті та привести до нього» («Post hec autem non toto transacto anni spatio rex Henricus insanabile genus languoris incurrit. Cum ergo sciret diem sibi instare extremum, misit cum omni celeritate et fratrem suum fecit educi de custodia et ad se adduci»), [Thomae archidiaconi Spalatiensis, p. 142].

² «Як тільки князь Лешек відступив зі своїми [людьми, Роман. – авт.] несподівано схоплює і страчує галицьких сатрапів та найславетніших йобогіонів [акцент наш. – авт.]; когось в землю закопує живцем, когось розриває на шматки, з інших здирає шкіру, багатьох робить мішенями для стріл, деяких спершу потрошать, а потім убиває» («Vix enim dixit Lestoc pedem cum suis dimoverat quidam Galiciensium satrapas et eubagionum florentissimos, incautos ac trucidat; quosdam vivos terrae infodit, quosdam membratim discerpit, alios exoriat, multos quasi signum, ad sagittam figit, nonnullos prius exenterate, quam interimitt») [Magistri Vincentii dicti Kadlubek, 1994, s. 186]. Один з видавців праці Вінцентія Кадлубка Август Беловський залишив цей епізод поза увагою [Mistrza Wincentego kronika polska, 1872, s. 440]. Не надто розлогими були й оцінки Амброзія Богущького [Bogucki, 1976, s. 62] і Наталії Щавелевої

[Хроника магистра Винцентия Кадлубка, 1990, с. 138]. Бригіда Кюрбіш постраждалих називала міністеріалами, яких, на її думку, залишила в Галичі угорська адміністрація [Misztr Wincenty Kadlubek, 2003, s. 255]. Ми припускаємо, що «*satrapas*» у авторському розумінні – сервінти, помилкою записані до праці.

³ До слова, попри наче оригінальність документи від 1209 р. [RA, 1923, s. 80, № 247], в окремих угорських істориків досі присутні сумніви про автентичність принаймні частини тексту [Körmendi, 2012, old. 513, jegyz. 45; Kádár, 2021, old. 403, jegyz. 9].

⁴ «Тоді, коли Божим провидінням ми звільнившись з ув'язнення, куди, наш, світлої пам'яті, брат Емерик негідно запроторив, він змінив нам тісноту злиднів темниці на простори королівства, ми вважали нам відносно винагороди працю наших достойників, які й раніше надали нам в ув'язненні [акцент наш. – авт.] докази своєї вірності, і через деякий час, не без Божого провидіння з'явилися слуги порятунку» («Proinde cum nos divina miseratio ab ergastulo, cui felicis memorie frater noster, rex Hemicus, indigne tradiderat, educens angustias carceri subiecti nobis amplitudine regni commutasset, quorundam procerum nostrorum labores, qui et prius sue fidelitatis in carcere nobis argumentum prebuerunt et post modum non sine dei providencia ministri erepcionis extiterunt, remuneracione dignos iudicavimus») [CDSI, 1971, s. 111, № 139].

Церкви у разі не залагодження стосунків з вищим кліром королівства.

Висновки. В цілому, ми вважаємо, що саме Олександр зі Святоюрсько-Пезинського відгалуження роду Гонт міг отримати від герцога Андрія доручення встановити із «самодержцем всієї Русі» Романом Мстиславовичем якийсь контакт, результатом чого була пізніше згадана Лешеком Білим 1207 р. присяга: «кѣлласа бѣста, ѿко встав[ъ]шю | в[ъ] животѣ племени его любовь имѣти» [Chronica Galiciano-Voliniana, 2017, s. 15]. На наш погляд, не існувало підстав укладення такого штибу угоди до появи на світ у Андрія первістка, адже «за замовчування» у тексті фіксується зобов'язання дбати про дітей один одного. Народження ж Андрієвої доньки Марії не могло відбутися раніше кінця 1203 р. На той час у Романа Мстиславовича вже було двоє доньок, які мешкали при дворі відправленої до батька першої дружини Предслави, а також двоє синів – Данила і Василька, яких власне й стосувався текст угоди. Утім якого штибу допомогу міг князь Роман надати своєму візаві – невідомо. Усі три спроби скинути короля Емерика з престолу 1197 р., 1199 р. та 1203 р. для Андрія завершилися поразками. Тому вважати, що Романові війська чи він сам брали участь у якихось бойових діях на боці бунтівного герцога у лютому 1203 р., як пропонують окремі історики [Горovenko, 2010, с. 71] – підстав немає.

Відсутня доцільність укладення такого штибу угоди після коронації самого Андрія 29 травня 1205 р. Прийшовши до влади та маючи серйозну підтримку раніше опозиційних до його старшого брата еліт, король навряд чи відчував загрозу своєму життю (про

що є натяк у присязі) та тим паче не потребував спеціальних домовленостей щодо захисту дітей свого, хай і навіть дуже впливового, східного сусіда. При дворі угорського короля точно мусіли знати про делікатність обставин «заміжжя» його ятрівки за Романом Мстиславовичем та сумнівну законність їхніх народжених синів. Тому будь-які пізніші апелювання при дворі Романовичів про намір видати заміж за князя Данила доньку Андрія II¹ – не більше ніж видавання бажаного за дійсне. Такого штибу домовленість, як ми вже про це писали, могла мати місце у вузькому хронологічному коридорі між смертю короля Емерика 30 листопада 1204 р. і несподіваним відходом у засвіти 7 травня 1205 р. його 5-річного сина, короля Володислава III [Волощук, Домбровський, 2020, с. 50], опікуном і регентом якого хворий батько-король призначив свого молодшого брата. У статусі герцога про такий шлюб можна було домовлятися, однак після коронування – швидше за все ні. Але варто пам'ятати, що Андрій весь час шукав інструментів усунення від влади й свого небожа, смерть якого, зрештою, спіткала на вигнанні у Відні. Тому навряд чи він розглядав можливість родичання з князем Романом.

У кожному разі після трагічних подій під Завихостом 19 червня 1205 р. та прохання Романової удови Андрія II про допомогу той у такій підтримці не відмовив, однак за послуги взяв непогану ціну – право використовувати титул «короля Галичини й Володимирії», патронат над Данилом Романовичем та можливість систематичного посилення впливу Арпадів у Галичі та Галицькій землі упродовж усієї першої третини XIII ст.

Список використаних джерел

- Annales Mellicenses, 1851. in *Monumenta Germaniae historica* (MGH), [ed. G. H. Pertz], Hannoverae, t. 9, s. 480–501.
- Az Árpádok királysága, 1000–1301, 1981. [szer. G. Érszegi, L. Solymosi]. in *Magyarország történeti kronológiája*, [szer. L. Solymosi], Budapest, K. 1 : a kezdetektől 1526-ig., 350 s.
- Bogucki, A., 1976. Terminologia polityczna w Kronice Mistrza Wincentego, *Studia źródłoznawcze*, t. 20, s. 56–63.
- Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana), 2017. [eds. D. Dąbrowski, A. Jusupović], *Monumenta Poloniae historica* (MPH), Kraków ; Warszawa. Seria II., t. 16, 842 s.
- Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae, 1971. (CDSI), [ed. R. Marsina]. Bratislava, t. 1, 504 s.
- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (CDH), 1829. in [studio et opera G. Fejer], Buda, t. 3, v. 1, 480 s.
- Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 1905 (CDRCDSI), [collegit e digessit T. Smičiklas], Zagrabiae, v. 3 : (1201–1235), 538 s.
- Continuatio Admuntensis ab a. 1140 usque ad a. 1250, 1851. in *Monumenta Germaniae historica* (MGH). [ed. G. H. Pertz]. Hannoverae. T. 9. S. 580–593.
- Continuatio Claustro-neoburgensis II. A. 1142–1224, 1851, *Monumenta Germaniae historica* (MGH). [ed. G. H. Pertz], Hannoverae, t. 9, s. 614–624.
- Continuatio Claustro-neoburgensis III. A. 1142–1233, 1851, *Monumenta Germaniae historica* (MGH). [ed. G. H. Pertz], Hannoverae, t. 9, s. 628–637.
- Dąbrowski, D., 2012. *Daniel Romanowicz król Rus (ok. 1205–1264). Biografia polityczna*, Kraków, 538 s.
- Grala, H., 1982. *Drugie małżeństwo Romana Mscisławowicza*. in *Slavia Orientalis*, R. 31, № 3–4, s. 115–127.
- Haličsko-volyńska kronika. Nezname rozprávanie o rodine kraľov a kniežat východo-strednej Európy v 13. storočí*, 2019. [eds. M. Homza i Nora Malinovská], Martin, 428 s.
- Kádár, T., 2021. II. András (1188–1205–1205), IV. Béla (1214–1235–1270) és V. István (1241–1270–1272) királyok itineráriuma, *Fons. Évf. 38, № 3*, old. 399–465.
- Körmendi, T., 2012. A «varasdi jelenet» kritikája. Megjegyzés Imre király és András herceg trónviszályának történetéhez, *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. Születésnapjára* [szerk. G. Mikó, B. Péterfi, A. Vadas], Budapest, old. 503–513.
- Kronika Halicko-Wołyńska (z XIII wieku)*, 2020. [z języka cerkiewno-słowiańskiego przełożył, przedmową i komentarzami opatrzył E. Goranin], Oborniki Śląskie, 388 s.
- Lukačka, J., 2002. *Formovanie vyššej šľachty na západnom Slovensku*, Bratislava, 154 s.

¹ «Данилови сщю въ оугрех[ъ], корол[ъ] же Андрей, и боаре оугор[ъ]стїи, и вса земля хоташе дати дщерь свою за княса

Данила, обѣма дѣт[ъ]скама бывшим[а], зане с[ы]на оу нег[о] не бѣ» [Chronica Galiciano-Voliniana, 2017, s. 27].

- Magistri Vincentii dicti Kadłubek, Chronica Polonorum, 1994. [ed. M. Plezia], *Monumenta Poloniae historica* (MPH), seria II, Kraków, t. 11, 213 s.
- Mielke, Ch., 2021. *The Archaeology and Material Culture of Queenship in Medieval Hungary, 1000 – 1395*, Chum, 317 p.
- Mistrz Wincenty Kadłubek. *Kronika polska*, 2003 [przełożyła i opracowała B. Kürbis], Wrocław, 267 s.
- Mistrza Wincentego kronika polska i jej skrócenie przez bezimiennego dopełniacza kroniki Mierzwzy zrobiona, 1872., *Monumenta Poloniae historica* (MPH). [ed. A. Bielowski], Lwów, t. 2, s. 192–454.
- Nagimyj, W., 2011. *Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199)–1264*, Kraków, 362 s.
- Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomatica, 1923 (RA) [ed. I. Szentpétery], Budapest, t. 1: (1001 – 1270), 576 s.
- Rudolf, V., 2022. A Birodalom vonzásában. Cseh – magyar – osztrák kapcsolatok 1196 és 1214 között, *Századok. Évf. 156. Sz. 3*, old. 505–530.
- Rudolf, V., 2023. *Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között*, Budapest, 904 l.
- Thomae archidiaconi Spalatiensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum, 2006 [latin text by O. Perič ; ed. D. Karbič, M. Matijević Sokol and J. R. Sweeney], Budapest; New York, 404 s.
- Vološčuk, M., 2024. Rod Hont-Poznanovcov v rusko-uhorských vzťahoch 11.–13. storočia, *Slovenský časopis historický*, № 1, s. 37–70.
- Włodarski, B., 1966. *Polska i Ruś (1194 – 1340)*, Warszawa, 362 s.
- Александрович, В., Войтович, Л., 2013. Король Данило Романович, *Славенні постаті Середньовіччя*, Біла Церква, вип. 3, 240 с.
- Александрович, В., 2019. «Угорське підданство» короля Данила Романовича, *Княжа доба: історія і культура*, вип. 13, с. 133–190.
- Вергнер, М., 2024. Галицька земля – Русь – Угорщина (X – XIV ст.): проблеми генеалогії та просопографії [переклад з угорської М. Волощука], *Галич. Збірник наукових праць* [ред. М. Волощук], Івано-Франківськ, Серія 2, вип. 11, 256 с.
- Войтович, Л., 2011. *Галицько-Волинські етюди*, Біла Церква, 480 с.
- Войтович, Л., 2015. *Галич у політичному житті Європи X – XIV ст.*, Львів, 478 с.
- Войтович, Л., 2006. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква, 782 с.
- Войтович, Л., 2001. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства, *Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*, Львів, с. 13–30.
- Волощук, М., Домбровський, Д., 2020. Князь Данило Романович та угорські королі 1205 – 1235 рр. (у відповідь Володимирові Александровичу). Частина 1, *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*, вип. 33, с. 37–59.
- Галицько-Волинський літопис: текстологія*, 2020. [ред. О. П. Толочко], Київ, 927 с.
- Гарайда, І., 1943. Галицька політика угорських королев Бейлы III-го і Андрія II-го, *Зоря*, № 1–4, с. 119–176.
- Головко, О., 2001. *Князь Роман Мстиславович та його доба*, Київ, 249 с.
- Головко, О., 2021. *Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*, Київ, 575 с.
- Головко, О., 2021. *Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.)*, Київ, 598 с.
- Горovenko, A., 2010. *Меч Романа Галицького. Князь Роман Мстиславич в історії, епосі і легендах*, Санкт-Петербург, 470 с.
- Грушевський, М., 1993. *Історія України-Руси*, Київ, т. 3, 586 с.
- Домбровський, Д., 2015. *Генеалогія Мстиславичей: Первые поколения (до начала XIV в.)*, Санкт-Петербург, 880 с.
- Донской, Д., 2008. *Рюриковичи: исторический словарь*, Москва, 834 с.
- Зубрицкий, Д., 1852. *История древнего Галицко-Русского княжества*, Львов, ч. 3, 314 с.
- Карамзин, Н., 2014. *История государства Российского. От древних славян до начала монгольского нашествия*, Москва, т. 1–3, 720 с.
- Костомарів, М., 1918. *Історія України в життєписах визначніших її діячів*, У Львові, 494 с.
- Котляр, Н., 2008. *Даниил, князь галицкий. Документальное повествование*, Санкт-Петербург, 320 с.
- Котляр, М., 2002. *Історія дипломатії Південно-Західної Русі*, Київ, 247 с.
- Крип'якевич, І. 1984. *Галицько-Волинське князівство*, Київ, 176 с.
- Крип'якевич, І. 1999. *Галицько-Волинське князівство. Друге видання із змінами і доповненнями*, Львів, 219 с.
- Лаврентьевская летопись, 2001. [предисл. Б. М. Клосса], *Полное собрание русских летописей* (ПСРЛ), Москва, 496 с.
- Майоров, О., 2011. *Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат* : в 2 т., Біла Церква, т. 1 : До вивчення джерел з історії внутрішньої та зовнішньої політики, 318 с.
- Пашуто, В., 1968. *Внешняя политика Древней Руси*, Москва, 472 с.
- Пашуто, В., 1950. *Очерки по истории Галицко-Волинской Руси*, Москва, 333 с.
- Петрушевич, А. 1871. *Волинско-Галицкая летопись, составленная съ концемъ XIII вѣка, 1205 – 1292*, Львовъ, 146 с.
- Петрушевич, А., 1854. Обзор важнейших политических и церковных происшествий в Галицком княжестве с половины XII до конца XIII века, *Литературный сборник издаваемый обществом Галицко-русской матицы*, Львовъ, вып. 2, с. 8–81.
- Соловьев, С., 1851. *Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ*, Санкт-Петербургъ, 1726 стб.
- Фонт, М., 2021. Галич у системі русько-угорських відносин XI – XIII ст. [переклад з угорської М. Волощука], *Галич. Збірник наукових праць*, [ред. М. Волощук], Івано-Франківськ, серія 2, вип. 7, 256 с.
- Харди, П., 2002. *Наслідки Кієва измежу криве та татарског ярма: студія о державно-правном положажу Галиче и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године*, Нови Сад, 239 с.
- Хроника магистра Винцентия Кадлубка, 1990. в [авт. Щавелева Н. И.], *Польские латиноязычные средневековые источники*, Москва, с. 76–140.
- Шараневич, І., 1863. *Історія Галицко-Володимирской Русы оть найдавнішихъ времен до року 1453*, Львов, 462 с.

References

- Aleksandrovych, V., 2019. «Uhors'ke piddanstvo» korolia Danyla Romanovycha [«Hungarian subordination» of the King Danylo Romanovych], *Kniazha daba: istoriya i kul'tura [Princely Times: History and Culture]*, vol. 13, s. 133–190. (in Ukrainian).
- Aleksandrovych, V., Voytovych, L., 2013. Korol' Danylo Romanovych [King Danylo Romanovych], *Slavetni postati Srednyovicchya [Glorious Figures of the Middle Ages]*, Bila Tserkva, vol. 3, 240 s. (in Ukrainian).

- Annales Mellicenses, 1851. *Monumenta Germaniae historica* (MGH), [ed. G. H. Pertz], Hannoverae, t. 9, s. 480–501.
- Az Árpádok királysága, 1000 – 1301 [Hungarian Kingdom, 1000 – 1301], 1981. [szer. G. Érszegi, L. Solymosi], *Magyarország történeti kronológiája [Historical Chronology of Hungary]*, [szer. L. Solymosi], Budapest, k. 1: a kezdetektől 1526-ig [From the Beginning to 1526], 350 s. (in Hungarian).
- Bogucki, A., 1976. Terminologia polityczna w Kronice Mistrza Wincentego [Political Terminology in the Chronicle of Master Wincenty], *Studia źródłoznawcze*, t. 20, s. 56–63. (in Polish).
- Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana), 2017. [eds. D. Dąbrowski, A. Jusupović], *Monumenta Poloniae historica* (MPH), Kraków ; Warszawa, seria II, t. 16, 842 s.
- Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae, 1971. (CDSI). in [ed. R. Marsina], Bratislava, t. 1, 504 s.
- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (CDH), 1829, [studio et opera G. Fejer], Buda, t. 3, v. 1, 480 s.
- Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, 1905. (CDRCDSI), [collegit e digessit T. Smičiklas], Zagrabiae, v. 3: (1201 – 1235), 538 s.
- Continuatio Admuntensis ab a. 1140 usque ad a. 1250, 1851. *Monumenta Germaniae historica* (MGH). [ed. G. H. Pertz], Hannoverae, t. 9, s. 580–593.
- Continuatio Claustroneoburgensis II. A. 1142 – 1224, 1851. *Monumenta Germaniae historica* (MGH). [ed. G. H. Pertz], Hannoverae, t. 9, s. 614–624.
- Continuatio Claustroneoburgensis III. A. 1142 – 1233, 1851. *Monumenta Germaniae historica* (MGH). [ed. G. H. Pertz], Hannoverae, t. 9, s. 628–637.
- Dąbrowski, D., 2012. Daniel Romanowicz król Rus (ok. 1205 – 1264). Biografia polityczna [King of Rus' Daniel Romanovich (cca. 1205 – 1264). Political Biography], Kraków, 538 s. (in Polish).
- Dąbrowski, D., 2015. Genealogiya Mstislavichey: Pervyye pokoleniya (do nachala XIV v.) [Genealogy of the Mstislavovids. The First Generation (to the Beginning of the 14th Century)], Sankt-Peterburg, 880 s. (in Polish).
- Donskoy, D., 2008. Ryurikovychi: *istoricheskiy slovar'* (*The Rurikids. Historical Dictionary*), Moskva, 834 s. (in Russian).
- Font, M., 2021. Halych u systemi rus'ko-uhors'kykh vidnosyn XI – XIII st. [Halych in the System of the Ruthenian-Hungarian Relations of the 11th–13th Centuries], *Halych. Zbirnyk naukovykh prac'* [*Halych. Scientific Book Collection*], [red. M. Voloshchuk], Ivano-Frankivsk, series 2, vol. 7, 256 s. (in Ukrainian).
- Garayda, I., 1943. Halyc'ka polityka uhors'kykh korolev Beyly III-ho i Andriya II-ho [Halych Policy of the Hungarian Kings Béla III and Andrew II], *Zorya [Star]*, № 1–4, s. 119–176. (in Ukrainian).
- Grala, H., 1982. *Drugie małżeństwo Romana Mscislawowicza [The Second Marriage of Roman Mstyslavovich]*, *Slawia Orientalis*, R. 31, № 3–4, s. 115–127. (in Polish).
- Haličsko-volynska kronika. Neznane rozpravenie o rodine kraľov a kniežat východo-strednej Europy v 13. storočí [Halych-Volhynian Chronicle. Unknown Story of the Family of Kings and Princes of East-Central Europe in the 13th Century], 2019. [eds. M. Homza i Nora Malinovská], Martin, 428 s. (in Slovakian).
- Halyc'ko-Volyns'kyi litopys: tekstologiya [Halych-Volhynian litopys. Textology], 2020. [red. O. P. Tolochko], Kyiv, 927 s. (in Ukrainian).
- Hardi, T., 2002. Naslednici Kiyeva izmedhu kralovske koruny i tatarskog yarma: studiya o derzhavno-pravnom polozhayu Haliche i Halichko-Volynske knezhevine do 1264. Hodine [The Successors of Kyiv between the Royal Crown and Tatarian Yoke: Study About State and Legal Status of Halych and Halych-Volhynian Principalities until 1264], Novi Sad, 239 s. (in Serbian).
- Holovko, O., 2001. Kniiaz' Roman Mstyslavych ta yogo doba [Prince Roman Mstyslavych and his Epoch], Kyiv, 249 s. (in Ukrainian).
- Holovko, O., 2006. Korona Danyla Halyc'kogo: Volyn' i Halychyna v derzhavno-politychnomu rozvytku Tsentral'no-Skhidnoyi Yevropy rannyyo ta klasychnoho serednyovicchya [Crown of Danylo Romanovych: Volhynia and Halych Land in the State and Legal Development of the Eastern-Central Europe of the Early and Classical Middle Ages], Kyiv, 575 s. (in Ukrainian).
- Holovko, O., 2021. Rus' i Polsha v mizhnarodnomu zhytti Yevropy (X – persha polovyna XIII st.) [Rus' and Poland in the International Life of Europe (10th – First Half of the 13th Centuries)], Kyiv, 598 s. (in Ukrainian).
- Horovenko, A., 2010. Mech Romana Halickogo. Kniiaz' Roman Mstislavich v istorii, epose i legendakh [Sword of Galician Roman. Prince Roman Mstislavich in History, Epos and Legends], Sankt-Peterburg, 470 s. (in Russian).
- Hrushevskiy, M., 1993. Istoriya Ukrainy-Rusy [History of Ukraine-Rus'], Kyiv, t. 3, 586 s. (in Ukrainian).
- Kádár, T., 2021. II. András (1188–1205–1205), IV. Béla (1214–1235–1270) és V. István (1241–1270–1272) királyok itineráriuma [Itineraries of the Kings Andrew II, Béla IV and Stephen V], *Fons. Év.* 38, № 3, old. 399–465. (in Hungarian).
- Karamzin, N., 2014. Istoriya gosudarstva Rossiyskogo. Ot drevnikh slavyan do nachala mongol'skogo nashestviya [History of Russian State. From the Ancient Times to the Mongolian Invasion], Moskva, vol. 1–3, 720 s. (in Russian).
- Khronika magistra Vincentiya Kadlubka [Chronicle of Wincenty Kadlubek], 1990. [avt. N. I. Shchhaveleva] *Polskiye latinyazychnyye srednevekovyye istochniki* [Polish Latin-Language Medieval Sources], Moskva, s. 76–140. (in Russian).
- Körmendi, T., 2012. A «varasdi jelenet» kritikája. Megjegyzés Imre király és András herceg trónviszályának történetéhez [Criticism of the «Varasd Scene». A Note on the History of the Feud Between King Emeric and Prince Andrew], *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára* [Circle of Respect. Historical Studies on the 60th Birthday of István Draskóczy, University Professor] [szerk. G. Mikó, B. Péterfi, A. Vadas], Budapest, old. 503–513. (in Hungarian).
- Kostomariv, M., 1918. Istoriya Ukrayiny v zhyttyepysakh vyznachnyshykh yeyi diyachiv [History of Ukraine in Biographies of Its Most Prominent Persons], u Lvovi, 494 s. (in Ukrainian).
- Kotliar, N., 2008. Daniil, kniaz' galickiy. Dokumental'noye povestvovaniye [Halych Prince Daniil. Documentary Narrative], Sankt-Peterburg, 320 s. (in Russian).
- Kotliar, M., 2002. Istoriya dyplomatiya Pivdenno-Zakhidnoyi Rusi [History of the Diplomacy of South-Western Rus'], Kyiv, 247 s. (in Ukrainian).
- Kronika Halicko-Wołyńska (z XIII wieku) [Halych-Volhynian Chronicle (from 13th Century)], 2020. [z języka cerkiewno-słowiańskiego przełożył, przedmową i komentarzami opatrzył E. Goranin], *Oborniki Śląskie*, 388 s. (in Polish).
- Krypiakievych, I. 1984. Halyc'ko-Volyns'ke kniazivstvo [Halych-Volhynian Principality], Kyiv, 176 s. (in Ukrainian).
- Krypiakievych, I. 1999. Halyc'ko-Volyns'ke kniazivstvo. Druhe vydannia zi zminyami i dopovnennyamy [Halych-Volhynian Principality. Second Edition with Changes and Additions], Lviv, 219 s. (in Ukrainian).

- Lavrentyevskaya letopis [The Lavrentiy Litopys], 2001. [predisl. B. M. Kloss], *Polnoye sobraniye russkikh letopisey* [Complete Collection of Rus' Litopyses] (PSRL), Moskva, 496 s. (in Russian).
- Lukačka, J., 2002. Formovanie vyššej šľachty na západnom Slovensku [Formation of the Higher Nobility in Western Slovakia], Bratislava, 154 s. (in Slovakian).
- Magistri Vincentii dicti Kadłubek, Chronica Polonorum, 1994. [ed. M. Plezia], *Monumenta Poloniae historica* (MPH), seria II, Kraków, t. 11, 213 s.
- Mayorov, O., 2011. Halyc'ko-Volyns'kyi kniaz' Roman Mstyslavych. Volodar, voyin, diplomat [Halych-Volhynian Prince Roman Mstyslavych. Ruler, Warrior, Diplomat], Bila Tserkva, t. 1 : Do vyvchennya dzherel z istoriyi vnutrishnyoyi ta zovnishnyoyi polityky [To the Study of Sources From History of Internal and Foreign Policy], 318 s. (in Russian).
- Mielke, Ch., 2021. The Archaeology and Material Culture of Queenship in Medieval Hungary, 1000 – 1395, Chum, 317 p. (in English).
- Mistrza Wincentego kronika polska i jej skrócenie przez bezimiennego dopełniacza kroniki Mierzwy zrobiona [Master Wincenty's Polish Chronicle and its Shortening by the Anonymous Genitive of the Mierzwy Chronicle Made], 1872. *Monumenta Poloniae historica* (MPH). [ed. A. Bielowski], Lwów, t. 2, s. 192–454. (in Polish).
- Misztr Wincenty Kadłubek. Kronika polska [Polish Chronicle], 2003 [przełożyła i opracowała B. Kürbis], Wrocław, 267 s. (in Polish).
- Nagimyj, W., 2011. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264 [Foreign Policy of the Principalities of the Halych and Volhynia Lands in the Years 1198 (1199) – 1264], Kraków, 362 s. (in Polish).
- Pashuto, V., 1950. Ocherki po istoriyi Galicko-Volynskoy Rusi [Essays of the History of Halych-Volhynian Rus'], Moskva, 333 s. (in Russian).
- Pashuto, V., 1968. Vneshnyaya politika Drevney Rusi [Foreign Policy of Ancient Rus'], Moskva, 472 s. (in Russian).
- Petrushevich, A. 1871. Volynsko-Galickaya letopis', sostavlenneya s koncem XIII veka [Halych-Volhynian Litopys, Composed in the End of the 13th Century]. 1205 – 1292, Lvov, 146 s. (in Ukrainian).
- Petrushevich, A., 1854. Obzor vazhneyshykh politicheskikh i tserkovnykh proisshestviy v Galickom kniazhestve s poloviny XII do konca XIII veka [Review of the Most Famous Political and Ecclesiastical Events in Halych Principality from the Mid- of the 12th to the End of the 13th Century], *Literaturnyy sbornik izdavayemyy obshchestvom Galicko-russkoy maticy* [Literary Collection, Published by Halych-Rus' Matica], Lvov, vol. 2, s. 8–81. (in Ukrainian).
- Regesta rerum stirpis Arpadianae critico-diplomatica, 1923 (RA) [ed. I. Szentpétery], Budapest, t. 1: (1001 – 1270), 576 s.
- Rudolf, V., 2022. A Birodalom vonzásában. Cseh – magyar – osztrák kapcsolatok 1196 és 1214 között [Under the Pull of the Empire. Czech – Hungarian – Austrian Relations Between 1196 and 1214], *Századok*. Évf. 156. Sz. 3, old. 505–530. (in Hungarian).
- Rudolf, V., 2023. Közép-Európa a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között [Central Europe in the Long 13th Century. Power and Dynastic Relations Between Hungary, Bohemia and Austria Between 1196 and 1310], Budapest, 904 l. (in Hungarian).
- Sharanevich, I., 1863. Istoriya Halicko-Volodimirskoy Rusy ot naydavneyshykh vremen do roku 1453 [History of Halych-Volhynian Rus' from the Ancient Times to 1453], Lvov, 462 s. (in Ukrainian).
- Solovyev, S., 1851. Istoriya Rossii s drevneyshykh vremen [History of Russia from the Ancient Times], Sankt-Peterburg, 1726 stb. (in Russian).
- Thomae archidiaconi Spalatiensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum, 2006 [latin text by O. Perič ; ed. D. Karbič, M. Matijević Sokol and J. R. Sweeney], Budapest; New York, 404 s.
- Vološčuk, M., Rod Hont-Poznanovcov v rusko-uhorských vzťahoch 11.–13. storočia [Hont-Poznan Family of the Ruthenian-Hungarian Relations of the 11th–13th Centuries], *Slovenský časopis historický*, № 1, s. 37–70. (in Slovakian).
- Voloshchuk, M., Dąbrowski, D., 2020. Kniiaz' Danylo Romanovych ta uhors'ki koroli 1205 – 1235 rr. (u vidpovid' Volodymyrovi Aleksandrovychu) Chastyna 1. [Prince Danylo Romanovych and Hungarian Kings 1205 – 1235 (in the Response of Volodymyr Aleksandrovych). Part 1], *Halychyna: naukovyy i kul'turno-prosvitniy krayeznavchyy chasopys*, vol. 33, s. 37–59. (in Ukrainian).
- Voytovych, L., 2001. Roman Mstyslavych i utvorennya Halyc'ko-Volyns'kogo kniazivstva [Roman Mstyslavych and Establishment of Halych-Volhynian Principality], *Halychyna i Volyn' u dobu seredniovicchya. Do 800-ricchya z dnia narodzhennya Danyla Romanovycha* [Halych Land ad Volhynian in the Middle Ages. To the 800th Anniversary of the Birth of Danylo Romanovych], Lviv, s. 13–30. (in Ukrainian).
- Voytovych, L., 2006. Kniazha doba na Rusi: portrety elity [Princely Times in Rus': Portraits of the Elite], Bila Tserkva, 782 s. (in Ukrainian).
- Voytovych, L., 2011. Halyc'ko-Volyns'ki etyudy [Halych-Volhynian Etudes], Bila Tserkva, 480 s. (in Ukrainian).
- Voytovych, L., 2015. Halych u politychnomu zhytti Yevropy X – XIV st. [Halych in Political Life of Europe, 10th–14th Centuries], Lviv, 478 s. (in Ukrainian).
- Wertner, M., 2024. Halyc'ka zemlia – Rus' – Uhorshchyna (X – XIV st.): problemy genealogii ta prosopografiyi [Halych Land – Rus' – Hungary (10th–14th Centuries): Problems of Genealogy and Prosopography], *Halych. Zbirnyk naukovykh prac'* [Halych. Scientific Book Collection], [red. M. Voloshchuk], Ivano-Frankivsk, series 2, vol. 11, 256 s. (in Ukrainian).
- Wlodarski, B., 1966. Polska i Ruś (1194 – 1340) [Poland and Rus' (1194 – 1340)], Warszawa, 362 s. (in Polish).
- Zubrickiy, D., 1852. Istoriya drevnego Galichsko-Russkago kniazhestva [History of Ancient Halych-Rus' Principality], Lvov, vol. 3, 314 s. (in Ukrainian).

Myroslav Voloshchuk

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History, Faculty of History, Political Science and International Relations, Head of the Center for Medieval Studies, Vasyl Stefanyk Carpathian National University, Ivano-Frankivsk

WHO AND WHEN COULD HAVE PROMOTED THE CONCLUSION OF A BILATERAL AGREEMENT BETWEEN THE AUTOCRAT OF ALL RUS' ROMAN MSTYSLAVOVYCH, AND THE HUNGARIAN PRINCE ANDREW?

In chronicle of the Romanids of the 13th century, mostly known as the Halych-Volhynian Litopys, there is a fragment about a bilateral agreement between future Hungarian King Andrew II and Prince Roman Mstyslavovych. In 1207, the Hungarian ruler was reminded of it by the ambassador of the Cracovian-Sandomirian Prince Leszek the White, who sent the young Danylo Romanovych to the court of the Árpáds. According to the text of this agreement (the date of its conclusion is unknown) both rulers swore to take care of each other's descendants in the case of the death of one of them. From the context of the plot, it is not clear when this alliance could have occurred and who ensured mentioned bilateral communication. In historiography, the prevailing opinion is that the agreement was concluded in a short chronological period between the coronation of Andrew II on May 29 and the death of Prince Roman on June 19, 1205. However, by involving a number of historical narratives and especially Hungarian charters of the 13th century, we came to somewhat different conclusions. Since the agreement clearly mentioned the children of both rulers, it could not have been concluded before the end of 1203 – 1204, namely before the birth of Andrew's first child, daughter Maria (Roman Mstyslavovych was already the father of four children at that time, two of whom were sons – Danylo and Vasylo – born to him by his second wife). At this time, the Hungarian Prince, for the third time (after attempts in 1197 and 1199) trying to overthrow his older brother Emeric from the throne, was defeated and imprisoned. At first, the rebellious Prince was in custody in the Kneginec (Kene, Kehne) fortress near Croatian Varaždin, and later he was transferred to Esztergom. At that moment in his life, it was perhaps the most dramatic period. There was no need to hope for help from the western neighbors, and therefore, in our opinion, the only one who agreed to support Andrew was Roman Mstyslavovych. For him, this agreement, under favorable circumstances, opened up the prospect of recognizing the right of the Ruthenian ruler to Halych and the Halych land (where the Hungarian Prince briefly ruled during 1188 – 1189), which historians agree with. We assume that the communication between the rulers could have been ensured by a representative of the highest Hungarian nobility from the Svätöjur-Pezinok branch of the Hont family, the son of Thomas, comes Alexander. He was the only one to whom the king expressed special gratitude for his faithful service during his imprisonment, granting him the lands of Cheturtuchyel in 1206 and confirming them in 1216. The representatives of the Hont-Poznan (Huntpaznan) family, Alexander himself, members of his family and relatives – systematically took part in the eastern policy of the Árpáds since the end of the 11th century. They perfectly understood the specifics of relations with neighboring Ruthenian Princes, and constantly expanded the family land fund in the east of the Hungarian Kingdom, in close proximity to the possessions of the holders of Halych and the Halych land.

Keywords: Andrew II, Roman Mstyslavovych, Kingdom of Hungary, Rus', Hont family, comes Alexander, bilateral agreement.

Статус статті:

Отримано: 21.09.2025 Прийнято: 14.10.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ДРУЖИНИ РЕПРЕСОВАНИХ СВЯЩЕННИКІВ МУКАЧІВСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ В МАТЕРІАЛАХ ГАЛУЗЕВОГО АРХІВУ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Ванесса Січ¹

аспірантка кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: vanessa.sich@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0009-0009-9499-5507>

У статті аналізуються долі дружин греко-католицьких священнослужителів Мукачівської єпархії, які зазнали утисків унаслідок насильницької ліквідації церковної структури в 1949 році. До осені 1944 р. Мукачівська греко-католицька єпархія зберігала провідні позиції в релігійному житті Закарпаття. Однак зі встановленням радянського режиму на тлі завершення Другої світової війни розпочався процес трансформації політичного та соціального ладу, що супроводжувався утвердженням однопартійної системи, репресивною політикою, націоналізацією, форсованою індустріалізацією, колективізацією, а також систематичними переслідуваннями духовенства. У цей період на чолі єпархії став новопризначений єпископ Теодор Ромжа, який у співпраці з духовенством активно протидіяв тискові з боку радянської влади. В межах реалізації антицерковної політики органи НКВС здійснили арешти 127 греко-католицьких священників, що відмовилися розірвати єдність з Апостольським престолом і приєднатися до Російської православної церкви. Особливу увагу в дослідженні зосереджено не на самих репресованих священнослужителях, а на їхніх дружинах-жінках. Вони стали об'єктами цілеспрямованих утисків з боку режиму: зазнали дискримінації, втратили право на працю, були змушені змінювати місце проживання та перебували під постійним наглядом органів держбезпеки. Ця стаття присвячена комплексному вивченню долі дружин через призму матеріалів Галузевого державного Архіву Служби безпеки України в Закарпатській області, зокрема документів фонду № 2558, що стосуються справ репресованих священнослужителів Мукачівської греко-католицької єпархії. У фокусі дослідження – жінки, що залишилися поза увагою офіційної історіографії. На основі опрацьованих джерел встановлено нові факти, які дозволяють проаналізувати особливості радянської репресивної політики щодо дружин греко-католицьких священників. Архівні матеріали дають змогу не лише реконструювати життєві сценарії цих жінок у контексті радянської антицерковної кампанії, але й виявити форми їхнього адаптивного спротиву, збереження віри, релігійної ідентичності та духовної опіки над родинами. У межах дослідження здійснено спробу реконструкції та доповнення іменного списку дружин репресованих священнослужителів Мукачівської єпархії.

Ключові слова: Мукачівська греко-католицька єпархія, греко-католицькі священники, дружини священників, репресії, Закарпаття, радянська влада, Галузевий державний архів Служби безпеки України в Закарпатській області.

Постановка проблеми. Етап радянських репресій проти духовенства Мукачівської греко-католицької єпархії (далі МГКЄ) у 1945 – 1953 роках, у результаті яких було заарештовано 127 священнослужителів, став надзвичайно складним періодом в історії церкви Закарпаття. Ці події супроводжувалися глибокими наслідками не лише для самої церковної структури, а й соціальними потрясіннями для їхніх родин, які зазнали тотального контролю, тиску та ізоляції. Особливо вразливою групою в цьому контексті стали дружини священників, які після арештів чоловіків опинилися без правового захисту, засобів до існування та соціальних гарантій. На їхні плечі лягла відповідальність за виховання дітей, збереження родинної єдності та щоденне виживання в умовах постійного нагляду спецслужб. Водночас вони самі ставали об'єктами репресивних практик: звільнення з роботи, заборони на проживання в певних населених пунктах, виклики на допити, відмова у доступі до соціальних ресурсів тощо. Попри стратегічну роль жінок у збереженні моральної та духовної стійкості

родин, їхній досвід репресій залишається майже не дослідженим як у вітчизняній історіографії, так і в публічному просторі. Водночас архівні джерела, передусім матеріали Галузевого державного архіву Управління Служби безпеки України в Закарпатській області (далі ГДА СБУ в Закарпатській області), дають можливість для глибокого аналізу репресивного механізму, який охоплював не лише безпосередньо духовенство, а й членів їхніх родин, передусім дружин, як об'єктів тотального соціального контролю. Ці документи: заяви, листи, скарги, протоколи допитів – дозволяють реконструювати життєві обставини кожної, їхній побут, емоційний стан, реакції на переслідування, форми виживання та морального спротиву в умовах репресивного режиму.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Автор пропонує розглянути стан дослідження даної проблематики через призму загальних наративів з історії Закарпаття та історії МГКЄ. Історія Закарпаття, зокрема в контексті радянської епохи, висвітлюється в ряді загальних праць [Вегеш, Фединець, 2010], [Пекар,

¹ © Січ В.

1997; 2014], [Міщанин, 2018], [Kárpátalja története, 2021]. Вивченням загальної історії церкви Закарпаття займалися: Атанасій Пекар – український церковний діяч у США, священник-василіанин, педагог [Пекар, 1967], угорський історик Йозеф Ботлік [Botlik, 1997] та українська науковиця Таміла Висіцька [Висіцька, 2012]. Однак в контексті дослідження долі дружин репресованих священників МГКЄ проблематика їхнього становища не отримала належної уваги.

Глибоке дослідження процесу ліквідації греко-католицької та репресій у Закарпатті представлено в спеціалізованих працях науковців, присвячених саме цій тематиці. Зокрема, це праці Василя Маркуся [Маркусь, 1962, с. 6–17], Юрія Волошина [Волошин, 1999, с. 35–36], Володимира Сергійчука [Сергійчук, 2001], Володимира Фенича [Фенич, 2007], Лариси Капітан [Капітан, 2012, с. 71–83]. У цих дослідженнях основну увагу зосереджено на подіях у Закарпатті, зокрема на арештах священнослужителів, їх переслідуванні та комплексі заходів, здійснених радянською владою з метою ліквідації церкви.

Попри детальне висвітлення репресивної політики проти греко-католицького духовенства, зазначені праці здебільшого зосереджуються на фігурах священників, їхній вірі, боротьбі за збереження церкви, тоді як питання становища їхніх родин, особливо дружин і дітей, що залишаються осторонь наукового аналізу. У публікаціях, присвячених репресованим священникам, як-от у праці о. Даниїла Бендаса – син репресованого священника [Бендас, 2000, с. 290–299; 2008], о. Ласло Пушкаша – також син репресованого священника [Пушкаш, 2001] та Атанасія Пекара [Пекар, 2001], Марії Майороші [Майороші, 2021], головною увагою зосереджена переважно на долі духовенства. Родини священників, зокрема їхні дружини, згадуються епізодично або взагалі не згадуються, що становить очевидну прогалину в дослідженнях.

Найбільш систематизовану і повну добірку документів радянських органів державної безпеки подав у своїх працях Володимир Сергійчук [Сергійчук, 2006]. Однак і в цьому випадку матеріали майже не містять інформації про дружин і дітей репресованих священнослужителів, що вказує на потребу в подальшому розширенні джерельної та аналітичної бази для повнішого розуміння наслідків репресій для церковних родин. Таким чином, існує очевидна потреба у спеціалізованих дослідженнях, що б розкривали цю маловивчену сторону історії радянських репресій, зокрема через роботу з архівними джерелами. Аналіз матеріалів ГДА СБУ в Закарпатській області, зокрема документів фонду № 2558, ставав предметом дослідження даної публікації, з фокусом на дружин.

Метою статті є збір інформації про дружин священнослужителів шляхом аналізу особових справ їх чоловіків, листувань та доповідних матеріалів, збережених в архівних фондах ГДА СБУ в Закарпатській області, а також доповнення матеріалів каталогу дружин репресованих священників. Застосування такого підходу сприятиме не лише частковому усуненню наукової лакуни у вивченні становища МГКЄ у ХХ столітті, але й закладе

підґрунтя для подальшої системної реконструкції цієї історичної прогалини в контексті регіональної еклезіології.

Виклад основного матеріалу. Архівні кримінальні справи, що зберігаються в ГДА СБУ в Закарпатській області, протягом тривалого часу залишалися засекреченими, маючи гриф «таємно» або «цілком таємно», що унеможливило вільний доступ до відповідних матеріалів. Активізація процесу їх розсекречення та наукового опрацювання розпочалася після 23 січня 2009 року, коли Президент України підписав Указ № 37/2009 «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні». Саме цей нормативно-правовий акт став ключовим імпульсом до масштабного відкриття архівів колишніх репресивних органів.

У межах нашого дослідження опрацьовано документи фонду № 2558, які стосуються кримінальних справ проти греко-католицького духовенства МГКЄ. Особливу увагу зосереджено на матеріалах, що містять згадки про дружин репресованих священників. Серед джерел: протоколи допитів, заяви та скарги жінок, клопотання, офіційне листування, довідкові характеристики, описи вилучених речей, ордери на обшук і вироки. Частина документів базується на матеріалах Державного архіву Закарпатської області (далі – ДАЗО), зокрема метричних та церковних книгах, а також документах, що відображають переслідування греко-католицької церкви в регіоні.

Кримінальні справи мають типову структуру: вони розпочинаються з номера справи та повного прізвища, імені й по батькові обвинуваченого, за яким слідує перелік документів, що містяться в слідчому досьє. Найінформативнішим для нас у контексті дослідження є анкета заарештованого – зокрема розділ, що присвячений складу сім'ї. Саме тут найчастіше вдається встановити вік дружини, місце та рік її народження, місце проживання, рід занять, посаду, наявність дітей [ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 3897, арк. 108; спр. 1769, арк. 188, 229; спр. 1991, арк. 12–13; спр. 2435, арк. 113]. Не оминаються згадками й освіта дружин священників, зокрема у джерелах зазначено, що вони навчались переважно на Закарпатті в торговельній академії або в учительській семінарії [ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 168, арк. 13]. Ці дані дозволяють актуалізувати й доповнити попередньо складений узагальнений список (каталог) дружин репресованих священників МГКЄ, а також здійснити його корекцію [Січ, 2025, с. 162–175].

Окрему дослідницьку цінність становлять протоколи допитів греко-католицького духовенства, у яких трапляються згадки про обставини одруження, зокрема шлюб Юлія Іванчо та Аполлонії Дом'янович, укладений у 1915 р. [ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 1991, арк. 11], чи Івана Романа та Анни Сайков [ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 2366, арк. 95], Миколи Савчук та Анни Локош, що одружились в 1942 р. [ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 168, арк. 12], Гаврила Удуд та Ольги Принц в 1935 р. [ГДА

СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 2043, арк. 14]. Важливим джерелом є також повідомлення про шлюб однієї з дочок Іванчо Юлія та Марії (Маргарети) – Єви Іванчо, з Іваном Лелекач, який також був заарештований як священнослужитель. Долю їх дочки була така, як і матері, що спіткала хвиля переслідувань і репресій [ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 1862, арк. 62]. Особливо показовими є фрагменти, де дружини фігурують не лише як супутниці життя заарештованих, але і як самостійні об'єкти переслідувань. Є випадки де вони зазнавали прямих обвинувачень у неправдивих свідченнях [ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 636, арк. 125–130], такі справи були щодо Марії Пушкаш, Маргарети Іванчо та Єви Лелекач.

Досить поширеним явищем було звільнення дружин заарештованих священників із роботи на підставі їхньої приналежності до так званої «сім'ї ворога народу». Цей вислів стосувався священнослужителів, які не захотіли перейти до православ'я та залишались вірні Католицькій церкві до кінця. Такий випадок трапився в Анни Сайков [ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 2366, арк. 147]. У проханні про звільнення з в'язниці свого чоловіка, вона детально описує обставини того, що її попросили піти з посади вчительки у 1946 р., через його професію священника.

У багатьох випадках жінки також стикалися з обмеженнями у пересуванні, були змушені залишати парафіяльне житло, змінювати місце проживання та перебувати під постійним наглядом. Показовим також є приклад Єлизавети Матейко [ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 2122, арк. 176–178], дружини репресованого священника о. Івана Матейка. Після арешту чоловіка вона залишилася з чотирма малолітніми дітьми без жодних засобів до існування. Через конфіскацію парафіяльного будинку родина втратила житло. На заробітну плату прибиральниці в розмірі 200 карбованців Єлизавета не могла забезпечити базові потреби сім'ї. Згодом вона влаштувалася телефоністкою, де отримувала 360 карбованців, однак і цього не вистачало для покриття витрат. Внаслідок хронічного недоїдання діти були виснажені й часто хворіли. При неодноразових зверненнях до місцевих органів влади з проханнями про матеріальну допомогу, відповідно були відмови або тільки словесна підтримка. Подібна історія трапилася й з Оленою Чугович. Після арешту та конфіскації майна, вона була змушена з дітьми орендувати житло у чужих людей. Це місце проживання стало тимчасовим і без гарантії безпеки. У своєму зверненні до влади вона благала про помилування чоловіка та його повернення додому, адже через ваду серця не могла працювати й потребувала матеріального утримання [ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 478, арк. 121]. Радянські органи влади здебільшого ігнорували такі звернення: заяви офіційно відхилялися або залишалися без відповіді, демонструючи повне відкидання. Ще одним прикладом байдужості є скарга Олени Матейчі, яка захищала свого 66-річного важкохворого чоловіка. Попри вік і стан здоров'я, був засуджений за «зловживання службовим станови-

щем», хоча насправді, як свідчать документи та люди, він безкорисливо роздавав власні заощадження нужденним селянам. Дружина неодноразово зверталася з проханнями про звільнення чоловіка або компенсацію втрат, проте жодної реакції від органів влади не отримала [ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 925, арк. 188, 193]. Подібні обставини склалися і в родині Шарольти Меллеш та її хворого літнього чоловіка [ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 786, арк. 248–249], а також Ірини Микити.

Архівні документи демонструють, що дружини священнослужителів зазнавали постійного психологічного тиску: страх арешту, соціальна ізоляція, моральне приниження, розрив із церковною спільнотою, переслідування. Була тенденція, що спецслужби стежили не лише за самим священником, а й за активністю його дружини, зокрема її зв'язками з церковною громадою та потенційною підтримкою чоловіка. Протоколи допитів містять питання, що ставилися дружинам: «чи спілкуються вони з парафіянами», «чи підтримують контакт із заарештованим», «чи передають йому релігійні речі або листи» тощо. Моральна стійкість виявлялася у збереженні релігійної практики – навіть у таємному вигляді: молитви вдома з дітьми, передавання віри дітям та катехизації, формування маленьких спільнот що збирались вночі для таємних літургій. Наприклад, у справі № 2122 [ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 2122, арк.–30] зазначається, що подружжя навчало релігії не лише власних, а й інших дітей шкільного віку у приватній квартирі. Навіть у період найсильніших утисків дружина сподівалася на повернення чоловіка та відродження церкви. Такий вид спротиву, духовний і психологічний, був для багатьох родин ключовим ресурсом виживання. У ряді справ простежується практика цілеспрямованого морального тиску, жінкам натякали на «неприпустимість» статусу матері-одиначки з кількома дітьми, спонукаючи їх до зречення віри, участі в релігійному житті або співпраці з владою. Така політика прикривалася риторикою соціальної «опіки», але фактично була формою репресивного тиску, спрямованого на злам внутрішнього спротиву через апеляцію до материнського обов'язку.

Особливо емоційно насиченими є листи дітей репресованих священнослужителів, адресовані радянським органам. У них – щирі прохання про звільнення батька, прохання передати теплий одяг або дізнатися про його загальний стан. Часто листи писалися дитячою рукою з орфографічними помилками, що лише посилює їхній драматизм [ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 194, арк. 145–160; спр. 5520, арк. 187]. Лист-скарга і вимога про зустріч від десяти дітей, батько яких Микола Монді. Він сам писав прохання про повернення до дітей та дружини, особливо тому, що вона має хворобу серця, не може працювати та утримувати велику родину. Ще один приклад – Марія Микула, яка у своїх свідченнях детально описує життя родини після арешту батька [ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 4029, арк. 170–172]. Було конфісковано приватну власність, частину будинку та

господарства, мати залишилася з чотирма дітьми без підтримки. Марія у своїй заяві згадує про те, що тато тільки вірив у Бога, а його судили як п'яницю, крадія чи навіть вбивцю. Ці навмисні обмови були спробою дискредитувати його постать як батька й духовної особи. Не можна не згадати ще одне прохання по звільненні надіслане до прокурора Закарпатської області від 4-х дітей о. Євгена Ортутая [ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 359, арк. 132–134]. Описуючи важкі матеріальні труднощі, вони просять про скорочення терміну та можливість разом всією сім'єю радіти їхньому безтурботному дитинству. Подібні приклади засвідчують, що репресивна політика мала на меті не лише фізичне усунення священнослужителя, а й моральне знищення його образу в очах родини, громади та власних дітей. Листи дітей є важливим джерелом для вивчення дитячого досвіду в умовах радянської репресивної системи, демонструючи не лише масштаби людського страждання, а й здатність дітей до співпереживання, віри та надії в умовах повної соціальної ізоляції.

Хоч архівні справи дають цінну інформацію, вони мають ряд обмежень: 1) щодо дружин часто немає власних заяв чи листів, або ці документи фрагментовані, з нерідкими перервами та пропусками; 2) дані про дітей – особливо про їхню освіту, життєвий шлях – майже відсутні у справах, оскільки вони не були об'єктом політичного переслідування безпосередньо; 3) частина матеріалів була цензурована та видалена, а також існують випадки спотворення інформації (у допитах та характеристиках), через страх або примус.

У перспективі дослідження може включити: 1) усноїсторичні джерела – інтерв'ю з нащадками дружин чи дітей репресованих, пам'яті спільнот; 2) компаративні підходи – порівняння із ситуаціями в інших єпархіях УГКЦ або в інших регіонах України; 3) інтеграцію гендерного підходу для того, щоб з'ясувати, як стать жінки впливала на можливості виживання, на вибір адаптаційних стратегій, на соціальне сприйняття.

Висновки. Дослідження архівних справ репресованих греко-католицьких священнослужителів Мукачівської єпархії дозволяє реконструювати не лише масштаби радянської антицерковної кампанії, але й доповнити деякі аспекти про становище дружин, які стали невидимими жертвами тоталітарного режиму. Наскільки дозволяє збережена джерельна база, архівні документи дають змогу частково відтворити та об'єктивно осмислити образ жінки репресованого священника. Їхня доля є важливою складовою ширшої картини релігійних переслідувань та соціального гноблення у повоєнному Закарпатті. У більшості випадків дружини залишалися без засобів до існування, з малолітніми дітьми на руках, під постійним тиском місцевої влади, без права на працю та житло. Радянський режим цілеспрямовано обмежував їх соціально та економічно, намагаючись зламати через втрату соціального статусу, матеріальну нестабільність і моральну дискредитацію. Особливо трагічним є досвід дітей, які втрачали не лише батьківську опіку, а й зазнавали психологічної травми, соціального клеймування, часто залишаючись без належного піклування. Матеріали з фонду № 2558 ГДА СБУ в Закарпатській області дають змогу зробити правки щодо правильності написання імен та прізвищ, місць та дат народжень дружин священників та їхніх дітей. Також проливається світло на життя жінок за репресій, їхній побут, листування, спроби домогтися справедливості. Ці дослідження дають змогу говорити не лише про жінок як про жертв, але і як активних учасниць невидимого спротиву – через збереження та передання віри, релігійне виховання дітей та спроби відстояти свої права навіть у найскладніших умовах.

Таким чином, особа дружини репресованого священника постає як важлива складова історії релігійного переслідування в СРСР, що потребує подальшого системного вивчення в контексті гендерної історії, історії репресій та релігієзнавства. Ці жінки не лише співстраждали з своїми чоловіками, а й стали свідками християнської віри, стійкості та духовного опору ХХ століття, зберігши церковну традицію у підпіллі.

Список використаних джерел

- Bendász, I., Bendász, D., 2000. *Helytállás és tanúságtétel. A Munkácsi GörögKatolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai*, Budapest : Kairosz Kiadó, 529 old.
- Kárpátalja története. Örökség és kihívások. Monográfia.* Історія Закарпаття. Спадщина та виклики. Наукове видання (колективна монографія) Закарпатського угорського інституту ім. Ференца П Ракоці, Редколег.: Л. Брензович (голова); Д. Чотарі (гол. ред.), М. Орбан, Ш. Добош (відп. ред.); І. Самборовскі-Нодь, І. Сакал та Л. Браун (члени ред. колег.); Автори: А. Рац, А. Шушлик, Б. Кейс, Е. Молнар Д., І. Самборовскі-Нодь, І. Орос, І. Сакал, І. Часар, К. Дорчі, К. Гіреш-Ласлов, Л. Браун, Н. Вароді, Н. Севлеші, Ш. Добош, І. Молнар Д., Ф. Молнар, Д. Данч, Д. Чотарі, 2021, Ungvár: RIK-U Kft., 788 old.
- Бендас, Д., 2000. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944 – 1949 роках, *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*, За ред. Гудзяка Б., Скочилися І., та Олега Турія О., Львів: Інститут історії церкви Львівської богословської академії, число 2, с. 290–299.
- Бендас, С., Бендас, Д. 1999. *Священники-мученики, сповідники вірності*, Ужгород: Закарпаття, 412 с.
- Бендас, Стефан, Мученики та Ісповідники. [Online]. Доступно: <https://mgce.uz.ua/blog/muchenyky-ta-ispovidnyky/bendas-stefan/> (дата візиту: 20.09.2025).
- Бендас, С., 2008. *П'ять років за колючим дротом. Щоденник священника, написаний в ГУЛАзі*, Ужгород: Карпати, 264 с.
- Висіцька, Т., 2012. *Християнство на Закарпатті: документальне дослідження становлення та розвитку (XIV – XXI ст.)*, Ужгород: Вид-во О. Гаркуші, 676 с.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України в Закарпатській області (ГДА СБУ в Закарпатській області), ф.2258, оп. 1, спр. 168, на 139 арк.
- ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 194, на 132 арк.
- ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 359, на 326 арк.
- ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, спр. 478, на 115 арк.

- ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, spr. 636, на 210 арк.
 ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, spr. 786, на 144 арк.
 ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, spr. 925, на 139 арк.
 ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, spr. 1769, на 128 арк.
 ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, spr. 1862, на 301 арк.
 ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, spr. 1991, на 301 арк.
 ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, spr. 2043, на 130 арк.
 ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, spr. 2122, на 198 арк.
 ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, spr. 2366, на 156 арк.
 ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, spr. 2435, на 163 арк.
 ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, spr. 3897, на 138 арк.
 ГДА СБУ в Закарпатській області, ф. 2558, оп. 1, spr. 4029, на 171 арк.
Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура (україномовний варіант українсько-угорського видання), Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець, 2010, Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 720 с.
 Капітан, Л., 2012. Ліквідація Греко-Католицької Церкви у Закарпатті, 1945 – 1949 рр.: Ідеолого-пропагандистська складова, *Краєзнавство*, вип. 3, с. 71–83.
 Майороші, М., 2021. *Мукачівська єпархія та Галицька митрополія: інституційні та особистісні взаємини між греко-католицькими провінціями та їхнім кліром (1919 – 1991)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 274 с.
 Макара, М., 1997. Питання релігійної політики в діяльності Народної Ради Закарпатської України (ХІ. 1944 – І. 1946 рр.), *Ужгородській унії – 350 років. Матеріали міжнародних наукових конференцій* (Ужгород, квітень 1996 р.) / Редкол.; відп. за вип. І. М. Гранчак, Ужгород: «Патент», с. 127–130.
 Маркусь В., 1962. Нищення Греко-Католицької Церкви в Мукачівській єпархії в 1945 – 50 рр., Відбитка із Збірника, присвяченого пам'яті З. Кузелі, *Записки НТШ*, Париж, 23 с.
 Мароші, І., Мароші, А., 2023. *Іменний довідник священників історичної Мукачівської Греко-Католицької Єпархії*. Серія: спадщина Бендаса, Берегове-Ужгород: Видавництво «Карпати», 1092 с.
 Міщанин, В., 2018. *Радянська Закарпаття 1944 – 1950 рр.: монографія*, Ужгород: Рік-У, 644 с.
 Пекар, А., ЧСВВ., 1967. *Нариси Історії Церкви Закарпаття, Т:І, Єпархічне оформлення*, Рим, 241 с.
 Пекар, А., ЧСВВ., 1997. *Нариси історії Церкви Закарпаття, Т:ІІ, Внутрішня історія*, Рим–Львів: Місіонер, 492 с.
 Пекар, А., ЧСВВ., 2014. *Нариси історії Церкви Закарпаття, Т:ІІІ, Монаше життя*, Ужгород: Ужгородська міська друкарня, 220 с.
 Пекар, А., ЧСВВ., 2001. *Ісповідники віри нашої сучасності. Причинок до мартиролога Української Католицької Церкви під совітами*, Вид. друге, Львів: Вид-во отців василіан «Місіонер», 288 с.
 Пушкаш, Л., 2001. *Кир Теодор Ромжа: життя і смерть єпископа*, Львів, 244 с.
 Сергійчук, В., 2001. *Нескорена церква: подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу*, Дніпро, 492 с.
 Сергійчук, В., 2006, *Ліквідація УГКЦ (1939 – 1946). Документи радянських органів державної безпеки*, К.: ПП Сергійчук М.І., 2006, Т. І. 920 с.
 Січ, В., 2025. Дружини репресованих священників Мукачівської греко-католицької єпархії, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Вип. 1 (52), Ужгород, с. 162–175. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.330100](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.330100)
 Фенич, В., 2007. «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих. Греко-католики Мукачівської єпархії під час та після «возз'єднання» Закарпаття з Радянською Україною. Мукачівська греко-католицька єпархія, Ужгород, 107 с.

References

- Bendász, I., Bendász, D., 2000. *Helytállás és tanúságtétel. A Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye hitvalló és meghurcolt papjai*, Budapest: Kairosz Kiadó, 529 old. (in Hungarian).
 Bendas, D., Represii raddianskoi vlady proty heko-katolitskoho dykhovenstva na Zakarpatti v 1944 – 1949 [Repressions of the Soviet Regime Against the Greek Catholic Clergy in Transcarpathia in 1944 – 1949], *Kovchek: Scholarly Journal on Church History*, edited by Borys Gudziak, Ihor Skochylas, and Oleh Turiy, Lviv: Institute of Church History of the Lviv Theological Academy, 2000, №. 2, s. 290–299. (in Ukrainian).
 Bendas, S., Bendas, D. 1999. *Sviashchenyky-muchenyky, spovidnyky virnosti* [Priests-Martyrs, Confessors of Faithfulness], Uzhhorod: Zakarpattia, 412 s. (in Ukrainian).
 Bendas, Stefan, *Muchenyky ta Ispovidnyky* [Bendas Stefan, Martyrs and Confessors]. URL: <https://mgce.uz.ua/blog/muchenyky-ta-ispovidnyky/bendas-stefan/> (date of visit: 20.09.2025). (in Ukrainian).
 Bendas, S., *Piat rokiv za kolyichum drotom. Shchodennyk sviashchennyka napisanyj v GYLAG* [Five Years Behind Barbed Wire: A Priest's Diary Written in the GULAG], Uzhhorod: Karpaty, 2008, 264 s. (in Ukrainian).
 Fenyh, V., 2007. «Chuzhi» sered svoikh, «svoi» sered chuzhykh. Hreko-katolyky Mukachivskoi yeparkhii pid chas ta pislia «vozziednannia» Zakarpattia z Radianskoiu Ukrainoiu [“Strangers” among their own, “their own” among strangers. Greek Catholics of the Mukachevo Diocese during and after the “reunification” of Transcarpathia with Soviet Ukraine]/ Mukachivska hreko-katolytska yeparkhiia, Uzhhorod, 107 s. (in Ukrainian).
 Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy v Zakarpatskii oblasti (HAD SBU) [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine in Zakarpattia Region], f.2558, op. 1, spr. 168 na 139 ark.
 HAD SBU v Zakarpatskii oblasti, f.2558, op. 1, spr. 194 na 132 ark.
 HAD SBU v Zakarpatskii oblasti, f.2558, op. 1, spr. 359 na 326 ark.
 HAD SBU v Zakarpatskii oblasti, f.2558, op. 1, spr. 478 na 115 ark.
 HAD SBU v Zakarpatskii oblasti, f.2558, op. 1, spr. 636 na 210 ark.
 HAD SBU v Zakarpatskii oblasti, f.2558, op. 1, spr. 736 na 144 ark.
 HAD SBU v Zakarpatskii oblasti, f.2558, op. 1, spr. 925 na 139 ark.

- HAD SBU v Zakarpatskii oblasti, f.2558, op. 1, spr. 1768 na 128 ark.
 HAD SBU v Zakarpatskii oblasti, f.2558, op. 1, spr. 1862 na 301 ark.
 HAD SBU v Zakarpatskii oblasti, f.2558, op. 1, spr. 1991 na 301 ark.
 HAD SBU v Zakarpatskii oblasti, f.2558, op. 1, spr. 194 na 132 ark.
 HAD SBU v Zakarpatskii oblasti, f.2558, op. 1, spr. 2043 na 130 ark.
 HAD SBU v Zakarpatskii oblasti, f.2558, op. 1, spr. 2122 na 198 ark.
 HAD SBU v Zakarpatskii oblasti, f.2558, op. 1, spr. 2366 na 156 ark.
 HAD SBU v Zakarpatskii oblasti, f.2558, op. 1, spr. 3897 na 138 ark.
 HAD SBU v Zakarpatskii oblasti, f.2558, op. 1, spr. 4029 na 171 ark.
 HAD SBU v Zakarpatskii oblasti, f.2558, op. 1, spr. 5520 na 141 ark.
- Zakarpattja 1919 – 2009 rokiv: istorija, polityka, kultura* [Transcarpathia 1919 – 2009: history, politics, culture] (ukrainomovnyj variant ukrajinsjko- uhorsjkohe vydannja), Pid. red. M. Vehesha, Ch. Fedyneicz, 2010, Uzhhorod: Polihrafcentr «Lira», 720 s. (in Ukrainian).
- Kárpátalja története. Őrökség és kihívások.* Monográfia/ Istorija Zakarpattja. Spadschyna ta vyklyky. Naukove vydannja (kolektyvna monohrafija) Zakarpatsjkohe uhorsjkohe instytutu im. Ferencza II Rakoczi, Redkoleh.: L. Brenzovich (holova); D. Chotari (hol. red.); Avt. kolekt., 2021, Ungvár: RIK-U Kft., 788 old. (in Hungarian).
- Kapitan, L., 2012. Likvidatsiia Hreko-Katolytskoi Tserkvy u Zakarpatti, 1945 – 1949 rr.: Ideoloho-propahandystska skladova [Liquidation of the Greek Catholic Church in Transcarpathia, 1945 – 1949: Ideological and Propaganda Component], *Kraieznavstvo*, vyp. 3, s. 71–83. (in Ukrainian).
- Maioresi, M., 2021. *Mukachivska yeparkhiia ta Halytska mytropoliia: instytutsiini ta osobystisni vzaiemyny mizh hreko-katolytskymy provintsiiamy ta yikhnim klirom (1919 – 1991)* [The Diocese of Mukachevo and the Metropolis of Galicia: Institutional and Personal Relations between Greek Catholic Provinces and Their Clergy (1919 – 1991)]. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk (doktora filosofii) za spetsialnistiu 07.00.01 «Istoriia Ukrainy». Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, Lviv, 274 s. (in Ukrainian).
- Makara M., 1997. Pytannia relihiinoi polityky v diialnosti Narodnoi Rady Zakarpatskoi Ukrainy (XI.1944 – I. 1946 rr.). [Issues of Religious Policy in the Activities of the People Council of Transcarpathian Ukraine (November 1944 – January 1946)] *Uzhhorodskoi unii – 350 rokiv: Materialy mizhnarodnykh naukovykh konferentsii* (Uzhhorod, kviten; 1996 r.), Uzhhorod: Patent. s. 127–130. (in Ukrainian).
- Markus, V., 1962. Nyshchennia Hreko-Katolytskoi Tserkvy v Mukachivskii yeparkhii v 1945 – 50 rr. Vidbytok iz Zbirnyka, prysviachenoho pamiaty Z. Kuzeli, *Zapisky NTSH*, Paris, 23 s. (in Ukrainian).
- Maroshi, I., Maroshi, A., 2023. *Imennyi dovidnyk sviashchennykiv istorychnoi Mukachivskoi Hreko-Katolytskoi Yeparkhii* [Name directory of priests of the historical Mukachevo Greek Catholic Diocese. Series: Bendas heritage], Seria: spadshchyna Bendasa, Berehove-Uzhhorod: Vydavnytstvo «Karpaty», 1092 s. (in Ukrainian).
- Mishchanyan, V., 2018. *Radianizatsiia Zakarpattia 1944 – 1950 rr.: monohrafia* [Sovietization of Transcarpathia in 1944–1950: a monograph], Uzhhorod: Rik-U, 644 s. (in Ukrainian).
- Pekar, A., OSBM., 1967. *Narysy istorii tserkvy Zalarpattia* [Essays on the History of the Church in Transcarpathia], Vol. I: Structura Hierarchica, Rome, 241 s. (in Ukrainian).
- Pekar, A., OSBM., 1997. *Narysy istorii tserkvy Zalarpattia* [Essays on the History of the Church in Transcarpathia], Vol. II: Internal History, Rome–Lviv: Misioner, 492 s. (in Ukrainian).
- Pekar, A., OSBM., 2014. *Narysy istorii tserkvy Zalarpattia* [Essays on the History of the Church in Transcarpathia], Vol. III: Monastic Life, Uzhhorod: Uzhhorod City Printing House, 220 s. (in Ukrainian).
- Pekar, A., OSBM, 2001. *Ispovidnyky viry nashoi suchasnosti* [Confessors of Our Contemporary Faith. A Contribution to the Martyrology of the Ukrainian Catholic Church under the Soviets], 2nd edition, Lviv: Basilian Fathers' Publishing House "Misioner", 288 s. (in Ukrainian).
- Pushkash, L., 2001. *Kyr Teodor Romzha: zhyttia i smert yepyskopa* [Kir Theodore Romzha: Life and Death of a Bishop], Lviv, 244 s. (in Ukrainian).
- Serhiychuk, V., 2001. *Neskorena tserkva: podvyzhytstvo hreko-katolykiv Ukrainu v borotbi za viry i derzavy* [The Unbroken Church: The Devotion of Greek Catholics of Ukraine in the Struggle for Faith and State], Dnipro, 492 s. (in Ukrainian).
- Serhiychuk V., 2006. *Likvidatsia UGCC (1939 – 1946)* [The Liquidation of the UGCC (1939–1946): Documents of the Soviet State Security Authorities] / Compiled by: S. Kokin, N. Serdyuk, S. Serdyuk; General Editor: V. Serhiychuk, Kyiv: PP Serhiychuk M.I., 2006, Vol. I, 920 s. (in Ukrainian).
- Sich, V., 2025. Druzhyiny represovanykh sviashchennykiv Mukachivskoi hreko-katolytskoi yeparkhii, [Wives of the Repressed Priests of the Mukachevo Greek Catholic Diocese], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, vyp. 1 (52), Uzhhorod, s. 162–175. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.330100](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.330100) (in Ukrainian).
- Vysyts'ka, T., 2012. *Khrystyianstvo na Zakarpatti: dokumentalne doslidzhenie stanovlennia ta rozvytku (XIV – XXI st.)* [Christianity in Transcarpathia: A Documentary Study of its Formation and Development (14th – 21st Centuries)], Uzhhorod: Vyd-vo O. Harkushi, 676 s. (in Ukrainian).

Vanessa Sich

PhD-student, of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

WIVES OF REPRESSED PRIESTS OF THE MUKACHEVO GREEK CATHOLIC DIOCESE IN THE MATERIALS OF THE SECTORAL ARCHIVE OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE IN ZAKARPATTIA REGION

The article analyzes the fates of the wives of Greek Catholic clergymen from the Mukachevo Eparchy who suffered repression as a result of the forced liquidation of the Church structure in 1949. Until the autumn of 1944, the Mukachevo Greek Catholic Eparchy held a leading position in the religious life of Transcarpathia. However, with the establishment of the Soviet regime following the end of World War II, a process of political and social transformation began. This was accompanied by the imposition of a one-party system, repressive policies, nationalization, forced industrialization, collectivization, and systematic persecution of the clergy. During this period, the newly appointed Bishop Theodore Romzha headed the eparchy and, in cooperation with the clergy, actively resisted pressure from the Soviet authorities. As part of the implementation of anti-Church policies, NKVD bodies carried out the arrest of 127 Greek Catholic priests who refused to break their unity with the Apostolic See and join the Russian Orthodox Church. This study focuses not on the repressed clergy themselves but on their wives. These women became targets of deliberate repression by the regime: they faced discrimination, lost their right to work, were forced to relocate, and lived under constant surveillance by state security services. The article is devoted to a comprehensive study of the wives' fates through the lens of materials from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine in the Zakarpattia region, particularly documents from Collection No. 2558 concerning the cases of repressed Greek Catholic clergymen of the Mukachevo Eparchy. The focus of the study is on women who have remained overlooked by official historiography. Based on the sources examined, new facts were established that allow for an analysis of the specifics of Soviet repressive policy toward the wives of Greek Catholic priests. The archival materials make it possible not only to reconstruct the life trajectories of these women in the context of the Soviet anti-Church campaign but also to identify forms of their adaptive resistance, the preservation of faith, religious identity, and spiritual care for their families. Within the framework of the study, an attempt has been made to reconstruct and expand the name list of the wives of repressed clergymen of the Mukachevo Eparchy.

Keywords: *Mukachevo Greek Catholic Eparchy, Greek Catholic priests, wives of priests, repressions, Transcarpathia, Soviet authorities, Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine in Zakarpattia Region.*

Статус статті:

Отримано: 10.09.2025 Прийнято: 10.10.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ХУДОЖФОНД – КОМБІНАТ МИСТЕЦТВА ТА ПРОПАГАНДИ: ХУДОЖНИКИ ЗСЕРЕДИНИ СИСТЕМИ (1945 – 1991)

Олександр Нікітчук¹

аспірант кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет» Ужгород
Email: oleksandr.nikitchuk@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-6208-4487>

Дослідження присвячено вивченню функціонування системи Закарпатського відділення Художнього фонду УРСР як складного інституційного середовища, у якому перепліталися елементи державної політики, мистецької творчості, ідеологічного контролю та міжособистісних взаємин. Особливий акцент зроблено на джерелах, що відображають внутрішній погляд митців – інтерв'ю, автобіографічних текстах, спогадах та публічних згадках. Залучення цього матеріалу дозволяє відтворити повсякденний вимір існування митця в системі Художнього фонду. Стаття аналізує кілька ключових аспектів внутрішнього життя художників у системі: економічно-соціальні вигоди; свободу та професійне середовище; роботу та «творчі відпочинки»; міжособистісні контакти митців у колективній роботі над проєктами; позаструктурні шляхи заробітку художників; формальні й неформальні механізми державного контролю; а також висвітлюються сучасні рефлексії щодо діяльності Художнього фонду та відношення суспільства до монументально-декоративних творів. Розглядається також діяльність Художфонду, як своєрідний «акумулятор» мистецьких сил, що забезпечував сталість зайнятості, інфраструктуру для реалізації проєктів, а подекуди й соціальний ліфт для молодих художників. У центрі викладу – художник як жива, змінна постать у просторі між творчістю, виробництвом і пропагандою. Такий підхід дозволяє не лише краще зрозуміти внутрішню логіку радянських мистецьких інституцій, але й актуалізувати питання про взаємовідносини між мистецтвом і владою, про людський вимір художника у тоталітарному контексті.

Ключові слова: Художфонд, Спілка художників, монументальне мистецтво, мозаїка, сграфіто, вітраж, тоталітарне мистецтво, тоталітарна культура, пропаганда, цензура, ідеологія, Ужгород, УРСР.

Постановка проблеми. Швидка інтеграція закарпатських художників у мистецьку систему УРСР та запровадження нової для них моделі співпраці у вигляді Спілки художників та Художнього фонду зумовили глибинні трансформації професійної діяльності митців. Художній фонд постав не лише як інструмент забезпечення стабільних механізмів заробітку, а і як інституція, що підпорядковувала творчу працю державній культурній політиці та її ідеологічним орієнтирам. Протягом десятиліть у публічному дискурсі закріплювався образ Художнього фонду як органічної частини соціалістичного виробництва – учасника «великої справи будівництва», де мистецька діяльність набувала інструментарного й службового характеру.

Водночас такий образ є спрощеним і не відбиває складних механізмів взаємодії митців із системою – як на формальному, так і на неформальному рівні. У наукових дослідженнях досі недостатньо уваги приділено повсякденному виміру існування художників у структурі Художнього фонду: взаємовпливам між колегами, трансформаційним здвигам, ролі «старших» у професійному середовищі, формам колективного оцінювання проєктів, адаптації до вимог державної естетики. Поза належною увагою залишалися й механізми цензури та самоцензури, що визначали не лише зміст робіт, а й межі допустимого експерименту, вибір технік і жанрів.

Розкриття цих аспектів дозволяє по-новому осмислити місце художника в радянському

мистецькому конструкті, де поряд із функцією пропаганди існували практики творчого маневрування, виживання та індивідуальних стратегій, що визначали баланс між службовою лояльністю та індивідуальною виразністю.

Мета статті – висвітлити внутрішні процеси функціонування Художнього фонду в УРСР крізь призму досвіду закарпатських митців, з'ясувати механізми взаємодії, а також окреслити баланс між інституційною регламентацією й індивідуальною творчою самореалізацією.

Аналіз досліджень і публікацій. Тема поетапного становлення Закарпатського відділення Художнього фонду та процесу часткової інституційної монополізації мистецького ринку в межах УРСР висвітлена у нашій окремій статті [Нікітчук, 2025, с. 21–42]. У ній особливу увагу приділено появі закарпатської монументально-декоративної галузі радянського періоду, її розвитку за десятиліттями та поданій статистиці виконаних творів із поділом за художніми техніками й оцінкою тематик – від аполітичних до відверто пропагандистських. Водночас у статті лише побіжно зачіпаються питання міжособистісних взаємин між колегами у межах Художнього фонду та особливостей внутрішнього функціонування цієї інституції.

Взаємовідносини між закарпатськими митцями та державною політикою у контексті мистецьких інституцій розглянуто у монографіях Івана Небесника та Івана Небесника (мол.), Петра та Михайла

¹ © Нікітчук О.

Ходаничів [Небесник, 2000; Небесник, 2020; Ходанич, Ходанич, 2020]. Не втрачає актуальності до предмета даного дослідження й праця Івана Небесника [Небесник, 2007], присвячена Адальберту Ерделі – постаті, яка своїм авторитетом та енергією сприяла відкриттю на Закарпатті відділень Спілки художників і Художнього фонду, а також заснуванню Ужгородського художньо-промислового училища.

Джерельна база й методологія дослідження. Джерельну основу статті становлять кілька взаємодоповнювальних корпусів матеріалів. Перший – періодичні видання Закарпатської області (газети та журнали), що зберігаються у відділі краєзнавства Закарпатської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Ф. Потушняка. Проаналізовано публікації 1991–2024 рр., які, попри вихід за межі досліджуваного періоду (1945–1991), були обрані через відсутність державної цензури й містять цінні ретроспективні свідчення та спогади митців, що в радянський час із великою ймовірністю не могли бути опубліковані. Для опрацювання публікацій було використано бібліотечні каталоги¹, що полегшували пошук за персоналіями; відбір здійснювався за принципом пріоритетності інтерв'ю та матеріалів, де прямо згадується діяльність Художнього фонду або монументально-декоративні роботи.

Другим важливим джерелом виступив електронний архів фундації Brovdi Art (<https://zakarp.at.brovdi.art/>), що містить біографічні життєписи 350 закарпатських митців з додатками електронних копій друкованих матеріалів та бібліографічних описів. Попри переважно популярний характер ресурсу, він є доволі корисним та зручним для дослідників мистецтва Закарпаття у поєднанні з критичним аналізом і звірянням даних.

Третю групу становлять усні джерела – аудіоінтерв'ю, записані автором у 2017–2025 рр. серед колишніх співробітників Художнього фонду, архітекторів та їхніх сучасників. Цей корпус дозволяє реконструювати повсякденний вимір функціонування інституції ХФ та доповнити й підтвердити інформацію з періодичних джерел.

Додатково використано архівні матеріали (Фонд Р-1839² та документи Спілки художників), а також світліни, ескізи й документи з приватних зібрань митців та дослідників (Я. Рейті, В. Кузнєцова, В. Дікарева, Е. Приходько, П. Фелдеші, Б. Коржа, К. Медвецького, П. Леньо, М. Сирохмана, В. Лезу, М. Беленя, В. Скакандія, М. Іванчо та ін.).

¹ Каталог 7.071.1(477.87) «Митці. Професійні митці. Художники, скульптори». Каталог К 85.13 «Скульптура». Каталог К 85.14 «Персоналії художників».

² Фонд Р-1839 «Закарпатський художньо-виробничий комбінат Художнього фонду України», що зберігається в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО).

³ Більшість джерел усної історії, репрезентують переважно 1970–1990-ті рр., що зумовлює певну часову диспропорцію. Це ускладнює реконструкцію системи ХФ «зсередины» перших післявоєнних десятиліть (1945–1960-х рр.), які залишаються менш відображеними в усній історії.

⁴ Перший (1920-ті рр.) – етап становлення: держава ще не має монополії на культурну політику, але закладає її основи через централізацію видавництва, театрів, кіно та створення творчих спілок. Другий (середина 1930-х–1953 р.) – час монополізації мистецтва, культури особистості Сталіна й утвердження

Методологічною основою виступає поєднання історико-порівняльного аналізу та просопографічного підходу. На основі відібраних 33 публікацій та 19 аудіоінтерв'ю³ було здійснено реконструкцію соціально-професійного портрета митців, їхньої взаємодії з інституційними та державними «рамками» та неформальними практиками в межах Художнього фонду.

Мистецтво під владою ідеології: теоретичний вимір. Дослідження мистецьких інституцій радянського періоду неможливе поза контекстом тоталітарної парадигми, у межах якої вони функціонували. У цьому сенсі Художній фонд постає не лише як виробнича структура, а як складова ширшого механізму, що забезпечував функціонування радянського «суспільства мобілізації». Тому вивчення досвіду художників, які працювали «всередины системи», є важливим для розуміння загальних закономірностей існування людини в тоталітарній державі.

Науковці відзначають низку спільних ознак культур тоталітарних режимів ХХ століття – нацистської Німеччини, фашистської Італії, комуністичного Китаю та СРСР. Подібності простежуються не лише у кінцевих мистецьких формах, а й у принципах їх створення – у спільній тоталітарній естетиці та організаційних підходах. Як зазначає Ігор Голомшток, фундамент тоталітарного мистецтва виникає там, де партійна держава: перетворює мистецтво на знаряддя ідеології та боротьби за владу; монополізує художнє життя; створює всеохоплюючий апарат контролю; з усіх напрямів мистецтва обирає один – консервативний і зручний для влади, та проголошує його єдиним і обов'язковим; веде боротьбу з іншими стилями, тавруючи їх як ворожі для держави [Golomstock, 1990, с. 10]. Історик Мирослав Борисенко зауважує, що культура доби тоталітаризму спирається на глибинні зміни в масовій свідомості, характерні для початку ХХ століття, визначаючи її як «...вкрай заполітизовану форму масової культури, що існує в прямій залежності від панівної ідеології.» [Борисенко, 2001, с. 32].

Періодизацію радянської «тоталітарної культури» зазвичай поділяють на п'ять основних етапів⁴, але важливо підкреслити, що така традиційна схема не відображає всієї складності процесу. У різних регіонах СРСР, особливо на периферії – Закарпатті⁵, Кавказі, Середній Азії та країн Балтійського регіону⁶, модель тоталітарної культури реалізовувалася із власними

соцреалістичного канону. Третій (1953–1964 рр.) – «Відлига», відзначена частковою деконструкцією сталінізму, гуманізацією мистецтва та лібералізацією вираження. Четвертий (1964–1985 рр.) – період «Застою», коли офіційна культура набуває ритуального характеру, відтворюючи усталені форми без реального змісту, а тоталітаризм трансформується в адміністративний контроль над символічним простором. П'ятий (1985–1991 рр.) – доба «Перебудови», гласності й посттоталітарних трансформацій, що знаменують розпад тоталітарних культурних канонів.

⁵ Іван Небесник наголошує, що «...для більшості художників України, ізольованих в умовах сталінізму від світових процесів у мистецтві, закарпатська художня школа була відкриттям нового світобачення...» [Небесник, 2000, с. 53].

⁶ В даній статті йдеться про Литву, Латвію та Естонію, які були у складі СРСР.

нюансами, часто зберігаючи «трищини системи», неповну уніфікацію та локальні форми автономії. Крім того, поза межами офіційних етапів існували періоди «неофіційного» життя культури, напівлегальних практик та експериментів художників, які дозволяли візуальним та матеріальним формам зберігати елементи самостійності та творчого пошуку.

Щодо головного «обраного» владою стилю, соцреалізм не стільки представляв дійсність, скільки творив її у вигляді міфу – «реальності, яка мала бути», а візуальна мова мистецтва перетворювала майбутнє на теперішнє, а теперішнє – на вічний, позачасовий політичний символ. Така форма співіснування мистецтва та тоталітарної системи породила феномен внутрішньої цензури та самодисципліни, коли художник сам редагував свої твори відповідно до передбачуваних очікувань ідеології.

Попри видиму уніфікацію, мистецтво радянського періоду ніколи не було цілковито стандартно-монолітним. На кожному етапі розвитку «тоталітарної культури» виникали індивідуальні стиліові риси, прояви візуальної свободи чи відступу від канону. Такі «трищини системи» давали митцям можливість експериментувати з матеріалом, фактурою, кольором та сюжетом. Під шаром офіційної риторики та «рамки» зберігалось прагнення до автономії, реалізації індивідуального потенціалу людського досвіду, а не лише відтворення ідеологічних штампів. Саме тому Художній фонд можна розглядати не тільки як «комбінат мистецтва і пропаганди», а і як своєрідну лабораторію, де, попри диктат ідеології, зароджувалися форми, здатні пережити її та відкривати нові горизонти творчості.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до мистецьких процесів повоєнного Закарпаття, важливо окреслити передумови, у яких формувалися місцеві художні й освітні ініціативи у першій половині ХХ століття. Адже саме соціокультурний ландшафт міжвоєнної доби¹ створив підґрунтя для подальших інституційних трансформацій.

Чехословацька влада² докладала значних зусиль до освітнього та культурного розвитку Закарпаття, зокрема з 1919 по 1929 рік побудовано 52 нових шкіл, а до 1936 року було відкрито 25 ремісничих шкіл, торгівельну академію. Серед іншого, в краї також діяли три учительські семінарії³.

Художник Йосип Бокшай⁴ у 1936 році зазначає, що «...держава виявляла до розвитку живопису на

Підкарпатській Русі незвичайний інтерес...», було придбано значну кількість картин у художників та митці отримували стипендії на навчальні подорожі [Bokšaj, 1936, s. 216]. Такі дії уряду сприяли⁵ заснуванню Публічної школи рисунку, Спілки й згодом Товариства діячів образотворчих мистецтв та заохочували митців залишатися в рідному краї. В цей період певної демократичної свободи та зняття перешкод навчатися рідною мовою, відкрили можливості розвитку та соціальних ліфтів для русинів-українців, які станом на 1930 р. склали 62,2% від загальної кількості населення Підкарпатської Русі [Тиводар, 2011, с. 49–50]. Стрімко розвивалось також національно-культурне та політичне життя краю⁶.

Приєднання частини Закарпаття до Угорського королівства (1938 – 1944 рр.) унаслідок Віденського арбітражу супроводжувалося відновленням ревізійно-ністської політики, що проявилася в жорстких каральних заходах проти українських патріотів, забороні українських громадсько-політичних об'єднань і навіть саме вживання етноніма «українець» [Тиводар, 2011, с. 49–50]. А втрати єврейської громади Закарпаття у періоді 1938 – 1944 рр. перевищили 100 тис. осіб, що фактично означало її знищення на території краю [Славик, 2017, с. 109].

Сучасник тих подій, репортер Віктор-Гейза Баран⁷, який в 1939 – 1940 рр. проживав в Ужгороді, у своєму щоденнику робить порівняння щодо ставлення до людського життя, яке за чехів було «...недоторканим і свого роду табу...», та про свавілля угорської жандармерії, для котрої побиття та вбивства верховинського населення було нормою. Безробіття, ревізійницька політика та репресії угорської влади спонукали закарпатців тікати до СРСР⁸ [Баран, 1996, с. 47–48; 52–53].

Важливим свідченням відчуття соціально-економічної кризи того періоду є також записи художника Адальберта Ерделі⁹ за лютий 1944 року, у яких він доволі промовисто окреслює співіснування двох етнічних груп: «Цікаво спостерігати, наскільки зневажливо ставиться угорець до русина; утім, саме угорцеві варто було б занепокоїтися, якби він знав, яке місце відводить йому у своїх уявленнях русин». Не кращою виглядала й освітня сфера. Становище вчительства характеризувалося як вкрай тяжке: окрім скромного й убогого зовнішнього вигляду, суспільство не могло очікувати від педагогів жодних додаткових можливостей чи результатів. У цьому контексті

¹ Міжвоєнна доба – період історії, що тривав між Першою та Другою світовими війнами, а саме з 1918 по 1939 рік.

² Закарпаття перебувало у складі Чехословаччини з 1919 по 1939 роки.

³ Випускниками яких з 1919 по 1932 рр. стало 916 русинів-українців [Небесник, 2000, с. 13–15].

⁴ Йосип Бокшай (1891 – 1975) – живописець, графік, монументаліст, педагог. Народний художник СРСР (1963), народний художник України (1960), член-кореспондент Академії мистецтв СРСР (1958). Один із фундаторів Закарпатської школи мистецтва.

⁵ Додатково проводились кампанії з промоції та вивчення декоративно-прикладного мистецтва та збереження дерев'яної архітектури Закарпаття [Небесник, 2000, с. 13–15].

⁶ 17 жовтня 1937 року в Ужгороді відбувся тридцятитисячний Всепросвітанський з'їзд. У прийнятому з'їздом «Маніфесті до українського народу Підкарпаття» було сказано: «Ми добровільно прилучилися до Чехословацької республіки і є відданими

громадянами нашої демократичної держави», але «в мовних і культурних справах ми були й будемо частиною великого 50-мільйонного українського народу і цієї нашої народної та культурної єдності ніколи нізащо не зречемося... Ми, підкарпатські українці, маємо повне право голоситися до нашого народу за границею» [Вегеш, Федака, 2022, с. 10].

⁷ Віктор-Гейза Баран (1903 – 1943) – журналіст, громадсько-політичний діяч. Радник уряду ЧСР з питань Підкарпатської Русі (1935). Секретар прем'єр-міністра ЧСР Мілана Годжі (1937).

⁸ Для розуміння масштабу кількості утікачів, з 1 січня по 15 липня 1940 року прикордонними нарядами СРСР було затримано 2370 порушників кордону з боку Угорщини [Закарпатські втікачі в СРСР, 2011, с. 16].

⁹ Адальберт Ерделі (1891 – 1955) – живописець, педагог, культурний діяч. Один із фундаторів Закарпатської школи мистецтва. Один із організаторів і голова Закарпатського відділення Спілки радянських художників УРСР (1946).

звучали гіркі зауваження, що *«Рослина і тварина живуть краще, ніж сьогодні людина»* [ІМЕН, 2017, с. 363].

Короткий екскурс в минуле дає нам ключ до розуміння причин швидкої інтеграції закарпатських художників в систему мистецького життя СРСР після приєднання Закарпаття до радянської України, адже значна частина населення краю плекала надії¹ на втілення *«...споконвічної мети жити єдиною дружною сім'єю з українським народом»* [Федака, 1999] враховуючи також пережиті страждання та репресії воєнного часу. Мрія Адальберта Ерделі про створення вищого мистецького освітнього закладу відродилась з новою силою, і почала втілюватись в життя, – восени 1945 року художник організував вступні випробування у Державний художній інститут², хоча юридичних підстав для відкриття закладу ще не було, а вже опісля початку занять при вході прибав табличку *«Академія»* [Небесник, 2007, с. 133].

Становлення в 1946 році Ужгородського художньо-промислового училища, місцевого відділення Спілки художників (далі – СХ) та майстерень Художнього фонду³ (далі – ХФ) – інституцій, які *«стали важливими осередками організації мистецького життя регіону»* [Нікітчук, 2025, с. 24], – дозволило подолати низку проблем, що залишалися невирішеними у попередніх культурних конструктивів (Таб. 1).

На відміну від попереднього періоду *«розпорошення»* інтелектуального ресурсу, за нових умов розпочався процес його концентрації. Частина провідних митців працевлаштувалася викладачами в училищі [Небесник, 2007, с. 135], що сприяло системній підготовці нових поколінь художників.

Рівень і можливості СХ у радянський час значно перевищували діяльність мистецького Товариства доби Чехословаччини, забезпечуючи окрім організації пленерної та виставкової діяльності, ще й соціальний пакет і піднесення статусу художника. Водночас крайові майстерні ХФ виконували ключову роль у розподілі державних замовлень та забезпеченні стабільної зайнятості митців. Таким чином, у *«трикутнику»* училище – Спілка – Художній фонд було зосереджено вирішення трьох фундаментальних завдань: підготовки нових професійних кадрів, організації творчої діяльності та матеріального забезпечення.

Водночас ці процеси супроводжувалися впровадженням цензури у сфері публічного мистецтва, регламентацією виставкової діяльності та доміну-

ванням ідеологічних рамок соціалістичного реалізму. Сама ж СХ поступово набула рис своєрідного *«елітарного клубу»*, членство отримати в якому вимагало значних зусиль з боку митців.

Соціально-політичний та культурний досвід міжвоєнного і воєнного періодів створив підґрунтя для формування нового мистецького середовища Закарпаття в умовах радянської України. У цьому контексті значну роль починає відігравати ХФ – інституція, яка не лише акумулювала кадровий потенціал, а й визначала траєкторії професійного розвитку художників. Аналіз особистих свідчень митців та архівних документів пов'язаних із діяльністю ХФ, а також колективних практик, що сформувалися в його межах, становить наступний етап дослідження.

Економічно-соціальний вибір. На перших загальних зборах закарпатського осередку СХ⁴ в м. Ужгород у 1946 році були присутні представники з Києва, мета яких полягала ознайомити художників Закарпаття зі статутом, правами та обов'язками членів СХ а також про значення і завдання ХФ. З протоколу дізнаємося, що *«...поучилися про всі вигоди, яка надає художній фонд своїм членам...»*, а також звучать слова найскоріше організувати виробничі майстерні, які будуть в тісному зв'язку з СХ та під її доглядом. Голова загальних зборів Адальберт Ерделі під час відкриття зборів сказав, що *«Надіється, що тепер знайшли колектив художників, який споріднює одне серце, та що наші праці не пропадуть даремно»* [ДАЗО, ф. Р-1544, оп. 1, спр. 1, арк. 2–6].

Економічний вибір був першою причиною заснування відділення ХФ на Закарпатті, *«...щоб допомогти художникам із заробітками»* [Небесник, 2007, с. 141], адже варто розуміти скрутне післявоєнне матеріальне становище митців.

Матеріальне забезпечення та соціальний статус були важливими чинниками, що зумовлювали привабливість роботи у ХФ. Художник Ігор Панейко⁵ у своєму інтерв'ю зазначає про хороші заробітки, а Йозеф Рушак⁶ доповнює також про статус митців в ХФ: *«...художники мали високий соціальний статус та були шанованими людьми, представниками еліти»* [Мишанич, 2008, с. 13; Федака, 2007, с. 13].

За словами архітектора Степана Шолтеса⁷, декотрим працівникам ХФ вдавалося навіть понад 1000 карбованців на місяць заробляти [Шолтес, 2019]. Дещо емоційніше висловився художник Василь

¹ У першій половині 1940-х рр. серед місцевого населення поширювалися плітки про *«краще життя»* в СРСР, зокрема про забезпеченість роботою та вищий добробут, що спонукало окремих закарпатців та навіть цілі родини до нелегальних переходів кордону.

² Офіційна назва з 1946 року – Ужгородське художньо-промислове училище.

³ Спілка художників чотири рази змінювала назву за період радянської влади на Закарпатті: Ужгородське обласне правління Спілки радянських художників УРСР (1946 – 1949); Закарпатське обласне правління Спілки радянських художників УРСР (1950 – 1957); Закарпатське відділення Спілки художників УРСР (1958 – 1968); Закарпатська організація Спілки художників УРСР (1969 – 1991). Така сама ситуація зі змінами назв стосується і крайового відділення Художнього фонду: Ужгородський «Ізокомбінат» (15.05.1946 – 24.10.1946), Ужгородські художньо-

виробничі майстерні (24.10.1946 – 01.01.1947), Закарпатські художньо-виробничі майстерні (01.01.1947 – 01.01.1979), Закарпатський художньо-виробничий комбінат (01.01.1979 – 01.01.1992)

⁴ Протокол №1 загальних зборів художників Закарпатської області від 20 лютого 1946 р. Присутні: представники з Києва т. Довженко та Попенко, члени Оргкомітету: т. Бокшай, Ерделі, Коцка, Борещкий, Манайло, Шолтейс. Нечлени: т. Розенберг, Петкі, Грабовський, Кондратович, Лінтур, Шандор, Мошкович, Свіда [ДАЗО, ф. Р-1544, оп. 1, спр. 1, арк. 2–6].

⁵ Ігор Панейко (1957) – живописець, графік.

⁶ Йозеф Рушак (1943 – 2016) – живописець. Лауреат обласної премії ім. Й. Бокшай та А. Ерделі (2004).

⁷ Степан Шолтес (1944) – архітектор, живописець. Заслужений художник України (2006). Народний художник України (2017).

Свалявчик¹: «...ми там заробляли бешені бабки»² [Свалявчик, 2025]. Про значні гонорари та заробітки у сфері графічного дизайну Василь Косів відмічає, що «...один закуплений плакат міг забезпечити кілька місяців життя сім'ї...» [Косів, 2019, с. 63].

Важливі статистичні відомості, що відповідають свідченням митців, подає додаток до річного звіту ХФ за 1973 рік (Таб. 2), присвячений середньомісячним заробіткам працівників. 3-поміж 33 художників СХ, які на той час працювали у ХФ, четверо отримували заробітну плату менше ніж 100 крб, восьмеро – від 100 до 200 крб, тринадцятеро – від 200 до 400 крб, а дев'ятеро – понад 400 крб.³ У пояснювальній частині до статистичних даних подано також причини, що зумовлювали низький рівень заробітків окремих митців (менше ніж 100 крб на місяць). Серед них зазначено: хвороба рук, яка унеможливила виконання завдань; перебування у декретній відпустці; а також наявність неоплачених замовником робіт, оплата за які передбачалася в наступному році. Щодо високих заробітків (у межах 500–700 крб), у звіті вказано, що їх причиною була відсутність можливості залучити додаткових художників «*чтобы понизить зароботок этих исполнителей*» у зв'язку зі специфікою та складністю художніх робіт [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 213, арк. 10–14].

Цілком логічним та закономірним постає явище перетікання кадрів з інших мистецьких інституцій та споріднених організацій до ХФ. Як зазначає Іван Небесник⁴, «...велика зайнятість вчителя і низька заробітна плата призводили до відтоку частини викладачів із Ужгородського училища прикладного мистецтва в ряди вільних художників Художнього фонду та Спілки»⁵, що з іншого боку пояснює безрезультатні спроби залучити в училище до викладацької діяльності відомих членів Спілки художників. Визначальним чинником у цьому випадку була «...невисока оплата праці в училищі порівняно із тогочасними гонорарами в Художньому фонді» [Небесник, 2000, с. 63, 68].

Разом із тим, позитивним аспектом зазначених кадрових переміщень було те, що вони здійснювалися в локальних кордонах міста, не спричиняючи відтоку спеціалістів за межі області. Завдяки цьому зберігався і навіть акумулювався професійний потенціал, що

сприяло подальшій концентрації мистецьких ресурсів Ужгорода.

Свобода та професійне середовище. Спогади митців, що працювали на підприємствах ХФ, свідчать про атмосферу свободи⁶, творчої конкуренції та престижу. Для багатьох ХФ ставав справжнім середовищем професійного становлення.

Художник Йосип Бабинець⁷ прямо визнавав, що його вибір, де працювати, був мотивований тим, що у ХФ працювали «...справжні професіонали своєї справи», і його приваблювала «...відносна свобода та відсутність жорсткої дисципліни» [Мишанич, 2008, с. 13].

За словами митця Василя Свалявчика, його «...страшенно зайло...», коли він почув, що «Художник – той, хто робить у Художньому фонді й виставляється (експонується на виставках. – авт.)», але водночас це стимулювало довести власну професійну спроможність та перейти на роботу до ХФ. І саме там він «...відточував майстерність, спілкуючись із визнаними майстрами живопису» та познайомився з «...корифеями закарпатської школи живопису...» [Оргутай, 2002, с. 13]. Щодо графіка роботи митець зазначає: «З першого дня у ХФ я приходив, коли хотів, йшов, коли хотів. Вночі міг працювати, вранці міг, а потім дні міг не робити» [Свалявчик, 2025].

Не менш промовистими є свідчення графіка Василя Скакандія⁸, якого до ХФ «загітував» відомий у краї митець Золтан Шолтес⁹, котрий сказав йому: «...не будеш сидіти на роботі, не будеш на роботу ходити, як би то не було. Творчістю будеш займатися, їздити на пленери і так малювати» [Скакандій, 2017]. Подібні висловлювання демонструють, що ХФ сприймався як майданчик для творчої реалізації поза рамками рутинної праці.

Цю відмінність від решти інституцій УРСР підтверджують і інші спогади. Володимир Дікарев¹⁰ зазначає: «Я не чув, щоб хтось ходив в ХФ, як на роботу кожного дня з ранку і до вечора. Ми були вільні, абсолютно, ми собі самі планували, тільки по термінам потрібно було вчасно здати роботу» [Дікарев, 2025]. Подібну свободу підтверджує і скульптор Богдан Корж¹¹: «Ти на роботу в Художній

¹ Василь Свалявчик (1951) – живописець. Заслужений художник України (2002). Народний художник України (2016). Лауреат обласної премії ім. Й. Бокшая та А. Ерделі (1998, 2012).

² «бешені бабки» – розмовний вислів, що означає дуже великі заробітки.

³ Для порівняння варто навести розмір місячних окладів адміністративно-управлінського персоналу Художнього фонду (у перерахунку за курсом грошової реформи 1961 року). Так, у 1947 році директор отримував 88 крб; старший бухгалтер – 69 крб; касир – 41 крб [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 3, арк. 3]. В 1962 році директор так само отримував 88 крб; головний бухгалтер – 69 крб; касир-інкасатор – 41 крб [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 132, арк. 5]. В 1975 році директор отримував 180 крб; головний бухгалтер – 120 крб; касир-інкасатор – 67,5 крб [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 228, арк. 1–2].

⁴ Іван Небесник (1955 – 2024) – професор Закарпатської Академії мистецтв, кандидат педагогічних наук, заслужений працівник освіти України. Лауреат обласної премії ім. Й. Бокшая та А. Ерделі (2007).

⁵ Таким шляхом пішли в 1960 – 1970 рр. Е. Медвецька, М. Медвецький, П. Балла, А. Дунчак, В. Скакандій та інші [Небесник, 2000, с. 63].

⁶ Під «свободою» у Художньому фонді мається на увазі можливість для митців вільного відвідування роботи, а не свободу творчості, яка залишалася обмеженою рамками соцреалізму. Адміністративно-управлінський персонал працював згідно робочого графіку.

⁷ Йосип Бабинець (1934 – 2019) – живописець. Заслужений художник України (2018). Лауреат обласної премії ім. Й. Бокшая та А. Ерделі (2008).

⁸ Василь Скакандій (1941 – 2020) – графік, живописець, монументаліст. Заслужений художник України (1990). Народний художник України (2007). Лауреат обласної премії ім. Й. Бокшая та А. Ерделі (2000, 2010).

⁹ Золтан Шолтес (1909 – 1990) – живописець. Заслужений художник України (1975).

¹⁰ Володимир Дікарев (1949) – графік, живописець, монументаліст. Лауреат премії Planetary Renaissance від Landmark Center, місто Сент-Пол, США (1996). Лауреат премії Minnesota State Fair, місто Сент-Пол, США (2004).

¹¹ Богдан Корж (1952) – скульптор. Заслужений художник України (2016). Лауреат обласної премії ім. Й. Бокшая та А. Ерделі (1997, 2008).

фонд не ходив. Отримав замовлення – і приходив тільки на худару» [Корж, 2025].

Особлива атмосфера формувалася й завдяки середовищу спілкування між старшим та молодшим поколіннями митців. Янош Рейті¹ згадує: «Уяви, ми молоді художники приходимо в ХФ, а при вході стоять такі знані митці як Золтан Шолтес, Семен Мальчицький, Ернест Кондратович. Відносини були прості між нами, дружні». Він же передає атмосферу невимушеності: «Більярд у нас стояв, до півночі тут грали, вся вулиця сходилась» [Рейті, 2025].

Митець у галузі художнього скла Андрій Бокотей² згадував про співпрацю з ХФ як про важливий етап своєї творчої діяльності. За його словами, працівники Фонду активно підтримували його, зокрема фінансували технологічні експерименти: з 1972 по 1988 рік він мав можливість широко експериментувати з оксидами металів, завдяки яким створювалися нові кольорові ефекти. Додатково у 1988 році через систему ХФ Бокотей отримав направлення на Міжнародний симпозіум скла в Чехії, а вже наступного року, у Львові відбувся перший у СРСР симпозіум зі скла, організований за його участі [Козирева, 2011, с. 13–15].

Вимушені «творчі відпочинки» в межах Художнього фонду.

У розрахунковій системі ХФ функціонувала розгалужена сітка³ тарифів, що охоплювала скульптурні, художньо-оформлювальні та інші творчо-технічні роботи. Наприклад, орнаментальні й пейзажні композиції оцінювалися за одними розцінками, анімалістичні – за іншими, тоді як найбільш високо оплачувалися – багатофігурні композиції. Така система дозволяла митцям збільшувати гонорари шляхом вдалого лобювання вигідніших жанрово-композиційних рішень. Окремому оцінюванню підлягали також техніка виконання та кожний етап⁴ роботи.

Фінансовий механізм, що поєднував колективний принцип праці з регулюванням індивідуальних доходів, слугував запобіжником надмірно високих заробітків⁵. Високоартісні замовлення намагалися розподіляти між якомога більшою кількістю виконавців, а художникам, які досягали певної межі доходу, встановлювали «творчий відпочинок». Формально це була пауза для переосмислення та вдосконалення майстерності, фактично – перерозподіл замовлень і гонорарів на користь інших митців.

Встановити чіткі дати впровадження такої системи важелів наразі не вдалося, але в пояснювальних записках до річних звітів подавалися списки художників із мінімальними та максимальними

середньомісячними доходами з коротким описом причин таких рівнів доходів [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 213, арк. 10–14; ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 277, арк. 48–49].

Художники підтверджують існування такої системи. Так, Василь Свалявчик зазначає: «Якщо в тебе був переліміт (по заробітній платі. – авт.), тобі решту перераховували наступного місяця, який ти мав працювати творчо. Тому ХФ була творчою організацією. Заробив – іди в гори, або працюй у себе в майстерні» [Свалявчик, 2025].

Скульптор Богдан Корж у своїх спогадах наголошує: «ХФ давав гроші заробляти. Заставляли також приймати участь у виставках, бо часом художники перетворювалися на заробітчани, і вони нічого, крім замовлень, не робили, і помалу деградували. Що це добре було, то це оця роздвоєність. Ти отримав замовлення, ти його виконав, і на пів року був забезпечений грошима. Тобі не давали всю суму відразу, ти отримував частинами, і міг робити все, що хочеш» [Корж, 2025].

Аналогічний досвід описує художник Янош Рейті: «Якщо заробив у фонді більше за свій зарплатний ліміт, то ці кошти тобі розподілялись по місяцям і фактично ти інші місяці не працював» [Рейті, 2025]. Йозеф Рушак, підсумовуючи власний досвід, акцентував на позитивному аспекті такої практики: «Фінансова незалежність надавала впевненості, а індивідуальний графік роботи дозволяв знайти час для творчості» [Гаврош, 2013, с. 42–44].

Система фінансового регулювання обмежувала індивідуальні заробітки та створювала умови для підтримки колективного балансу, але водночас давала митцям простір для власної творчої активності.

Горизонтальні зв'язки, колективна робота, творчі тандеми.

Діяльність ХФ вирізнялася розгалуженими горизонтальними зв'язками, взаємодопомогою та спільними творчими пошуками митців різних поколінь. Колегіальна співпраця особливо проявлялася під час виконання масштабних проєктів у монументально-декоративному, оформлювальному та скульптурному напрямках діяльності (Іл. 1–3). У живописному цеху така практика була менш вираженою, проте компенсувалася колективними виїздами на пленери, які сприяли обміну досвідом та формуванню професійних контактів.

Аналіз протоколів засідань художньої ради архівного фонду Р-1839, а також розповіді самих митців засвідчують існування як сімейних, так і колегіальних творчих тандемів. Серед родинних

¹ Янош Рейті (1949) – графік, живописець. Лауреат обласної премії ім. Й. Бокшая та А. Ерделі (2013).

² Андрій Бокотей (1938) – митець у галузі художнього скла, кераміст. Професор, академік НАМ, ректор Львівської академії мистецтв. Народний художник України (2007). Лауреат Національної премії України ім. Т. Г. Шевченка (2002). Лауреат обласної премії ім. Й. Бокшая та А. Ерделі (2006).

³ Розцінки здійснювалися згідно з «Справочником єдиних расценок на художественно-оформительские, художественно-прикладные и скульптурно-технические работы» у двох томах (видання 1957 р.) [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 102, арк. 27], який у подальшому систематично перевидавався із доповненнями та корегованими тарифами.

⁴ На прикладі монументально-декоративних робіт: протягом усього періоду діяльності ХФ, етапи затвердження робіт художньою радою зазнавали змін, однак у 1970-х роках було вироблено сталу процедуру. Згідно з нею, після отримання творчого завдання художник створював декілька ескізів, один із яких затверджувався радою. Після цього він переходив до виконання картону, що створювався у масштабі 1:1 до майбутнього твору. Затверджений картон слугував основою для перенесення зображення на площину у натуральному масштабі. Завершений твір підлягав оцінюванню та прийняттю виїзною художньою радою. Для скульпторів замість виконання картону вимагалось згідно ескізів створення об'єкту з м'якого матеріалу (глина, пластилін) [Нікітчук, 2025, с. 23].

⁵ Плановий характер економіки передбачав запровадження єдиної тарифної сітки оплати праці.

підрядів фігурували подружжя Медвецьких, Бездір, Герц, Іванчо (Іл. 4), Бровді, Гулиних, Левадських, а також співпраця батька і сина родини Манайло. Спільно над багатьма проектами працювали скульптори Михайло Попович і Константин Лозовий, монументалісти Віктор Медвецький і Йосип Бокшай (мол.), В'ячеслав Приходько та Аттіла Дунчак, Гаврило Глюк і Василь Габда, вітражисти Людмила Корж-Радько та Володимир Кузнецов.

Подібні співпраці пояснювалися не лише професійною довірою та спільними мистецькими інтересами, а й прагненням створити максимально комфортні умови для роботи. Водночас склад учасників змінювався залежно від конкретного замовлення та специфіки проекту.

У практиці виконання замовлень типовою також була робота невеликих бригад: «Окрім мене, як авторки проекту, працювала одна або друга бригада майстрів, в цілому 3–4 людини виконувало вітраж», ділиться спогадами Людмила Корж-Радько¹ [Корж-Радько, 2017] (Іл. 5).

Уже сам факт працевлаштування часто передбачав підтримку колег і старших майстрів. Так, Йосип Бабинець, Василь Свалявчик, Янош Рейті та Володимир Кузнецов² згадують, що потрапили у ХФ не без допомоги колег та знайомих [Мишанич, 2008, с. 13; Бездір, 2011, с. 1–2; Рейті, 2025; Кузнецов, 2017, 2025].

Важливим елементом професійного середовища була діяльність художніх рад³, де відбувалася жива дискусія та фахове рецензування робіт. За несвоєчасне виконання етапів проекту, або за декілька невдалих композиційних чи кольорових рішень, роботу могли оцінити як «творчу невдачу» та перерозподілити іншому виконавцю [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 315, арк. 138] (Іл. 6–7). Про таку ситуацію згадував скульптор Іван Бровді⁴: «Федір Манайло був доброю людиною, але щодо фаху – безкомпромисний. (...) Ми мали з дружиною виконати композицію «Літаюча муза» на Будинку культури в центрі Берегова. Маса варіантів, а вже вчетверте їх забракували. У відчай пішов до Манайла з планшетом додому, але тут знаєцька почув: «Марш вон!». Лише за кілька хвилин Федір Федорович пожалів мене і прямо на вулиці сказав: «Ваші варіанти розраховані на сприйняття з близької відстані, а треба, щоб муза дивилася здалеку, летіла назустріч людям...» Ніби завісу з очей мені зняло. Все було зроблено...» [Зубач, 2013, с. 4] (Іл. 8).

Залучення молоді відбувалося як через офіційні замовлення по направленням, так і через педагогічну практику. Мистецтвознавиця Оксана Гаврош відзначає: «Багато хто із викладачів працював

паралельно у Художфонді, тож частенько кращих студентів залучали на допомогу у творчі проекти. Так, Йозефу Руцаку не раз вдалося попрацювати разом із Костянтином Лозовим (викладач виробничої кераміки)...» [Гаврош, 2013, с. 42–44]. Художник Володимир Дікарев у своїх спогадах підтверджує слова мистецтвознавців, описуючи власний досвід співпраці з Павлом Бездіром⁵ ще у період навчання. Зокрема, він був залучений Бездіром до оформлення зупинки мозаїчними панно. За словами Дікарева, сам Бездір ставився до цієї роботи не дуже серйозно, розглядаючи її як «звичайну постійну роботу». Це добре ілюструє епізод, коли сторонній перехожий зробив зауваження щодо нерівності викладання мозаїки, на що Бездір відповів: «Косо, криво, лишь би живо!». Водночас саме особисте спілкування з Бездіром справило визначальний вплив на формування світогляду молодого митця: «Я вважаю, це найголовніший мій учитель у всьому – і в ставленні до творчості, і в філософії, і в літературі. Це дуже сильно впливало на мене» [Дікарев, 2025].

Спільна творча діяльність відображалася також у численних відрядженнях та виконанні масштабних замовлень. Семен Мальчицький⁶ згадував про роботу з Федором Манайлом⁷: «Їздили багато разом по Україні, Закарпаттю. Ми товаришували. Це – справжній, як ніхто, по духу народний закарпатський художник» [Гончарова, 2004, с. 14].

Неформальне навчання, обмін досвідом і творче наставництво мали ключове значення для молодших поколінь. Василь Свалявчик визнає: «Дуже багато дало живе спілкування з Антоном Кашишаєм, Ернестом Контратовичем, Гавриїлом Глюком, Іваном Ільком, Іваном Шутєвим. Від кожного чомусь навчився, виробляючи власну манеру». В іншому спогаді він підкреслював роль пленерів: «Взагалі серед митців у той час панувала надзвичайно доброзичлива атмосфера. Особливо це спостерігалось на пленерах. З нами, молодими художниками, пліч-о-пліч працювали метри, і ми мали змогу отримати стільки, скільки не дав би жодний інститут» [Ортутай, 2002, с. 13]. Янош Рейті узагальнював досвід співпраці: «Ми всі разом тут працювали і, звісно, переймали досвід один одного» [Рейті, 2025].

Усередині майстерень формувалися цілі «технологічні школи». Так, про Михайла Митрика⁸ відзначалося: «В ХФ він прославився не тільки як художник, а й як знавець самої технології приготування кольорових цементних розчинів, що є основою цієї техніки. «Рецепти від Митрика» брали практично всі закарпатські монументалісти» [Ходанич, 1999, с. 13].

¹ Людмила Корж-Радько (1956) – графікня, живописиця, монументалістка. Заслужена художниця України (2008). Лауреатка обласної премії ім. Й. Бокшай та А. Ерделі (1998, 2006, 2011).

² Володимир Кузнецов (1946) – вітражист. У 1980-х рр. сконструював шестиметрову тунельну піч для випікання скла в м. Ужгород. Виконавець майже всіх вітражів ХФ на Закарпатті у 1980–1991 рр.

³ Станом на 1980 р. у системі Художнього фонду діяли три художні ради: 1) з творчих робіт і монументального живопису; 2) з оформлювально-виконавчих та копійних робіт; 3) з промислової продукції та прикладного мистецтва [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 277, арк. 43].

⁴ Іван Бровді (1939 – 2023) – скульптор, живописець. Заслужений художник України (1997). Народний художник України (2008). Лауреат обласної премії ім. Й. Бокшай та А. Ерделі (1998, 2011).

⁵ Павло Бездір (1926 – 2006) – графік. Лауреат обласної премії ім. Й. Бокшай та А. Ерделі (1996).

⁶ Семен Мальчицький (1924 – 2005) – графік. Лауреат обласної премії ім. Й. Бокшай та А. Ерделі (2003).

⁷ Федір Манайло (1910 – 1978) – живописець, графік, монументаліст, художник декоративно-прикладного мистецтва. Заслужений художник України (1972). Народний художник України (1977).

⁸ Михайло Митрик (1933 – 1999) – графік, монументаліст.

Мистецтвознавиця Олена Приходько згадувала про професійне становлення свого чоловіка¹: «В'ячеслав багато навчився у П. Балли та А. Шени по монументальному» [Приходько, 2017]. Аттіла Дунчак² своєю чергою описував практику колективної праці: «Заробляли ми (з В. Приходько. – авт.) гроші на автобусних зупинках. Заробляли ми, Художній фонд, і навіть замовнику – директору дорожнього управління щось перепадало і отримував це й картини в подарунок» [Дунчак, 2019].

Про монументальне мистецтво та довіру Василь Скакандій відмічав, що «...самому виконувати то неможливо. Значить, набиралася бригада таких своїх, кому довіряєш, кого знаєш. Ну, і виконували» [Скакандій, 2017].

«Робота на себе»: позаструктурні шляхи заробітку художників. Феномен «лівих»³ замовлень у мистецькому середовищі СРСР становив своєрідну паралельну сферу економічних відносин, яка існувала поряд із офіційною системою ХФ.

Поява та поширення так званих «лівих» замовлень мала низку причин, пов'язаних як із потребами замовників, так і специфікою роботи митців. Можемо виділити декілька чинників:

1. Терміновість. Часто замовлення виникали у зв'язку з наближенням «великих дат» або підготовкою до перевірок. В умовах дефіциту часу бюрократичні процедури ХФ виявлялися надто повільними, тому роботи виконувалися неофіційно та в стислі терміни. Показовою є розповідь Яноша Рейті: «У Чорному Потюці голова колгоспу терміново просила виручити її, бо мала відбутися перевірка. Треба було швидко зробити кілька панно розміром 2×2,5 метра. Я взяв знайомого з мотоциклом, і ми працювали кілька ночей підряд – день і ніч. Використали зображення з журналу «Агітатор» і перенесли їх на панно. Оплатили нам непогано, готівкою» [Рейті, 2025].

2. Економія коштів. Оплата праці митців поза офіційними розцінками була вигіднішою для замовників. Це дозволяло суттєво знизити витрати, уникнувши тарифів ХФ і державних надбавок. Яскравий приклад зі спогадів Володимира Кузнєцова: «В Есені мозаїку для клубу також виконували поза Художнім фондом. Я отримав замовлення, зв'язався з Пушкашем⁴, купили смальту й завершили роботу приватним методом за п'ятнадцять днів. Тоді це було «трішки наліво» зроблено, але з документами: нам договір зробив і підписав зампредколгоспу (заступник голови колгоспу. – авт.)» [Кузнєцов, 2017] (Іл. 9).

3. Бухгалтерські обмеження. У кошторисах підприємств часто не передбачалися статті витрат на «декорування» чи «художнє оформлення». Тому замовники укладали договори з художниками формально «по ремонту» чи іншим дотичним статтям, щоб легалізувати виплати. Художник Володимир

Дікарев пригадує: «...були такі «халтури», залишався у нас матеріал, і приходив замовник, просив (...) якусь невеличку роботу, і ми могли брати такі роботи. Оплачували нам готівкою. Оформляли це по документам, наче ми робили якісь там будівельні роботи, як їм це пасувало по бухгалтерії» [Дікарев, 2025].

4. Організація праці митців. Отримуючи масштабні замовлення з великими гонорарами, художники-монументалісти нерідко залучали помічників. Офіційно ці «працевлаштування» не оформлювалися, а оплату здійснювали безпосередньо «з власної кишені», що теж підпадало під практику «лівих» домовленостей.

Янош Рейті підтверджує таку специфіку роботи: «Монументалісти є монументалісти. Я часто Митрику допомагав, бо там потрібні руки, швидко робити. Ми на «Патенті» (виконували панно в техніці сграфіто. – авт.), четверо нас і штукатур. Митрик зі своєї суми всім платив» [Рейті, 2025]. Володимир Дікарев підкреслює, що довгий період працював за подібною «практикою»: «Я почав працювати з Володимиром Лобановим. Не офіційно, він мене взяв як помічника. Ми багато їздили по Україні і робили мозаїки з керамічної плитки, зі смальти (...). Лобанов ділився зі мною своєю заробітною платнею по домовленості» [Дікарев, 2025]. Скульптор Богдан Корж стверджує, що: «На «ліво» замовлення були. Заключали ми договір або готівкою, але це було наказуємо. За такі речі могли погнати з ХФ та СХ, але потрібно було доказати» [Корж, 2025].

Таким чином, «ліві» замовлення були результатом перетину кількох чинників – бюрократичних обмежень, економічної доцільності та потреби у швидкому й гнучкому виконанні робіт, додатковим можливим фактором теж могли слугувати 1 «творчі відпочинки» художників.

Нерідко художники свідомо відмовлялися підписувати монументальні роботи, виконані поза системою ХФ. Така обережність пояснювалася страхом перед можливими перевітками. Янош Рейті згадує, що багато хто не хотів афішувати свою участь, бо «фінвідділ міг проблеми зробити» [Рейті, 2025]. Подібна практика демонструє, що навіть успішні реалізації «лівих» замовлень навіть підкріплених «документами» залишали митців у зоні ризику.

Водночас існували й відверто маніпулятивні схеми – наприклад, коли частину заробітних «лімітів» розподіляли між тими, хто навіть не знав про використання свого імені [Ілько, 2025], або ж коли одна й та сама «авторська» скульптурна модель Леніна чеканилась десятки разів і видавалася за «оригінал» [Корж, 2025].

У практиці монументального мистецтва траплялися випадки, коли оформлення однієї стіни могло стати

¹ В'ячеслав Приходько (1940 – 2011) – живописець, монументаліст. Заслужений художник України (1990). Народний художник України (2004). Лауреат обласної премії ім. Й. Бокшая та А. Ерделі (1997).

² Аттіла Дунчак (1940 – 2024) – живописець, монументаліст, митець у галузі художнього скла. Нагороджений Угорським Золотим Хрестом Заслуг за вагомі досягнення в культурі та значний внесок у розвиток мистецтва (2013).

³ «Ліві» замовлення або «халтура» – поширене в художньому середовищі СРСР неофіційне позначення приватних або

напівлегальних робіт, що виконувалися поза рамками Художнього фонду чи інших профільних або державних структур. Такі замовлення оплачувалися готівкою або оформлювалися через фіктивні бухгалтерські схеми (наприклад, під виглядом будівельних чи ремонтних робіт) і слугували додатковим джерелом доходу митців, водночас залишаючись у зоні ризику санкцій та контролю.

⁴ Ласло Пушкаш (1941 - 2023) – живописець, монументаліст.

предметом кількох окремих замовлень. Художники розбивали єдину композицію на кілька ескізів, кожен із яких оплачувався окремо, що дозволяло збільшити загальну суму гонорару та фактично «збільшити» план. Архітектор Степан Шолтес згадує, як один художник-виконавець проєкту наполягав на поділі роботи: «*Оце можна розділити – раз, два, три. Це один ескіз, другий, третій. Кожен по 800 крб, або вся стіна за 800 крб*» [Шолтес, 2019]. Подібна схема легального трактування розцінок була вигідною як для головного художника, так і для ХФ загалом, адже дозволяла підвищувати планові показники та забезпечувала додаткові прибутки, в тому числі і виконавцям. Вирішальним у цьому процесі залишалось вміння домовитися із замовником.

Формальні й неформальні механізми державного контролю: цензура, критика та інше. Деякі речі залишалися поза громадським обговоренням. Напередодні Другої світової війни в Радянському Союзі фактично було завершено розгром усіх альтернативних мистецьких напрямів, які не відповідали партійній доктрині. Єдиним офіційно визнаним проголошувався соціалістичний реалізм [Небесник, 2007, с. 130]. Публічна діяльність художників відбувалася під наглядом ідеологічних структур. Перед відкриттям виставок, роботи представлені до експонування «*фільтрувалися*» ідеологічним відділом партії.

Мистецтвознавець Григорій Островський зауважував, що після зіткнення з радянською дійсністю Адальберт Ерделі переживав кризу і не міг зрозуміти, «*чому він повинен малювати на виставку не так і не те, до чого лежить душа, а так, як вважає за потрібне «начальство» та «заробляти на хліб насущний не творчістю, а копіюванням жахливих портретів «людини з вусами»*» [Островський, 1992, с. 8].

Проблем можна було набратись не тільки від самого зображення, а навіть від назви твору. Іван Ілько¹ пригадує, які мав проблеми виставивши на виставку роботу під назвою «Дід верховинець»: «*якби назвав просто «Дідо у шапці» – це одне, а вже «верховинець» – збірний образ, і мене різко критикували, мов «доки верховинець з тайстрою буде ходити, бідака, і доки художники будуть це зображувати?»*» [Ілько, 2025]. Особливої уваги вимагав жанр портрета: у художників «*віталось*» подавати на виставку «*героїв соціалістичної праці*». В іншому випадку їхні роботи «*мали всі шанси*» не потрапити до експозиції. Аттіла Дунчак підтверджує: «*І не дай Бог портрет виставляти. Я би твій портрет зробив – там не виставили б. Хто ти такий? Герой Труда чи доярка?»*» [Дунчак, 2019]. Як зазначав Йозеф Рушак, у майстерні автори мали свободу – могли малювати «*що хочуть і як хочуть*», однак для експонування робіт на виставках необхідно було отримати «*добро*» від представників владних структур. Далі Йозеф пригадує: «*мені не дозволили надрукувати*

мій фотопортрет у каталозі лише тому, що я мав бороду» [Мишанич, 2008, с. 13].

Вплив партійних органів був вищим за повноваження художніх рад. Показовими є випадки, коли готові монументальні роботи піддавалися нищівній критиці або навіть знищувалися. Архітектор Петро Гайович² пригадує ситуацію з дипломною роботою випускника училища – панно з кольорової плитки на фасаді ужгородського кафе «Золотий ключик». Зображення урбаністичного пейзажу зі шпильми церков викликало невдоволення місцевої влади: «*Секретарка горкома, побачивши панно, сказала, що там «наглядна агітація церковей» і наказала роботу збити, інакше погрожувала звільнити директора училища*» [Гайович, 2024].

Подібні непорозуміння супроводжували й інших митців. Так, Іван Ілько розповідає про свою першу монументальну роботу в Тячеві: «*Десять комуністів написали скаргу в ЦК, що вони боролися за світле майбутнє, а тут в Будинку культури оформили людей в постолы (проти яких ті комуністи нібито боролися. – авт.)*» [Ілько, 2025].

Ще більш драматичним є приклад фрески «*Легенда про Пинтю*», яку Антон Шепа³ створював протягом двох років у Буштині. Реакція місцевих партійних функціонерів була вкрай негативною: «*Нащо ви там тут розбійниками, бандитами стіни попсували? Опришківство – то лінгарщина. Завтра прийде прибиральниця і все замастить*». Втім, сам художник розглядав звернення до карпатських легенд і теми опришків як можливість висловити протест проти нав'язуваного канону: «*Горів бажанням творчо реалізуватися. Мене «мучили», у мені нуртували оті чудові карпатські легенди, зокрема й про опришків. І як інакше можна було висловити протест проти того ідіотичного потоку малювання лєнінів, марксів, енгельсів?!*» [Фединишинець, 2008, с. 20].

Іноді контроль призводив до фактичного нівелювання авторського задуму: окремі монументальні панно після багатьох обговорень на художніх радах суттєво змінювалися й втрачали початкову концепцію. Аттіла Дунчак пригадує про свою роботу: «*це мозаїчне панно десять разів давали на худару, і там майже нічого від оригіналу, першого мого задуму не зберіглося*» [Дунчак, 2019].

Мистецтвознавець Василь Косів наголошує: – «*...методи боротьби за отримання замовлення були доволі винахідливими.*», та висвітлює доволі цікаві розповсюджені неформальні взаємодії між митцями та художніми радами, зокрема явища протекціонізму, практику «*вирішення питань по дзвінку*» та випадки хабарництва, пов'язані з просуванням художніх робіт [Косів, 2019, с. 63–64].

Архівні матеріали фонду № Р-1839 виразно засвідчують тематичний розподіл монументально-декоративного мистецтва в архітектурному середовищі. Пропагандистські та частково ідеологічні твори здебільшого розміщувалися в адміністративних будівлях, на транспортних вузлах (вокзалах), у

¹ Іван Ілько (1938) – живописець, монументаліст. Заслужений художник України (1994). Народний художник України (2018).

² Петро Гайович (1944) – архітектор, графік, живописець.

³ Антон Шепа (1928 – 2014) – живописець, графік, монументаліст. Заслужений художник України (2008). Лауреат обласної премії ім. Й. Бокшая та А. Ерделі (2013).

навчальних закладах та Будинках культури. Натомість переважна більшість аполітичних композицій траплялася у кафе, ресторанах, торговельних закладах і на зупинках громадського транспорту.

Показовим прикладом, що підтверджує наведені дані, є досвід Івана Ілька. Здійснивши спробу змінити тематику панно на одному з об'єктів, він отримав від партійного функціонера Маланчука відмову в такій риторичній відповіді: «Знайдіть мені християнський храм без зображення Христа. Немає, чи не так? Тоді як у будинку політовіти можна обійтися без портретів Маркса й Енгельса?» [Фединишинець, 2009, с. 20]. Надія Кирилова¹ акцентувала на тому, що навіть декоративні панно мусили містити бодай якісь ідеологічні деталі: «Одна ідеологема там є – червоний галстук на одній дитині. Але без цього тоді ніяк не можна було» [Федака, 2006, с. 15].

Самоцензура художників у радянський період постає не лише як вимушена адаптація до ідеологічних рамок, але і як внутрішньо засвоєний механізм регуляції власної творчості, що випереджав зовнішню цензуру. Митці нерідко самі ставали співтворцями офіційного канону, трансформуючи межі допустимого у власному мистецькому мисленні. Аттіла Дунчак відзначав явище самоцензури: «Кожен відчував, що не можна розкачатися, щоб експресія там була, щоб там був дух якийсь» [Дунчак, 2019]. А Янош Рейті теж зауважує: «За стільки років ми вже знали, що можна, а що не дуже» і доповнює, що тільки в кінці 80-х рр. художники почали вільніше працювати, більш «дихаючі» композиції створювати [Рейті, 2025]. Про самоцензуру висловлюється також і Володимир Дікарєв: «Кожен художник у ті часи здогадувався, що можна, а що не можна, і де ця межа. Були художники, які намагались щось «дерзновенне», проривне зробити, і інколи проходило. Але таких було кілька» [Дікарєв, 2025].

Цікавий документ (але шкода, що без фото) вдалося знайти в архіві фонду № Р-1839 – у 1963 році до ХФ надійшов лист від Мукачівського горпромторгу, в якому висловлювалася претензія щодо отриманих творів живопису. В листі зазначалося: «...криме того отдельные картины абстрактного оформления, которые совершенно не удовлетворяют спрос покупателей». Відтак, торгова організація пропонувала надіслати «компетентного представителя» для заміни таких робіт на «более полноценные» [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 144, арк. 5].

Окрім згаданих вище радянських практик художнього «фільтрування» та цензури, система впровадила додаткові механізми контролю за мистецьким середовищем. Складовою цього контролю стало цілеспрямоване вербування митців й розгалужена практика анонімних доносів, яка створювала атмосферу недовіри та постійного внутрішнього самоконтролю. Як пише Іван Небесник: «...все більшою мірою виступали негативні сторони ідеологічного тиску в галузі мистецтва (...)

нагніталася атмосфера доносів та недовіри...» [Небесник, 2000, с. 49]. Художник Йосип Бабинець згадує, як працюючи у філармонії отримав від «кадебістів»² пропозицію співпрацювати [Мишанич, 2008, с. 13]. За свідченням Павла Бездіра, після смерті дружини їхня квартира перетворилася на своєрідний осередок зустрічей різного кола людей, серед яких були як митці та інтелігенція, так і «деградовані особистості». Ця ситуація, створила «великі можливості кагебістам»: у помешканні встановили «жучки», відбувалися прослуховування, а серед відвідувачів траплялися й агенти, що виконували роль «шпигів»³. Павло Бездір підсумовував, що обірвав всі контакти: «Після того, як мене три місяці мордошили в КГБ...» [Гаврош, 1999, с. 12].

Так звані «анонімки» у радянську добу становили особливе та доволі розповсюджене явище – специфічну форму доносу чи скарги, яку укладали без зазначення автора. Вони були свого роду інституціалізованим механізмом контролю «знизу», коли будь-яка особа могла повідомити органам влади, партійному керівництву, адміністрації підприємства чи правоохоронним структурам про нібито «неправомірні» дії колеги, сусіда чи навіть родича. Будь-яка з перелічених вище структур офіційно розглядала такі скарги. Подібні «повідомлення» часто ставали зручним інструментом у внутрішніх конфліктах між колегами та конкурентній боротьбі.

Цікавим з погляду на такі явища «комунікації з владою» є документ із фонду Р-1839 – «Справка о результатах проверки жалоб о допускаемых нарушениях (...) поступивших в Художественный фонд» від 10 вересня 1970 р. До перевірки залучили одразу кілька структур: начальнича контрольно-ревізійного відділу, заступника секретаря партійної організації, представника ревізійної комісії Спілки художників та голову місцевого профспілкового комітету. У довідці детально вивчалися анонімні скарги «без дати і без підпису», причому кожне твердження з «анонімок» перевірялося шляхом звірки з офіційними документами (заробітні відомості, протоколи художніх рад, розподіл замовлень, тарифні розрахунки тощо), а також шляхом опитування працівників ХФ. Зміст скарг відображає як робочі конфлікти, так і персональні звинувачення. Анонімні автори вказували, що керівництво майстерень приймало художників «як хоче і кого хоче», створюючи «ланцюг родинних і протекційних зв'язків». Інші нарікали на протизаконність того, що багато фахівців із вищою чи середньою освітою «тнуть» поза межами майстерень Художнього фонду й області. Деякі закиди стосувалися порушень законодавства про оплату праці: наводився приклад художника, який нібито отримував 700–800 крб. на місяць. В «анонімках» були й конкретні обвинувачення: архітектор нібито намагався приховати частину своєї зарплати, оформлюючи її через інших працівників; старший майстер цеху вимагав від

¹ Надія Кирилова (1948) – графікня, живописиця, монументалістка. Лауреат обласної премії ім. Й. Бокшая та А. Ерделі (2009).

² Кадебісти або кагебісти – розмовна назва співробітників Комітету державної безпеки СРСР (КДБ), спецслужби, що здійснювала

політичний нагляд, цензуру, контррозвідку та репресивний контроль над суспільством.

³ «Шпиги» – розмовне означення агентів чи інформаторів радянських спецслужб (передусім КДБ), які діяли під прикриттям у середовищі інтелігенції та творчих кіл з метою стеження й доносу.

підлеглих картини; гонорар лозоплетільнику було проведено через чотирьох осіб на суму 1360 крб, аби приховати аліменти; нарешті, директора, головного художника й старшого майстра підозрювали в тому, що вони можуть підписувати документи та «мають справи у цьому ділі» [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 195, арк. 32–35].

Таким чином, «анонімки» у діяльності Художнього фонду постають радше як прояв внутрішніх конфліктів та задрощів на ґрунті можливої невдоволеності частини працівників заробітними платами, оскільки жодних скарг, що підпадали б під «ідеологічний контроль», не було в цьому документі.¹ Доволі простий аналіз середньорічних заробітків працівників ХФ (див. Табл. 2, 3; Гр. 1, 2) дає підстави для міркувань у цьому ключі, оскільки заробіток художника – члена Спілки, був майже на 40% більший за заробіток художників, які не були членами Спілки, на 250% більший за заробіток головного бухгалтера та на 430% більший за заробіток касира, водія, секретаря, завідувача складу.

Художник Янош Рейті підсумовує: «Писали анонімки, скоріше від задрощів» [Рейті, 2025].

Сучасні рефлексії щодо діяльності Художнього фонду та відношення суспільства до мистецьких творів.

У 1970 – 1980-х роках система ХФ підтримувала широкий спектр мистецької діяльності: художні салони, ярмарки, лотереї, державні замовлення, що сприяло розвитку як прикладного, так і монументально-декоративного мистецтва. Художній фонд відіграв значну роль у житті місцевих митців, будучи водночас основою професійного та соціального забезпечення. Красновою є статистика, згідно з якою у 1970-х роках, понад 80% митців СХ працювали у складі ХФ [Нікітчук, 2025, с. 23]. Ще більш показовими є дані про кількість молодих митців, так станом на середину 80-х рр. у ХФ працювало 87 художників, з яких 41% були віком до 35 років [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 320, арк. 19–25]. Розпад Фонду на початку 1990-х призвів до значних втрат для мистецької сфери.

Як зазначає Василь Свалявчик, «...це була організація, яка давала можливість заробити нам, художникам, на життя» [Ортутай, 2002, с. 13], «...втратилося багато, втратилось із соціальним захистом, усе розікрали» [Свалявчик, 2025], а Богдан Корж підкреслює, що ХФ забезпечував не лише економічну підтримку, а й соціальні гарантії, включно з творчою пенсією² [Корж, 2025].

Віра Томашевська³ згадує, що «...у 1990-х, коли ХФ «віддав Богу душу», всі керамісти залишилися без державних замовлень» [Чегусова, 2013, с. 123–124]. Василь Скакандій констатував, що після зміни державної політики у сфері підтримки митців

«...художнику зараз важко вижити» [Кудрявська, 1996, с. 5]. Критичною була й втрата організаційної та творчої інфраструктури. Степан Шолтес зауважує, що «ХФ був комерційною організацією і міг би працювати далі, але не було бажання у СХ то тягнути і в обласній адміністрації теж», продовжує «Люди спилися, розвалилися цехи майстрів, геніальних майстрів, різчиків по дереву з якими ще Манайло працював. Пороз їжджалися, хто куди...» [Шолтес, 2019]. Янош Рейті додає, що ХФ забезпечував творчий підхід, контроль за якістю, організацію худради та підтримку участі у виставках, «...великий відсоток якісних робіт видавали», а після його розпаду художники «пішли по норах», втративши виробничу базу та професійний колектив [Рейті, 2025].

Зникли також численні монументально-декоративні твори, створені митцями ХФ: як наголошує Петро Феддеші⁴, на Заході художні цінності шанують, а у нас їх «...з легкістю руйнуємо без найменшого угризння совісті» [Гарагонич, 2005, с. 3]. Відчутним є сум за втраченими об'єктами. Василь Скакандій наводив приклад керамічних робіт Аттіли Дунчака у готелі «Ужгород», які нині відсутні, і які слід було зберегти для того, щоб «...люди знали, що мистецтво в той час було на такому рівні» [Скакандій, 2017]. Іванчо Мігаль⁵ згадував пошкодження власних робіт у Драмтеатрі, намагався навіть їх відновити: «Я їх дуже просив (адміністрацію театру. – авт.), щоб дали мені на реставрацію, але ніч з того», та про викрадення його декоративної різьбленої решітки з громадської будівлі поруч з аеропортом [Іванчо, 2017]. Про пошкодження наймовірно цінних гобеленів та нерозумне поводження з ними наголошувала Терезія Чувалова⁶ [Чувалова, 2017]. А Володимир Кузнецов відзначав просто кричущі випадки знищення вітражів, зокрема в касах аерофлоту [Кузнецов, 2017].

Мистецтвознавець Олена Приходько підсумовує: «Монументальне мистецтво Закарпаття – це дуже яскраве з'явлення в нашій образотворчій культурі, на жаль, дуже коротке. Більшість творів, переважна більшість прекрасних творів була просто по-варварськи, по-дикунські, знищена. Наше монументальне мистецтво загинуло, його немає» [Приходько, 2017].

Висновки. Радянська влада вдало використала базис сформованої мистецької спільноти чехословацького періоду задля власних потреб пришвидшеної культурної інтеграції краю в УРСР та конвертації «визволення» у власний культурний проект: – училище, Спілка та Художній фонд. В цьому «трикутнику» було зосереджено вирішення трьох фундаментальних завдань: підготовки нових професійних кадрів, організації творчої діяльності та матеріального забезпечення художньої праці. Ці інституції відкрили нові соціальні ліфти для митців,

¹ Автор не виключає наявності широкого спектру різноманітності скарг за роки діяльності підприємства. В даній статті побіжно окреслено внутрішній світ ХФ, і майже кожен розділ заслуговує додаткових досліджень та окремої статті.

² Постанова Ради Міністрів СРСР №946 від 7 серпня 1957 р. «Про пенсійне забезпечення письменників, композиторів, працівників образотворчих мистецтв та членів їх сімей»

³ Віра Томашевська (1956) – керамістка, мистецтвознавець.

⁴ Петро Феддеші (1944) – живописець, графік, монументаліст. Заслужений художник України (2006). Лауреат обласної премії ім. Й. Бокшая та А. Ерделі (1999, 2014).

⁵ Іванчо Мігаль (1942 – 2024) – художник декоративно-прикладного мистецтва. Лауреат обласної премії ім. Й. Бокшая та А. Ерделі (2002).

⁶ Терезія Чувалова (1942 – 2021) – живописиця, монументалістка, художник декоративно-прикладного мистецтва.

але й водночас закріпили їх у межах ідеологічно контрольованої системи, що стало однією з головних суперечностей художнього життя Закарпаття в радянську добу.

Економічні та соціальні чинники стали визначальними у формуванні закарпатського відділення Художнього фонду: він забезпечував митцям стабільний зарібок та високий соціальний статус, що робило його привабливішим за інші мистецькі інституції. На відміну від училища з низькою оплатою та високим навантаженням, ХФ пропонував реальні матеріальні гарантії та можливості професійного росту у доволі вільному графіку роботи. Така ситуація сприяла «перетіканню» кадрів у бік ХФ, послаблюючи інші інституції, але водночас дозволяючи концентрувати мистецький потенціал в Ужгороді.

Спогади митців демонструють, що відсутність жорсткої дисципліни та можливість самостійно організувати власну роботу над проектами робили ХФ відмінним від більшості інституцій радянської доби. В той самий час Фонд забезпечував простір для діалогу між поколіннями митців, а також сприяв інноваційним експериментам та обміну досвідом.

Феномен «лівих» замовлень і неофіційних домовленостей показують, що офіційна модель не могла задовольнити всіх потреб митців та замовників і закономірно породжувала паралельні, напівлегальні механізми функціонування. «Ліви» домовленості давали художникам гнучкість і додаткові доходи, водночас залишаючи їх у зоні ризику. Такі економічні практики вказують на існування кризи в радянській системі надання послуг, а також про існування корупційних «схем».

Вплив партійних структур превалював над діяльністю художніх рад. Зовнішня цензура, рамки соцреалізму та «фільтрування» публічного мистецтва породжували у митців внутрішню самоцензуру як природне продовження системи. Архівні матеріали та усні свідчення підтверджують, що навіть незначні відхилення від канону могли спричинити критику, знищення робіт чи цькування авторів.

Розгалужена практика анонімних доносів, яка створювала атмосферу недовіри та постійного внутрішнього самоконтролю в СРСР не оминула і мистецьке середовище. «Анонімки» були своєрідним механізмом контролю «знизу», підтримуваним владою. Подібні «повідомлення» часто ставали

зручним інструментом у внутрішніх конфліктах між колегами та конкурентній боротьбі.

Попри ідилічний образ декотрих блоків даної статті про «худфондівське життя» всередині системи, явища цензури, протекціонізму, неформальних домовленостей та анонімних доносів співіснували з можливостями професійного зростання, відносною свободою графіку праці та «неофіційними» горизонтальними взаємодіями. Така амбівалентність демонструє, що навіть у межах «тоталітарної культури» існували простори автономії та індивідуальної динаміки творчого середовища.

Розпад Художнього фонду виявив крихкість радянської моделі, яка виявила свою нежиттєздатність у нових соціально-економічних умовах. Одночасно він засвідчив недалекоглядність та нездатність до трансформацій Спілки художників і нової влади періоду незалежності України. Зникнення замовлень, розпорошення професійних колективів та руйнація напрацьованої інфраструктури призвели до глибокої кризи регіонального мистецького середовища Закарпаття у 1990-х роках. Художній фонд виконував роль своєрідного «каркасу» для монументально-декоративної та прикладної галузей мистецтва, відсутність якого спричинила невідворотні наслідки для культурного розвитку регіону у цих сферах.

Перспективи подальших досліджень. Зібраний корпус матеріалів відкриває низку напрямів для подальших наукових пошуків:

1. Аналіз ролі Художнього фонду в житті українських митців-шістдесятників.

2. Порівняльне дослідження регіональних відмінностей у функціонуванні радянських мистецьких інституцій Закарпаття та провідних культурних центрів України (Київ, Харків, Львів, Одеса).

3. Антропологічний вимір радянського мистецького середовища – реконструкція індивідуальних траєкторій митців, їхніх моральних виборів, практик самоцензури, що дозволить глибше осмислити позицію художника як суб'єкта «тоталітарної культури».

4. Дослідження посттоталітарної оцінки монументального мистецтва – трансформації його сприйняття, питань збереження, ревіталізації й переосмислення спадщини радянського періоду в сучасному українському культурному контексті.

Список використаних джерел

- Boškaj, O., 1936. Malířství na Podkarpatské Rusi, *Podkarpatská Rus: Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi*, Bratislava, s. 214–217.
- Golomstock, I., 1990. *Totalitarian Art: In the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China*, New York: HarperCollins Icon Editions, 362 p.
- Баран, В.-Г., 1996. *Денник*. Упоряд., передмова та переклад О. Барана, Ужгород: Гражда, 143 с.
- Бездір, В., 2011. Заслужений художник живе не самими картинами: 60-річний В. Свалявичок малює, буде, чавить вино, вирощує екзоти..., *Калейдоскоп оголошень*, 3 листопада, с. 1–2.
- Борисенко, М., 2001. До проблеми осмислення тоталітарної культури, *Етнічна історія народів Європи*, вип. 10, с. 30–33.
- Вегеш, М. та Федака, С., 2022. *Державотворчі процеси в Карпатській Україні (1938–1939). Хронологія подій. Бібліографія*. До 83-ї річниці проголошення незалежності Карпатської України. 2-ге вид., доп. і випр., Ужгород: АУТДОРШАРК, 642 с.
- Гаврош, О., 1999. Павло Бездір про КГБ, коханок, йогу і білого коня, *Старий замок*, 1 липня, с. 12.
- Гаврош, О., 2013. Зрілість віку і таланту, *Культурологічні джерела*, 1(21), с. 42–44.
- Гаргонич, В., 2005. Художник з душею філософа, *Панорама*, 8 жовтня, с. 3.

- Гончарова, Н., 2004. «Ніколи двічі не йду однією стежкою», – каже людина, від картин якої випромінюється тепло..., *Фест*, 3–9 червня, с. 14.
- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. Р-1839, оп. 1, спр. 1, на 11 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 3, на 7 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 102, на 53 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 132, на 15 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 144, на 22 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 195, на 40 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 211, на 80 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 213, на 87 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 228, на 13 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 277, на 52 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 315, на 187 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 320, на 25 арк.
- ДАЗО, ф. Р-1544, оп. 1, спр. 1, на 10 арк.
- Дікарев, В., 2025. Усне інтерв'ю. Запис О. Нікітчука (MP3), 7 липня. Архів дослідника.
- Закарпатські втікачі в СРСР: через табори ГУЛАГу і Бузулук до рідних Карпат. 1939–1949 рр.*, 2011. Упоряд. О.М. Корсун, О.М. Пагіря. Архівні документи і матеріали, Ужгород: Карпати, 768 с.
- Зубач, В., 2013. Іван Бровді іде в гори, щоб осмислити свої досягнення в долині, *Трибуна*, 5 квітня, с. 4.
- ІМЕН: літературні твори, щоденники, думки*, 2017. Адальберт Ерделі; уклад. І. І. Небесник, М. В. Сирохман, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 396 с.
- Козирева, Т., 2011. Андрій Андрійович Бокотей. Скляних справ майстер, *Закарпаття: філософія культури*, 4, с. 13–15.
- Корж, Б., 2025. Усне інтерв'ю. Запис О. Нікітчука (MP3), 15 липня, Архів дослідника.
- Корж-Радько, Л., 2017. Усне інтерв'ю. Запис О. Нікітчука (MP3), 17 червня, Архів дослідника.
- Косів, В., 2019. *Українська ідентичність у графічному дизайні 1945 – 1989 років: монографія*, Київ: Родовід, 480 с.
- Кудрявська, Л., 1996. «Сподіваюсь, але не завжди вірю...», *Вісті Ужгородщини*, 21 вересня, с. 5.
- Кузнєцов, В., 2017. Усне інтерв'ю. Запис О. Нікітчука (MP3), 17 серпня, Архів дослідника.
- Кузнєцов, В., 2025. Усне інтерв'ю. Запис О. Нікітчука (MP3), 17 липня, Архів дослідника.
- Мишанич, В., 2008. Життя у пошуках краси і гармонії, *Ужгород*, 19 січня, с. 13.
- Мишанич, В., 2008. Йозеф Рушак: «Жити у злагоді із самим собою та навколишнім світом», *Ужгород*, 29 березня, с. 13.
- Небесник, І.І., 2000. *Художня освіта на Закарпатті у ХХ столітті: історико-педагогічний аспект*, Ужгород: Закарпаття, 168 с.
- Небесник, І.І., 2007. *Адальберт Ерделі*, Львів: Вид-во Мс, 296 с.
- Небесник, І., 2020. *Графічне мистецтво Закарпаття: друга половина ХХ століття*, Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 236 с.
- Нікітчук, О., 2025. Розвиток монументально-декоративного мистецтва Ужгорода в 1959 – 1990 рр. (На основі архівних матеріалів), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, 1(52), с. 21–42. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.330044](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.330044)
- Ортутай, Л., 2002. Василь Свалявчик: «Незадоволення собою має бути головною рисою справжнього митця», *Ужгород*, 13 квітня, с. 13.
- Островський, Г., 1992. *Творець незбагнено прекрасного світу*, Ужгород: Карпати, с. 5–10.
- Рейті, Я., 2025. Усне інтерв'ю. Запис О. Нікітчука (MP3), 10 липня, Архів дослідника.
- Свалявчик, В., 2025. Усне інтерв'ю. Запис О. Нікітчука (MP3), 15 липня, Архів дослідника.
- Скаандій, В., 2017. Усне інтерв'ю. Запис О. Нікітчука (MP3), 15 червня, Архів дослідника.
- Славик, Ю., 2017. *Шлях до Аувіциу: Голокост на Закарпатті*, Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 156 с.
- Тиводар, М.П., 2011. *Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис*, Ужгород: Гражда, 416 с.
- Федака, С., 1999. Чотири покликання Петра Сиви, *Ужгород*, 18 грудня, №47.
- Федака, С., 2007. Ігор Панейко: «Моя творчість – із запаху ладану в бабиній хаті», *Фест*, 8–14 березня, с. 13.
- Фединишинець, М., 2008. Антон Шєпа: «Рідко коли я цілком задоволений своєю роботою», *Старий замок. Паланок*, 17–23 квітня, с. 20.
- Ходанич, П.М. та Ходанич, М.П., 2020. *Дерев'яна пластика Закарпаття*, Ужгород: TIMPANI, 239 с.
- Ходанич, П., 1999. Майстер, *Срібна земля*, 24 квітня, с. 13.
- Чегусова, З., 2013. Магічна сила кераміка Віри Томашевської, *Образотворче мистецтво*, 1, с. 123–124.
- Шолтєс, С., 2019. Усне інтерв'ю. Запис О. Нікітчука (MP3), 27 березня, Архів дослідника.

References

- Baran, V.-H., 1996. *Dennyk* [Diary]. Uporiad., peredmovna ta pereklad O. Barana, Uzhhorod: Grazhda, 143 s. (in Ukrainian).
- Bedzir, V., 2011. Zasluzhenyi khudozhnyk zhyve ne samymy kartynamy: 60-richnyi V. Svaliavchuk maliuie, buduie, chavyt vyno, vyroshchuie ekzoty... [Honoured artist lives not only by paintings: 60-year-old V. Svaliavchuk paints, builds, makes wine, grows exotic plants...], *Kaleidoskop oholoshen*, 3 lystopada, s. 1–2. (in Ukrainian).
- Bokšaj, O., 1936. Malířství na Podkarpatské Rusi, Podkarpatská Rus: Sborník hospodářského, kulturního a politického poznání Podkarpatské Rusi. Bratislava, s. 214–217. (in Czech).
- Borysenko, M., 2001. Do problemu osmyslennia totalitarnoi kultury [To the problem of understanding totalitarian culture], *Etichna istoriia narodiv Yevropy*, Vyp. 10, s. 30–33. (in Ukrainian).
- Chehusova, Z., 2013. Mahichna syla keramika Viry Tomashevskoi [The magical power of Vera Tomashevskai's ceramics], *Obrazotvorche mystetstvo*, 1, s. 123–124. (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti* (DAZO) [State Archive of the Transcarpathian Region], f. R-1839, op. 1, spr. 1, na 11 ark.
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 3, na 7 ark.
- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 102, na 53 ark.

- DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 132, na 15 ark.
 DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 144, na 22 ark.
 DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 195, na 40 ark.
 DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 211, na 80 ark.
 DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 213, na 87 ark.
 DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 228, na 13 ark.
 DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 277, na 52 ark.
 DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 315, na 187 ark.
 DAZO, f. R-1839, op. 1, spr. 320, na 25 ark.
 DAZO, f. R-1544, op. 1, spr. 1, na 10 ark.
- Dikariev, V., 2025. *Usne interv'iu. Zapys O. Nikitchuka (MP3), 7 lypnia. Arkhiv doslidnyka* [Oral interview. Recorded by O. Nikitchuk (MP3), 7 July. Researcher's archive].
- Fedaka, S., 1999. Chotyry poklykannia Petra Sovy [Four callings of Petro Sova], *Uzhhorod*, 18 hrudnia, №47. (in Ukrainian).
- Fedaka, S., 2007. Ihor Paneiko: «Moia tvorchist – iz zapakhu ladanu v babynii khati» [Ihor Paneiko: «My art is with the scent of incense in my grandmother's house»], *Fest*, 8–14 bereznia, s. 13. (in Ukrainian).
- Fedynshynets, M., 2008. *Anton Shepa: «Ridko koly ya tsilkom zadovolenyi svoieiu robotoiu»* [Anton Shepa: «Rarely am I completely satisfied with my work»], *Staryi zamok. Palanok*, 17–23 kvitnia, s. 20. (in Ukrainian).
- Golomstock, I., 1990. *Totalitarian Art: In the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and the People's Republic of China*, New York: HarperCollins Icon Editions, 362 p. (In English).
- Havrosh, O., 1999. Pavlo Bedzir pro KHB, kokhanok, yohu i biloho konia [Pavlo Bedzir about the KGB, mistresses, yoga and the white horse], *Staryi zamok*, 1 lypnia, s. 12. (in Ukrainian).
- Havrosh, O., 2013. Zrilst viku i talantu [Maturity of age and talent], *Kulturolohichni dzhherela*, 1(21), s. 42–44. (in Ukrainian).
- Harahonych, V., 2005. Khudozhnyk z dusheiu filosofa [An artist with the soul of a philosopher], *Panorama*, 8 zhovtnia, s. 3. (in Ukrainian).
- Honcharova, N., 2004. «Nikoly dvichi ne ydu odniieiu stezhkoiu», – kazhe liudyna, vid kartyn yakoi vyprominiuietsia teplo... [«I never go the same path twice,» says a person whose paintings radiate warmth...], *Fest*, 3–9 chervnia, s. 14. (in Ukrainian).
- IMEN: *literaturni tvory, shchodennyky, dumky*, 2017. *Adalbert Erdeli* [IMEN: literary works, diaries, thoughts. Adalbert Erdeli]; uklad. I.I. Nebesnyk, M.V. Syrokhman, Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi, 396 s. (in Hungarian).
- Khodanych, P.M. and Khodanych, M.P., 2020. *Derev'iana plastyka Zakarpattia* [Wooden sculpture of Transcarpathia], Uzhhorod: TIMPANI, 239 s. (in Ukrainian).
- Khodanych, P., 1999. Maister [The master], *Sribna zemlia*, 24 kvitnia, s. 13. (in Ukrainian).
- Korz, B., 2025. *Usne interv'iu. Zapys O. Nikitchuka (MP3), 15 lypnia. Arkhiv doslidnyka* [Oral interview. Recorded by O. Nikitchuk (MP3), 15 July. Researcher's archive].
- Korz-Radko, L., 2017. *Usne interv'iu. Zapys O. Nikitchuka (MP3), 17 chervnia. Arkhiv doslidnyka* [Oral interview. Recorded by O. Nikitchuk (MP3), 17 June. Researcher's archive].
- Kosiv, V., 2019. *Ukrainska identychnist u hrafichnomu dyzaini 1945 – 1989 rokiv: monohrafiia* [Ukrainian Identity in Graphic Design, 1945 – 1989: A Monograph], Kyiv: Rodovid, 480 s. (in Ukrainian).
- Kozyrieva, T., 2011. Andrii Andriiovych Bokotei. Skliianikh sprav maister [Andrii Andriiovych Bokotei. Master of glass art], *Zakarpattia: filosofiia kultury*, 4, s. 13–15. (in Ukrainian).
- Kudriavska, L., 1996. «Spodivaius, ale ne zavzhdy viriu...» [«I hope, but I do not always believe...»], *Visti Uzhhorodshchyny*, 21 veresnia, s. 5. (in Ukrainian).
- Kuznietsov, V., 2017. *Usne interv'iu. Zapys O. Nikitchuka (MP3), 17 serpnia. Arkhiv doslidnyka* [Oral interview. Recorded by O. Nikitchuk (MP3), 17 August. Researcher's archive].
- Kuznietsov, V., 2025. *Usne interv'iu. Zapys O. Nikitchuka (MP3), 17 lypnia. Arkhiv doslidnyka* [Oral interview. Recorded by O. Nikitchuk (MP3), 17 July. Researcher's archive].
- Myshanych, V., 2008. Zhyttia u poshukakh krasny i harmonii [Life in search of beauty and harmony], *Uzhhorod*, 19 sichnia, s. 13. (in Ukrainian).
- Myshanych, V., 2008. Yozhef Rushchak: «Zhytu u zlahodi iz samym soboiu ta navkolyshnim svitom» [Yozhef Rushchak: «To live in harmony with oneself and the surrounding world»], *Uzhhorod*, 29 bereznia, s. 13. (in Ukrainian).
- Nebesnyk, I.I., 2000. *Khudozhnia osvita na Zakarpatti u XX stolitti: istoriko-pedahohichnyi aspekt* [Art education in Transcarpathia in the 20th century: historical-pedagogical aspect], Uzhhorod: Zakarpattia, 168 s. (in Ukrainian).
- Nebesnyk, I.I., 2007. *Adalbert Erdeli* [Adalbert Erdeli], Lviv: Vyd-vo Ms, 296 s. (in Ukrainian).
- Nebesnyk, I., 2020. *Hrafichne mystetstvo Zakarpattia: druha polovyna XX stolittia* [Graphic art of Transcarpathia: second half of the 20th century], Uzhhorod: Vydavnytstvo Oleksandry Harkushi, 236 s. (in Ukrainian).
- Nikitchuk, O., 2025. Rozvytok monumentalno-dekoratyvnoho mystetstva Uzhhoroda v 1959 – 1990 rr. (Na osnovi arkhivnykh materialiv) [Development of monumental and decorative art in Uzhhorod in 1959 – 1990 (Based on archival materials)], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, 1(52), s. 21–42. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(52\).2025.330044](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(52).2025.330044) (in Ukrainian).
- Ortutai, L., 2002. Vasyl Svaliavchuk: «Nezadovolennia soboiu maie buty holovnoiu rysoiu spravzhnoho myttsia» [Vasyl Svaliavchuk: «Dissatisfaction with oneself should be the main trait of a true artist»], *Uzhhorod*, 13 kvitnia, s. 13. (in Ukrainian).
- Ostrovskiy, H., 1992. *Tvorets nezbahnanno prekrasnogo svitu* [The creator of an incomprehensibly beautiful world], Uzhhorod: Karpaty, s. 5–10. (in Ukrainian).
- Reiti, Ya., 2025. *Usne interv'iu. Zapys O. Nikitchuka (MP3), 10 lypnia. Arkhiv doslidnyka* [Oral interview. Recorded by O. Nikitchuk (MP3), 10 July. Researcher's archive].
- Sholtes, S., 2019. *Usne interv'iu. Zapys O. Nikitchuka (MP3), 27 bereznia. Arkhiv doslidnyka* [Oral interview. Recorded by O. Nikitchuk (MP3), 27 March. Researcher's archive].
- Skakandii, V., 2017. *Usne interv'iu. Zapys O. Nikitchuka (MP3), 15 chervnia. Arkhiv doslidnyka* [Oral interview. Recorded by O. Nikitchuk (MP3), 15 June. Researcher's archive].
- Slavik, Yu., 2017. *Shliakh do Aushvitsu: Holokost na Zakarpatti* [The Road to Auschwitz: The Holocaust in Transcarpathia], Dnipro: Ukrainskyi instytut vyvchennia Holokostu “Tkuma”, 156 s. (in Ukrainian).

Svaliavchuk, V., 2025. *Usne interv'iu. Zapys O. Nikitchuka (MP3), 15 lypnia. Arkhiv doslidnyka* [Oral interview. Recorded by O. Nikitchuk (MP3), 15 July. Researcher's archive].

Tyvodar, M.P., 2011. *Etnohrafiia Zakarpattia: Istoryko-etnohrafichnyi narys* [Ethnography of Transcarpathia: Historical-ethnographic essay], Uzhhorod: Grazhda, 416 s. (in Ukrainian).

Vehesh, M. and Fedaka, S., 2022. *Derzhavotvorchi protsesy v Karpatskii Ukraini (1938 – 1939). Khronolohiia podii. Bibliohrafiia. Do 83-i richnytsi proholoshennia nezalezhnosti Karpatskoi Ukrainy* [State-building processes in Carpathian Ukraine (1938 – 1939). Chronology of events. Bibliography. On the 83rd anniversary of the proclamation of independence of Carpathian Ukraine]. 2-he vyd., dop. i vypr., Uzhhorod: AUTDORSHARK, 642 s. (in Ukrainian).

Zakarpatski vtikachi v SRSR: cherez tabory HULAHu i Buzuluk do ridnykh Karpat. 1939 – 1949 rr. [Transcarpathian fugitives in the USSR: through the camps of the GULAG and Buzuluk to their native Carpathians. 1939 – 1949], 2011. Uporiad. O.M. Korsun, O.M. Pahiria. Arkhivni dokumenty i materialy, Uzhhorod: Karpaty, 768 s. (in Ukrainian).

Zubach, V., 2013. Ivan Brovdi ide v hory, shchob osmyslyty svoi dosiahnennia v dolyni [Ivan Brovdi goes to the mountains to reflect on his achievements in the valley], Trybuna, 5 kvitnia, s. 4. (in Ukrainian).

Oleksandr Nikitchuk

Postgraduate student at the Department of Archeology, Ethnology and Cultural Studies,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

THE ART FUND AS AN INSTITUTION OF ART AND PROPAGANDA: ARTISTS WITHIN THE SYSTEM (1945 – 1991)

This study investigates the functioning of the Transcarpathian branch of the Art Fund of the Ukrainian SSR as a multilayered institutional setting where state policy, artistic creativity, ideological control, and interpersonal relations intersected. Particular emphasis is placed on sources that convey artists' insider perspectives—interviews, autobiographical texts, memoirs, and public statements. Such materials make it possible to reconstruct the everyday realities of artistic life within the Art Fund system. The article addresses several key aspects of artists' experiences in this environment: economic and social advantages; conditions of professional freedom and community; the balance between work and «creative leisure»; interpersonal dynamics in collective projects; extra-institutional strategies of income generation; formal and informal mechanisms of state control; as well as contemporary reflections on the activities of the Art Fund and public perceptions of monumental and decorative art. The Art Fund is also examined as a distinctive “accumulator” of artistic resources, providing stable employment, infrastructure for project realization, and, at times, a vehicle of social mobility for young artists. At the core of the analysis is the figure of the artist as an active and dynamic agent positioned at the intersection of creativity, production, and propaganda. This approach not only clarifies the internal logic of Soviet artistic institutions, but also brings into focus broader issues concerning the relationship between art and power, and the place of the artist within a totalitarian context.

Keywords: *Art Fund, Union of Artists, monumental art, mosaics, sgraffito, stained glass, totalitarian art, totalitarian culture, propaganda, censorship, ideology, Uzhhorod, Ukrainian SSR.*

Статус статті:

Отримано: 24.09.2025 Прийнято: 10.10.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ТАБЛИЦІ

Період	Освітня політика	Художня освіта і кар'єра	Культурне середовище та контекст
Австро-Угорщина (до 1918)	<ul style="list-style-type: none"> – Політика мадяризації, обов'язкова угорська мова навчання. – Середні та «горожанські» школи (9 на весь край перед Першою світовою війною), після завершення яких доступ до вищої освіти майже був недосяжний. – Частковим винятком була греко-католицька семінарія, де зберігалися елементи русинської/української культури. 	<ul style="list-style-type: none"> – Відсутність доступної системи художньої освіти для русинів-українців. – Художники змушені були здобувати освіту і будувати кар'єру за межами краю. <p>Центри тяжіння: Будапешт, Відень, Мюнхен</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Культурна маргіналізація русинів/українців. – Цензура та асиміляційний тиск. – Мистецьке життя було фрагментарним, без спадкоємності.
Чехословаччина (1919–1938)	<ul style="list-style-type: none"> – Толерантна, але контрольована політика щодо українців. – 52 нові школи (переважно народні) у 1919–1929 рр. – 916 випускників учительських семінарій (1919–1932). – 25 ремісничих шкіл (1920–1936). – Співіснування українізації та «русинства» як альтернативи. 	<ul style="list-style-type: none"> – Українська студія пластичного мистецтва у Празі (1923–1947). – Викладання художників у семінаріях та гімназіях. – «Публічна школа рисунку» в Ужгороді: випускники після 1931 р. залишалися працювати в краї. <p>Центри тяжіння: Прага, Будапешт, Мюнхен, Париж</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Підтримка культурних ініціатив і фінансування освіти. – Участь української еміграції (Прага як центр інтелектуального життя). – Порівняно найсприятливіший період для освітнього й мистецького розвитку.
Угорське королівство (1938–1944)	<ul style="list-style-type: none"> – Повернення до мадяризації: домінування угорської мови у школах. – Заборона українських організацій, посилення цензури. 	<ul style="list-style-type: none"> – Системна художня освіта для русинів/українців практично зникла. – Мистецьке життя русинів/українців було маргіналізоване. <p>Центри тяжіння: Будапешт</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Терор і репресії. – Голокост знищив майже повністю єврейську інтелігенцію та митців краю. – Збереження лише угорських культурних інституцій.
УРСР (1945–1991)	<ul style="list-style-type: none"> – 1945: заснування Ужгородського державного університету. – 1946: заснування Ужгородського художньо-промислового училища. – Розбудова інституцій (Спілка художників, Художній фонд). – Державні замовлення та централізована система виставкових площ та мережі збуту творів через СХ та ХФ СРСР. 	<ul style="list-style-type: none"> – Художники отримували соцпідтримку, майстерні, замовлення. – На цій основі сформувалася «Закарпатська школа живопису». <p>Центри тяжіння: Львів, Київ, Ленінград, Москва</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Терор і репресії. – Соцреалізм як офіційна доктрина. – Поєднання стабільності та соціальних гарантій із жорсткою ідеологічною цензурою. – Мистецтво інтегроване в радянську культурну політику.

Табл. 1. Державні трансформації та їхній вплив на освіту й мистецтво на Закарпатті (кінець XIX – середина XX ст.).

Заробітки художників—членів Спілки, зайнятих у закарпатських майстернях Художнього фонду УРСР за 1973 рік													
Художники	Загальна кількість художників, що перебували на обліку в місцевій організації Спілки художників СРСР	Кількість художників - членів Спілки, працюючих на підприємствах Художнього фонду	Загальна сума заробітку художників - членів Спілки, працюючих на підприємствах Художнього фонду	Кількість художників - членів Спілки, працюючих на підприємствах Художнього фонду та їх середньомісячний зарібок в рублях у розмірі:									
				до 100	100-150	150-200	200-250	250-300	300-400	400-500	500-700	700-1000	більше 1000
Живописці	20	14	41800	2	3	1	2	1	2	1	2		
Графіки	2	2	5038			1		1					
Скульптори	3	3	13608	1							2		
Прикладники	1	1	2315			1							
Монументалісти	10	6	26576			1			2	3			
Оформлювачі	5	5	13353	1			2	1	1				
Художники інших спеціальностей	7	2	8101			1				1			
Всього:	43	33	110791	4	3	5	4	3	5	5	4		

Табл. 2. Середньомісячні заробітки художників – членів Спілки в ХФ УРСР за 1973 рік [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 213, арк. 10-14].¹

Заробітки художників—не членів Спілки, зайнятих у закарпатських майстернях Художнього фонду УРСР за 1973 рік												
Художники	Кількість художників - не членів Спілки, працюючих на підприємствах Художнього фонду	Загальна сума заробітку художників	Середньомісячний зарібок одного художника в рублях у розмірі:									
			до 100	100-150	150-200	200-250	250-300	300-350	більше 350			
Живописці	1	2400			1							
Графіки	1	2027			1							
Скульптори	3	10047			1	1				1		
Прикладники												
Монументалісти	1	2360			1							
Оформлювачі	3	6317		1	1	1						
Художники-виконавці	14	32095		6	2	3	3					
Всього:	23	55266		7	7	5	3			1		

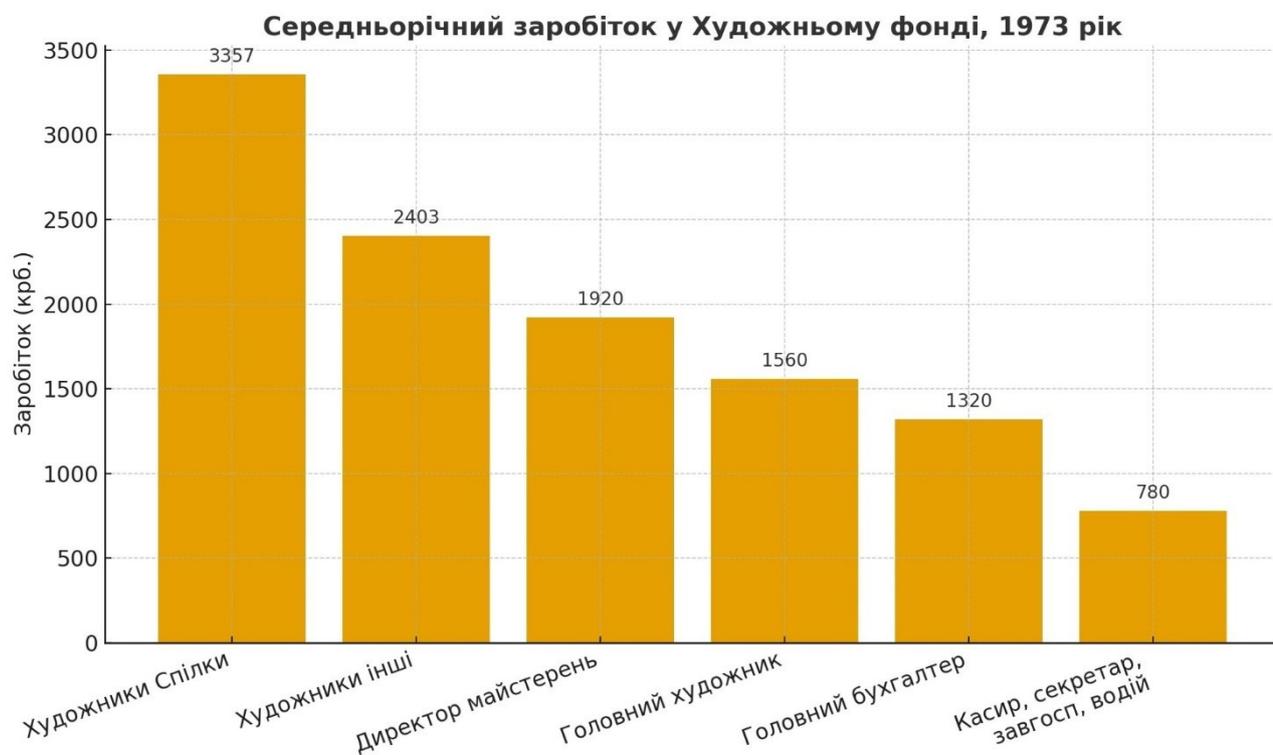
Табл. 3. Середньомісячні заробітки художників – не членів Спілки в ХФ УРСР за 1973 рік [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 213, арк. 10-14].

¹ Статистичні дані з Табл. 2., Табл. 3., а також Гр. 1. та Гр. 2. стосуються заробітних плат в закарпатських майстернях ХФ УРСР.

ГРАФІКИ

Гр. 1. Середньорічні заробітки художників – членів Спілки в ХФ УРСР за 1973 рік [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 213, арк. 10–14].

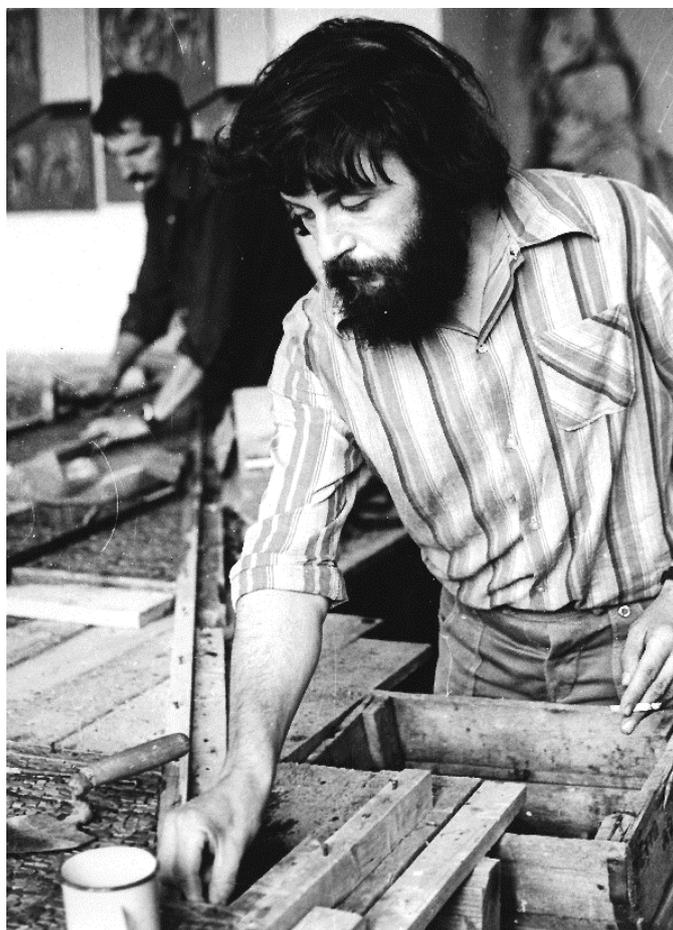

Гр. 2. Середньорічні заробітки художників Спілки, інших художників та адміністративно-управлінського персоналу в ХФ УРСР за 1973 рік [ДАЗО, ф. Р-1839, оп. 1, спр. 211, арк. 12–13].

ІЛЮСТРАЦІЇ

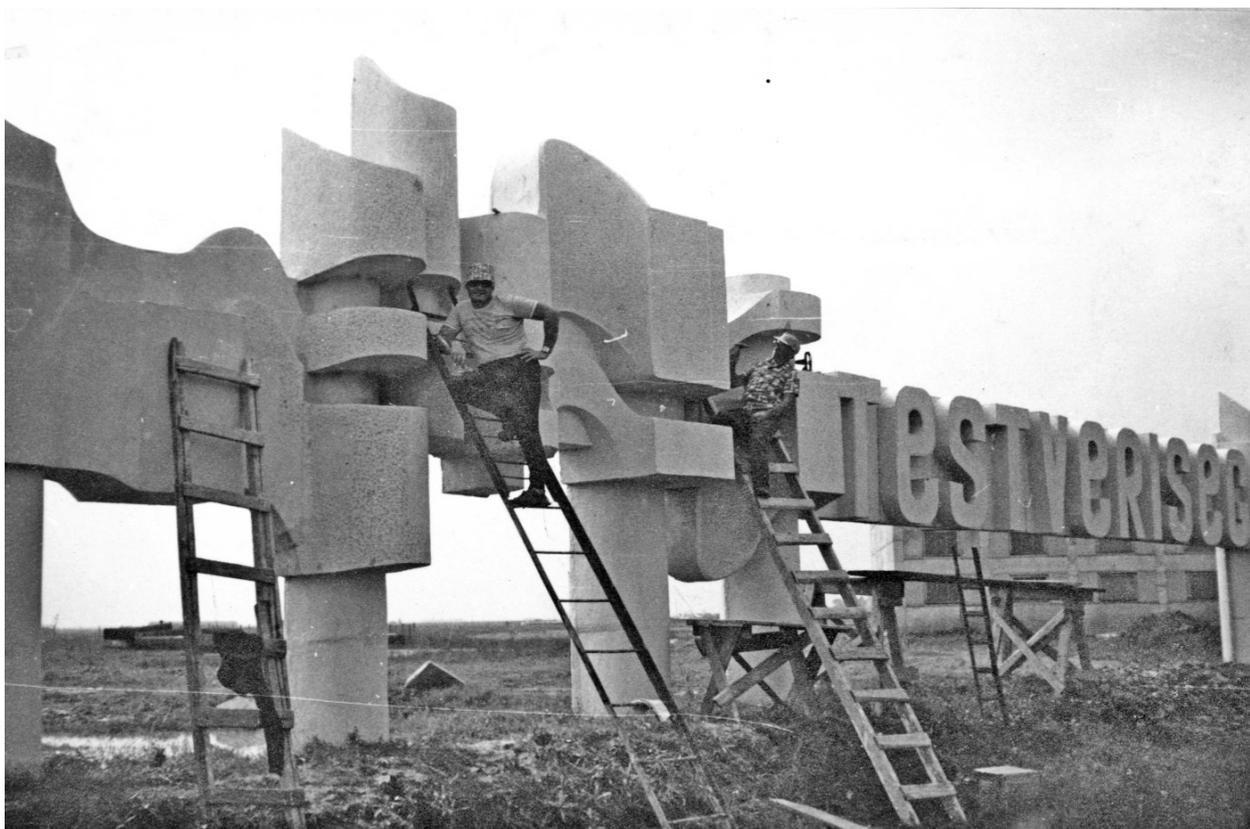

Іл. 1. Зліва – колективне виконання рельєфу з бетону. Справа – готовий та встановлений рельєф¹. Розмір: висота – 6 м, довжина – 50 м. 1972 р. (Приватний архів П. Фелдеші).

Іл. 2. Художники П. Фелдеші (передній план) та А. Дунчак під час викладання мозаїки у модульні блоки в майстернях Художнього фонду, м. Ужгород. 1970-ті рр. (Приватний архів П. Фелдеші).

¹ Рельєф виконаний художником П. Фелдеші поза підприємством Художнього фонду та за межами Закарпаття. Однак це фото вдало ілюструє колективний характер роботи над проєктами та демонструє масштаби виконання.

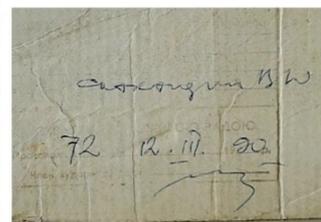
Іл. 3. Вітражист В. Кузнецов (ліворуч) та скульптор М. Санич під час роботи у техніці «виколотка по бетону», с. Часлівці. 1976 р. (Приватний архів В. Кузнецова).

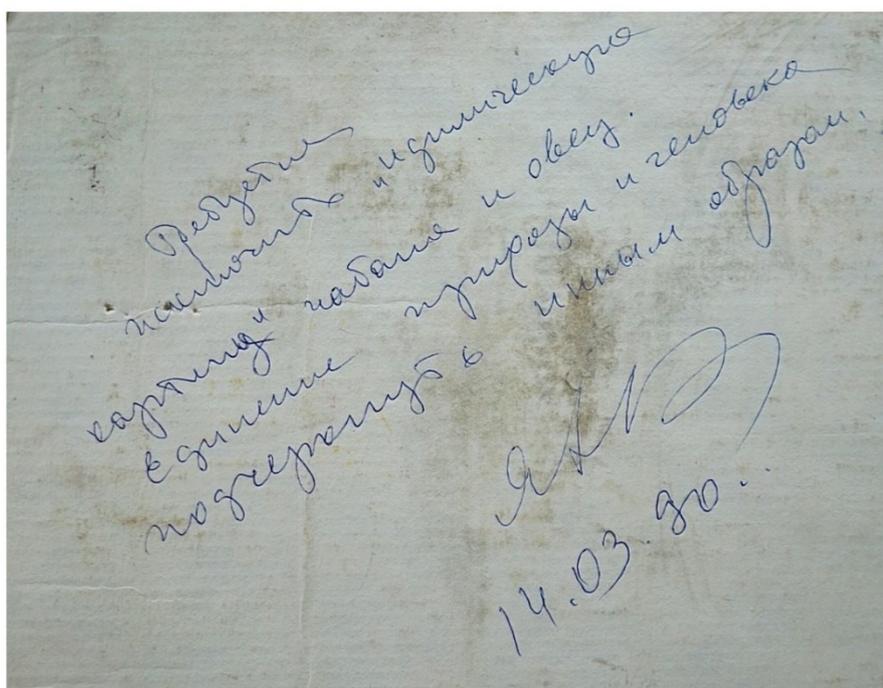
Іл. 4. Ліворуч – подружжя Бедзір, праворуч – подружжя Іванчо. (Приватний архів М. Сирохмана).

Іл. 5. Бригада майстрів під керівництвом В. Кузнецова під час встановлення серії вітражів «Балади Карпат» (6 шт.) авторства Л. Корж-Радько в санаторії «Сонячне Закарпаття». 1983 р. (Приватний архів В. Кузнецова).

Іл. 6. Ескіз монументально-декоративного проекту із фрагментом печатки «СХВАЛЕНО ХУДОЖНЬОЮ РАДОЮ», з позначенням номера протоколу, дати та підписом голови ради. 1990 р. (Приватний архів В. Скакандія).

Іл. 7. Ескіз монументально-декоративного проекту із критичними зауваженнями: «Требуется исключить «идиллическую картину» чабана и овец. Единение природы и человека подчеркнуть иным образом». 1990 р. (Приватний архів В. Скакандія).

Іл. 8. Демонтаж (2015 р.) композиції «Муза» скульптора І. Бровді з фасаду Будинку культури в м. Берегове (Фото з сайту: <https://zakarpattia.net.ua/News/144687-U-Berehovi-za-dopomohoiu-alpinistiv-z-budyunku-kultury-demontuvaly-dekoratyvnu-Muzu-FOTO>).

Іл. 8. Створення мозаїчного панно на фасаді Будинку культури с. Есень (Приватний архів В. Кузнецова).

РАДЯНСЬКА ОБРЯДОВІСТЬ НА ЗАКАРПАТТІ СЕРЕДИНИ 1970-Х РР.: «ТРАДИЦІЙНІ СВЯТА» І «НОВІ ОБРЯДИ»

Василь Міщанин¹

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: vasyl.mistchanyn@uzhnu.edu.ua
Scopus Author ID: 56031499200
Researcher ID: AAY-5123-2021
<https://orcid.org/0000-0002-1705-0333>

У статті йдеться про новий виток з насадження радянськості комуністичною партією України в середині 70-х років ХХ ст. Дослідження здійснювалося на прикладі Закарпатської області УРСР та з використанням матеріалів Державного архіву Закарпатської області. На основі сучасних досліджень відзначаємо, що становлення радянських свят і обрядів на Закарпатті відбулося ще в часи превентивної радянзації Закарпатської України 1944 – 1945 рр. У часи тотальної радянзації (з 1946 р.) для новоутвореної області радянська обрядовість насаджувалась особливо прискіпливо і в короткі строки. Разом з введенням радянських свят і обрядів комуністи всіляко намагалися витіснити церковні свята. Для другого покоління радянських закарпатців чимось подібним стала постанова ЦК компартії України, прийнята у середині 1970-х років «Про дальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадянських свят і обрядів». У Закарпатській області в унісон приймається постанова бюро Закарпатського обкому компартії України (Протокол № 7, § 14, від 28 травня 1974 р.). Вона, в основному, стосувалась «урочистих реєстрацій одружень і народжень та проведення громадянських похорон». Міськкоми, райкоми комуністичної партії України, міські та районні виконавчі комітети, обласні ідеологічні установи та організації беруться за роботу, «спрямовану на дальше поліпшення впровадження в життя і побут трудящих нових громадянських свят і обрядів». В області створюються комісії з вивчення і впровадження в побут нових свят і обрядів, райкоми партії звітують за пророблену роботу. До них долучаються й інші інституції, залучені до виконання постанови: обласне управління культури, управління кінофікації, обласна організація товариства «Знання», республіканське книжкове видавництво «Карпати» тощо. Приходимо до висновку, що компартія всіляко намагалася контролювати (і впливати на) настрої населення Закарпатської області, в тому числі пропагуванням «традиційних свят», а також насадженням «нових обрядів». Останні мали на меті пряме втручання ідеології в особистий простір краян, таких подій як народження, одруження чи смерть.

Ключові слова: громадянські свята, обряди, релігійна ситуація, Закарпатський обком, ЦК компартії України, постанова, релігія.

*Нова радість стала,
Радість небувала –
Зірка п'ятикутна
Всім нам засіяла*

Постановка проблеми. Слова епіграфа до нашої статті пояснює нам теза сучасної дослідниці Т. Гаєвської, що «радянська влада викреслювала релігійні образи, що ними сповнені старі колядки, радісно переробляючи вертепну «звізду» на зірку червону» [Гаєвська, 2013, с. 156]. С. Садовенко проаналізувавши історичну специфіку української народної художньої культури в контексті радянського хронологу розкриває «сутність і значення нових звичаїв, свят і обрядів як нових утворень культури, які на основі збереженої внутрішньої структури української традиційної обрядовості динамічно розвивались, канонізуючи новітні функції радянської обрядовості» [Садовенко, 2017, с. 82].

Вже з перших років встановлення радянської влади в УСРР культурна політика набуває форми цілеспрямованої трансформації традиційних моделей

культурної поведінки, що здійснювалася переважно через державні механізми впливу. Якщо до революційних подій ритми суспільного життя значною мірою визначалися релігійними святами, обрядами та нормативами, то з утвердженням більшовицького режиму було поставлено завдання повного витіснення релігійного елемента з усіх сфер соціального буття. Погоджуємося з А. Киридон, що вже на початку 1920 рр. «спостерігаються масштабні зміни в суспільстві, що значно вплинуло на стан масової свідомості та світоглядні орієнтири. У структурі радянського способу життя обрядовість була одним зі специфічних способів вираження, закріплення та відтворення відповідних соціальних та духовних цінностей. Свята, ювілеї, обряди, ритуали, церемоніали складали невід'ємну частину, характерну рису, соціально-культурну форму спілкування членів

¹ © Міщанин В.

радянського суспільства», головною ж «функцією радянської обрядовості стало витіснення релігійності» [Киридон, 2017, с. 5; 17].

Огляд історіографії та джерел. Радянська історіографія приділяла впровадженню соціалістичної обрядовості чималу увагу. Деякі монографії які виходили майже синхронно з досліджуванним нами періодом. Це праці «Свята та обряди Радянської України» [Кувеньова, 1971] та «Радянські свята та обряди в комуністичному вихованні» [Борисенко, 1978]. Писалися вони на вимогу часу, а самі назви праць красномовно вказують на їхній зміст. У 1981 р. вийшла монографія «Свято у нашому домі». Вона мала на меті сприяти «популяризації і дальшому поширенню радянської обрядовості в сімейному побуті... [Свято в нашому домі, 1981, с. 5]. У монографії «Соціалістична обрядовість на Україні: історичний досвід та сучасні проблеми» [Соціалістична обрядовість..., 1983] робиться акцент на поєднанні народних традицій «з новими формами соціалістичних за змістом свят і обрядів». Окремо виділено масово-політичне видання «Народні свята» [Пригорницький, 1989] та «Нове життя нові обряди» [Дарманський, 1984]. Остання робота вийшла у серії «Бесіди з віруючими» і містить три головні розділи: «Звичаї та обряди присвячені народженню дитини»; «Про давню і сучасну шлюбну обрядовість», «Відаючи останню шану». Власне, тут представлено радянську обрядовість при народженні, одруженні та похоронах, на що й спрямовувалось вістря постанови ЦК КПУ «Про дальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадянських свят і обрядів».

Сучасна українська історіографія також досліджувала проблему. Протягом років незалежності України з'явилися окремі дослідження що розкривають тему з багатьох аспектів – етнографічного, історичного, культурологічного та мистецтвознавчого. За словами Ю. Каганова, «впровадження нових свят і обрядів у післясталінську епоху стало продовженням експериментів 1920 – 30-х рр. з формування радянського громадянина з відповідним ідеологічним базисом. Радянська модель свят та обрядів мала на меті легітимізувати партійно-радянську систему, вихолостити з історичної пам'яті генетично вкарбовані елементи, насамперед національно-державницькі, покінчити з релігійністю як конкурентом радянської влади. Радянське культуртрегерство упродовж всієї другої половини ХХ ст., втілювалося у складне балансування радянського і народного, директивно насадженого і вкоріненого, офіційного і сімейно-особистісного» [Каганов, 2013, с. 193].

Дослідниця свят і обрядів українських селян Південної України В. Ревенко схиляється до думки, що у перше повоєнне десятиліття в українському «суспільстві відбувалася поступова радянська святкової буденності, незважаючи на те, що народні традиції й релігійні свята займали провідні позиції в повсякденному житті селян» [Ревенко, 2012, с. 60]. Та й у наступні «повоєнні десятиліття тривав активний пошук нових святкових форм цивільних свят і обрядів, що збіглося з антирелігійною кампанією» [Скідан, Темірова, 2019, с. 45].

Перша хвиля насадження радянської обрядовості на Закарпатті відбулася в умовах його радянзації (1944 – 1950 рр.) [Мищанин, 2015; Леньо, 2015; Леньо, 2022]. З одного боку, радянська держава ставила завдання вибудувала «сакральну систему цінностей», з конструюванням «нової», радянської по духу, людини. З другого боку, комуністична ідеологія мала цілком і повністю замінити ідеологію релігійну. Перше покоління «радянських» закарпатців змушене було сприйняти насаджувані комуністами радянські державні свята. Та цього здалося замало. Черговий виток з насадження радянської обрядовості припав на друге покоління «радянських» мешканців краю. Він розпочався з постанови ЦК компартії України «Про дальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадянських свят і обрядів» та відповідної постанови бюро Закарпатського обкому компартії України № 7, § 14, від 28 травня 1974 р., яка, власне, займалась її втіленням в Закарпатській області.

Можемо погодитись із твердженням про те, що «процес створення та штучне запровадження в життя українців нової радянської обрядовості, яка стала зручним інструментом для пропаганди комуністичної ідеології в УРСР, позбавлення історичної пам'яті та гальмування національної самобутності українського народу, викорінення традиційних засад національної культури» [Кіндрачук, 2015, с. 273].

Аналізована нами архівна справа Державного архіву Закарпатської області сформована матеріалами від 28 травня 1974 р. до 15 грудня 1976 р. налічує 108 сторінок і має назву «Інформації відділу пропаганди і агітації, міськкомів, райкомів партії про виконання постанови бюро обкому партії з питань поліпшення впровадження нових свят і обрядів». Справа містить документацію від Ужгородського і Мукачівського міськкомів компартії, Іршавського й Тячівського (по 3 інформації), Мукачівського та Перечинського (по 2 інформації) та по одній інформації з решти райкомів компартії Закарпатської області. Це дає можливість прослідкувати певну динаміку цього процесу. Також до архівної справи увійшли інформації облвиконкому, обкому комсомолу, товариства «Знання», видавництва «Карпати», редакторів обласних газет «Закарпатська правда» та «Карпаті і газ со».

Метою даного дослідження є проаналізувати ціль, завдання і реалізацію постанови ЦК компартії України «Про дальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадянських свят і обрядів» компартійним керівництвом Закарпатської області.

Виклад основного матеріалу. У грудні 1969 р. ЦК КП України створює Комісію з вивчення і впровадження в побут нових цивільних обрядів при Президії Верховної Ради Української РСР, і так само комісії при виконкомах місцевих Рад депутатів трудящих в областях, районах, містах, селах і селищах. [Каганов, с. 187]

На початку 1970-х рр. комуністи починають черговий виток боротьби з релігією: широке розгортання антирелігійної пропаганди вдосконалення системи науково-атеїстичного виховання, посилення атеїстичного виховання, впровадження у побут радянської обрядовості. За даними сучасного дослідника Р. Пуйди, це було спричинено низкою

постанов компартії союзного та республіканського рівнів. Це, зокрема, постанова ЦК КПРС «Про посилення атеїстичного виховання населення» (1971 р.), ЦК КПУ «Про посилення атеїстичного виховання населення», згодом «Про деякі заходи по поліпшенню роботи органів ЗАГСу та зміцненню матеріально-технічної бази для здійснення громадянських обрядів» (1973 р.), «Про дальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадських свят і обрядів» (1974 р.) та ін. [Пуйда, 2021, с. 55].

12 березня 1974 р. ЦК КПУ прийняв постанову «Про дальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадянських свят і обрядів». У ній відзначалося, що в республіці здійснюється певна робота з розвитку та впровадженню радянських свят і обрядів. Вони, на думку партійного керівництва республіки, «є важливим засобом виховання трудящих, особливо молоді, в дусі патріотизму та інтернаціоналізму, революційних, бойових та трудових традицій партії і народу, комуністичної моралі, сприяють формуванню естетичних смаків і потреб, науково-атеїстичного світогляду, подоланню релігійних пересудів» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 1].

На середину 1970-х рр. радянська влада, крім державних свят СРСР, активно організувала і проводила такі свята, як «Проводи до Радянської Армії», «Зустрічі демобілізованих воїнів», «Вручення перших паспортів» та ін. У ряді районів Закарпатської області відзначали свята «Серпа і Молота», «Праці», «Врожаю», «Весни» тощо. Традиційним стало щорічне проведення «днів урочистого вшанування пам'яті загиблих у роки Великої Вітчизняної війни», дні пам'яті померлих.

У постанові ЦК як критика прозвучало, що ряд питань з розвитку нової обрядності, «ще незадовільно вирішуються на місцях». Це стосувалося і Закарпатської області.

Бюро обкому компартії України відмічало, що в Закарпатській області за останні роки хоч і «дещо поліпшилась робота по впровадженню в життя та побут населення радянської обрядності... У ряді міст і районів не створено необхідних умов для роботи органів ЗАГСу по проведенню урочистої реєстрації одружень і народження. Ці обряди нерідко проводяться в буденній обстановці, без належного художнього оформлення та емоційної піднесеності» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 1]. Вказувалося, що у 71-й селищній і сільській радах не створено кімнати урочистих подій. Зокрема в Мукачівському районі із 40 вони діють лише при 18, з 23 в Ужгородському – при 16, з 14 у Перечинському – при 8. Не обладнані кімнати урочистих подій при чотирьох і більше сільських радах Виноградівського, Берегівського, Воловецького і Тячівського районів. Та й то «більшість із існуючих кімнат обладнані примітивно, окремі з них розміщені у робочих кабінетах працівників сільських рад [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 1–2].

На засіданні бюро Закарпатського обкому компартії України відзначалось, що «обласні управління побутового обслуговування населення, торгівлі та облспоживспілка слабо дбають про

відкриття у містах і районах салонів і відділів з продажу товарів для наречених і новонароджених, забезпечення виготовлення в необхідній кількості та асортименті одягу, взуття та інших виробів для здійснення громадянських обрядів» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 2]. До прикладу, у Воловецькому, Великоберезнянському, Міжгірському, Перечинському та інших районах відкрито лише від одного до п'яти відділів з продажу таких товарів.

Наголошувалося, що особливо відстає матеріальна база для похоронного обслуговування і благоустрою кладовищ, повільно здійснюється будівництво будинків громадянських панахид або ритуальних майданчиків. В області не організовано кар'єру з добування граніту і пісковиків для виготовлення пам'ятників та надмогильних виробів. Окремо вказувалося, що значного удосконалення вимагало обслуговування організацій і населення оркестрами, магнітофонними записами, художніми колективами та іншими видами послуг, необхідних для проведення нових громадянських обрядів. Зокрема, із 207-х існуючих в області духових оркестрів у проведенні ритуальних заходів брала участь лише третина, також, «незадовільно залучаються до цього хоріві колективи».

Критикувалось й обласне управління кінофікації та контора кінопрокату, які «повільно займаються організацією демонстрування фільмів, в яких би розповідалось про нову радянську обрядність». Відзначалась «слабка участь у пропаганді громадянських обрядів і звичаїв організацій творчих спілок та товариства «Знання», преси, телебачення, радіомовлення» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 2].

«Наявні недоліки по впровадженню в життя та побут трудящих нових свят і обрядів, – на думку партійних функціонерів, – негативно позначаються на релігійні ситуації в області» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 2]. Наводиться статистика, що з 22 630 народжених у 1973 р. дітей охрещено близько 10 тисяч (43,8 %), з 10 958 молодих пар у церкві вінчалось понад 2 300 (21,4 %), з 9 082 померлих понад 6 тисяч (66,3 %) поховано за релігійним обрядом. Відзначалась «особливо висока релігійна обрядність» у Берегівському, Виноградівському та Рахівському районах.

Часткову провину за ці «недоліки» партійці перекладали на радянські органи (виконкоми обласної, міських і районних рад), які «не вжили необхідних заходів» до повного виконання постанов Раді Міністрів УРСР від 4 лютого 1967 р. № 85 «Про заходи по поліпшенню справи похоронного обслуговування та благоустрою кладовищ у населених пунктах Української РСР», від 21 жовтня 1969 р. № 593 «Про поліпшення роботи виконкомів Рад депутатів трудящих по впровадженню в життя і побут трудящих нових громадянських свят і обрядів» та від 16 травня 1973 р. № 231 «Про деякі заходи по поліпшенню роботи органів ЗАГСу та зміцненню матеріально-технічної бази для здійснення громадянських обрядів» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 2–3].

На виконання постанови ЦК компартії України «Про дальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадянських свят і обрядів» бюро обкому компартії України прийняло відповідну постанову, у

якій міськкомам, райкомам компартії України, виконкомам обласної, міських і районних Рад депутатів трудящих, облпрофраді, обкому ЛКСМУ, обласним управлінням культури, кінофікації, торгівлі, побутового обслуговування населення, обласному відділу комунального господарства, облспоживспілки вказувалось на необхідність «здійснювати конкретні заходи по дальшому розвитку радянської обрядності та впровадженню в побут трудящих сучасних свят і обрядів» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 3]. Постановою бюро затверджувався склад обласної комісії з вивчення і впровадження нових громадянських свят і обрядів. До неї увійшли 32 осіб [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 5–6]. Вказувалося на необхідність поліпшення роботи таких комісій при виконках обласної, міських, районних, селищних та сільських радах. Перед обласною комісією ставилося завдання до 1 вересня 1974 р. розробити рекомендації для проведення урочистих реєстрацій одружень і народжень та для проведення громадянських похоронів.

Партійним організаціям, місцевим радам, ідеологічним установам вказувалося на необхідність «систематично проводити свята інтернаціональної дружби, Зими, Весни, Врожаю, трудової слави, повноліття, проводити на службу в Радянську Армію та зустрічі демобілізованих воїнів, новорічні щедрування, вечорниці, срібні і золоті весілля, урочисті реєстрації шлюбів та новонароджених, дні пам'яті померлих» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 3]. При цьому «особлива увага» мала звертатися на ідейно-художній рівень та ефективність емоційного впливу цих заходів. Виконками обласної, міських і районних рад до кінця 1975 р. мали створити при всіх сільських і селищних радах кімнати для проведення урочистих подій та відповідно їх обладнати.

Свої завдання отримали й обласне управління культури та облпрофрада. Вони мали посилити «відповідальність закладів культури за впровадження та ідейно-художній рівень, сучасних громадянських свят і обрядів». Управління культури разом з обласною організацією Спілки письменників України, обласним об'єднанням самодіяльних композиторів і відділенням музично-хорового товариства УРСР мали «організувати проведення конкурсів на створення кращого сценарію громадянських свят і обрядів, музичних обрядових творів» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 3].

Окремий напрямок постанови стосувався викриття «реакційної суті християнських релігійних свят, утвердженню нової радянської обрядності». Це, засобами лекційної пропаганди, мали здійснювати міськкоми та райкоми партії, обласна організація товариства «Знання». Правління названої організації до 1 липня 1974 р. мало випустити орієнтовну тематику лекцій з питань нової обрядності, а до 1 грудня – матеріали на допомогу лекторам на теми: «Правда про християнські свята», «Нові часи – нові звичаї».

Перед редакціям обласних і районних газет, комітетом з телебачення і радіомовлення поставили завдання «систематично друкувати та передавати в ефір матеріали про шкідливість християнських

релігійних свят, узагальнювати кращий досвід партійних організацій, місцевих рад, громадських організацій та ідеологічних установ по впровадженню в життя та побут трудящих нових радянських свят і обрядів» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 4]. До 1 червня 1976 р. всі перелічені в постанові інстанції мали доповісти обкому компартії України про хід виконання завдань. До слова, всі документи поступали з грифом «Таємно» або «Ділком таємно».

5 липня 1974 р. до відділу пропаганди та агітації Закарпатського обкому КПУ надійшла інформація від правління Закарпатської обласної організації «Знання». Заступник голови правління І. Берчик повідомляв, що на виконання постанови бюро обкому компартії України проведено наступні заходи: 1. Питання про завдання дальшого поліпшення роботи по викриттю реакційної суті християнських релігійних свят, нової релігійної обрядності обговорено на обласній нараді відповідальних секретарів райміськорганізацій «Знання» та обласної науково-методичної ради по пропаганді наукового атеїзму. 2. Всім районним і міським організаціям товариства області надіслано методичний лист з питань організації лекційної пропаганди про нові радянські свята і критиці суті релігійної обрядності. 3. Розроблено, розмножено і розіслано районним і міським організаціям товариства «Знання» примірну тематику нової радянської обрядності християнських релігійних свят та рекомендовану з цих питань літературу [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 72].

Окрім цього товариство зробило замовлення через кафедру наукового атеїзму Ужгородського державного університету та обласну науково-методичну раду з пропаганди атеїстичних знань на підготовку для розмноження у встановлений строк двох текстів лекцій на тему: «Правда про християнські свята» та «Нові часи – нові звичаї» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 73].

Майже через два роки – 9 червня 1976 р. товариство «Знання» надсилає до обкому оновлену інформацію. У ній, зокрема, відзначалося, що обласною організацією товариства «Знання» та науково-методичною радою по пропаганді науково-атеїстичних знань видані й надіслані в усі міські та районні організації товариства «Знання» примірні тематика лекцій і список рекомендованої літератури по пропаганді нових радянських свят і обрядів і критиці релігійної обрядності, а також методичні поради по критиці релігійних свят і обрядів» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 80]. До прикладу, в 1975 р. був виданий ротаторним способом тиражем 200 примірників та розісланий в усі міста і райони області матеріал на допомогу лекторам «Правда про християнські свята» (автор – кандидат філософських наук Л. Зубенко). Лектори-атеїсти товариства взяли участь у підготовці і виданні книги «Нові часи – нові звичаї» (видавництво «Карпати», упорядник книги – голова бюро НМР з пропаганди науково-атеїстичних знань Я. Турчанинов).

Питання критики релігійних свят і обрядів та впровадження нової радянської обрядності стали одними із ключових на заняттях обласної та районних шкіл лекторів-атеїстів. Приміром, слухачі обласної школи лекторів-атеїстів на занятті 10 травня 1975 р.

прослухали лекцію Я. Турчанинова «Реакційна суть релігійних свят і обрядів та про нову радянську обрядність», переглянули документальний кінофільм про нову обрядність «Так у нас святкують» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 81]. Подібні лекції читали й для слухачів народних університетів наукового атеїзму, яких в 1975/1976 навчальному році в області працювало 10, в них навчалось 1 129 слухачів.

У Закарпатській області в 1975 р. лекторами товариства «Знання» прочитано 9 976 лекцій на атеїстичну тематику, за 5 місяців 1976 р. – 4 518 лекцій, з них значна частина – «з питань пропаганди нових громадянських свят і обрядів, по критиці релігійної обрядності». Протягом 1975 – 1976 років у Свалявському районі прочитано такі лекції: «Шкідливість релігійних обрядів» (Свалявська СШ № 3, лектор Г. Готько), «Емоційність форм нових свят і обрядів» (с. Солочин, лектор О. Попович), «Радянські свята, звичаї і обряди як засіб комуністичного виховання» (с. Неліпино, лектор Е. Мішко), «Радянська обрядовість як форма атеїстичного виховання» (Свалявський лісохімкомбінат, лектор А. Брацайко), «Про сучасні радянські обряди і традиції» (Свалявський ЛХК, лектор І. Петрус) «Правда про релігійні свята, пости і обряди» (Свалявський лісокомбінат, лектор І. Шевера) та ін. [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 81].

Наприкінці травня – на початку червня 1976 р. до обкому надходила інформація з міст і районів. 31 травня 1976 р. секретар Ужгородського міськкому компартії України В. Васильєв звітував, що міський комітет партії, первинні партійні організації на місцях та міськвиконком обговорили постанову та провели «відповідну роботу по усуненню зазначеній у ній недоліків»: Партією доповідав: «Міцно ввійшло в традицію урочисте відзначення революційних та державних свят радянського народу – річниці Великого Жовтня, Першотравневі свята, День Перемоги, День Радянської Армії, річниці з дня народження В. І. Леніна, День Конституції та інші. Це є важливим і ефективним засобом виховання трудящих, особливо молоді, в дусі соціалістичного патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, на революційних, бойових і трудових традиціях партії і народу» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 11].

Партсекретар відзначав, що «особливо збагатилися й урізноманітнилися форми роботи по патріотичному та інтернаціональному вихованню» в період підготовки та відзначення до 30-х річниць «Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» та «Воз'єднання Закарпаття з Радянською Україною». До традиційних свят чиновник відніс «зльоти жінок-фронтівочок, солдатських матерів, вшанування ветеранів Великої Вітчизняної війни, масові молодіжні мітинги-меморіали» тощо. Окремо він виділив «День Перемоги», мітинг дружби на радянсько-чехословацькому кордоні, присвячений річниці визволення Чехословаччини від фашизму.

Вказувалось на «сучасну обрядовість» при проведенні галузевих та трудових свят: «День вчителя», «День медика», «День преси», «День молоді», «День будівельника» і т.п. Свято трудової слави стало своєрідним «рапортом трудових

колективів міста про трудові здобутки, успіхів у виконанні соцзобов'язань і планів п'ятирічок». На ньому вшановувались «люди праці», а «засобами наочної агітації висвітлюються успіхи трудівників у комуністичному будівництві» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 12]. Другою частиною свята стали виступи аматорів художньої самодіяльності та професійних митців, фізкультурників і спортсменів. Зазвичай, у «Святі трудової слави» брали участь «трудящі міст РРФСР та інших союзних республік, гості із сусідніх областей братніх соціалістичних країн».

За словами партсекретаря увійшли у побут містян «Посвята молоді у робітничий клас», «Проводи у Радянську Армію», «Вручення паспортів» та ін. Серед нововведень секретар наводив приклад проведення «Свята вулиць»: вул. К. Маркса, Ф. Енгельса, Ю. Гойди та пр. 40-річчя Жовтня». На них після урочистого мітингу виступали колективи художньої самодіяльності, та організовувались «масові гуляння». Також не втратили своєї вагомості Новорічні свята – «Запалення вогню новорічної ялинки» та «Новорічні щедрівки». В. Васильєв, зауважував: «При цьому широко використовуються народні традиції, сучасні, звільнені від релігійності, новорічні ритуали» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 12].

Скромнішим був звіт чиновника стосовно удосконалення «форм і методів роботи по впровадженню в життя нової соціалістичної обрядності вихованню у всіх трудящих чіткого науково-матеріалістичного світогляду». Тут він обмежився загальними фразами, що, мовляв, «проведена відповідна робота зі створення в обласному центрі матеріально-технічної бази та забезпеченню громадянських обрядів необхідними атрибутами». Зокрема, у центральному універмазі «Україна» відкритий салон обрядових послуг де працювали фотограф і гравер, продавались альбоми, листівки, запрошення, обручки, одяг для молодожонів. Також діяло ательє з пошиття одягу для новонароджених. А при бюро похоронних послуг працював організатор громадянських панахид, майстерня з виготовлення надгробних пам'ятників, могильних рам тощо. Для супроводу похоронів при підприємствах і організаціях міста функціонувало 12 духових оркестрів. Наводиться й суха статистика: «У 1975 році у порівнянні з попереднім роком кількість проведених зірчин за новим обрядом збільшилась більш як на 10 процентів. На 5 процентів зменшилась кількість похоронів за релігійним обрядом» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 13].

1 червня 1976 р. секретар Ужгородського райкому КПУ А. Червінський доповідаючи про хід виконання постанови вказував, що у районі створена обрядова комісія в складі 11 чол. Її очолив секретар райвиконкому П. Чернятев. Засідання комісії відбувалися щоквартально. Питання впровадження нової радянської обрядності в побут населення неодноразово виносились на обговорення засідань райвиконкому, семінарів голів та секретарів місцевих рад, культосвітніх працівників. Приміром, в грудні 1975 р. на засіданні райвиконкому розглядалося питання «Про роботу виконкому Киблярівської сільської Ради по додержанню законодавства про

релігійні культи та впровадження в життя і побут нових обрядів і звичаїв» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 64].

Тричі звітував про впровадження радянської обрядовості Іршавський райком компартії України (29 травня 1975 р. – секретар А. Червінський; 15 грудня 1975 р., 28 травня 1976 р. – секретар В. Причина). Тут можемо відзначити «запозичення» кожного нового звіту текстів з попереднього.

29 травня 1975 р. секретар Іршавського райкому КПУ А. Червінський інформував обком: «В результаті проведеної роботи з кожним роком в районі зменшується релігійна обрядність, зростає громадянська. Так, за 4 місяці цього року із 662 новонароджених 428 народин справляли за новою громадянською обрядністю, тоді як за такий же період минулого року з 660 новонароджених народини за новою громадянською обрядністю справили 398. З 321 шлюбу 268 проведені урочисто. Зменшилася кількість похоронів за церковним обрядом» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 27]. Для порівняння подаємо статистику за 4 місяці наступного, 1976 р. «із 590 новонароджених 419 народини справляли за новою обрядністю, із 335 шлюбів 285 проведені урочисто».

А. Червінський акцентував, що «в лекційній тематиці значне місце займають питання по викриттю реакційної суті християнських релігійних свят, утвердженню нової радянської обрядності» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 27]. До традиційних радянських свят віднесено проведення свята «День села Білки», в колгоспі «Червоний партизан» – свято партизанської слави, в колгоспі «Виноградар» – свято виноградаря, в колгоспі ім. Шевченка – «День заснування комсомольської організації». Свята, що впроваджуються – «відзначення ювілею знатних людей, передовиків виробництва». Висвітленням радянської обрядовості займалася районна газета, яка на своїх шпальтах вела систематично рубрики «Світло і тіні», «Нові часи – нові звичаї» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 27].

Секретар Іршавського райкому КПУ В. Причина в інформації від 28 травня 1976 р. інформував обком, що з впровадження нової громадянської обрядності в квітні 1976 р. був проведений семінар секретарів партійних організацій, секретарів та голів сільських і селищних рад, культуросвітніх працівників. Також на базі Арданівської та Приборжавської сільських рад (в листопаді 1975 р. та березні 1976 р.) були проведені практичні семінари з організації і проведення реєстрації новонародженого та одруження. Зокрема, для проведення урочистої реєстрації новонароджених, шлюбу при сільських і селищних радах були обладнані кімнати [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 31]. В. Причина підводив підсумки: «Засобами лекційної пропаганди, тематичними вечорами, кінофільмами, пресою, районним радіомовленням та художньою самодіяльністю пропагується в районі нова радянська обрядність... Питання впровадження нових громадянських свят і обрядів систематично обговорюється на пленумах, партактивах, нарадах з ідеологічних питань, зборах первинних партійних організацій» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 32–33].

Виконуючи постанову ЦК компартії України «Про дальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадянських свят і обрядів» при Мукачівській міській раді було створено обрядову комісію у складі 15 осіб, головою якої обрано заступника голови міськвиконкому Б. Ряшка. Комісія працювала за планом, що складався на календарний рік. Вона розробила сценарії з проведення урочистої реєстрації шлюбу, новонароджених та громадянських панахид. У м. Мукачєво було відкрито салон обрядових послуг та салон для молодожонів. У червні 1975 р. у місті відкрито Палац реєстрації урочистих подій, розроблялася технічна документація для будівництва ритуального будинку на центральному кладовищі [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 14].

У своїй інформації секретар Мукачівського міськкому КПУ Н. Фазикош робив акцент на проведення лекційної пропаганди з тематики радянської обрядності. Вказувалося, що лекторами-атеїстами звернена належна увага на читання лекцій про шкідливість релігійної обрядності, викриттю реакційної суті релігії та її атрибутів, втілення в життя радянської обрядності. З 429 лекцій, що були прочитані лекторами-атеїстами у 1975 р., 207 за своїм змістом були обрядового характеру. Лектором міськкому партії розроблений текст лекції «Впровадження нової безрелігійної обрядності» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 15].

Виявлено два звіти про хід виконання Мукачівським райкомом КПУ постанови бюро Закарпатського обкому компартії України від 28 травня 1974 року «Про постанову ЦК компартії України «Про дальше поліпшення роботи по впровадженню громадянських свят і обрядів» (Б-7/14 від 28.V.1974 р.) від 11 червня 1976 р. за підписом секретаря Мукачівського райкому КПУ В. Колінковського та від 16 липня 1975 р. за підписом секретаря Мукачівського райкому КПУ О. Іваницького.

В. Колінковський вказував на активізацію роботи райкому партії, первинних партійних організацій, виконкомів рад у дальшому розвитку роботи з впровадження «безрелігійної обрядності»: «Вони стали важливим засобом виховання трудящих, особливо молоді, в дусі патріотизму та інтернаціоналізму, комуністичної моралі, сприяють формуванню естетичних смаків і потреб, подоланню релігійних пересудів... витіснення із життя релігійних свят, зменшують кількість віруючих. За перший квартал цього року в районі зменшилась проти відповідного періоду 1974 року похоронів за релігійною обрядністю на 22,8 процента» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 39].

До заслуг чиновник відносив поліпшення матеріальної бази для проведення нової обрядності. Зокрема, в районі закуплено 24 комплекти інструментів духових оркестрів, в тому числі 8 комплектів за останні 2 роки, 61 магнітофонів і магнітофонні плівки із записами обрядових пісень, 8 колективів художньої самодіяльності брали участь у наданні послуг, необхідних для проведення нових обрядів. Збільшилась кількість спеціальних кімнат урочистих подій до 33 проти 18 у 1974 році.

В. Колінковський вказував, що «значно поліпшилося демонстрування кінофільмів, в яких розповідається про нову радянську обрядність. Засобами лекційної пропаганди лектори викривають реакційну суть релігійних свят, показують як церква вносила елементи релігійності й у своїх цілях використовує проведення стародавніх народних обрядів. В 1975 році на науково-атеїстичну тематику прочитано 1258 лекцій, а за 5 місяців цього року – 520» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 39].

О. Іваницький інформував: «В цьому напрямку значного поліпшення домоглися лектори районної організації товариства «Знання». Засобами лекційної пропаганди вони викривають реакційну суть християнських релігійних свят, показують, як церква вносила елемент релігійності й у своїх цілях використовує проведення старовинних народних обрядів. Велика увага приділяється пропаганді й роз'ясненню змісту нової радянської обрядності. Цьому значною мірою підпорядковано і роботу районної дирекції кінофікації. Поліпшилось демонстрування кінофільмів, в яких розповідається про нову радянську обрядність» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 40].

Справа містить три звіти Тячівського райкому партії. Так, 27 травня 1975 р. м. Тячів вперше доповідав у обком про пророблену роботу з виконання постанови: «Райком партії, первинні партійні організації за останні роки стали більш конкретно і цілеспрямовано займатися розробкою і впровадженням нових громадянських свят і обрядів. Ця робота розглядається як одна з важливих ділянок ідеологічної діяльності партійних, радянських, профспілкових, комсомольських організацій, закладів культури» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 56]. З цього приводу бюро райкому партії 27 червня 1974 р. прийняло відповідну постанову і затвердило склад комісії з впровадження нових громадянських свят і обрядів. Її було направлено в усі первинні партійні організації. Питання удосконалення нової обрядності систематично розглядалося на партійних зборах, засіданнях бюро, парткомів в первинних парторганізаціях, сесіях і засіданнях виконкомів рад, семінарах партійних, радянських, профспілкових і комсомольських працівників. При виконкомах місцевих рад запрацювали комісії з впровадження нових громадянських свят і обрядів. З членами обрядових комісій систематично проводились семінари.

В районі діяло 26 кімнат урочистих подій, 18 духових оркестрів. При магазині «Подарунки» в м. Тячів працював відділ для молодожонів, комбінат комунальних підприємств надавав послуги населенню при похоронах. «Атеїстична секція районної організації товариства «Знання» напередодні релігійних свят організовує читання лекцій про їх походження і реакційну суть» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 57], – відзначав у документі секретар Тячівського райкому компартії України А. Лупак. Наводиться й статистика – порівняно з 1973 роком в 1974 році релігійний обряд хрещення знизився на 3,6 %, вінчання – на 4 %, похоронів – на 10 %.

За 18 грудня 1975 р. маємо нову інформацію Тячівського райкому. Підписав її секретар Тячівського райкому компартії С. Демко. За цей час створили ще один духовий оркестр, вказувалось, що «дещо знизилась релігійна обрядовість». За 9 місяців 1975 р. у порівняно з відповідним періодом минулого року хрещення новонароджених за релігійним обрядом зменшилось з 47,6 % до 39,9 %, вінчання – з 39,8 % до 30,2 похорони – з 63,3 % до 60,9 % [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 60].

Третій, підсумковий звіт, Тячівського райкому КПУ датований 19 травня 1976 р. також констатував, що «дещо знизилась релігійна обрядовість». Статистика надавалась у порівнянні з 1973 р.: «Якщо в 1973 році проведених хрещень новонароджених за релігійною обрядовістю було 43,7 %, вінчань – 34,7 %, похоронів – 61,4 %, то в 1975 році ця обрядовість становила: хрещень – 40,9 %, вінчань – 29,5 % і похоронів – 58 % [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 63]. Також відзначалось, що «редакція районної газети «Дружба» та районне радіомовлення на своїх сторінках та в радіопередачах висвітлюють матеріали про проведення районних свят, зльотів та інших нових радянських звичаїв і обрядів» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 62].

Маємо два звіти від Перечинського райкому компартії України: від 27 червня 1975 р. (підписав секретар Перечинського райкому КПУ З. Приходько) та від 1 червня 1976 р. (підписав секретар Перечинського райкому КПУ М. Бушко). З. Приходько у своєму звіті акцентував, що «лектори, політінформатори, пропагандисти за 5 місяців цього року провели понад 200 лекцій і бесід з питань викриття реакційної суті християнських свят, утвердженню нової радянської обрядності» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 47-48]. У інформації М. Бушка вказувалось що «питання дальшого поліпшення цієї роботи обговорювалось на засіданні бюро райкому компартії України, періодично ставляться на обговорення партійних зборів і бюро первинних парторганізацій, виконкомів районної та місцевих Рад депутатів трудящих, розроблено конкретні плани атеїстичного виховання трудящих». Для вдосконалення роботи з впровадження нової обрядності, райком партії спільно з районним відділом культури розробили сценарії проведення урочистої реєстрації народжень, шлюбів, організації та проведення похоронів, якими були забезпечені всі партійні організації й виконкоми рад. З цією ж метою в у травні 1976 року у Перечинському районі було проведено науково-практичну конференцію на тему: «Нові радянські свята і обряди – важливий засіб атеїстичного виховання трудящих», на якій силами колективів художньої самодіяльності було наочно показано проведення весілля і народин [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 44].

М. Бушко наводив і інші факти. Зокрема, що в 9 виконкомах місцевих рад обладнано кімнати урочистих подій. В селищі Т. Ремета, лісохімкомбінаті, лісокомбінаті, заводі «Стеатит» працюють духові оркестри, а в колгоспах імені Чапаєва, «31 річниця Жовтня» придбано інструменти та здійснюється добір людей, які мають здібності до гри

на них. Для відправлення громадянських поминальних панохид на кладовищі закінчується будівництво ритуального майданчика, замовлено новий автобус-катафалк для перевезення померлих до місця поховання. Для обслуговування населення при святкуванні народин, весіль працює прокатний пункт, в універмазі «Трембіта» відкрито відділ, а в універмагах Т. Ремета, Порошково, Дубриничі салони з продажу товарів для проведення нових обрядів.

Відзначалась і робота закладів культури, ідеологічних працівників, колективів художньої самодіяльності, редакції районної газети «Радянське село» у впровадженні радянської обрядовості. Зокрема, протягом 1975-1976 рр. в районі прочитано понад 280 лекцій і бесід шкідливості релігійних свят і звичаїв, проведено 37 тематичних вечорів, 53 бібліографічних огляди літератури з питань утвердження нової радянської обрядності. В районній газеті «Радянське село» випущено 15 тематичних сторінок «Войовничий атеїст», велась рубрика «Нові часи – нові звичаї», під якою опубліковано понад 20 кореспонденцій, статей, заміток [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 45].

Інформація секретаря Берегівського райкому компартії Г. Вереша датована 4 червня 1976 р. Нагадаємо, термін звітування встановлений обкомом – до 1 червня 1976 р. Він виділяється з поміж інших – надрукований російською мовою. В ньому йшлося, що ідеологічна комісія при райкомі партії разом з комісією з впровадження нових громадянських свят і обрядів районної ради «періодично контролює виконання розроблених заходів» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 16], а районна газета «Червоний прапор» «періодично висвітлює» цю роботу. Тільки 1 червня 1976 р. райкомом партії були проведені збори партактиву «Про стан і заходи по підвищенню ефективності науково-атеїстичного виховання трудящих району» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 17].

Великоберезнянський райком компартії України провітував вчасно – 21 травня 1976 р. Секретар П. Ігнатюк відзначав «питанням запровадження радянської обрядності займаються ради по координації науково-атеїстичної роботи, які створені у великих партійних організаціях та визначено відповідальних за цю роботу в малочисельних парторганізаціях» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 20]. Зокрема, у 1975 р. в районному Будинку культури проведено науково-практичну конференцію з впровадження в життя радянської обрядності. На конференції учасниками художньої самодіяльності було показано урочисту реєстрацію новонародженого, одруження, обговорювалися методика підготовки свят і обрядів, плани їх проведення. А 29 травня 1976 р. планувалось проведення семінар голів, секретарів сільських рад, голів обрядових комісій з запровадження радянської обрядності на базі Малоберезнянської сільської ради [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 18].

Вказувались і конкретні заходи з впровадження радянської обрядовості. Зокрема, при комбінаті побутового обслуговування населення діяв прокатний пункт, в якому можна було придбати весільне вбрання, посуд та інші речі для проведення весілля. В с. Люта

під час обряду урочистої реєстрації шлюбу молодожони поклали кошик квітів до пам'ятника односельцям, які загинули в боротьбі з нацизмом, а у сільському парку висаджували деревце.

При реєстрації новонародженого в с. Ставне батькам разом із свідоцтвом вручався пам'ятний лист про виховання дитини, їх вітали піонери, ветерани праці та війни, зі словами вітання до батьків звертались представники виконкому сільської ради, партійної, комсомольської організацій. В урочистостях проводилось і вручення нових паспортів, «посвячення в робітничу сім'ю», провів чабанів на полонину «Руно».

Чиновник відзначав, що в райцентрі, в селах, виробничих колективах широкого поширення набуло новорічне щедрування: 37 агіткультбригад, що працюють при клубах, вітали з «Новим роком людей праці» І зауважував, що «вдалий сценарій» проведення новорічних щедривок розроблений в районному Будинку культури [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 19].

«На засіданні виконкому районної Ради депутатів трудящих 25 вересня 1974 року розглянуто питання «Про затвердження заходів по поліпшенню роботи по впровадженню в побут трудящих нових громадських свят і обрядів», створено обрядову комісію, якою розроблено і рекомендовано всім місцевим радам сценарії проведення реєстрації шлюбу, зірчини, похорону тощо» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 21], – йдеться у звіті секретаря Виноградівського районного комітету партії П. Левчука від 31 травня 1976 р. У Виноградівському районі рішенням райвиконкому від 6 лютого 1976 р. було затверджено умови огляду роботи кімнат урочистих подій району.

До традиційних в районі масових заходів, партчиновник відніс такі як «Крилата весна», «Золота осінь», «Серпа і Молота», зльоти орденосців, передовиків виробництва, відзначення ювілейних річниць підприємств, колгоспів села, новорічні щедрування, урочиста реєстрація новонароджених, шлюбу, проводи в радянську армію, посвячення в робітники, колгоспники тощо. Секретар партії, зокрема, писав: «Міцно ввійшло в побут трудящих проведення дня вшанування пам'яті померлих, який проводиться у всіх населених пунктах району першого листопада. Цей день вперше було запроваджено в 1967 році. Характерно, що в підготовці до цього дня приймає участь практично все населення, партійні, радянські, господарські працівники, громадські організації» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 22].

Також відзначалось, що у районі працювало 25 «Кімнат щастя», відкрито прокатні пункти весільного вбрання в м. Виноградіві, селищах Королево та Вілок. У проведенні нових обрядів використовувались 22 духові оркестри.

Вказував чиновник і на музейні заклади, які допомагали впроваджувати в життя і побут нові громадські свята та обряди. Зокрема, «силами громадськості в м. Виноградіві створено історико-краєзнавчий музей, який став філіалом Закарпатського обласного музею. В с. Великі Ком'яти в приміщенні православної церкви, знятої з реєстрації, обладнано сільський музей, який став центром культурно-масової

та ідейно-виховної роботи. Працюють музеї в селищі Королево та селах Новоселиця, В. Копаня, Петрово, Фанчиково. В даний період ведуться роботи по обладнанню музею атеїзму в селі Новоселиця» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 22].

«Партійні організації, виконками сільських та селищних Рад депутатів трудящих, заклади культури поліпшили роботу по впровадженню в ідейно-художньому вдосконаленню обрядів «Одруження», «Народження» та «Похорон» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 24], – звітував секретар Воловецького райкому компартії України Ф. Кінч. Зокрема, при виконках місцевих рад було створено комісії з громадської обрядності, надіслано рекомендації з проведення цих обрядів. У Воловецькому районі було створено 6 кімнат урочистих подій. До участі в проведенні громадянських обрядів активно залучали колективи художньої самодіяльності та духові оркестри. Наводилась, на нашу думку, перебільшена статистика, що «протягом 1975 року в районі за новими обрядами зареєстровано 95 % одружень, 78 % новонароджених, 34 % похоронів». Секретар райкому партії ці показники завдячував атеїстичній роботі. Він, зокрема, писав: «Райком компартії України, первинні партійні організації впровадження нової обрядності тісно поєднують з постійною роботою по атеїстичному вихованню населення. Тільки за останні два роки з цього питання заслухано на бюро райкому партії роботу партійних організацій колгоспів «Шлях Леніна» та ім. 31-річчя Жовтня. Значно поліпшили атеїстичну роботу первинні організації товариства «Знання». Протягом п'яти місяців цього року вже прочитано 131 лекцію на атеїстичну тематику. В районі працює кінолекторій «Людині йти до світла» та школа по навчанню атеїстів» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 24]. В селі Гукливій завершувалося обладнання музею атеїзму «в культовому будинку».

Секретар Міжгірського райкому КПУ М. Сюсько у звіті від 31 травня 1976 р. ділився своїми напрацюваннями: «Дане питання обговорено на виконках і сесіях сільських і селищних Рад депутатів трудящих, вивчено і поширено досвід роботи по впровадженню нової обрядності Новоселицької сільської Ради депутатів трудящих. У селах району створено 20 обрядових комісій. З головами комісій два рази на рік проводимо семінари, практичні заняття по впровадженню в життя нових обрядів і свят. В листопаді минулого року секретарі парторганізацій, голови обрядових комісій були присутні на святі праці в колгоспі «Заповіт Ілліча». Сценарій свята був використаний в інших колгоспах» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 34].

Партфункціонер писав, що «комісія по впровадженню в життя нової, безрелігійної, радянської обрядності на допомогу секретарям партійних організацій розробила сценарії народин, похорон, свят поволіття і трудової слави. Складено сценарій новорічних щедрвань, яві проходять в кожному селі, присілку, виробничих колективах» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 35]. При цьому значна увага приділялася роботі культосвітніх закладів. Також, у порядку контролю в 1976 р. на бюро райкому партії було заслухано звіт голови районної обрядової комісії

В. Ковача (заступник голови райвиконкому) про впровадження в життя нових обрядів і свят.

Пригадуються щедрівки із шкільного репертуару початку 1980-х років, які мали прославляти «радянську дійсність»:

*«Ой на наше Закарпаття
Сонце засвітило,
Веселіше нам живеться,
Не так як ся жило».*

На звітний період у райцентрі, при комбінаті побутового обслуговування населення, діяв прокатний пункт. Районне споживче товариство організувало продаж ритуального одягу у селищному та сільських універмагах, працювало бюро послуг при комбінаті комунальних підприємств. Завершувалося будівництво ритуального будинку у селищі Міжгір'я. За останні роки додатково створено 6 духових оркестрів. Загальна кількість їх склала – 14 [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 35]. Також питання впровадження нових свят та обрядів постійно висвітлювалося на сторінках районної газети «Радянська Верховина» під рубрикою «Нові часи – нові звичаї». У 1975 р. було надруковано понад 30 статей [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 36].

29 грудня 1975 р. секретар Рахівського райкому компартії України М. Шпатарюк доповідав Закарпатському обкому КПУ про виконання постанови бюро обкому компартії України Б-7/14 від 28 травня 1974 року «Про постанову ЦК компартії України «Про дальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадянських свят і обрядів». Він відзначав, що «вивчено та узагальнено сценарії нових обрядів весіль, народин, похоронів». У приклад ставилися села Луг, Ділове, Верхнє Водяне, Кваси, селища Великий Бичків, Ясіня та Богдан. Зокрема, вказувалося, що в 17 селах із 20 обладнано кімнати урочистих подій, організовано 14 духових оркестрів, у райцентрі Рахові відкрито Палац урочистих подій [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 49].

Партійний чиновник до традицій «нової обрядовості» відніс «Свята трудової слави»: в лісокомбінатах району – щорічне проведення «Свята лісоруба»; в колгоспах – «Свята дружби серпа і молота», «Трудової весни», урочистих «Проводів на полонини»; в організаціях торгівлі – зльоти переможців соціалістичного змагання, бригад і ударників комуністичної праці [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 49–50]. Список продовжувався святами поволіття, урочистих проводів юнаків на службу в Радянській Армії урочисте посвячення в робітники, вручення першої зарплати тощо

Ну і головне у звіті, що «з року в рік зменшується релігійна обрядність. Спад в 1974 році в порівнянні з 1970 становить: хрещення – 8,1 %, вінчань – 11,4 % похоронів – 7,2 %. Попередні дані цього року свідчать, що спад релігійної обрядності продовжується» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 50].

31 травня 1976 р. Рахівський райком надсилав другий звіт до обкому. В ньому зазначалося, що «у впровадженні нової обрядності партійним, громадським організаціям дійову допомогу надають колективи художньої самодіяльності. Учасники самодіяльного народного ансамблю пісні і танцю

«Лісоруб» лісохімкомбінату ім. І.П. Локоти, зокрема зібрали і вивчили кращі народні традиції проведення гуцульського весілля і широко популяризують їх. Цей же колектив, а також самодіяльний народний ансамбль пісні і танцю «Гуцульщина» Ясінянського лісокомбінату, «Ялинка» Великобичківського лісокомбінату беруть участь під час проведення похоронів. В Будинку урочистих подій міста Рахова в обряді урочистої реєстрації шлюбу бере участь вокально-інструментальний ансамбль «Менчул» районного Будинку культури» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 51–52]. Давалась і свіжа статистика. Зокрема, що у 1975 р. в порівнянні з 1973 роком зниження релігійної обрядності становило: по хрещенню – 6,5, вінчанню – 6,6 і похоронам – 5 процентів [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 52].

4 червня 1976 р. секретар Свалявського райкому КПУ О. Гайда інформував обком, що при всіх сільських радах, окремих будинках культури та клубах створені й працюють кімнати урочистих подій, а у комбінаті побутового обслуговування є необхідні атрибути для проведення весіль і зірчин. Тут же працює прокатний пункт і фотоательє. В універмагах районного споживчого товариства і курортторгу виділені спеціальні відділи для молодожонів, новонароджених з пам'ятними подарунками та сувенірами тощо [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 53].

Підсумовувалось, що «внаслідок проведення цілеспрямованої роботи первинних партійних організацій по впровадженню нових громадянських свят і обрядів в районі зменшилось релігійних обрядів. Так, в 1975 р. за громадськими обрядами зареєстровано 85,5 процента новонароджених, 96,3 процента одружень, 64 проценти похоронів» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 54]. Окреслювались плани на 1976-1977 рр. – в місті Сваляві буде побудовано нове кладовище з ритуальним будинком, відкрито салон по веденню обрядових послуг, в друкарні будуть виготовлятися весільні запрошення» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 54–55].

Особливо відзначалась робота товариства «Знання» з пропаганди науково-атеїстичних знань, та впровадження нової громадянської обрядовості серед населення. Зокрема, лектори-атеїсти за 17 місяців прочитано «біля 400 лекцій та доповідей по викриттю реакційної суті християнських релігійних свят, утвердженню радянської обрядовості» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 65]. В березні 1976 р. проведено обмін досвідом між групами лекторів-атеїстів з Мукачівським районом. Все це супроводжувалось концертами агіткультбригад.

Відзначалось, що виконками сільських рад забезпечені спеціальною літературою, зокрема збірниками законів, законодавством про релігійні культу, рекомендаціями до обрядів «Одруження», «Народження» і «Похорон», а також «в районі поліпшено торгівлю товарами, необхідними для проведення обрядів: реєстрації шлюбів, зірчин і похоронів» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 65].

Районна газета «Вогні комунізму» надавала «цінну допомогу» первинним партійним організаціям в роботі з впровадження нової радянської обрядовості надає.

Зокрема, на її сторінках систематично висвітлювався «передовий досвід», друкувалися чисельні матеріали на допомогу організаторам нових обрядів, «фотографії, фоторепортажі з весіль, зірчин, свят посвячення в громадяни СРСР, досвід роботи спеціальної обрядової комісії Оноківської, Худлівської сільських Рад депутатів трудящих» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 65]. Резюмувалось, що «проведена робота партійними організаціями, органами радянської влади на місцях дає певні результати. В 1975 році порівняно з 1971 роком кількість хрещень новонароджених за релігійним обрядом зменшилася більше як на 10 %, одружень – майже на 5 % [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 66].

3 червня 1976 р. до обкому з приводу виконання постанови надіслав свій звіт секретар Хустського райкому КПУ Ю. Гомба. Він відзначав, що в липні 1974 р. ця постанова була обговорена на засіданні ідеологічної комісії райкому партії, створено районну обрядову комісію до складу якої входило 16 чоловік, яку очолила секретар райвиконкому Л. Сосницька. Партсекретар доповідав: «Повсюдно в районі поширюється такий новий обряд як проводи юнаків до Радянської Армії. На цих вечорах майбутніх воїнів і вітають друзі по роботі, ветерани-війни і праці, родичі, їм даються накази, а призовники дають урочисту клятву на вірну і чесну службу в армії» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 68].

Стосовно «сімейно-побутових свят», чиновник писав, що в сільраді обладнано кімнати урочистих подій, в яких проводяться урочисті реєстрації та шлюбу, надання дитині імені: «В цих подіях приймають участь представники місцевих партійних, радянських, комсомольських організацій, громадськості. Молоді подружжя, батьки новонароджених в ці дні покладають квіти до пам'ятника В.І. Леніну, Монуумента Слави, пам'ятників і обелісків загиблим воїнам» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 69]. Відзначалось, що «поступово впроваджується в побут новий безрелігійний поховальний обряд». Зокрема, при комбінаті побутового обслуговування населення, з цією метою створено духовий оркестр, спеціально для проведення похоронів.

Проведена робота з впровадження нових обрядів і свят, на думку Ю. Гомби, сприяє зменшенню релігійних обрядів. Так, в 1-му кварталі 1976 р., порівняно з відповідним періодом минулого року дещо зменшилися хрещення і похорони за релігійним обрядом. Разом з тим, він констатував, що «в роботі партійних організацій по впровадженню нових свят і обрядів є ще і ряд недоліків. Про них райком компартії України знає і вживає заходи до їх усунення» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 70].

31 травня 1976 р. зведену інформацію про хід виконання постанови надіслав виконком обласної ради. Відзначалось, що діяльність виконкомів місцевих рад була спрямована на «повсюдне впровадження радянської обрядовості, забезпечення глибокого ідейно-художнього змісту кожного церемоніалу, на зміцнення матеріально-технічної бази обрядових служб» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 74]. Роботу органів ЗАГСу, салонів та інших служб, що забезпечують проведення громадянських

обрядів, спрямовували обрядові комісії виконкомів місцевих рад. Зокрема, на засіданнях обласної обрядової комісії розглядалися питання: «Про роботу відділу обрядових послуг обласного управління побутового обслуговування населення та сектору обрядової служби облкомунгоспу», «Про практику здійснення урочистих ритуалів під час реєстрації актів громадянського стану в органах ЗАГСу Виноградівського району», «Про торговельне обслуговування молодих осіб, які вступають в шлюб в м. Мукачеве і Мукачівському районі» та інші. Всі виконкоми місцевих рад, органи ЗАГСу отримали сценарії церемоніалів до обрядів «Одруження», «Народини», «Похорон».

Заступник голови виконкому, голова обласної обрядової комісії І. Тимченко інформував, що «дещо зміцнено матеріально-технічну базу, підвищено ідейно-естетичний та емоційний рівень нової обрядності». Зокрема, введено в дію Будинки урочистих подій в містах Ужгород, Мукачеве, Рахів і Хуст. Станом на 1 січня 1976 р. з 278 сільських і селищних рад – 248 мали окремі або пристосовані кімнати для урочистої реєстрації актів громадянського стану. Більшість з них забезпечена необхідними меблями та відповідними атрибутами. В м. Ужгороді відкрито Будинки громадянських панахид, в 6 районах будуються ритуальні майданчики.

«Проведена робота сприяла більш повному впровадженню нових громадянських свят і обрядів, які відображають радянський спосіб життя, сучасний світогляд і культурний рівень радянських людей, і принципи комуністичної моралі, і позитивно впливає на прискорення процесу подолання релігійних пережитків в області» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 75] хвалився заступник облвиконкому. Наприклад, в 1975 р. органи ЗАГСу області зареєстрували 80% одружень та 57% народжень за новими обрядами.

Серед недоліків вказувались: у ряді міст і районів області не створено необхідних умов для роботи органів ЗАГСу для проведення урочистої реєстрації народжень і одружень; відсутні окремі приміщення для урочистої реєстрації в м. Берегове та райцентрах В. Березний і Воловець; в 30 сільських і селищних радах немає кімнат урочистих подій, а в 82 – вони розміщені в робочих кабінетах працівників сільських рад; чимало кімнат урочистих подій недостатньо обладнані; обряди «Народини» і «Одруження» часто проводяться на низькому художньому рівні; слабкою є матеріально-технічна база служби побуту (в області створено і діяло всього 7 салонів з обслуговування урочистої реєстрації народження і одруження); не відкрито салони побутових послуг у Воловецькому, В. Березнянському, Іршавському, Міжгірському, Свалявському і Тячівському районах; організаціям служби побуту мало виділяється необхідних тканин для пошиття одягу для молодих; не вистачає фат, жіночих рукавичок та ін.; мосока вартість ритуальних послуг [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 75–76].

26 травня 1976 р. свою інформацію про виконання постанови до Закарпатського обкому компартії України надіслало республіканське книжкове видавництво «Карпати». Його директор Б. Гвардіонов писав, що видавництво приділяє значну увагу випуску

книг, присвячених поліпшенню роботи з впровадження нових громадянських свят і обрядів. Цій темі, зокрема, присвячені окремі книги: «М. Закович «Народні свята Радянського Прикарпаття» (1971 р.), кол. авторів (упорядник Я. Турчанинов) «Народжене новим часом» (1974 р.), О.Ю. Гаврилук «Дарована радість буття» (1975 р. – молдавською мовою)».

Особливо виділяв директор книги «Народжене новим часом». У ній автори збірника «не тільки відібрали й описали найбільш характерні та емоційно яскраві нові свята та обряди для популяризації й впровадження їх у життя, але й проаналізували з наукових позицій закономірності їх появи. В ній використано матеріали Закарпатської науково-практичної конференції по нових святах і обрядів, яка відбулася в Ужгороді у 1973 р., а також літературу з досвіду роботи партійних, радянських, громадських організацій області» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 71].

Також вказувалось, що «окремі питання» роботи з впровадження нових громадянських свят і обрядів знайшли своє відображення в книгах: «кол. авторів «Шляхом до щастя» (1973 р.), Ю. Льницький «Віхи звитяжного поступу» (1975 р.), Л. Бахматова, Г. Кулинич «Світла доля жіноча» (1975 р.), І. Гранчак, Н. Міщенко, В. Пальок «Робітництва горде ім'я» (1976 р.) та ін».

«Видавництво продовжує пошуки авторів і авторських колективів на нові форми та методи для висвітлення, популяризації серед населення області нових громадянських свят і обрядів. Так, деякі з цих питань заплановано висвітлити в книгах наступних років, зокрема: «Славні трудовій – множитись!» (1977 р.), В.М. Керечанина «Барви народних творінь» (1977 р.), В.М. Кравець «Людина народжена для щастя» (1977 р.), «Пісню дружби заспіває молодь» (1978 р.) та інші» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 71], – йшлося у завершальній частині інформації.

9 червня 1976 р. начальник управління культури В. Кручаниця інформував обком партії про роботу свого відомства з виконання постанови про нову обрядовість. Обласне управління культури розробило «заходи по поліпшенню роботи закладів культури по впровадженню в побут трудящих нових громадянських свят і обрядів». Питання обговорювалося на нараді завідувачів райміськвідділів культури, директорів райміськбудинків культури та на районних семінарах клубних працівників. Культпрацівники впроваджуючи обряди отримали «сценарії сучасних громадянських обрядів «Одруження», «Народини», «Похорон», розроблених Республіканською комісією з вивчення і впровадженню нових громадянських свят та обрядів при Президії Верховної Ради Української РСР» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 77]. В області при виконкомів місцевих рад та при будинках культури діяло 214 кімнат, а в м. Ужгороді – будинок урочистих подій. При державних клубних установах діяло 107 самодіяльних духових оркестрів, 345 хорів і вокальних ансамблів, які брали участь в урочистій реєстрації одруження.

Подбали й про «поліпшення ідейно-художнього рівня свят». З цієї метою проведено обласні семінари збирачів фольклору і пропагандистів нової обрядо-

вості, розроблено і надіслано у будинки культури методичні матеріали, сценарії нових свят, відбувся обмін досвідом тощо. Приміром, ще в червні 1974 р. на базі установ культури Хустського району проведено триденний обласний семінар з «впровадження в побут трудящих нової обрядовості». На ньому виступили викладачі з Ужгородського університету, Хустського райкому партії, обласної філармонії. На семінарі відбувся обмін досвідом роботи, учасники його «відвідали кращі кімнати урочистих подій району», пройшла «творча зустріч» учасників семінару з коломийкарем Михайлом Паньком із села Приборжавського Іршавського району, із казкарем Андрієм Калином із села Горінчова, що на Хустщині та з оповідачем Олексієм Руцаком із Хуста. Подібний семінар відбувся у березні 1976 р. у м. Ужгороді. Тут учасники семінару прослухали платівки із записом «сучасного обряду одруження», відвідали Ужгородський будинок урочистих подій, де переглянули урочисту реєстрацію шлюбу та будинок громадянської панахиди [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 78].

Обласний будинок народної творчості теж долучився до впровадження радянської обрядовості. Зокрема, розробив ряд методичних розробок сценаріїв: «З Новим роком», «Ми славимо День Перемоги», свято врожаю «Золота осінь», «З досвіду роботи культурно-освітніх закладів Свалявського району по пропаганді нових свят і обрядів», «Проводи тваринників на полонину», «Свято Серпа і Молота», свято громадянства, «Прийшла Весна, прийшла красна», «Нема краю без звичаю» (з досвіду впровадження нових свят і обрядів у будинку культури села Приборжавське Іршавського району), «Вам, жінки гордої душі!» (орієнтовний сценарій до відзначення Міжнародного жіночого дня 8 Березня) та ін.

Також, «з метою ширшого запровадження нових обрядів у побут трудящих» починаючи з кінця 1975 р., вивчався стан поширення нових обрядів у Хустському районі. Це проходило шляхом організації фольклорно-етнографічних груп-експедицій, до яких на місцях, крім працівників установ культури, включався і «актив села» – вчителі, працівники сільрад [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 79].

Долучалась до висвітлення радянської обрядовості й преса. За період з червня 1974 р. до 15 червня 1976 р. на сторінках газети «Закарпатська правда» було надруковано «понад 50 матеріалів про шкідливість релігійних свят та практику впровадження у побут трудящих області нової радянської обрядності». Ці матеріали публікувалися здебільшого у щомісячних тематичних сторінках «Клуб атеїста», «Людині йти до світла». Автори – партійні та радянські працівники, робітники, колгоспники, вчителі, науковці держуніверситету, мали донести читачу, що «за радянський час на Закарпатті народилося багато нових свят, що несуть у собі радість людської праці, торжество перемоги сил добра, світла і правди над силами зла і темряви і є засобом ідейного виховання нової людини – активного будівника комуністичного суспільства» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 85].

До прикладу опишемо рубрику «Клуб атеїста "Людині йти до світла"». Так, 22 випуск цієї рубрики

від 5 листопада 1974 р. розміщений на 3 сторінці «Закарпатської правди» містив такі публікації: перепублікація РАТАУ «Пропагандисти», про досвід атеїстичної пропаганди Одеської наукової бібліотеки імені Горького; інформація «Полум'яний борець» з фотографією пам'ятника Я. Галану; стаття І. Галая, директора Дубриницької школи та пропагандиста «До серця і розуму людей» знайомила читачів з досвідом атеїстичної пропаганди та пропагуванням радянської обрядовості; нарис В. Матієва «Не повторити таку долю...», про тяжку долю дітей вірян; знайомила читача з новою атеїстичною літературою, опублікувала рецензію на статтю Д. Буковича «Павутиння омани» і насамкінець помістила два антицерковні анекдоти [Закарпатська правда, 1974, с. 3].

9 червня 1976 р. інформувала про виконання постанови й угорськомовна газета «Карпати і газ со». В перспективні плани були включені нові теми, розподілені обов'язки між відділами, в моделі газети передбачена періодичність публікації матеріалів про нові обряди та свята. Заступник редактора М. Владімір відзначав, що в газеті «публікуються матеріали, які показують шкідливість релігійних звичаїв і свят, виступи активістів ідеологічного фронту з розкриття теми радянського способу життя, оперативні кореспонденції про свята інтернаціонального братства. Серед кращих матеріалів заступник редактора виділяв: статтю М. Крічфалуші «Нові звичаї проти релігійної закостенілості» (25.V.1974 р.), статтю І. Мельника «Забобони і релігія» (24.VIII.1974 р.), статтю Ю. Павлишинця «В цій роботі немає дрібниць» (9.VIII.1975 р.), передовицю «Важливий засіб комуністичного виховання» (26.VI.1974 р.), статтю В. Соєми «Як організуємо атеїстичну виховну роботу» (31.VIII.1974 р.), статтю І. Роспопи «Вивчаємо, пропагуємо» (5.III.1976 р.) [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 82] та ін.

Кращою публіцистикою, на думку заступника редактора, став цикл матеріалів, підготовлений зав. відділом культури редакції Г. Ерделі (номери за 2.XI.1975 р., 29.II.1976 р., 17.IV.1976 р., 30.V.1976 р.), в яких «вміло показано нові радянські звичаї, їх роль у формуванні нової людини». Під рубрикою «Наш радянський образ життя» за 1975 р. надруковано близько 70 матеріалів [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 83–84].

Приміром, досвідом атеїстичної роботи ділилася ректор університету наукового атеїзму села Ільниця Іршавського району Д. Урста («Здобуті знання – в маси», 22.X.1975 р.), секретар парткому колгоспу «Іскра» Тячівського району П. Мазур («Дійти до кожного», 7.II.1976 р.), другий секретар Рахівського райкому партії Ю. Корж («Систематично, конкретно, наступально», 27.V.1976 р.) та інші. Майже в кожній атеїстичній сторінці надруковано «виступи людей, які порвали в сектами, релігією й стали на шлях повнокровного життя». Також поміщено нариси про кращих лекторів-атеїстів, репортажі з музеїв атеїзму, матеріали про нові форми та методи пропаганди атеїстичних знань серед населення краю.

Заступник редактора М. Рішко відзначав «виступи про впровадження нових свят і обрядів» голови

виконкому Тернівської сільської Ради Тячівського району І. Заяця «Весілля в нашому селі» (22.X.1975 р.), завідувачки Мукачівським міським відділом ЗАГСу Р. Мартинець «Коли народилася дитина» (7.II.1976 р.), репортаж С. Цанька і М. Рішка «Трембіти кличуть» (8.VI.1976 р.) та інших [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 86].

10 червня 1976 р. відвітував комсомол. Секретар Закарпатського обкому ЛКСМУ України М. Куцкір вказував на заходи обкому ЛКСМУ з виконання Постанови Політбюро ЦК компартії України «Про дальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадських обрядів і свят». Зокрема, в березні 1975 р. бюро обкому ЛКСМУ слухало питання «Про роботу комсомольських організацій Іршавського району по впровадженню в життя і побут молоді радянських обрядів, свят і традицій» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 87]. Дане питання періодично обговорювалось на засіданнях бюро, та пленумах в районних і міських комсомольських організаціях області.

Методична рада обкому ЛКСМУ підготувала методичний бюлетень «Молодим – нові обряди», в якому узагальнено досвід роботи Іршавського райкому ЛКСМУ по впровадженню в життя нових громадських, календарних, побутових, сімейних свят і обрядів, дано практичні рекомендації комсомольським організаціям області щодо покращення цієї ділянки роботи.

Комітети комсомолу області у 1975/1976 навчальному році в гуртках «Основи наукового атеїзму» системи комсомольської політмережі завершили навчання 4 456 слухачів, «більшість яких після вивчення програмового курсу є активними пропагандистами нових радянських свят, обрядів і звичаїв» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 88]. А лекторськими групами обкому, райкомів і міськкомів ЛКСМУ та комітетів комсомолу області прочитано на цю тематику близько 557 лекцій. У обласній «комсомольсько-молодіжній» газеті «Молодь Закарпаття», у рубриках «Твій світогляд» та «Нові часи – нові звичаї» постійно друкувались матеріали, які стосувались впровадження радянської обрядовості.

М. Куцкір ділився «цінним досвідом» роботи з подолання «шкідливих пережитків минулого у свідомості молоді. Комсомольці та молодь с. Білки колгоспу «За нове життя» разом з громадськістю в день храмового свята Павла і Петра відзначають день заснування рідного села... В дні релігійних свят в комсомольських організаціях області проходять емоційні видовищні молодіжні свята, які мають також і чітку ідейну спрямованість» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 90]. Як приклад наводилося відзначення свята «Весни» в комсомольській організації «Прикордонник» Хустського району, районне свято «Проводів зими» в Перечинському і В. Березнянському районах, фестивалі молодіжної пісні «Вечори на Ужем» та «Вечори над Латорицею», які проводять Ужгородський і Мукачівський міськкоми ЛКСМУ. Комсомольський секретар відзначав і «значний досвід у проведенні комсомольсько-молодіжних весіль і зірчин».

10 червня 1976 р. начальник обласного управління кінофікації М. Попович доповідав про виконання його відомством постанови про нову обрядовість. Зокрема, що з «метою широкого використання кіно в комуністичному вихованні трудящих, пропаганді серед населення нових радянських обрядів в кінотеатрах та на кіноустановках області проводяться покази кінофільмів з цієї тематики» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 92].

В кінотеатрах, Будинках культури та сільських клубах демонструвались такі художні та хронікально-документальні фільми, як «Хліб і порох», «У нас такий звичай», «На щастя на долю», «І старий і молодий», «Живі пам'ятають», «Засвітилася зорина», «Карпатські ескізи» та інші. Приміром, 1975 р. ці кінофільми було продемонстровано на 3 498 сеансах, які переглянуло 351 тис. кіноглядачів. У кінотеатрах м. Ужгорода «Москва» і «Комсомолец» працівниками управління кінофікації та кінопрокату підготували тематичний показ кінофільмів «Радянський спосіб життя». Він мав розпочатися прем'єрою фільмів «Хто, коли не ти?», «Повторне весілля».

11 червня 1976 р. завідувач облкомунгоспом В. Петрецький доповідав про свій напрямок роботи з виконання постанови. Зокрема, що комунальні органи області провели певну роботу для покращення ритуального обслуговування населення області. Протягом 1975 р. населенню області надано ритуальних послуг на суму 516,8 тис. крб при плані 500,0 тис.крб. Перевиконання плану становило 103%. За I квартал 1976 р. надано ритуальних послуг на 162,0 тис. крб, що складало 112 % виконання плану. За цей час в м. Ужгороді введено в дію будинок громадських панахид, побудовано ритуальний будинок у селищі Міжгір'я. Закінчувалось будівництво ритуальних майданчиків у селищах Іршава і Перечин [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 94]. Також затверджена документація і виділені кошти на будівництво нового кладовища у м. Свалява, замовлена технічно-кошторисна документація на будівництво нового кладовища у селищі В. Березний, вирішувалось питання про будівництво нових кладовищ в містах Хуст і Виноградово. Передбачено також будівництво нового кладовища в м. Ужгороді. «На цих кладовищах будуть побудовані будинки або майданчики для проведення нових ритуалів» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 94], – зауважував чиновник.

Стосовно проведення похоронів за новим обрядом в Ужгородському бюро ритуальних послуг з вересня 1975 р. працював спеціальний організатор. Протягом 1975 р. було проведено 235 похоронів, а в першій половині 1976 р. – 125 похоронів. До проведення похоронів за новим обрядом залучались понад 800 чол. з-поміж партійних, радянських працівників і активістів. Бюро ритуальних послуг в м. Ужгороді, контора благоустрою в м. Мукачеві, всі комбінати комунальних підприємств області були забезпечені магнітофонними стрічками із записами траурних маршів і мелодій. Однак штатних духових оркестрів у комунальних органах області не організовано.

Завідувач облкомунгоспом доповідав: «Облкомунгоспом оплачено документальний фільм «Склоняя

знам'я» виробництва Київської студії документальних фільмів. Деякі фрагменти цього фільму було знято в м. Ужгороді. Цей фільм буде використаний для демонстрування в нашій області» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 95].

15 жовтня 1976 р. заст. заввідділу пропаганди та агітації обкому КПУ Р. Іванюк надіслав до обкому свою довідку. Відзначено, що «повніше задовольняються потреби населення у предметах і послугах, пов'язаних зі здійсненням нової обрядовості» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 7]. Для цього в області створено 7 салонів обрядових послуг, зокрема у містах Ужгород, Мукачево, Берегово, Виноградovo, Хуст, Рахово, селищі Перечин.

«Дещо поліпшена» робота з надання послуг, зв'язаних із ритуалом поховання. В Ужгороді відкрито будинок громадянських панахид, у смт Міжгір'я – ритуальний будинок, у селищах Іршава та Перечин завершується будівництво ритуальних майданчиків.

Також обласним відділом комунального господарства організовано на базі «Облжитлопостачзбутторгу» майстерні з виготовлення трун, мозаїчних пам'ятників, покривал і подушок, якими забезпечуються усі комунальні органи області [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 7]. При бюро ритуальних послуг в м. Ужгороді, а також у містах Мукачево, Берегово, Виноградovo, селищах Міжгір'я та Іршава організовано виготовлення надмогильних плит. В цей час в області державних клубних установах діяло «107 духових оркестрів і 345 хорів та вокальних ансамблів, які беруть участь в урочистому проведенні свят і ритуальних заходів» [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 7].

Щоправда, чиновник змушений був визнати, що «поширення нових радянських обрядів стримує також і висока вартість ритуальних послуг – понад 50 крб. У салонах побуту відсутні штатні духові оркестри та населення змушене наймати їх приватним шляхом. В м. Ужгороді, наприклад, оплата такого оркестру обходиться до 150 крб. [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 9].

Відзначалось, що «в роботі по викриттю реакційної суті християнських релігійних свят, утвердженню нової радянської обрядності повніше стала

використовуватися лекційна пропаганда», також «значно поліпшився добір і використання науково-популярних, хронікально-документальних і художніх кінофільмів у пропаганді серед населення нових радянських обрядів». Зараз у фільмофонді обласної контори кінопрокату є 50 фільмів обрядової тематики. У цьому році їх переглянуло майже 350 тисяч чол. «Дещо краще» соціалістичну обрядовість стали пропагувати обласні та районні газети, телебачення та радіомовлення. Приміром, обласні газети «Закарпатська правда», «Карпати і газ со» і «Молодь Закарпаття» за період з червня 1974 р. по жовтень 1976 р. вмістили на своїх сторінках понад 160 матеріалів цієї тематики [ДАЗО, ф. П-1, оп. 9, спр. 60 в, арк. 9].

Висновки. Як бачимо, комуністична партія України на початку 1970-х рр. починає новий виток боротьби з релігією і церквою. Впровадження в життя і побут населення нових громадянських свят і обрядів мало на меті викорінення церковних свят. Посиленню контролю партії та держави за релігією стала постанова ЦК компартії України, прийнята у 1974 р. «Про дальше поліпшення роботи по впровадженню нових громадянських свят і обрядів». У Закарпатській області реакцією на неї стала постанова бюро Закарпатського обкому компартії України (Протокол № 7, § 14, від 28 травня 1974 року). Міськкоми, райкоми комуністичної партії України, міські та районні виконавчі комітети, обласні ідеологічні установи та організації беруться «впровадження в життя і побут трудящих нових громадянських свят і обрядів». Мова, зокрема, йде про втручання комуністичної ідеології в особистий простір краян, таких подій як народження, одруження чи смерть.

В області створено комісії з впровадження в побут нових свят і обрядів. Райкоми партії звітують за пророблену роботу. До них долучаються й інші інституції: преса, обласне управління культури, управління кінофікації, обласна організація товариства «Знання», республіканське книжкове видавництво «Карпати» тощо. Проте, як свідчать інформації, які надходили з районів церковну обрядовість радянській владі в Закарпатській області викоринити не вдалось.

Список використаних джерел

- Борисенко, В., Келембетова, В., Обертинська, О., 1978. *Радянські свята та обряди в комуністичному вихованні*, Київ: Вид-во політичної літератури, 256 с.
- Брайченко, О., 2014. Побутування українських традиційних свят родинного циклу в умовах наступу радянської ідеології 70–80-х років ХХ століття, *Народна творчість та етнологія*, № 4, с. 115–127.
- Гаєвська, Т., 2013. Державні радянські свята: історико-культурологічний аспект, *Культурологічна думка*, № 6, с. 153–159.
- Дарманський, П., 1984. *Нове життя – нові обряди*, Київ: Видавництво політичної літератури України, 88 с.
- Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. П-1: Закарпатський обком КП України, оп. 9, спр. 60 в, на 108 арк. *Закарпатська правда*, 1974, 5 вересня.
- Каганов, Ю., 2013. Радянські свята та обряди у контексті ідеологічної політики в Україні другої половини ХХ ст., *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, Запоріжжя, вип. 36, с. 186–194.
- Киридон, А., 2017. Індоктринація радянськості: обрядово-святковий канон як маркер формування атеїзованого суспільства (1920 – 1930-і рр.), *Уманська старовина*, вип. 3, с. 5–20.
- Кіндрачук, Н., 2015. Протистояння радянської та української національної ідентичності в період створення і впровадження нової радянської обрядовості (60–70-ті рр. ХХ ст.), *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, вип. 44 (1), с. 273–276.
- Кувеньова, О., Кравець, О., Гірник, Т., Зінич, В., 1971. *Свята та обряди Радянської України*, Київ: Наукова думка, 271 с.
- Леньо, П., 2015. Специфіка побутування державних і церковних свят у житті українців Закарпаття в радянський період, *Матеріали до української етнології*, вип. 14, с. 122–129.

Леньо, П., 2022. Святкування новорічної ялинки в Закарпатській Україні у контексті радянської політики пам'яті (1944 – 1946 рр.), *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія Історія, 10/52, с. 197–212. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312.2595.10/52.257916>.

Міщанин, В., 2015. «Всенародні» свята Народної Ради Закарпатської України (1944 – 1945 рр.) як елемент радянзації Закарпаття, *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Історичні науки. Всесвітня історія. Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*, № 8 (297), с. 122–129.

Пригорницький В., 1989. *Народні свята*, Ужгород: Карпати, 146 с.

Пуйда, Р., 2021. *Церковно-релігійні процеси в західних областях УРСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.: регіональні особливості*. Кваліфікована наукова праця на правах рукопису, Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 418 с.

Ревенко, В., 2012. Свята й обряди українських селян Південної України в повосенний період (1945 – 1955 рр.), *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Серія: Історичні науки, вип. 16, с. 55–62.

Садовенко, С., 2017. Обрядовість у хронотопі радянської культури: від традиційних до новітніх утворень, *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, № 4, с. 76–83.

Свято в нашому домі, 1981. [Упоряд. В.Ю. Келембетова], Київ: Реклама, 120 с.

Скідан, Д., Темірова, Н., 2019. Радянська релігійних свят, *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*, том 2 № 11, с. 43–46.

Соціалістична обрядовість на Україні: історичний досвід та сучасні проблеми, 1983. Київ: Наукова думка, 221 с.

References

Borysenko, V., Kelembetova, V., Obertyns'ka, O., 1978. *Radyans'ki svyata ta obryady v komunistychnomu vykhovanni* [Soviet Holidays and Rituals in Communist Education], Kyiv: Vyd-vo politychnoyi literatury, 256 s. (in Ukrainian).

Braychenko, O., 2014. Pobutuvannya ukraïns'kykh tradytsiynykh svyat rodynnoho tsyклу v umovakh nastupu radyans'koyi ideolohiyi 70–80-tykh rokiv XX stolittya [The existence of Ukrainian traditional family holidays in the conditions of the offensive of Soviet ideology in the 70s–80s of the 20th century], *Narodna tvorchist' ta etnolohiya*, № 4, s. 115–127. (in Ukrainian).

Darmans'kyu, P., 1984. *Nove zhyttya – novi obryady*, Kyiv: Vydavnytstvo politychnoyi literatury Ukrayiny, 88 s. (in Ukrainian).

Derzhavnyy arkhiv Zakarpat-s'koyi oblasti (DAZO) [The State Archive of the Transcarpathian Region], f. P-1: Transcarpathian Regional Committee of the Communist Party of Ukraine, op. 9, spr. 60 v, na 108 ark. (in Ukrainian).

Hayevs'ka, T., 2013. Derzhavni radyans'ki svyata: istoryko-kul'turolohichnyy aspekt [State Soviet holidays: historical and cultural aspects. Culturological Thought], *Kul'turolohichna dumka*, № 6, s. 153–159. (in Ukrainian).

Kahanov, Yu., 2013. Radyans'ki svyata ta obryady u konteksti ideolohichnoyi polityky v Ukrayini druhoyi polovyny XX st. [Soviet holidays and rituals in the context of ideological politics in Ukraine in the second half of the 20th century], *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, Zaporizhzhya, vyp. 36, s. 186–194. (in Ukrainian).

Kindrachuk, N., 2015. Protystoyannya radyans'koyi ta ukraïns'koyi natsional'noyi identychnosti v period stvorennya i vprovadzhennya novoyi radyans'koyi obryadovosti (60–70-ty rr. XX st.) [The confrontation between Soviet and Ukrainian national identities during the period of creation and introduction of new Soviet rituals (60s–70s of the 20th century)], *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*, vyp. 44 (1), s. 273–276. (in Ukrainian).

Kuven'ova, O., Kravets', O., Hirnyk, T., Zynych, V., 1971. *Svyata ta obryady Radyans'koyi Ukrayiny* [Sviata ta obriady Radianskoï Ukrainy], Kyiv: Naukova dumka, 271 s. (in Ukrainian).

Kyrydon, A., 2017. Indoktrynatsiya radyans'kosti: obryadovo-svyatkovyy kanon yak marker formuvannya ateyizovanoho suspil'stva (1920 – 1930-i rr.) [Indoctrination of Sovietism: Ritual and Festive Canon as a Marker of the Formation of Atheist Society (1920s – 1930s)], *Umans'ka starovyna*, vyp. 3, s. 5–20. (in Ukrainian).

Len'o, P., 2015. Spetsyfika pobutuvannya derzhavnykh i tserkovnykh svyat u zhytti ukraïntsiv Zakarpattya v radyans'kyy period [Specifics of the existence of state and church holidays in the life of Ukrainians of Transcarpathia in the Soviet period], *Materialy do ukraïns'koyi etnolohiyi*, vyp. 14, s. 122–129. (in Ukrainian).

Len'o, P., 2022. Svyatkuvannya novorichnoyi yalynky v Zakarpat-s'kii Ukrayini u konteksti radyans'koyi polityky pam'yati (1944 – 1946 rr.) [Celebrating the New Year Tree in Transcarpathian Ukraine in the Context of Soviet Memory Policy (1944 – 1946)], *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats' Drohobyt's'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka*. Seriya Istoryiya, 10/52, s. 197–212. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312.2595.10/52.257916>. (in Ukrainian).

Mishchanyn, V., 2015. «Vsenarodni» svyata Narodnoyi Rady Zakarpat-s'koyi Ukrayiny (1944 – 1945 rr.) yak element radyanizatsiyi Zakarpattya [«National» holidays of the People's Council of Transcarpathian Ukraine (1944 – 1945) as an element of the Sovietization of Transcarpathia], *Visnyk Luhans'koho natsional'noho universytetu im. T. Shevchenka. Istorychni nauky. Vsesvitnya istoriya. Istoryia Ukrayiny. Istoryohrafiya, dzhhereloznavstvo ta spetsial'ni istorychni dystsypliny*, № 8 (297), s. 122–129. (in Ukrainian).

Pryhornyts'kyu, V., 1989. *Narodni svyata* [Folk Holidays], Uzhhorod: Karpaty, 146 s. (in Ukrainian).

Puyda, R., 2021. *Tserkovno-relihiyni protsesy v zachidnykh oblastiakh URSR u druhii polovyni 1960-tykh – pershii polovyni 1980-tykh rr.: rehional'ni osoblyvosti* [Church and religious processes in the western regions of the Ukrainian SSR in the second half of the 1960s – the first half of the 1980s: regional features]. Kvalifikovana naukova pratsya na pravakh rukopysu, L'viv : Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrayiny, 418 s. (in Ukrainian).

Revenko, V., 2012. Svyata y obryady ukraïns'kykh selyan Pivdennoyi Ukrayiny v povoyennyi period (1945 – 1955 rr.) [Holidays and rituals of Ukrainian peasants of Southern Ukraine in the post-war period (1945 – 1955)], *Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka*. Seriya: Istorychni nauky, vyp. 16, s. 55–62. (in Ukrainian).

Sadovenko, S., 2017. Obryadovist' u khronotopi radyans'koyi kul'tury: vid tradytsiynykh do novitnykh utvoren' [Ritual in the chronotope of Soviet culture: from traditional to modern formations], *Visnyk Natsional'noyi akademiyi kerivnykh kadriv kul'tury i mystetstv*, № 4, s. 76–83. (in Ukrainian).

Skidan D., Temirova N., 2019. Radyanizatsiya relihiynykh svyat [Sovietization of religious holidays], *Visnyk student's'koho naukovoho tovarystva DonNU imeni Vasylya Stusa*, tom 2, № 11, s. 43–46. (in Ukrainian).

Sotsialistychna obryadovist' na Ukraini: istorychnyy dosvid ta suchasni problem [Socialist Ritualism in Ukraine: Historical Experience and Modern Problems], 1983, Kyiv: Naukova dumka, 221 s. (in Ukrainian).

Svyato v nashomu domi [Holiday in our house], 1981. [Uporyad. V. Kelembetova], Kyiv: Reklama, 120 s. (in Ukrainian).
Zakarpats'ka pravda [Zakarpatska Pravda], 1974, 5 veresnya. (in Ukrainian).

Vasyl Mishchanyn

Doctor of History, Professor, Professor of the Department of Modern History of Ukraine and foreign countries, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

SOVIET RITUALISM IN TRANSCARPATHIA IN THE MID-1970S: «TRADITIONAL HOLIDAYS» AND «NEW RITES»

The article discusses a new stage in the imposition of Soviet ideology by the Communist Party of Ukraine in the mid-1970s. The study is based on the case of the Transcarpathian region of the Ukrainian SSR and draws upon materials from the State Archive of the Transcarpathian Region. Relying on contemporary research by leading historians, it is noted that the establishment of Soviet holidays and rituals in Transcarpathia began already during the preventive Sovietization of Transcarpathian Ukraine in 1944–1945. During the period of total Sovietization (from 1946), the newly created region experienced especially strict and rapid enforcement of Soviet ritual practices. Alongside the introduction of Soviet holidays and rites, the Communists persistently sought to displace church celebrations. For the second generation of Soviet Transcarpathians, this process was reinforced by a resolution of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine adopted in the mid-1970s, entitled “On Further Improvement of the Introduction of New Civic Holidays and Rites.” In unison, the Transcarpathian Regional Committee of the Communist Party of Ukraine adopted its own resolution (Protocol No. 7, § 14, May 28, 1974). This primarily concerned the «ceremonial registration of marriages and births, as well as the conduct of civil funerals». Municipal and district committees of the Communist Party of Ukraine, local executive committees, and regional ideological institutions and organizations engaged in work «aimed at further improving the implementation of new civic holidays and rites in the daily life of working people». Special commissions were established in the region to study and introduce new holidays and rituals, while district party committees regularly reported on their activities. Other institutions also joined in implementing the resolution, including the Regional Department of Culture, the Department of Cinematography, the regional branch of the «Znannia» Society, and the republican publishing house «Karpaty», among others. The study concludes that the Communist Party persistently sought to control-and influence-the sentiments of the Transcarpathian population through the promotion of «traditional holidays» and the imposition of «new rites». The latter were intended to ensure direct ideological intrusion into people’s private lives, particularly in such moments as birth, marriage, and death.

Keywords: civic holidays, church holidays, rites, Transcarpathian Regional Committee, Central Committee of the Communist Party of Ukraine, resolution, religion.

Статус статті:

Отримано: 06.10.2025 Прийнято: 14.10.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РЕПАТРІАЦІЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Юрій Гаврилів¹

аспірант кафедри політичних наук та історії,
Київський національний університет будівництва і архітектури, Київ

E-mail: gavrilyu@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-3573-1916>

У статті проведено дослідження наукових підходів щодо періодизації репатріації кримськотатарського народу у другій половині – кінці ХХ століття, що здійснено у межах аналізу і характеристики концептуальних підходів. Під час дослідження було використано синтетичний міждисциплінарний науково-методологічний підхід, у рамках якого було залучено методи історичних, політичних і юридичних дисциплін. Застосування такої міждисциплінарної методології зумовлено відсутністю єдиних підходів вчених при формуванні й обґрунтуванні критеріїв виділення періодів у історичному розвитку репатріації кримськотатарського народу, що зокрема, позначилося на упуцненні значення політико-правової складової процесу репатріації, а саме правової політики у сфері прав кримських татар, їх громадянського статусу та інших конституційних прав в СРСР. Дослідження згуртувалося на аналізі наукових концепцій вчених, порівнянні підходів науковців у обґрунтуванні виділення періодів розвитку процесу репатріації кримських татар, у наслідок чого автор прийшов до висновку про те, що основна маса робіт у сучасній українській історіографії висвітлює етапи боротьби кримськотатарського народу, а також форми та методи цієї боротьби, як критерії для періодизації. Проте, автором доведено ключове значення законодавчих актів СРСР, які впливали на статус кримськотатарського народу, зокрема впливали на протиправне обмеження прав кримських татар на проживання в межах етнічних територій, обмеження прав на вільне пересування, порушення прав корінних народів загалом, а також протилежний вплив – правове скасування режиму спеціальних поселення, поновлення громадянських прав та інші юридично значимі рішення. Автором обґрунтований комплекс політико-правових критеріїв, побудованих на синтезі правової політики та форм і методів боротьби кримських татар, які покладено в основу авторської концепції періодизації репатріації кримськотатарського народу. У статті наведено авторську періодизацію даного історичного процесу у межах чотирьох основних періодів: 1944 – 1956 рр., 1956 – 1967 рр., 1967 – 1989 рр. та 1989 – середина 1990-х рр.

Ключові слова: репатріація, кримськотатарський народ, періодизація, корінні народи, правова політика.

Постановка проблеми. Історична зумовленість пошуку першопричин встановлення правопорядку у сфері основоположних прав людини та громадянина тісно пов'язана із необхідністю історичної реконструкції й аналітичної інтерпретації спроб поновлення прав народів, порушених у наслідок геноциду та інших тяжких кримінальних правопорушень, вчинених окупаційними режимами, зокрема режимом СРСР. Одним з таких прикладів слід визнати геноцид кримськотатарського народу і запровадження процесу репатріації кримських татар, що є надзвичайно актуальним питанням в умовах триваючої широкомасштабної російської агресії, окупацією суверенних українських територій, а також депортацією населення. Важливість дослідження особливостей періодизації репатріації кримськотатарського народу полягає в осмисленні закономірностей масштабності порушень прав корінних народів тоталітарними режимами й пошуку підходів у формуванні ефективних механізмів протидії таким злочинам. З наукової й суспільно-виховної точок зору потреба розуміння періодів відновлення прав кримськотатарського народу має суттєве значення для міжнародних правозахисних організацій і формування ефективної етнонаціональної політики в Україні у сучасних умовах державотворення. З урахуванням

більш ніж п'ятимільйонної міграції українців поза межі України, збереження кримськими татарами ідентичності стало надійною перспективою їх повернення в Крим, що є важливим прикладом ідентичної стійкості для українських вимушених переселенців. Такий аналіз також може надати значне уявлення про те, як діаспоральні національні рухи можуть об'єднувати та політично мобілізувати навіть невеликі, роздроблені етнічні групи й тим самим зберігати національну ідентичність і забезпечувати повернення у деокуповані території загалом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сфері наукової концептуалізації проблематика періодизації репатріації кримськотатарського народу не є новою. Зокрема, у дослідженнях таких вчених, як В. К. Андрушко, О. Г. Бажан, В. А. Войналович, В. Ф. Деревінський, Л. А. Гречина, Й. І. Жижіцький, Н. О. Кислий, А. І. Наберухін, І. С. Міронова, В. О. Савчук, Є. М. Скляренко, С. О. Скотніков, Н. Рибак, Р. М. Фірсов, Л. І. Чорний та інших, розкриваються етапи становлення боротьби кримськотатарського руху за повернення до міст проживання та захисту їх прав загалом. Водночас недостатньо дослідженими та дискусійними є питання періодизації репатріації кримськотатарського народу, що зумовлює

¹ © Гаврилів Ю.

потребу в окремих акцентованих дослідженнях зазначених аспектів.

Мета дослідження. Метою даної статті є аналіз і характеристика концептуальних підходів щодо періодизації репатріації кримськотатарського народу, водночас завданням статті є формулювання авторської концепції щодо визначення періодів формування та розвитку репатріації кримськотатарського народу у 1940-х – 1990-х роках.

Виклад основного матеріалу. Сучасна українська історіографія періодів боротьби кримськотатарського народу за повернення в Крим сповнена акцентів на форми й методи цієї боротьби та формує собою значний науковий доробок, що спирається на широку джерельну базу. Проте, вчені та дослідники значною мірою аналізують здебільшого особливості інтеграції кримських татар під час репатріації, що є також важливим джерелом розуміння етапів репатріації. Так, у дослідженні І. С. Міронової проаналізовано процес інтеграції кримських татар в українське суспільство наприкінці 1980-х – на початку 2000-х рр., у процесі якого авторка розглянула основні кроки й заходи тогочасного українського уряду з цього питання, який взяв на себе повну відповідальність за долю репатріантів. І. С. Міронова достатньо ґрунтовно висвітлила суспільно-політичні, соціально-економічні, правові, земельні, освітні проблеми, з якими довелося зіштовхнутися кримським татарам після повернення на батьківщину [Міронова, 2018]. Заслугує уваги тріадичний вимір кримськотатарського руху за повернення, запропонований І. С. Міроною, у межах якого дане явище представлене певною політичною та соціально-економічною тріадою – репатріація, адаптація та інтеграція кримських татар в український соціокультурний та політичний простір [Міронова, 2018, с. 268].

Окремий важливий етап репатріації кримськотатарського народу концептуалізований В. Ф. Деревінським, який акцентовано виокремив момент політичної інституціоналізації бачення статусу кримських татар на півострові та протидії виокремленню статусу цього народу тодішнім кримським політикумом періоду пізнього СРСР. Так, В. Ф. Деревінський слушно зазначив, що «... в ході посилення визвольних рухів в союзних республіках правляча в країні комуністична партія одним з методів їхнього струмування і деконсолідації обрала поширення ідей автономізації окремих регіонів. Невипадково популярне в середовищі українського і кримськотатарського руху гасло щодо створення кримської автономії взяла у своє активне використання. З 1989 р. кримські комуністичні партійні функціонери розгорнули популяризацію автономізації півострова. В їхньому баченні новий статус Криму не враховував прав кримськотатарського народу на національно-територіальну автономію» [Деревінський, 2017, с. 379]. Натомість В. Ф. Деревінський підкреслив значення ставлення до цих процесів українських державних діячів, зокрема В. Чорновола, наголошуючи, що «... Кримським питанням, зокрема, проблемою депортації кримськотатарського народу В. Чорновіл зацікавився в час утвердження власних світоглядних позицій в ході

протистояння з радянською тоталітарною системою. В другій половині 1980-х рр. він оприлюднив своє бачення її вирішення в низці публікацій. У відкритому листі до керівника Радянського Союзу Михайла Горбачова у серпні 1987 року він серед інших тем означив важку долю кримськотатарського народу, якого висилили з рідної землі. У проєкт своєї передвиборчої програми, підготованої в тому ж році, він висловлювався за організоване повернення за рахунок державної підтримки репресованого кримськотатарського народу в місця колишнього проживання в Криму та утворення в складі України Кримської автономної республіки» [Деревінський, 2017, с. 379].

Серед наукових підходів до питань періодів репатріації кримськотатарського народу критерії, пропоновані вченими та дослідниками, різняться за фактичними подіями, зокрема, якщо брати до уваги критерії перших фактів репатріації, тоді періодизація має базуватися на початку прибуття представників кримськотатарського народу на півострів Крим. Проте, на наше переконання, найбільш обґрунтованим підходом у контексті формування періодизації може бути підхід, побудований на юридичних фактах, що створили політико-правовий механізм репатріації кримськотатарського народу.

Приміром, в українській історіографії існують спроби запровадження періодизації репатріації кримськотатарського народу. Зокрема Р. М. Фірсов пропонує виокремити 3 основних періоди повернення кримських татар на етнічну батьківщину:

«... I період (до 1 січня 1989 р.) – приховане повернення без державної підтримки, часом всупереч законодавству, з активізацією повернення та громадської активності, починаючи від 1987 р.;

II період (1989 – 1991 рр. включно) – масове неорганізоване повернення в період розпаду СРСР з характерними ознаками високого рівня громадської активності: захоплення земельних ділянок, масові акції протесту, сутички з правоохоронцями, місцевими жителями тощо;

III період (від 1992 р.) – спад репатріації з характерними ознаками міждержавної міграції: перетин державних кордонів, набуття громадянства, валютно-фінансова криза доби становлення національних економік та ін., з втратою масовості в 1994 р.» [Фірсов, 2005].

Концептуально, критерії даної періодизації свідчать про рівень і ступень активності кримських татар і форми та методи відновлення своїх прав, що і склало перебіг репатріації. На нашу думку, такий підхід важливим внеском, проте, на наше переконання, він не враховує специфіки політико-правового поля репатріації.

Вважаємо політико-правовий механізм ключовим елементом у реалізації репатріації з огляду на юридичне походження цього терміну. Так, відповідний термін широко вживається у Женевській конвенції, а його тлумачення зустрічаємо в Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: «Репатріація – повернення в державу громадянства, постійного проживання чи походження осіб, які опинилися через різні обставини

на території інших держав» [Про затвердження Інструкції ... , 2017; Янковська, Роман, 2021, с. 43].

Водночас враховуючи історичні особливості тектонічних зрушень у внутрішній і зовнішній політиці СРСР після XX з'їзду КПРС, доцільності набуває врахування проголошених на цьому з'їзді політичних векторів стартом програми репатріації кримськотатарського народу. XX з'їзд КПРС (14–25 лютого 1956 р.) вніс певні корективи в реабілітаційні процеси, значно прискоривши їх перебіг [Горбуров, 2012, с. 202], про що говорять матеріали досліджень, зокрема Н. Рибак слухаю наголошує, що «... XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.) відкрито засудив політику депортацій, однак шлях повернення на батьківщину кримськотатарського народу виявився надзвичайно складним і тернистим» [Рибак, 2017, с. 54].

Потрібно зазначити, що засудження депортацій народів СРСР на вищезгаданому з'їзді стало також поштовхом не тільки для відповідних лозунгів і заяв, дані події стали каталізатором формування певного правового поля для старту репатріації. Історичні дослідження свідчать, що 1956 р. Указом Президії ВР СРСР кримські татари були звільнені зі спецпоселень, до яких вони потрапили у 1944 р., проте із заборонаю повертатися в Крим та без компенсації втрат, завданих при депортації.

Дослідники по-різному оцінюють вплив ухвалених актів на початок репатріації кримськотатарського народу. Зокрема О. Бажан та інші вчені Інституту історії України Національної Академії Наук України зазначають, що «...низка дискримінаційних законодавчих і нормативних документів стосовно депортованого народу обумовили погавлення кримськотатарського національного руху, сприяли консолідації кращих національних сил за повернення на свою історичну батьківщину. На перших етапах формування кримськотатарського національного руху, його об'єднуючим ядром стали ветерани КПРС, колишні відповідальні партійні та радянські працівники, учасники Другої світової війни. Зокрема їх представницька делегація вже влітку 1956 року відвідала Москву, де домагалася прийому у керівництва КПРС та Президії Верховної Ради СРСР. Незважаючи на докладені зусилля, вищезначена місія виявилася безуспішною» [Бажан, 2024, с. 6].

Вчені зазначають, що у зв'язку із заборонаю, кримські татари намагалися оселитися у сусідніх із півостровом областях. Однак вже у грудні 1956 р. Постановою РМ УРСР «Про розселення громадян, які раніше проживали в Кримській області» [Бажан, Данилюк, ..., 1995, с. 72] було визнано недоцільним розселення на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей кримських татар та інших депортованих народів, що раніше проживали в Криму. Попри це, розселення, зокрема і в Мелітопольському районі, тривали [Кислий, 2021, с. 104]. Тобто скасування режиму спецпоселень стала

юридично значущою подією і може вважатися початком першого періоду періодизації репатріації кримськотатарського народу з огляду на той факт, що дані нормативно-правові акти надали можливість здійснювати внутрішні переміщення кримськими татарами з максимальним наближенням до території проживання.

Саме тому в основу періодизації репатріації кримськотатарського народу, на наше переконання, потрібно покласти політико-правовий механізм реалізації репатріації як головної цілі кримськотатарського руху кінця XX століття. Зокрема, пропонується визначити наступні періоди проведення репатріації:

I період: 1944 – 1956 рр.: перебування кримських татар в умовах режиму спецпоселень;

II період: 1956 – 1967 рр.: відміна режиму спецпоселень і переміщення кримських татар в межах СРСР без дозволу повернення на Кримський півострів;

III період: 1967 – 1989 рр.: законодавче повернення громадянських прав кримським татарам, політичне оформлення репатріаційного кримськотатарського руху, початок повернення кримських татар в умовах політичного курсу «Перебудови» та лібералізації репатріаційної політики в СРСР;

IV період: 1989 – середина 1990-х рр.: розгортання репатріації, утворення Курултаю і Меджлису кримськотатарського народу, українська державна політика репатріації та реінтеграції кримськотатарського народу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, аналіз і характеристика концептуальних підходів щодо періодизації репатріації кримськотатарського народу засвідчують відсутність єдиних підходів у науковому доробку вчених, основним аспектом дискусій виступають критерії розмежування періодів, зокрема вчені виділяють основні періоди, спираючись на особливості динаміки розвитку кримськотатарського руху. Натомість дослідження концепцій вчених та особливостей державної політики СРСР і у подальшому України, дає підстави сформулювати авторське концептуальне бачення визначення періодів формування та розвитку репатріації кримськотатарського народу у 1940-х – 1990-х роках, що базується на синтезі регуляторного впливу нормативно-правових актів і політичної інституційно-налізації процесу репатріації під впливом активізації кримськотатарського руху, що формує політико-правовий підхід у визначенні історичних етапів формування, реалізації та завершення репатріації кримськотатарського народу у визначених історичних рамках. Розкриття характерних закономірностей кожного історичного етапу даної суспільно-політичної течії є перспективою подальших досліджень проблематики кримськотатарського руху кінця XX століття.

Список використаних джерел

Бажан, О. Г., 2024. *Хроніка кримськотатарського національного руху (1940 – 1980-ті роки)*. Науково-довідкове видання, Київ: Інститут історії України НАН України, 72 с.

Бажан, О. Г., Данилюк Ю. З., Андрушко, В. К., Войналович, В. А., Гречина, Л. А., Жижиський, Й. І., Наберухін, А. І., Савчук, В. О., Скляренко, С. М., Скотніков, С. О., Чорний, Л. І., 1995. *Кримські татари, 1944 – 1994 рр.: Статті. Документи. Свідчення очевидців*, Київ: Рідний край, 363 с.

Горбуров, К., 2012. Болеслав Скарбек-Шацький (1888 – 1934): маловідома біографія лідера «польської комуністичної роботи» в УСРР, *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, Науковий і документальний журнал*, № 1 (38), с. 181–207.

Деревінський, В. Ф., 2017. Кримська проблеми і особливості її вирішення у 1989 – 1999 рр., *Гілея: науковий вісник*, вип. 127, с. 378–382.

Кислий, М.-О. О., 2021. *Повернення кримських татар на батьківщину у 1956–1989 рр.*: дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01., Запоріжжя, 280 с.

Міронова, І. С., 2018. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: історичний досвід кінця 1980-х – початку 2000-х рр., *Проблеми політичної історії України*, вип. 13, с. 255–269.

Про затвердження Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України № 164 від 23.03.2017. [Online]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17>

Рибак, Н., 2017. Державна політика репатріації та облаштування на історичній батьківщині кримськотатарського народу в 1956 - 2014 рр., *Схід*, № 2, с. 52–59.

Фірсов, Р. М., 2005. Етапи репатріації кримських татар в Крим, *Вісник Київського міжнародного університету: збірник наукових статей*, Київ: КМУ, Вип. 4. [Online]. Доступно: <https://vmv.kyumu.edu.ua/series/vmv/vipusk4/3.pdf>

Янковська, Л. А., Роман, Л. П., 2021. Політичні аспекти репатріації трудових мігрантів, *Академічні візії*, Вип. 2, с. 23–27.

References

Bazhan, O. H., 2024. *Khronika krymskotatarskoho natsionalnoho rukhu (1940 – 1980-ti roky). Naukovo-dovidkove vydannia*. [Chronicle of the Crimean Tatar National Movement (1940s – 1980s): A Scientific and Reference Publication.], Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 72 s. (in Ukrainian).

Bazhan, O. H., Danyliuk Yu. Z., Andrushko, V. K., Voinalovych, V. A., Hrechyna, L. A., Zhyzitskyi, Y. I., Naberukhin, A. I., Savchuk, V. O., Skliarenko, Ye. M., Skotnikov, S. O., Chornyi, L. I., 1995. *Krymski tatar, 1944 – 1994 rr.: Stati. Dokumenty. Svidchennia ochevidtsiv*. [The Crimean Tatars, 1944 – 1994: Articles. Documents. Eyewitness Accounts.], Kyiv: Ridnyi kraj, 363 s. (in Ukrainian).

Horburor, K., 2012. Boleslav Skarbek-Shatskyi (1888 – 1934): malovidoma biohrafia lidera «polskoi komunistychnoi roboty» v USRR. [Boleslav Skarbek-Shatsky (1888–1934): A Little-Known Biography of the Leader of the "Polish Communist Work" in the Ukrainian SSR], *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB. Naukovyi i dokumentalnyi zhurnal*, № 1 (38), s. 181–207. (in Ukrainian).

Derevinskyi, V. F., 2017. Krymska problemy i osoblyvosti yii vyrishennia u 1989 – 1999 rr. [The Crimean Issue and the Peculiarities of Its Resolution in 1989 – 1999.], *Hileia: naukovyi visnyk*, Vyp. 127, s. 378–382. (in Ukrainian).

Kyslyi, M.-O. O., 2021. *Povernennia krymskykh tatar na batkivshchynu u 1956 – 1989 rr.* [The Return of the Crimean Tatars to Their Homeland in 1956 – 1989.]: dys. ... kandydata istor. nauk: 07.00.01., Zaporizhzhia, 280 s. (in Ukrainian).

Mironova, I. S., 2018. Intehratsiia krymskykh tatar v ukrainske suspilstvo: istorychnyi dosvid kintsia 1980-kh – pochatku 2000-kh rr. [Integration of the Crimean Tatars into Ukrainian Society: Historical Experience from the Late 1980s to the Early 2000s.], *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, vyp. 13, s. 255–269. (in Ukrainian).

Pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok vykonannia norm mizhnarodnoho humanitarnoho prava u Zbroinykh Sylakh Ukrainy: Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy № 164 vid 23.03.2017. [On the Approval of the Instruction on the Procedure for the Implementation of the Norms of International Humanitarian Law in the Armed Forces of Ukraine: Order of the Ministry of Defense of Ukraine No. 164 dated March 23, 2017.] [Online]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17> (in Ukrainian).

Rybak, N., 2017. Derzhavna polityka repatriatsii ta oblashtuvannia na istorychnii batkivshchyni krymskotatarskoho narodu v 1956 – 2014 rr. [State Policy on the Repatriation and Resettlement of the Crimean Tatar People in Their Historical Homeland, 1956 – 2014.], *Skhid*, № 2, s. 52–59. (in Ukrainian).

Firsov, R. M., 2005. Erapy repatriatsii krymskykh tatar v Krym. [Stages of Repatriation of Crimean Tatars to Crimea.], *Visnyk Kyivskoho mizhnarodnoho universytetu: zbirnyk naukovykh statei*, Kyiv: KyMU, syp. 4. [Online]. Dostupno: <https://vmv.kyumu.edu.ua/series/vmv/vipusk4/3.pdf> (in Ukrainian).

Yankovska, L. A., Roman, L. P., 2021. Politychni aspekty repatriatsii trudovykh mihrantiv. [Political Aspects of the Repatriation of Labor Migrants.], *Akademichni vizii*, vyp. 2, s. 23–27. (in Ukrainian).

Yuriy Havryliv

PhD student at the Department of Political Science and Law Kyiv National University of Construction and Architecture, Kyiv

PERIODIZATION OF THE REPATRIATION OF THE CRIMEAN TATAR PEOPLE: A CONCEPTUAL ASPECT

The article studies scientific approaches to the periodization of the repatriation of the Crimean Tatar people in the second half - the end of the twentieth century, which is carried out within the framework of the analysis and characteristics of conceptual approaches. During the study, a synthetic interdisciplinary scientific and methodological approach was used, within which the methods of historical, political and legal disciplines were involved. The use of such an interdisciplinary methodology is due to the lack of unified approaches of scientists in the formulation and substantiation of criteria for identifying periods in the historical development of the repatriation of the Crimean Tatar people, which, in particular, affected the omission of the significance of the political and legal component of the repatriation process, namely, legal policy in the sphere of the rights of the Crimean Tatars, their civil status and other constitutional rights in the USSR. The study was based on the analysis of scientific concepts of scientists, comparison of

approaches of scientists in substantiation of allocation of periods of development of the process of repatriation of Crimean Tatars, as a result of which the author came to the conclusion that the bulk of works in modern Ukrainian historiography covers the stages of struggle of the Crimean Tatar people, as well as forms and methods of this struggle. However, the author proved the key importance of legislative acts of the USSR, which influenced the status of the Crimean Tatar people, in particular influenced the illegal restriction of the rights of Crimean Tatars to live within ethnic territories, restriction of the rights to free movement, violation of the rights of indigenous peoples in general, as well as the opposite influence - the legal abolition of the regime of special settlements, restoration of civil rights and other legally important decisions. The author substantiated a set of political and legal criteria built on the synthesis of legal policy and forms and methods of struggle of the Crimean Tatars, which formed the basis of the author's concept of periodization of repatriation of the Crimean Tatar people. The article presents the author's periodization of this historical process within four main periods: 1944–1956, 1956–1967, 1967–1989, and 1989–mid-1990s.

Keywords: *repatriation, Crimean Tatar people, periodization, indigenous peoples, legal policy.*

Статус статті:

Отримано: 06.08.2025 Прийнято: 24.08.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЮРІЯ ШУХЕВИЧА ЩОДО ВШАНУВАННЯ УЧАСНИКІВ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ В ХХ СТОЛІТТІ

Андрій Валівко¹

аспірант кафедри політичних наук та історії,
Київський національний університет будівництва і архітектури, Київ
E-mail: andriyvalivko7@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-9257-9997>

У статті проведено дослідження громадсько-політичної діяльності Юрія Шухевича щодо вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті. Під час дослідження використано комплекс науково-дослідницьких методів, серед яких головне місце відведено методам історичної реконструкції та аналітичної інтерпретації, які дозволили охарактеризувати й узагальнити політику декомунізації Юрія Шухевича через комплекс заходів зі вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті, зокрема з-поміж представників Організації українських націоналістів і Української повстанської армії. У статті розкрито формування громадсько-політичної діяльності Юрія Шухевича на шляху до обрання народним депутатом України у 2014 році, коли він очолював громадські організації, визначено особливості його діяльності щодо спроб обрання до парламенту і результати цих заходів. Центральне місце у дослідженні відведено громадсько-політичній діяльності Юрія Шухевича під час його обрання народним депутатом України. Детально проаналізовано бачення Юрія Шухевича щодо важливості вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті у декомунізаційній політиці і формуванні націонал-патріотичного напрямку в українському державотворенні. Здійснено аналіз його діяльності щодо формування комплексу законодавства з метою встановлення статусу борців за незалежність України, а також забезпечення їх соціальних гарантій через впровадження законодавчих змін і підготовку нормативно-правових актів з реалізації даного законодавства. Показано безпосередній внесок Юрія Шухевича в розвиток цієї політики, здійснено характеристику наукової дискусії щодо впливу ухвалених актів на процеси відновлення історичної пам'яті, забезпечення соціальної справедливості та інших складових механізмів політики декомунізації. Охарактеризовано громадську та організаційну діяльність Юрія Шухевича під час роботи в парламенті з ухвалення законодавства, розкрито зміст норм законів, ініційованих політиком, визначено перспективи подальших досліджень спадку громадсько-політичній діяльності Юрія Шухевича.

Ключові слова: Юрій Шухевич, громадсько-політична діяльність, декомунізація, борці за незалежність України, національно-визвольний рух, ОУН і УПА.

Постановка проблеми. Особливості внеску окремих політиків у формування національної пам'яті, зокрема в умовах боротьби за незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України мають бути принаймні пріоритетним напрямом сучасних історичних студій з огляду на важливе суспільно-виховне значення їх діяльності. Актуальність теми дослідження полягає в необхідності вивчення діяльності громадсько-політичних діячів, які сприяли утвердженню української національної ідеї та відновленню незалежності України. Серед таких діячів Юрій-Богдан Шухевич відіграв визначну роль в українському громадсько-політичному житті України в другій половині ХХ – початку ХХІ століття. Його роль у визвольному русі, боротьбі за права людини та демократичні цінності дозволить глибше зрозуміти процеси, що формували сучасну українську державність та національну ідею. Вивчення його діяльності сприятиме осмисленню суспільно-політичних трансформацій, що відбувались в умовах радянської тоталітарної системи та під час відновлення незалежності України. Досвід Юрія Шухевича як дисидента, політв'язня та активного учасника

громадсько-політичного життя є джерелом важливих уроків в умовах сучасної боротьби за збереження незалежності, суверенітету та національної ідентичності. Попри визначальну роль в історії України, його діяльність є недостатньо вивченою в наукових дослідженнях. Наразі існують фрагментарні наукові доробки, що не повною мірою висвітлюють вплив Юрія Шухевича на суспільні процеси та побудову державності. Дане дослідження дозволить започаткувати дослідження його внеску в декомунізаційну політику.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Дослідження громадсько-політичної діяльності Юрія Шухевича загалом і його зусиль щодо вшанування борців за незалежність України у ХХ столітті зокрема є значною лакуною у сучасних історичних студіях. Знаковим є те, що Юрій Шухевич донедавна брав активну участь у політичному житті України та систематизація знань про його внесок в українську політику зустрічається у поодиноких дослідженнях. Серед авторів, що досліджують дану проблематику, слід відзначити роботи О. А. Гриценко, І. О. Мамонтова, С. В. Набок, О. М. Сича та інших

¹ © Валівко А.

вчених і дослідників. Вочевидь, дана тематика досліджень тільки формується, чим і пояснюється такий стан наукової розробки проблеми.

Мета дослідження. Метою даної статті є узагальнення особливостей громадсько-політичної діяльності Юрія Шухевича щодо вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті. Завданням статті є характеристика внеску Юрія Шухевича у формування декомунізаційної політики в Україні й вшанування борців за незалежність України у ХХ столітті як її окремої складової.

Виклад основного матеріалу. Юрій Шухевич декомунізацію вважав природно необхідним явищем в Україні після Революції Гідності, коли політична палітра в Україні набула барв патріотизму і з'явився шанс на укріплення української політичної ідентичності. Після обрання народним депутатом України у листопаді 2014 року Юрій Шухевич визначив своїм основним політичним пріоритетом впровадження націонал-патріотичної політики, що мало починатися з декомунізації. Це стало джерелом політичних ініціатив Юрія Шухевича вже як народного депутата України, коли з'явилася можливість брати участь у розробці і внесенні відповідних законопроектів.

Ефективність даної діяльності була забезпечена насамперед позитивним суспільно-виховним ґрунтом, що утворився в Україні після двох революцій, особливо після Революції Гідності. Як справедливо зазначають дослідники, в Україні після 2014 року декомунізація була спрямована на викорінення всіх тоталітарних практик, наголосуючи при цьому на комуністичному минулому як на «пам'яті non grata» [Patricheev, 2024, с. 81]. Ба більше, спираючись на свою символіку, постмайданна українська декомунізація передбачала політичне звернення до національної психіки. Вона використовує мінливість колективної пам'яті, апелюючи до емоцій людей та намагаючись стерти будь-які позитивні спогади про комуністичне минуле країни [Coulson, 2021]. Водночас, хоча декомунізація є теоретично відмінним явищем, на практиці вона не виключає ще двох інших понять. Деякі дослідники навіть стверджували, що декомунізація була б неповною без дерусифікації та десовєтизації [Fedines, 2017]. Саме завдяки такому ґрунту декомунізація потребувала інституціонального підходу, у чому Юрій Шухевич взяв одну з провідних ролей.

Декомунізаційна націонал-патріотична діяльність Юрія Шухевича починалась у статусі громадського діяча ще під час існування СРСР. Проте, інституційних форм вона набула вже під час відновлення незалежності України і розвитку націоналістичного руху. Як справедливо констатує О.М. Сич, «... Чи не найпопулярнішою і знаковою націоналістичною організацією не тільки початкового етапу становлення націоналістичного руху в Україні, але й протягом 1990-х рр. була УНА, з часом трансформована в УНА – УНСО. Початковим етапом її політичного шляху стало формування 1990 р. в Києві 161 «парасолькової» Української міжпартійної асамблеї (УМА), до якої ввійшли представники різноманітних політичних

партій та громадських організацій. Націоналістичний складник в УМА становили УНП і націоналістична фракція Спілки незалежної української молоді (СНУМ), яка надалі зайняла в УМА домінуюче становище. Керівні органи Асамблеї очолювали націоналісти Г. Приходько, А. Лупиніс і Ю. Шухевич. З часом вона трансформується в монолітну націоналістичну організацію. Під час спроби реакційного перевороту в Москві в серпні 1991 р. УМА створила власні озброєні загони УНСО. Загроза швидко минула, але УНСО залишилася, продовжувала розвиватися, і далі ця назва стала невід'ємним складником назви партії. Цього ж року УМА було перейменовано на Українську національну асамблею. Її очолив Ю. Шухевич, син Головного командира УПА, і це символічно ознаменувало зв'язок між різними поколіннями націоналістів.» [Сич, 2020, с. 161].

Намагання Юрія Шухевича вивести вищезазначені організації на найвищий політичний рівень не увінчувалися успіхом. О.М. Сич описує цей процес як спроби в об'єднаних політичних блоках обратитися до парламенту: «... до початку Революції гідності раніше відомі націоналістичні організації або ж припиняють своє існування (ДСУ), або ж стають не впливовими в політичному процесі (КУН, УНА–УНСО, «Тризуб»). КУН у парламентських виборах 2012 р. брав участь у блоці з «Нашою Україною», і таке об'єднання отримало 1,11% голосів. Частково возз'єднана 2005 р. УНА під керівництвом Ю. Шухевича отримала передостанній результат – 0,08%.» [Сич, 2020, с. 239].

Проте, наступні вибори, що відбулися після Революції Гідності, надали можливість Юрію Шухевичу обратитися народним депутатом України у фракції «Радикальна партія Олега Ляшка», що відкрило перед ним нові політичні можливості. Потрібно зазначити, що однією з головних задач у парламенті Юрій Шухевич вбачав у зміцненні націонал-патріотичної ідеології, що було прямим протиставленням комуністичній спадщині, що значною мірою ще існувала в українському суспільстві на той час. Для виконання даної задачі Ю. Шухевич став одним із ініціаторів і взяв лідерство у підготовці відповідних законопроектів, серед яких перше місце від відводим законодавчому визнанню заслуг українського національно-визвольного руху ХХ століття.

Для реалізації цього процесу Ю. Шухевич організував групу експертів, яку сам і очолив. Найбільш ілюстративно її описав у своїй монографії його помічник І.О. Мамонтов: «... Розробка відповідного проекту Закону здійснювалась народним депутатом України Ю.Р. Шухевичем, дослідником правових проблем боротьби національно-визвольних рухів, помічником-консультантом народного депутата України Ю.Р. Шухевича І.О. Мамонтовим та правозахисником, дослідником проблем ОУН і УПА О. Чорнотю. Автори проекту Закону використовували методологію співставлення форм і методів боротьби борців за незалежність України у період з 1917 року по 1991 рік із регуляторними нормами міжнародних актів, які встановлювали правила ведення національно-визвольної боротьби, а також

норм сучасного законодавства з проблем борців за незалежність України» [Мамонтов, 2023, с. 184]. Відповідно, робота над цим одним законопроектом тривала з кінця 2014 року, до початку квітня 2015 року – моменту ухвалення його парламентом.

Даний закон став одним зі складових у антикомунізаційному пакеті законів. Даний процес став складним і суперечливим, проте суспільство чекало від парламенту подібних рішень, що мало б очистити суспільні процеси від відповідних стереотипів. Дослідники, що описували даний процес, констатують підвищену суспільну увагу: «... На початку квітня 2015 року три урядові та два депутатські законопроекти, згодом названі «декомунізаційними», надійшли до Верховної Ради, були швидко розглянуті й підтримані профільними комітетами (їх пропоновано прийняти за основу), винесені на розгляд сесії Верховної Ради 9 квітня, швидко розглянуті за спрощеним регламентом і прийняті (два депутатські, два урядові; замість урядового законопроекту про статус учасників боротьби за незалежність прийнято альтернативний проект Ю.Шухевича) – і не лише за основу, а й у цілому. 23 квітня Верховна Рада повернулася до найбільшого з ухвалених законів (про засудження тоталітарних режимів і заборону їх пропаганди та символіки) і внесла доповнення до пункту 3 статті 4, якими розширено перелік винятків, що на них не поширюється заборона тоталітарних символів. Оскільки це доповнення відбулося ще до підписання законів президентом, воно формально не є зміною до раніш прийнятого закону. Наприкінці травня, по підписанні президентом, закони набули чинності. Протягом наступних трьох років до них були внесені кілька поправок, що не змінили їх концептуально чи регуляторно. Політична опозиція, не зумівши зупинити законопроекти у парламенті, почала боротися за їх скасування через Конституційний суд. У червні 2015 року 50 опозиційних депутатів подали до КСУ кілька подань, але їм було відмовлено в провадженні (позаяк вказані ними порушення, допущені під час прийняття законів, мали регламентний, а не конституційний характер).» [Гриценко, 2019, с. 47]. Серед цих законопроектів проект Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» [Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», 2015], внесений Юрієм Шухевичем, мав статус альтернативного відносно урядового законопроекту, проте парламентарі визначилися і надали перевагу даному законопроекту над тим, який напрацьовувався Українським інститутом національної пам'яті, який був затверджений за основу і в цілому у той же день.

Зміст закону про визнання учасників українського національно-визвольного руху ХХ століття детально аналізується вченими, зокрема І.О. Мамонтов, описуючи його складові, зазначає: «... Закон складається із преамбули та семи статей, які встановлюють зміст правового статусу борців з незалежність, визначають організації та представників, які вважаються борцями за незалежність, надають

права такої категорії осіб на отримання державних та муніципальних соціальних гарантій, створюють правове поле для визнання нагород та військових ступенів борців за незалежність України у ХХ столітті, визначення напрямів державної політики щодо відновлення, збереження та вшанування національної пам'яті про боротьбу та борців за незалежність України у ХХ столітті та встановлення відповідальності за порушення законодавства про статус борців за незалежність України у ХХ столітті.» [Мамонтов, 2015, с. 243].

Після ухвалення даного закону у наукових колах активізувалися дискусії щодо його дієвості. Приміром С.В. Набок зазначила, що «... Механізм визнання учасниками бойових дій, а отже – ветеранами, вояків формувань, зазначених у Законі «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», самим Законом не передбачений. Отже, у практичній площині ставлення держави Україна до тих, кого новоухваленим законом вона визнає такими, що боролися за її незалежність, не сталося. Згадка про те, що держава може надавати соціальні гарантії згаданим у законі категоріям осіб, є, судячи з публікацій у пресі, лише запізним унормуванням уже існуючої у деяких областях України практики надання додаткових соціальних гарантій воякам УПА за рахунок коштів місцевих бюджетів» [Набок, 2015, с. 125].

Аргументи вищенаведеної дослідниці було підтримано іншим дослідником, О. Гриценко звернув увагу на наступні обставини: «... Результативність впровадження закону «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ ст.» мимовільно підвищило прийняття парламентом не урядового законопроекту (котрий містив чіткі критерії та механізм надання фізичній особі статус учасника визвольної боротьби), а проект Ю.Шухевича, котрий таких критеріїв не містив, а справу надання борцям за незалежність пільг відносив цілком на розсуд місцевої влади. Уряд не виявив значної активності в підготовці передбаченого цим законом підзаконного акту – переліку організацій, структур, формувань, що існували в ХХ столітті, метою діяльності яких було здобуття або захист незалежності України. Брак цього важливого для нечисленних живих ветеранів боротьби за незалежність документу підкріплює здогад, що для уряду прийняття закону про статус борців за незалежність було радше політичним декларативним актом, аніж зобов'язанням держави вшанувати ветеранів визвольного руху й опікуватися ними. Отож імплементацією цього закону стало, по суті, саме набуття ним чинності. За минулі три роки не помічено й спроб притягнути когось до відповідальності за «публічню зневагу» до борців за незалежність.» [Гриценко, 2019, с. 96].

Водночас слід зазначити, що за період каденції VIII скликання Юрій Шухевич з групою помічників-консультантів продовжив роботу над імплементацією механізмів вшанування і соціального захисту учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті.

Зокрема, за ініціативою його помічника-консультанта І.О. Мамонтова, під керівництвом Юрія

Шухевича ще у 2018 році було підготовлено і реалізовано ухвалення Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо посилення соціального захисту учасників боротьби за незалежність України у XX столітті» № 2640-VIII від 06.12.2018 р., згідно з яким статус учасника бойових дій надано особам, які «... брали участь у всіх формах збройної боротьби за незалежність України у XX столітті у складі Української повстанської армії, Української повстанчої армії отамана Тараса Боровця (Бульби) "Поліська Січ", Української народної революційної армії (УНРА), збройних підрозділів Організації українських націоналістів і відповідно до Закону України "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті" визнані борцями за незалежність України у XX столітті [Закон України «Про внесення зміни до статті 6 Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", 2018]. Порядок надання статусу учасника бойових дій вказаним особам встановлюється Кабінетом Міністрів України». Це означає, що на дані категорії осіб поширювався весь соціальний пакет учасника бойових дій.

При підготовці даного закону Юрій Шухевич здійснював тісну комунікацію з середовищем колишніх вояків ОУН і УПА, зокрема з їх всеукраїнською громадською організацією, яка допомогла верифікувати принаймні переважну більшість живих на 2018 рік борців за незалежність України саме з цих формувань. За даними Всеукраїнського братства ОУН-УПА імені генерал-хорунжого Романа Шухевича станом на 23 травня 2018 року чисельність зазначених учасників боротьби за незалежність України у XX столітті із числа збройних підрозділів ОУН і УПА становить 1201 особа, зокрема по областям і районам: «...1.Київське Крайове Братство ветеранів ОУН і УПА та інших Національно-визвольних формувань – 13; 2.Львівське Крайове Братство ветеранів Національно-визвольної боротьби – 105; 3.Братство ОУН-УПА Карпатського краю – 191; 4. Братство ветеранів ОУН-УПА Волинського краю імені полковника Кліма Савура – 164; 5.Донецьке Обласне Братство ОУН-УПА ім. Генерала Романа Шухевича – Тараса Чупринки – 9; 6.Запорізька Кошова Управа Братства Вояків Української Повстанської Армії – 23 всього; 7. Черкаська обласна організація Всеукраїнського Братства ОУН-УПА ім. Генерала Романа Шухевича – Тараса Чупринки – 18; 8.Братство ОУН-УПА ім. Генерала Романа Шухевича – Тараса Чупринки в Рівненській області – 217; 9. Братство ОУН-УПА Одеської Управи – 7; 10. Тернопільська обласна організація Всеукраїнського Братства ОУН-УПА ім. Генерала Романа Шухевича – Тараса Чупринки «Лисоня» - 372; 11. Рахівська станиця Братства ОУН-УПА – 4; 12.Братство ОУН-УПА

Дніпропетровської Управи – 5; 13. Братства ОУН-УПА Буковинського краю Чернівецької області – 41; 14. Братство ОУН-УПА Житомирської області – 27; 15. Миколаївська обласна організація Всеукраїнського Братства ОУН-УПА ім. Генерала Романа Шухевича – Тараса Чупринки – 2; 16. Чернігівська станиця Братства ОУН-УПА – 3» [Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», 2018]. Дані відомості було покладено у основу для розрахунків бюджетних витрат у зв'язку із забезпеченням надання пільг, передбачених для учасників бойових дій з цієї категорії.

Ухвалення даного закону спонукало Юрія Шухевича продовжити імплементацію його норм у підзаконних актах. Ним було ініційовано створення робочої групи зі складу помічників-консультантів народного депутата України, представників Міністерства у справах ветеранів України та Міністерства оборони України, результатом роботи якої стало ухвалення «Порядку надання статусу учасника бойових дій особам, яких визнано борцями за України у XX столітті», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 604 та Наказу Міноборони № 122 від 16.04.2020 р. про затвердження «Положення про комісії Міністерства оборони України з питань розгляду матеріалів про визнання учасниками бойових дій, учасниками війни», що запустило механізм реалізації пільг і виплат учасникам боротьби за незалежність України.

Висновки. Таким чином, громадсько-політична діяльність Юрія Шухевича щодо вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті полягала у системному комплексному і цілеспрямованому підході, що сформував певну політику щодо цієї категорії борців за незалежність України. Юрій Шухевич забезпечив послідовний підхід у підготовці і ухваленні законів України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» та «Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо посилення соціального захисту учасників боротьби за незалежність України у XX столітті» та відповідних підзаконних актів, спрямованих на їх реалізацію. Ю. Шухевич упорядкував державну політику у цій сфері і консолідував ветеранське середовище і таким чином значно вплинув на декомунізаційну політику загалом, частиною якої була його діяльність протягом десятиліть. Перспективами подальших досліджень вважаємо аналіз громадсько-політичної діяльності Юрія Шухевича у сфері соціального захисту сучасних борців за незалежність України – службовців ЗСУ та інших підрозділів, які беруть участь у захисті територіальної цілісності і суверенітету України.

Список використаних джерел

- Patricheev, Iu., 2024. Law as a tool of collective memory formation: A study of Ukrainian “decommunisation laws”, *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 29(3), pp. 79–94. DOI: <https://doi.org/10.56215/naia-herald/3.2024.79>.
- Coulson, J., 2021. The Holodomor in collective memory: Constructing Ukraine as a post-genocide nation, *The General Assembly Review*, 2(1). DOI: <https://doi.org/10.5206/tgar.v2i1.10421>.
- Fedinec, C., & Csernicskó, I., 2017. (Re)conceptualisation of memory in Ukraine after the Revolution of Dignity, *Central European Papers*, 5(1), pp. 46–71. DOI: <https://doi.org/10.25142/cep.2017.003>.

Сич, О. М., 2020. *Сучасний український націоналізм: політологічні аспекти трансформації парадигми*: дис ... д-ра політ. наук : [спец.] 23.00.01 "Теорія та історія політичної науки" / О. М. Сич; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса, Київ, 457 с.

Мамонтов, І. О., 2023. *ОУН і УПА у правовому полі. Монографія*, К.: Норма права, 272 с.

Гриценко, О. А., 2019. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище, Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАН України, 320 с.

Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» від 9 квітня 2015 року № 314-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/314-19#Text> (дата візиту: 01.09.2025).

Мамонтов, І. О., 2015. Правові особливості Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» від 09.04.2015 року №314-VIII, *Держава у теорії і практиці українського націоналізму*. Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю. Івано-Франківськ, 26–27 червня 2015 р. / Наук. ред. О.М. Сич, Івано-Франківськ: Місто НВ, с. 242–248.

Набок, С. В., 2015. Борці за незалежність України: визнання символічне? *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*, 4 (78), с. 118–128.

Закон України «Про внесення зміни до статті 6 Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту" щодо посилення соціального захисту учасників боротьби за незалежність України у XX столітті» № 2640-VIII від 06.12.2018 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2640-19#Text> (дата візиту: 01.09.2025).

Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» щодо посилення соціального захисту учасників боротьби за незалежність України у XX столітті» URL:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=8519&skl=9 (дата візиту: 01.09.2025).

References

Patrichev, Iu., 2024. Law as a tool of collective memory formation: A study of Ukrainian “decommunisation laws.” *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 29 (3), pp. 79–94. DOI: <https://doi.org/10.56215/naia-herald/3.2024.79> (in English).

Coulson, J., 2021. The Holodomor in collective memory: Constructing Ukraine as a post-genocide nation. *The General Assembly Review*, 2(1). DOI: <https://doi.org/10.5206/tgar.v2i1.10421> (in English).

Fedinec, C., & Csernicskó, L., 2017. (Re)conceptualisation of memory in Ukraine after the Revolution of Dignity. *Central European Papers*, 5(1), pp. 46–71. DOI: <https://doi.org/10.25142/cep.2017.003> (in English).

Sych, O. M., 2020. *Suchasnyi ukraïnskyi natsionalizm: politolohichni aspekty transformatsii paradyhmy* [Modern Ukrainian nationalism: Political science aspects of paradigm transformation] (Doctoral dissertation). Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 457 s. (in Ukrainian).

Mamontov, I. O., 2023. *OUN i UPA u pravovomu poli* [OUN and UPA in the legal field] (Monograph), Kyiv: Norma prava, 272 s. (in Ukrainian).

Hrytsenko, O. A., 2019. *Dekomunizatsiia v Ukraini yak derzhavna polityka i yak sotsiokulturne yavyshe* [Decommunisation in Ukraine as state policy and as a sociocultural phenomenon], Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies, NAS of Ukraine; Institute for Cultural Research, NAS of Ukraine. (in Ukrainian).

Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» від 9 квітня 2015 року № 314-VIII [Law of Ukraine “On the legal status and honoring the memory of fighters for the independence of Ukraine in the 20th century” of April 9, 2015 No. 314-VIII]. (2015). <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/314-19#Text> (01.09.2025). (in Ukrainian).

Mamontov, I. O., 2015. Pravovi osoblyvosti Zakonu Ukrainy «Pro pravovyi status ta vshanuvannya pamiaty bortsiv za nezalezhnist Ukrainy u XX stolitti» vid 09.04.2015 roku №314-VIII [Legal features of the Law of Ukraine “On the legal status and honoring the memory of fighters for the independence of Ukraine in the 20th century” of 09.04.2015 No. 314-VIII]. In O. M. Sych (Ed.), *Derzhava u teorii i praktytsi ukraïnskoho natsionalizmu: Materialy VI Vseukraïnskoi naukovoï konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu* [State in the theory and practice of Ukrainian nationalism: Proceedings of the 6th All-Ukrainian scientific conference with international participation] Ivano-Frankivsk: Misto NV, s. 242–248). (in Ukrainian).

Nabok, S. V., 2015. Bortsy za nezalezhnist Ukrainy: vyznannya symvolichne? [Fighters for Ukraine’s independence: Symbolic recognition?]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy* [Scientific Notes of the Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies, NAS of Ukraine], 4(78), s. 118–128. (in Ukrainian).

Закон України «Про внесення зміни до статті 6 Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” щодо посилення соціального захисту учасників боротьби за незалежність України у XX столітті» № 2640-VIII від 06.12.2018 р. [Law of Ukraine “On amendments to Article 6 of the Law of Ukraine ‘On the status of war veterans, guarantees of their social protection’ regarding strengthening social protection of participants in the struggle for the independence of Ukraine in the 20th century” No. 2640-VIII of 06.12.2018]. (2018). <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2640-19#Text> (01.09.2025). (in Ukrainian).

Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” щодо посилення соціального захисту учасників боротьби за незалежність України у XX столітті» [Explanatory note to the draft Law of Ukraine “On amendments to the Law of Ukraine ‘On the status of war veterans, guarantees of their social protection’ regarding strengthening social protection of participants in the struggle for the independence of Ukraine in the 20th century”]. (n.d.). http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=8519&skl=9 (01.09.2025). (in Ukrainian).

Andrii Valivko

Postgraduate Student, Department of Political Science and History,
Kyiv National University of Construction and Architecture, Kyiv

SOCIO-POLITICAL ACTIVITIES OF YURII SHUKHEVYCH IN COMMEMORATING PARTICIPANTS OF THE STRUGGLE FOR UKRAINE'S INDEPENDENCE IN THE 20TH CENTURY

The article explores the socio-political activities of Yurii Shukhevych regarding the commemoration of participants in the struggle for Ukraine's independence in the 20th century. The study applies a set of research methods, with particular emphasis on historical reconstruction and analytical interpretation, which made it possible to characterize and generalize Yurii Shukhevych's decommunisation policy through a series of measures aimed at honoring participants in the struggle for Ukraine's independence in the 20th century, especially members of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA). The article reveals the development of Yurii Shukhevych's socio-political activities on his path to becoming a Member of Parliament of Ukraine in 2014, when he headed civic organizations. It also outlines the features of his attempts to gain parliamentary mandates and the outcomes of these efforts. The central focus of the study is Yurii Shukhevych's socio-political activity during his tenure as a Member of Parliament of Ukraine. His vision of the importance of commemorating participants of the 20th-century struggle for independence within the framework of decommunisation policy and the formation of a national-patriotic direction in Ukrainian state-building is analyzed in detail. The article examines his efforts to establish a legislative framework to define the status of fighters for Ukraine's independence, as well as to ensure their social guarantees through the introduction of legislative changes and the drafting of legal acts for their implementation. The direct contribution of Yurii Shukhevych to the development of this policy is demonstrated, along with an overview of scholarly debates on the impact of the adopted acts on restoring historical memory, ensuring social justice, and other components of decommunisation policy mechanisms. The article also characterizes Yurii Shukhevych's civic and organizational activities during his parliamentary work on the adoption of legislation, reveals the content of the laws he initiated, and identifies prospects for further research on the legacy of Yurii Shukhevych's socio-political activity.

Keywords: Yurii Shukhevych, socio-political activity, decommunisation, fighters for Ukraine's independence, national liberation movement, OUN and UPA.

Статус статті:

Отримано: 10.09.2025 Прийнято: 20.09.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 930.8:7.046.1:737.1](560)"652"

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(53\).2025.341459](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(53).2025.341459)

ГОРИ І БОГИ: МЕТАМОРФОЗИ «ВИСОКОЇ КЛАСИКИ» В КУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ АНТИЧНОЇ АНАТОЛІЇ

Анастасія Баукова¹

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та історії стародавніх цивілізацій,

Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів

E-mail: anastasiya.baukova@lnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1636-981X>

Стаття присвячена аналізу культурної спадщини античного часу, яка стосувалась персоніфікації сил природи, зокрема гір. Гори в усі часи відігравали важливу ментальну та практичну роль в житті людей – були бар'єрами, орієнтирами, захистом, дарувальниками добробуту та корисних копалин. Висота чи незвичні абриси вражали людську уяву і породжували творчі нурти. Усе це спричиняло те, що в уяві давніх людей гори були садибою богів, на їх схилах відбувались ключові міфологічні сюжети, де вирішувалась доля як безсмертних, так і людей. Змінювалось не тільки уявлення про географічний об'єкт, але й про бога, пов'язаного з горою. Монетні зразки заховали для нас інформацію про те, що колись господарями гір були не Зевс Олімпійський чи Кібела, а місцеві лідійські, фригійські, кілійські божества. Гірські боги, на відміну від персоніфікації інших сил природи, не отримали розвинутої моделі візуалізації, але в літературних джерелах зберігся значний пласт інформації про них. З плином часу певні гори ставали символами регіону, і, хоч позбавлені міфічного ореолу, проте продовжували бути основою локальних ідентичностей. Гірського бога, як правило, показували у вигляді старшого чоловіка або погруддя чоловіка із густою бородою та хвилястим волоссям. Без словесної вказівки таке зображення було легко сплутати або з Зевсом, або, навіть, з Гомером. Можна говорити, що сакральна сфера гір включала в себе як персоніфікованих богів (Тмол, Сипіл, Кібела), місця поклоніння та пам'ять про вівтарі або була символом добробуту населення, коли композиція поєднувала зображення гори та богині Тюхе, Геліоса. Згодом панівні висоти регіону стали персоніфікуватись не через антропоморфне зображення, а через зображення гори й здебільшого зірки над вершиною. Саме цей процес еволюції від божества до сюжету іконографічних етюдів на монетах і простежується в запропонованому дослідженні.

Ключові слова: античне Середземномор'я, гори, Сипіл, Іда, міфологія, гірські божества, римська провінція Азія, монети.

Постановка проблеми. Фантазія та здатність наділяти об'єкти додатковими властивостями притаманна кожній людині. Навіть сьогодні, в час наукового прогресу та пришвидшеного розвитку науки, людина не втратила здатності шукати знаки, символи, бачити надприродне в навколишньому оточенні. Не дивно, що в уявленні первісних людей світ природи був проявом діяльності могутніх богів та різнопланових божеств. Одним із місць, які вважались обителлю богів чи місцем їх діянь, були гори. Видимі кордони не тільки у світі живих, а й видимі кордони між світом людей та богів.

У свідомості давніх людей гори були захистом, непереборною перешкодою, невідомим чи недосяжним майбутнім, місцем творення див (передусім кліматичного характеру). Саме цим і цінна частина міфологічної спадщини, де йдеться про гірських богів. На відміну від богів олімпійського пантеону, персоніфікації сил природи рідко знаходили своє відображення в скульптурі чи іншого роду іконографічних джерелах. Особливо актуальним це є у випадку гірських богів в античній міфології. Хоча Балканський півострів мав значну кількість гористих місцевостей, але все ж таки на цій території священне

значення мали кілька гір – Олімп та Гелікон, які, тим не менш, були садибами богів. А на території Малої Азії створено та збережено сюжети про правдивих богів гір. Територія Анатолії загалом вирізняється своєю висотністю й особливості рельєфу визначили множинність реліктових державних та ментальних кордонів. Часто вони проходили по гірських хребтах, а певні гори в різних частинах західного узбережжя півострова ставали частиною локальних ідентичностей.

Цікавим є те, що рівень розвитку міфологічного світогляду на різних етапах існування європейської цивілізації спричинив те, що не всі народи створили своє бачення реляції бога (Бога, богів) та гір (гори). Але все ж таки, немає жодного європейця, який би не чув про гори, пов'язані із присутністю божественного – Голгофа, Тавор, Сінай, Афон, вищезгадані Олімп та Гелікон, Парнас, Етна, Іда тощо. Знавці античної міфології розширяють цей список завдяки Тмолу, Сипілу, Пеліону, Отріс тощо.

Для сучасного Українця сакральне місце в ідентичності займають гори Говерла, Роман-Кош, Піп Іван. Мемною частиною ідентичності наших співгромадян стали передусім Шекавиця та Високий

¹ © Баукова А.

Замок. Українська культурна модель містить згадку про Лису гору, яка, найчастіше, має множинну географічну локалізацію. Впевнена, що більшість читачів можуть доповнити цей список локальними горами, які посідають важливе місце в культурі кожного регіону України. Усе це підкреслює, що, не зважаючи на часову віддаленість від античного світу, гори творили та творитимуть опору для формування ідентичності.

Однак, при всьому цьому різноманітті, ми не знайдемо візуалізації гірських божеств в мистецтві та культурі. Тим ціннішими є приклади з пам'яток Анатолії загалом і римської провінції Азія зокрема, коли на монетах вміщувались відповідні символи. У запропонованому дослідженні буде проаналізовано образ гір Анатолії в мистецтві та культурі римського часу з акцентом на нумізматику джерела.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Гори, як частина духовної культури населення різних куточків земної кулі ставали об'єктом дослідження представників галузей гуманітарних наук. Одним із найперших було дослідження про гору Арарат та Кавказькі гори, що вийшло друком наприкінці XIX ст. [Вгусе, 1896]. Вивчення починалось від локалізації гір із «Святого письма», а потім розширилось на всі священні гори. Одним із найважливіших дослідників є Едвін Бернбаум, який з кінця 70-х рр. XX ст. вивчав характеристики та значення в місцевих та світовій культурі гір як прояву комунікації між людиною та природою [Bernbaum, 1980; Bernbaum, 2006, 2017]. Проаналізувавши відомості про різні священні гори світу Бернбаум підкреслив, що, хоча і не існує якоїсь певної універсальної теми, котра б єднала об'єкти такого типу, однак є певні закономірності, на підставі яких можна прояснити основні ролі, що відіграють священні вершини в різних культурах [Bernbaum, 2022, p. 283]. Окремі гори стародавнього Середземномор'я перебували в центрі уваги багатьох дослідників [Anati, 1986; Nakman, 2017; Baydyr, 1994]. У чому привабливість гір та чому людині завжди хотілось пізнати таємниці вершин з історичного погляду проаналізовано у праці Ф. Барлетта [Barlett, 1993]. Взаємозв'язок людини та гір «з особливої, обмеженої точки зору, перспективи казкових історій, де гора, крізь час і традиції, відіграє головну роль» розглянуто у праці Поля Самівела [Gayet-Tancrède (Samivel), 1973].

Постановка цілей. Метою статті є аналіз відомостей писемних та візуальних джерел з метою розкриття місця та ролі гір у творенні культурного ландшафту Анатолії римського часу. Подібний аналіз дозволяє побачити трансформацію уявлення про географічний об'єкт (гору) від надання божественних ознак до пізнання глибин вершини, символу, ментального якоря епохи. Також через подібні дослідження можна простежити емоційний зв'язок людини із середовищем і те, як цей зв'язок стає (або не стає) основою локальних ідентичностей.

Виклад основного матеріалу. Персоніфікація гірських божеств в пластиці та нумізматиці не була унікальним явищем, адже в регіоні дуже інтенсивно представлені зображення річкових божеств. Вшанування божественності Скамандра, Меандра,

Каїка та інших його приток, Герма, Риндака відбувалось через вживання в назві та уміщення зображень на монетах міст в їх долинах [Баукова, 2021; 2023]. Міста в долині Меандру так чи інакше у своїй самопрезентації згадували річкового бога і підкреслювали значення річки для культури та економіки краю. А от іконографічна традиція щодо гір не набула такого розвитку.

Найдавніші відомості про концепцію божественності гір залишив для нас Гесіод в «Теогонії». Він пише:

«Гєя ж, Земля, собі рівного, спершу Урана зродила,
Зорями вкритого, щоб і її усю міг він укрити,
Щоб і блаженні боги безпечну мали оселю.

Потім – гори стрімкі, богинь укриття чарівливі,
Німф, які в горах живуть, де ущелини лісом
порослі» [Гесіод, Теогонія, 120].

Гори в грецькій міфології належали до передвічних богів, окреслюваних терміном *protogenoi*. Перекази про них творились тоді, коли деталізація була непотрібною, але всіх їх називали «ougea». На відміну від річок, яких було 90 синів і 90 дочок, Гесіод не деталізує скільки постало гір. Овідій у своїх «Героїдах» теж говорить про гірські божества (*numina montanum*) [Овідій, Героїди 4. 169] без чіткого визначення, тому важко прослідкувати розвиток географічної свідомості на різних етапах міфотворчості.

Однією зі знакових гір для духовної культури різних цивілізацій Анатолії була гора Сипіл (сучасна турецька назва – Spil Dağı, Σίπιλος чи Sípilos давньогрецькою, чи латиною відповідно). Ця гора в часи хетської держави була центром пошанування Кібели, а пізніше богиню почали називати або *Meter oreie*, або просто *Sipylene* [Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, 4, p. 950]. На її схилі в часи хетського панування вирізали зображення сидячої Кібели, яку деколи помилково вважали Ніубою (Іл. 1, 2).

Для античної людини Сипіл був пов'язаний передусім із міфами про лідійського царя Тантала (і, опосередковано, про Зевса). Антонін Ліберал у своїх «Метаморфозах» наводить інформацію про те, що козу Амалфею, яка годувала маленького Зевса в печері на Іді, сторожив золотий пес. Після повалення Кроноса Зевс наказав собаці сторожувати святилище на Криті. Звідти її викрав та переніс на гору Сипіл Пандарей, син Мєропа. Тут золотого пса мав сторожити син Зевса Тантал. Однак, по впливу певного часу, коли Пандарей хотів повернути собі пса, Тантал запрягся що не брав його. За крадіжку Зевс перетворив Пандарея на скелю там, де він стояв, а Тантала, за фальшиву присягу, уразив блискавкою та звалив йому на голову гору Сипіл [Antoninus Liberalis, Metamorphoses, XXXVI, 3]. Можливо, інформацію про звалення на Тантала Сипіла слід тлумачити як метафору поховання. Павсаній у своєму «Описі Еллади» згадує, що могилу Тантала, якого вважали сином Зевса, він бачив на Сипілі та вважав її достойною для огляду. Опосередковано Павсаній натякає про існування на схилах Сипілу садиби Тантала [Paus. Description of Greece 2.22.3], яку пізніше Пліній Старший назве містом Танталіс [Plin. Nat. 2.93]. В іншому місці Павсаній ще раз згадує

могили Тантала на Сипілі за храмом Пластени Матері та озеро Тантала [Paus. Description of Greece V, 13, 7]. Донькою Тантала була Ніоба, історію якої дуже поетично переказав грекомовний епічний автор IV ст. Квінт Смірнський: «Сипіл – гора, де боги створили Ніобу кам'яною скелею, з якої завжди течуть сльози: високо вгорі скеляста скеля схиляється, ніби хтось плаче, плаче, водоспади кричать з далекого лункого Герма, стогону співчуття: вершини Сипіла, що сягають неба, де завжди пливе туман, ненависний пастухам, луною віддають крик. Дивним дивом здається ця Скеля Ніоби людям, які проходять повз, ногами сполохані: там вони бачать подобу схиленої жінки, що ридає в глибині мук, і її сльози падають, коли вона безкінечно сумує, вражена горем. «Так», ти б сказав, що «це справді так, дивлячись на це здалеку; але коли ти стоїш поруч, вся ілюзія зникає; і ось, скеля з крутими бровами, уламок, відірваний від Сипіла – і все ж Ніоба». Там, огортаючи її дивиною, борг божественного гніву [її дітей, убитих Аполлоном та Артемідою], розбите серце під виглядом розбитого каменю» (переклад з англ. – авт.) [Quintus Smyrnaeus, Fall of Troy 1. 390 ff]. Аполлodor писав, що після загибелі дітей «Ніоба покинула Фіви та пішла до свого батька Тантала в Сипіл, і там, молячись Зевсу, вона перетворилася на камінь, і сльози течуть з каменю вдень і вночі» [Apolldorus, The Library, 3.5.6] (Іл. 3).

У зв'язку із дослідженням слід підкреслити іншу особливість: магістрати міст навколо річок досить часто використовували антропоморфні постаті річкових богів у монетному карбуванні. А от міста у північній частині, наприклад Магнезія біля Сипіла (сучасна Маніса) чи Троя поблизу Іди вкрай рідко використовували зображення гірських божеств. Рідкість таких випадків унеможливило виведення будь-яких теорій щодо хронологічних маркерів зміни ідеології чи культурних традицій. І тим не менше, зображення на монетах гірських богів у вигляді погруддя бородатого чоловіка із пишною бородою (Іл. 4) заперечує твердження Мерала Хакмана, що гірське зображення використовувалося як зображення бога або його трону [Hakman, 2017, p. 463]. Цінність лідійських монет в тому полягає, що легенди час від часу називають персонаж, вміщений на поверхні. Завдяки магістратам лідійських міст ми можемо непомилково ідентифікувати не тільки Зевса Лідійського [Баукова, 2025], а й гірського бога Сипіла. Ця зв'язка, гори й Зевса, є доволі типовою не тільки в міфологічних історіях (про Іду, Олімп, Сипіл, Аргей), а й в іконографії, коли погруддя старшого чоловіка з пишним хвилястим волоссям, вусами та бородою зчитувалось як приналежне потужному, давньому богу. А хто міг бути потужнішим за Зевса в Східному Середземномор'ї античної доби? Тому наявність легенди ΣΠΥΛΟΥ, ΜΑΓΝΗΤΩΝ ΣΠΥΛΑ, ΜΑΓΝΗ ΣΠΥΛΟ дає змогу заповнити прогалини в різноманітті зображень богів і ідентифікувати локальних божеств, які згодом, в римську добу, стануть асоціюватися із Зевсом. Тут можна подискутувати з твердженням, що «без підпису зображення навряд чи можна було б ідентифікувати як гірського бога» [LIMK, VII –1, p. 778]. Проблема в тому, що немає як такого «набору» для ідентифікації гірських богів – у них не було

символів, не було чітко окреслених атрибутів, не було ситуації, яка б могла стати основою візуалізації таких богів – навіть в оздобленні монет Магнезії біля Сипіла частіше представлена постать річкового бога Герма чи Кібели, аніж персоніфікація епонімної гори!

За межами провінції Азія гори показувались скорше як географічний орієнтир, без будь-якого ясного натяку на міфологічну історію. Такими є дідрахми з погруддям Луція Вера з Цезарії в Кападокії (Іл. 5), де вміщено зображення гори Аргей (сучасна назва – Ерджіяс, поблизу Кайсері). Ця гора (стратовулкан) за словами Страбона була «найвищою, її вершина була завжди вкрита снігом і за словами небагатьох людей, які туди піднімались, в ясні дні звідти можна було бачити два моря – Понт та Ісське (Чорне та Середземне – прим. авт.) За часів правління царя Архелая (цар Кападокії упродовж 36 р. до н.е. – 17 р. н.е. – прим. авт.) відновлено культ гори» [Strabo, Geographica 12.2.7.]. Як про дійову особу, про персоніфіковану гору Аргея говорить і Клавдій Клавдіан у своєму творі «Проти Евтропія» [C. Claudiani, In Eutropium, II, 114] В іншому місці Клавдіан називає Аргея батьком коней. За християнською традицією саме на горі Ерджіяс святий Георгій вбив диявола – сатану у вигляді дракона.

На напівавтономних монетах Докумеона часів династії Северів у Фригії є також зображення крутої гори Агдістіс, пов'язаної із культом Кібели (Іл. 6). Завдяки легенді ΑΝΓΔΙΣΣΗΘΝ навколо зображення можна ідентифікувати цей об'єкт, оскільки інші монети автономного карбування мають тільки етнонім – ΔΟΚΙΜΕΩΝ.

Агдістіс (деколи Агдея) була фригійським божеством-гермафродитом, пов'язаним з Аттісом, а пізніше і з Кібелюю. Головним центром шанування Агдісіс, яка не була *sensus stricto* гірським божеством, було місто Пессінунт, де за часів Атталідів існувало святилище анатолійської Матері богів (Кібели Песінунтської) [Strabo, Geographica, XII, 5, 3]

Хоча в композиціях наведених монет жодним чином не підкреслено божественні ознаки чи сакральні центри схилів гір, однак ці гори були опорою місцевих ідентичностей населення Анатолії та пізніше стали частиною самопрезентації міст римського часу.

Висновки. Аналіз міфологічної спадщини показує, що не кожна гора мала свого бога та міфологічну історію. Людську уяву передусім вражали гори з цікавими та незвичними обрисами чи найвищі точки гірських пасм. У першому випадку людська фантазія, яку в сьогоднішньому часі ми називаємо парейдолією, пов'язала гори із закам'янілими постатями (наприклад Ніоби), а візуальний ефект фізичного притягування вершинами гір блискавок спричинив асоціювання цих місць із садибами богів. Слід пам'ятати, що блискавки й самі були символами Зевса, Тора, Перуна, інших дійових осіб в міфах з гірськими сюжетами.

Гори регіону для українського читача лише на перший погляд, є малознаними та невідомими. Навіть побіжний аналіз міфологічної давньогрецької спадщини допоможе пригадати, що гори Іда, Тмол, Сипіл були пов'язані із ключовими подіями Троянської війни чи історіями з життєпису головних богів – Зевса, Артеміди, Кібели, Аполлона, місцевих гірських

божеств. Однак менш відомим є те, що сюжети про Тантала чи Ніобу теж пов'язані із горами Анатолії.

Також вже побіжне занурення у світ античної міфології акцентує на назвах гір. Деколи, як у випадку Олімпу, Іди чи менш знаних вершин, назви гір повторюються в різних частинах Середземномор'я. Можна припустити, що такий своєрідний «топографічний хаос» був пов'язаний із розселенням мешканців метрополій в інших частинах Ойкумени, а також тим, як сприймалися гори в повсякденні. Для сучасників назви гір відіграють роль топографічних прив'язок для подорожей ними, а на межі ер такої потреби не існувало, адже давні греки не мандрували горами. З іншого боку, назви гір не були виключно словами. Вивчення комплексу писемних, іконографічних та лінгвістичних джерел дає змогу побачити те, яким чином в давнину мислили про гори. Ці відомості, як і міфологічна спадщина, буквально дають нам факти для реконструкції того, хто дивився на ці гори, звідки він на них дивився і чим були для нього ці гори. Таким чином, аналізуючи джерельну базу можна хоча б приблизно намітити ментальну мапу і її зміни в різні часові проміжки античної історії.

Власне висота гір, як в давнину, так і сьогодні, викликає подив і благоговіння. Саме тому гори ставали релігійним символом в багатьох культурах. Під час дослідження схилів гір встановлено, що більшість з них були культовими центрами ще з часів палеоліту, а пік релігійної активності спостерігався саме в часи

II – I тисячоліття до н.е. Про більшість з цих культів немає жодної детальної інформації, однак саме нумізматичні джерела та міфологічна спадщина Анатолії дають змогу привідкрити завісу над хоча б частиною з них. Можна говорити, що сакральна сфера гір включала в себе як персоніфікованих богів (Тмол, Сипіл, Кібела), місця поклоніння та пам'ять про вівтарі (Агдістіс, Аргеї, Герізім в Самарії), або була символом добробуту населення, коли композиція поєднувала зображення гори та богині Тюхе, Геліоса, зірки. Хоча гори належали до першого покоління богів і теж часто виступали частинами композицій на монетах, аналіз останніх вказує на існування двох типів зображень. Перший – коли гора була богом чи місцем перебування богів, а другий – коли гори були географічною прив'язкою і способом ідентифікації. Сукупність джерел вказує, що початки кристалізації іконографії гірських божеств відбулись в часи існування Хетської держави, в добу античності набули свого помірного розвитку та трансформації, і повністю зникли, як і відповідні культу, до кінця III ст. н.е. Особливістю Сипіла, Аргея, а тим більше Агдістіс було те, що на відміну від Тмола, ці гори в писемних джерелах безпосередньо не названі богами. Однак в іконографії монет ми бачимо різні спроби показати божественну сутність опікунського божества і, через створення образу гірського бога, показати вплив географічних особливостей гори на економіку та добробут регіону.

Список використаних джерел

- Anati, E., 1986. *The Mountain of God: Har Karkom*. [Online]. Доступно: <https://archive.org/details/mountainofgodhar0000anat/page/4/mode/2up> (дата візиту: 26.06.2025).
- Antoninus Liberalis. *Metamorphoses*. Translated by Francis Celoria. Routledge, 1992. [Online]. Доступно: <https://topostext.org/work/216#36> (дата візиту: 20.05.2025).
- Apollodorus. *The Library*. Translated by Sir James George Frazer. Loeb Classical Library Volumes 121 & 122. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1921. [Online]. Доступно: <https://www.theoi.com/Text/Apollodorus1.html> (дата візиту: 01.07.2025).
- Bartlett, Ph., 1993. *Undiscovered Country: The Reason We Climb*. The Ernest Press, 192 p.
- Baydur, N., 1994. *Anadolu'daki kutsal daglar. Dag-tanrilar, klasik çag*, Istanbul: Graphis Yayinlari, 120 p.
- Bernbaum, E., 1980. *The Way to Shambhala. A Search for the Mythical Kingdom beyond the Himalayas*. NY: Anchor Press/Doubleday/Garden City, 316 p.
- Bernbaum, E., 2006. "Sacred Mountains: Themes and Teachings.", *Mountain Research and Development* 26, no. 4, pp. 304–309.
- Bernbaum, E., 2017. "The Spiritual and Cultural Significance of Nature: Inspiring Connections between People and Parks." *Science, Conservation, and National Parks*, edited by Beissinger, Steven R., Ackerly, David D., Doremus, Holly, and Machlis, Gary E., Chicago and London: University of Chicago Press, pp. 294–315.
- Bryce, J., 1896. *Transcaucasia and Ararat*. 4th ed. rev., London and New York: Macmillan and Co, 526 p.
- C. Claudiani. *In Eutropium*, a Loeb Classical Library editi MCMXXII (1912). [Online]. Доступно: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Claudian/In_Eutropium/2*.html (дата візиту: 11.08.2025).
- Clifford, R. J., 1972. *The Cosmic Mountain in Canaan and the Old Testament*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 221 p.
- Daumal, R., 1974. *Mount Analogue: A Novel of Symbolically Authentic Non-Euclidean Adventures in Mountain Climbing*. Translated by Roger Shattuck, Baltimore, MD: Penguin Books Inc, 160 p.
- Gayet-Tancrède (Samivel), P., 1973. *Hommes, cimes et dieux: les grandes mythologies de l'altitude et la légende dorée des montagnes à travers le monde*, Paris: Arthaud. 465 s.
- Hakman, M., 2017, Identification of a new cult in Cappadocia: Zeus Argaios, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, Cilt: 10 Sayı: 54 Yıl: 2017 / Volume: 10, Issue: 54, Year: 2017, pp. 463–467. [Online]. Доступно: <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/identification-of-a-new-cult-in-cappadocia-zeus-argaios.pdf> (дата візиту: 14.08.2025).
- Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, 1884, Bd.4, Leipzig: B. G. Teubner, 1408 s. [Online]. Доступно: <https://archive.org/details/ausfhrlicheslexi3341ros/page/532/mode/2up> (дата візиту: 24.08.2025).
- LIMK – *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. vol. VII. 1065 p. [Online]. Доступно: https://archive.org/details/limc_20210516/Lexicon%20Iconographicum%20Mythologiae%20Classicae/LIMC%20VII-1%20Oidipous-Theseus/page/n403/mode/2up (дата візиту: 24.08.2025).
- Pausanias. *Description of Greece*, translated by W. H. S. Jones. [Online]. Доступно: <https://www.theoi.com/Text/Pausanias2B.html> (дата візиту: 15.08.2025).

Pliny the Elder. *The Natural History*, John Bostock, M.D., F.R.S., H.T. Riley, Esq., B.A., Ed. [Online]. Доступно: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0137:book=2:chapter=93&highlight=tantalus> (дата візиту: 24.08.2025).

Quintus Smyrnaeus. *Fall of Troy*. Transl. A.S.Way, London: W. Heinemann; Cambridge Harvard University Press, 1913. [Online]. Доступно: <https://archive.org/details/falloftroy00quin> (дата візиту: 14.08.2025).

SNG von Aulock – *Sylloge Nummorum Graecorum*, 1957. Sammlung Hans von Aulock, Vol. 1: Pontus, Paphlagonia, Bithynia, Mysia, Troas, Aiolis, Lesbos, Ionia, Berlin, 1049 p.

Баукова, А. Ю. 2023. Історична гідрогеографія північної частини Римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел, *Стародавнє Причорномор'я*, випуск XIV, с. 257–265.

Баукова, А. Ю. 2025. Нумізматичні замальовки до портрета Зевса Лідійського, *Історія релігій в Україні*, вип. 35, с. 29–42. [Online]. Доступно: URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0001575736> (дата візиту: 16.08.2025).

Баукова, А.Ю. 2021. Уособлення річкових богів у монетному карбуванні римської провінції Азія, *Eminak*, вип.1 (33), с. 266–278.

Гесіод, 2020. *Походження богів. Роботи та дні. Щит Геракла*, Львів: Априорі, 136 с.

Овідій, 2022. *Героїди*. Пер. А. Содомора, Н. Ващишин, Львів: Априорі, 144 с.

Referenses

Anati, E., 1986. *The Mountain of God: Har Karkom*. URL: <https://archive.org/details/mountainofgodhar0000anat/page/4/mode/2up> (in English).

Antoninus Liberalis. *Metamorphoses*. translated by Francis Celoria. Routledge, 1992. URL: <https://topostext.org/work/216#36> (in English).

Apollodorus. *The Library*. Translated by Sir James George Frazer. Loeb Classical Library Volumes 121 & 122. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1921. URL: <https://www.theoi.com/Text/Apollodorus1.html> (in English).

Bartlett, Ph., 1993. *Undiscovered Country: The Reason We Climb*. The Ernest Press, 192 p. (in English).

Baukova, A. Ju., 2023. Istorychna hidrogeographia pivnichnoj chastyny Rymskoj provincii Azija w svitli pysemnych ta numizmatychnych [Historical hydrogeography of the northern part of the Roman province of Asia in the light of written and numismatic sources], *Starodavnie Prychornomor'ja*, vol. XIV, s. 257–265. (in Ukrainian).

Baukova, A. Ju., 2025. Numizmatychni zamaliovki do portretu Zeusa Lidijskogo [Numismatic sketches for the portrait of Zeus Lydios (Zeus of Lydia)], *Istorija religij w Ukraini*. vol. 35, s. 29–42. URL: <http://jnas.nbu.gov.ua/article/UJRN-0001575736> (in Ukrainian).

Baukova, A. Ju., 2021. Uosoblennia richkovykh bogiv u monetnomu karbuванні rym's'koj provinciji Azija [Personification of River Gods in Coinage of Roman Province of Asia], *Eminak*, vol. 1 (33), s. 266–278. DOI [https://doi.org/10.33782/eminak2021.1\(33\).507](https://doi.org/10.33782/eminak2021.1(33).507) (in Ukrainian).

Baydur, N. 1994. *Anadolu'daki kutsal daglar. Dag-tanrilar, klasik çag*. Istanbul: Graphis Yayinlari, 120 p. (in Turkish).

Bernbaum, E., 1980. *The Way to Shambhala. A Search for the Mythical Kingdom beyond the Himalayas*. NY: Anchor Press/Doubleday/Garden City, 316 p. (in English).

Bernbaum, E., 2006, “Sacred Mountains: Themes and Teachings.”, *Mountain Research and Development* 26, no. 4, pp. 304–309. (in English).

Bernbaum, E., 2017, “The Spiritual and Cultural Significance of Nature: Inspiring Connections between People and Parks.” *Science, Conservation, and National Parks*, edited by Beissinger, Steven R., Ackerly, David D., Doremus, Holly, and Machlis, Gary E., Chicago and London: University of Chicago Press, pp. 294–315. (in English).

Bryce, J., 1896. *Transcaucasia and Ararat*. 4th ed. rev., London and New York: Macmillan and Co. 526 p. (in English).

C. Claudiani. *In Eutropium*, a Loeb Classical Library editi MCMXXII (1912), URL:https://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Claudian/In_Eutropium/2*.html (in English).

Clifford, R. J., 1972. *The Cosmic Mountain in Canaan and the Old Testament*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 221 p. (in English).

Daumal, R., 1974. *Mount Analogue: A Novel of Symbolically Authentic Non-Euclidean Adventures in Mountain Climbing*. Translated by Roger Shattuck. Baltimore, MD: Penguin Books Inc., 160 p. (in English).

Gayet-Tancrède (Samivel), P., 1973. *Hommes, cimes et dieux: les grandes mythologies de l'altitude et la légende dorée des montagnes à travers le monde*, Paris: Arthaud, 465 s. (in French).

Hakman, M., 2017, Identification of a new cult in Cappadocia: Zeus Argaios, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, Cilt: 10 Sayı: 54 Yıl: 2017 / Volume: 10, Issue: 54, Year: 2017, pp. 463–467. URL:<https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/identification-of-a-new-cult-in-cappadocia-zeus-argaios.pdf> (in English).

Hesiod, 2020, Pochodzhennia bogiv. Roboty I dni. Shchyt Herakla [The Origin of the Gods. Works and Days. The Shield of Heracles], Lviv: Apriori, 136 s. (in Ukrainian).

Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, 1884, Bd.4, Leipzig: B. G. Teubner, 1408 s. URL:<https://archive.org/details/ausfhrlicheslexi3341rosc/page/532/mode/2up> (in Deutch).

LIMC – *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, vol. VII, 1065 p. URL:https://archive.org/details/limc_2010516/Lexicon%20Iconographicum%20Mythologiae%20Classicae/LIMC%20VII-1%20Oidipous-Theseus/page/n403/mode/2up (in English).

Ovidij, *Heroidy* [Heroides]. Per. A.Sodomora, N. Vashchyshyn, Lviv: Apriori, 2022, 144 s. (in Ukrainian).

Pausanias. *Description of Greece*, translated by W. H. S. Jones. URL:<https://www.theoi.com/Text/Pausanias2B.html> (In English).

Pliny the Elder, *The Natural History*, John Bostock, M.D., F.R.S., H.T. Riley, Esq., B.A., Ed. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0137:book=2:chapter=93&highlight=tantalus> (in English).

Quintus Smyrnaeus, *Fall of Troy*. Transl. A.S.Way, London: W. Heinemann; Cambridge Harvard University Press, 1913. URL: <https://archive.org/details/falloftroy00quin> (in English).

SNG von Aulock – *Sylloge Nummorum Graecorum*, 1957, Sammlung Hans von Aulock Vol. 1: Pontus, Paphlagonia, Bithynia, Mysia, Troas, Aiolis, Lesbos, Ionia, Berlin. (in English).

Anastasiya Baukova

PhD (in history), Associate Professor of the Department of Archaeology and History of Ancient Civilizations,
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

MOUNTAINS AND GODS: METAMORPHOSES OF THE "HIGH CLASSIC" IN THE CULTURAL HERITAGE OF ANCIENT ANATOLIA

The article is devoted to the analysis of the cultural heritage of ancient times, which concerned the personification of the forces of nature, in particular mountains. Mountains have always played an important mental and practical role in people's lives – they were barriers, landmarks, protection, givers of well-being and minerals. Height or unusual outlines amazed the human imagination and gave rise to creative currents. All this led to the fact that in the imagination of ancient people, mountains were the estate of the gods, on their slopes key mythological plots took place, where the fate of both immortals and people was decided. Not only the idea of a geographical object changed, but also about the god associated with the mountain. Coin specimens have hidden for us information that once the masters of the mountains were not Zeus of Olympia or Cybele, but local Lydian, Phrygian, Cilician deities. Mountain gods, unlike the personification of other forces of nature, did not receive a developed model of visualization, but a significant layer of information about them has been preserved in literary sources. Over time, certain mountains became symbols of the region, and, although deprived of a mythical halo, nevertheless continued to be the basis of local identities. The mountain god, as a rule, was shown in the form of an older man or a bust of a man with a thick beard and wavy hair. Without a verbal indication, such an image was easy to confuse either with Zeus or even with Homer. We can say that the sacred sphere of the mountains included both personified gods (Tmolus, Sipylus, Cybele), places of worship and the memory of altars or was a symbol of the well-being of the population, when the composition combined the image of the mountain and the goddess Tyche, Helios. Over time, the dominant heights of the region began to be personified not through an anthropomorphic image, but through the image of a mountain and, most often, a star above the peak. It is this process of evolution from a deity to the plot of iconographic sketches on coins that is traced in the proposed study.

Keywords: ancient Mediterranean, mountains, Sipylus, Ida, mythology, mountain deities, Roman province of Asia, coins.

Статус статті:

Отримано: 03.09.2025 Прийнято: 14.09.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

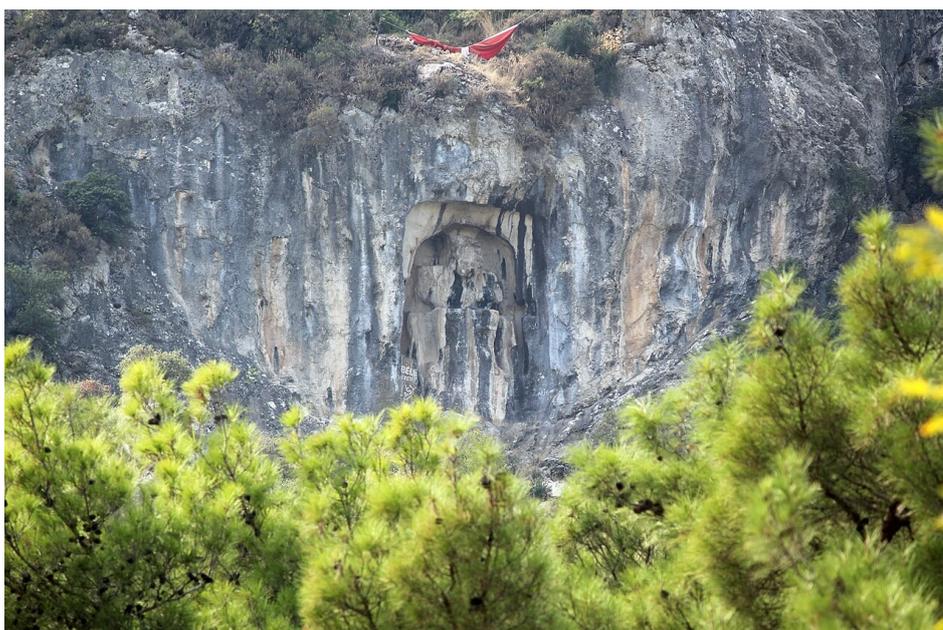
ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 1. Фрагмент листівки XIX ст. із зображенням статуї Кібели на схилах Сипіла.

[<https://it.wikipedia.org/wiki/Sipylos#/media/File:KybeleStatue19thCenturyPostcardMountSipylusManisaTurkey.jpg>].

Іл. 2. Статуя Кібели на схилах Сипіла

[<https://es.wikipedia.org/wiki/S%C3%ADpilo#/media/Archivo:KybeleManisa.JPG>].

Іл. 3. Скеля, що плаче — природне утворення на горі Сипіл у Манісі, яке пов'язують з Ніобою [https://www.flickr.com/photos/carolemage/18548112254/].

Іл. 4. Персоніфікація гірського бога Сипіла на монеті з Магнесії біля Сипілу [SNG von Aulock 2998].

Іл. 5. Гора Аргей на монетах з погруддям імператора Луція Вера з Цезареї в Каппадокії [Solidus Numismatik – Auction 145, Lot 156. <https://www.coinarchives.com/a/results.php?search=%5Bmetcalf%5D>].

Лл.6. Гора Агдістіс на монетах Докіміона в Фрігії [SNG von Aulock 8355].

ЧИНОВНИЦТВО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КИТАЮ ЕПОХИ ДИНАСТІЇ ТАН (618 – 907): ПІДГОТОВКА КАДРІВ, СИСТЕМА ВІДБОРУ, ДЕРЖАВНІ ШКОЛИ ТА ПАЛАЦОВІ ІСПИТИ

Сергій Козловський¹

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики,

Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів

E-mail: serg.kozlovskyy@gmail.com

Researcher ID: OCV-6156-2025

<https://orcid.org/0000-0002-4590-2433>

У статті комплексно розглядаються окремі аспекти функціонування системи відбору, підготовки кадрів, система державних іспитів та переатестацій чиновницького апарату середньовічного Китаю епохи династії Тан (618 – 907 рр.). Проаналізовано причини появи системи державних іспитів, її особливості, систему рангів, особливості призначення на посади. Меритократична система державних іспитів з одного боку надавала доступ до державних посад представникам різних соціальних прошарків, а з іншого не гарантувала отримання цих самих посад. Доведено, що застаріла система формування чиновницького апарату не відповідала інтересам династії Тан, коли збільшувались територія та чисельність населення, влада імператора змінювалась, а відтак поглиблювалися й центробіжні впливи та протистояння місцевих еліт. Розглянуто особливості державних іспитів, їх предметну складову та особливості проведення. Здійснено аналіз чиновницьких рангів, їх функцій та повноважень. З'ясовано, що чиновниками найвищих рангів у державі були, як правило, особи-носії титулу цзіньші. Система формування чиновницьких кадрів була складною, оскільки, кандидати могли скласти іспити та отримати посади за допомогою рекомендацій чи хабарів. Кадрова політика правителів династії Тан створила подвійну структуру бюрократії та її кар'єрні шляхи, групи інтересів, що залишило чіткий відбиток на роботі китайської бюрократії. У багатьох працях з історії чиновницького апарату династії Тан згадують переважно титули, посади, натомість майже не описують «посади без обов'язків» та багато інших аспектів. Імперська система іспитів полегшувала гострі соціальні конфлікти шляхом справедливого відбору талантів на місцях, вона оптимізувала традиційну соціальну структуру та працювала як «соціальний ліфт» для молоді із провінцій. Нова система формування чиновницького апарату спонукала людей старанно вчитися та створювало позитивне середовище, підтримували гармонійний соціальний порядок за традиційною конфуціанською системою взаємовідносин та цінностей у суспільстві.

Ключові слова: середньовічний Китай, епоха Тан, палацові іспити, чиновники, ранги, переатестація, імперія, держава, управління.

Постановка проблеми. Оскільки танський Китай становив собою багатонаціональну імперію, територія і населення якої постійно зростали, виникла гостра потреба у численному бюрократичному апараті тих, хто мав управляти державою. Стара система – базована на занятті управлінських посад членами імператорського дому чи представниками локальних еліт, не відповідала новим вимогам, тож довелось змінювати підхід до комплектування чиновницького апарату шляхом складних іспитів, котра склалася ще у період Хань, а вже у ранньому Середньовіччі пройшла складний шлях еволюції та значно ускладнилася. Процес відбору нових чиновників на державну службу становив собою складну систему зі щорічними державними іспитами, палацовими екзаменами та періодичними іспитами для атестації та переатестації вже наявних чиновницьких кадрів. Ряд аспектів пов'язаних з функціонуванням цієї складної структури є недослідженими як у сучасній українській, так і в зарубіжній історіографії – співвідношення представників регіональних еліт та простолюду на палацових іспитах, роль жінок (матерів та дружин) у системі освіти та підготовки до державних іспитів,

особливості екзаменів для військових чиновників, особливості переатестації вже існуючих чиновників, тож потребують подальших комплексних напрацювань з запропонованої тематики.

Історіографія питання. Системі державних іспитів та формуванню чиновницьких кадрів присвячена ціла низка праць таких дослідників як Б. Елмана [Elman, 2009], Хе Ганя [He Gan, 2008], Цянь Дай та Ганьхуй Гуаня [Qian Dai, Hanhui Guan, 2015], Лай Жуй Хе [賴瑞和, 2006], Фу Сюань Цуна [傅璇琮, 2023] та багатьох інших. На думку дослідника Цянь Дая, меритократична система іспитів династії Тан допомогла побороти кланову систему чиновників, яка існувала раніше [Qian Dai, Hanhui Guan, 2015, p. 6]. На основі статистичного аналізу дослідники доводять, що чиновницький апарат сильно змінився, багато посад отримали вихідці із пересічних сімей. Д. МакМуллен не лише детально розглядає систему іспитів, її етапи, а й стверджує, що сам процес проходження іспитів був дуже складним, а, наприклад іспити на титул «цзіньші» з тисяч проходили одиниці [McMullen, 2011, p. 10]. Сю Мань Кен зосереджуючи увагу на дисциплінах, які були в програмах іспитів стверджує, що математичним

¹ © Козловський С.

наукам приділяли недостатньо уваги, натомість акцентували на літературі та поезії, що, втім на нашу думку, є характерною рисою не тільки китайської культури, а загалом культур буддійсько-конфуціанської цивілізації [Siu Man Keung, 2004, p. 13]. Юй Цзюнь Цзе стверджує, що думки багатьох вчених, щодо катастрофічного стану математики в Китаї епохи династії Тан є перебільшенням, оскільки влада реалізувала багато масштабних інженерних проєктів, де необхідними були точні математичні розрахунки [余俊傑, 2018, 頁11]. Лай Жуї Хе стверджує, що для середньовічного Китаю була характерна система сумісництва, коли особа займала кілька посад одночасно [賴瑞和, 2006, 頁202]. Дослідник зазначає, що чиновницький апарат Піднебесної був складним, оскільки існувало не лише багато посад, а й різні рівні.

Щодо **джерельної бази** дослідження, то варто передусім зазначити «Стару книгу Тан» – офіційну хроніку Китаю епохи династії Тан, де є не лише хронологія подій, а й опис окремих чиновників – звідки походили, які клани представляли, яку посаду обіймали, як складали іспити, а також подальші їх переміщення по кар'єрній драбині [舊唐書 卷63]. У актовому джерелі «Тан хуей яо» міститься цінний матеріал з історії владних інституцій Китаю, взаємозв'язок між різними чиновниками, взаємовідносини між різними відомствами тощо [唐會要 卷69 別駕].

Мета дослідження – проаналізувати особливості системи відбору чиновницьких кадрів середньовічного Китаю епохи династії Тан – навчання, проведення державних іспитів, систему атестації та переатестації чиновників. Для досягнення поставленої мети, слід виконати наступні **дослідницькі завдання** – з'ясувати чисельність бюрократичного апарату, визначити систему функціонування державних шкіл та підготовку, розглянути особливості проведення палацових іспитів та процедуру відбору китайського чиновництва.

Виклад основного матеріалу. До початку правління династії Суй (581 – 618 рр.), чиновницький апарат Китаю формувався переважно за родовим принципом – більшість найважливіших посад отримували представники потужних кланів та родів, переважно місцевих. З одного боку, держава отримувала освічених титулованих чиновників, а з іншого посилювався сепаратизм, коли представники аристократії могли легко змістити імператора та захопити владу, що, втім не було винятком з правил і стало причиною частих палацових переворотів. Загалом, від династії Цін до 1644 р. було вбито або позбавлено влади 101 китайського імператора, з них – 35 у добу Південних та Північних династій (420 – 589 рр.) [Hou Jiaju, 2007, p. 242]. Аристократичні клани володіли великою кількістю землі, контролювали значну частину населення, були звільнені від податків, мали цілі власні армії [Hu Rulei, p. 283–285]. Сімейне походження було найважливішим визначальним фактором для того, щоб стати чиновником. Наприкінці династії Східна Хань аристократи становили 55% чиновницького апарату [Qian Dai, Hanhui Guan, 2015, p. 8]. Тривалий час

існувала спадкова система губернаторства, коли посада губернатора передавалась у спадок найближчим родичам і лише у 639 р. імператор Тайцзун (626 – 649 рр.) скасував такий принцип [《旧唐书》卷3, 頁1256].

Концентрація великої кількості населення на обмеженому просторі призвела до дисбалансу між землею та працею, що своєю чергою призвело до низької економічної ефективності господарства ранньосередньовічного Китаю. Такі тенденції призвели до зменшення податкових надходжень до державної казни, що спричинило і собі послаблення центральної влади. Оскільки у першому столітті правління Тан збільшувалась територія держави та зростало її населення (до 90 млн осіб станом на 755 р.), імперія потребувала великого апарату чиновників і навіть вихідці з аристократії не задовольняли цю потребу [Wang, 2024]. Тому головна проблема, з якою зіткнувся імператор, полягала в тому, як вибрати посадовців для заняття посад в уряді, як розподілити владу між чиновниками та як спланувати розумну бюрократичну систему для забезпечення політики імператора та центрального уряду [Qian Dai, Hanhui Guan, 2015, p. 2]. Імператорам потрібні були не лише талановиті (професійні) службовці, а й вірні та лояльні до імператорського двору чиновники [Козловський, 2018, с. 27]. Щоб отримати велику кількість відданих імперії урядників, довелося надати доступ до чиновництва іншим верствам населення – торговцям, селянам, міщанам та представникам інших суспільних верств населення, шляхом детально розробленої системи палацових іспитів. Оскільки імператори династії Тан дотримувались політики подвійного оподаткування та «вирівнювання землі» (розподіл земель серед селянських господарств зважаючи на чисельність робочої сили), уряд повинен був проводити ретельний перепис землі та населення, що було неможливо зробити без досвідчених чиновників. Пересічні селяни прагнули позбутись контролю аристократичних груп та налагодити канал політичного зв'язку з імператором. На відміну від ранньосередньовічних держав Зх. та Цн.-Сх. Європи, у Китаї не був таким відчутним вплив купецтва, не існувало соціального прошарку зосередженого на релігії та служінні, натомість як соціальна верства з'явилися вчені. Вони подорожували, передавали знання, брали участь у політичному житті країни та управляли нею, як чиновники на державній службі. Їхнім ідеалом було суспільство, де визначальну роль мають знання і вміння, а не походження [He Gan, 2008, p. 116].

Проблемою комплектування кадрів чиновників займалися ще конфуціанці та засновники легізму, в тому числі Шень Бухай (申不害) і Шан Ян (商鞅) [Козловський, 2015, с. 5]. Існувало чимало методів відбору чиновників, як притаманних іншим країнам Сходу (і навіть світу) – призначення близьких родичів сподвижників особистими указами імператора; надання посади по праву знатності або родинної близькості; призначення за рекомендацією і протекцією впливових осіб, інші так і специфічно китайських (кецзюй) [Willfogel, 1949, p. 87]. Особо

могли прийняти на чиновницьку посаду за допомогою рекомендації (цзяньцзю), призначення (шугуань), «прихистка» (іньбі), військового внеску (цзунгун), система іспитів (кецзю), передачі (гуйсян) та інші.

Система державних іспитів. У багатьох тогочасних китайських джерелах зазначено, що система державних іспитів була запроваджена у 605 р., в добу династії Суй [Lili Yang, 2017]. За іншими даними іспити були введені імператором Ян Гуаном у 607 р. [Козловський, 2023, с. 57]. Дослідник Сю Мань Кен аналізуючи «Нову історію династії Тан» стверджує, що існувало два види державних іспитів в епоху династії Тан – регулярні (проводились щорічно) та спеціальні (проводились за імператорським указом). Спеціальні іспити охоплювали широкий спектр знань, але також могли носити досить незвичні назви: іспит на «велику ерудицію та чудову композицію», іспит на «глибоке знання стародавніх книг і великі таланти в мистецтві викладання», іспит на «чудове розуміння мистецтва правління» та багато інших [Siu Man Keung, 2004, p. 13]. Особа, яка складала імперські іспити повинна була пройти іспити також й у відомстві персоналу. Наприклад Хан Юй чотири рази складав імперські іспити, однак тричі провалював іспити в міністерстві персоналу і майже 10 років не отримував посад [刘海峰, 2013, 頁103]. У відомстві (міністерстві) персоналу звертали увагу на фізичні дані кандидата (тілобудова, відсутність вад), мову (вимова, чіткість), каліграфію та мислення, велика увага приділялась адміністративним здібностям осіб. У історичній літературі можна зустріти термін «жи ке» (жит. 叫制科), який означав нерегулярні та тимчасові іспити, які особисто проводив імператор. Під час правління Юаньхе (元和, 806 – 820 pp.) усний іспит (коуї) було замінено на письмовий у режимі: запитання – відповіді (моуї 墨義).

Кецзюй (科舉, «кѣй»), буквально – «піднесення шляхом іспитів»), система державних конкурсних іспитів на здобуття ступенів у Китаї, яка існувала в період з VII по поч. XX ст., що давали право на здобуття керівних посад в адміністративному апараті та армії. Ідея конфуціанства, а саме ідея «влада – достойним», стали ідеологічною основою запровадження системи Державних іспитів імператорського Китаю. Система «кецзюй» давала можливість будь-кому скласти іспити на посаду державного службовця, отримати повагу та статки для всієї сім'ї. На отримання першого та другого ступенів іспити проводились у провінційних центрах, а щоб отримати вищі ступені, кандидату потрібно було вирушати до столиці [Elman, 2009, p. 405]. Формально, іспити могли складати представники всіх станів, за винятком залежних категорій селянства, рабів та представників «ганебних» професій (актори, кати, торговці, інші). Однак через це, що процес навчання та підготовки до іспитів був дуже тривалим та дорогим, дозволити собі складати іспити могли далеко не всі [Elman, 2000, p. 249]. Пересічний селянин міг здавати іспити, якщо знайшов заможного та впливового покровителя, який міг надати рекомендації та допомогти матеріально. Варто зазначити, що синів до іспитів часто готували також їх матері, що своєю чергою опосередковано вказує, як на достатньо високий рівень жіночої освіти,

так високе суспільне становище жінки (і матері) у Китаї епохи Тан [Козловський, 2015, с. 2]. Кандидати на посади, були зобов'язані написати строго регламентований по композиції та стилю твір на задану тему, а це і собі, вимагало знання канонічної конфуціанської літератури. Система екзаменів при Танській династії в цілому зберігала свою класичну систему складену при попередній династії Суй. Загалом, в цій системі було три основних шляхи. Складати іспити приходили як випускники шкіл «шенту» (жит. 貢生, учні), так і особи, яких висували в провінціях та повітах – «сянь гун» (жит. 廩生). Місцеві правителі – юси, часто на власний розсуд приймали кандидатів. У багатьох тогочасних джерелах вказано, що найкращих результатів при складанні іспитів у Китаї та й цілій Східній Азії, досягнув Сунь Фу Це (жит. 孙伏伽), хоча за іншими відомостями це був Янь Кан Чен (жит. 顏康成) у 651 р., обоє зауважимо не були представниками аристо-кратичних кланів [许友根, 2004, 頁 28]. Серед відомих випускників, які блискуче склали іспити був Гуй Жень Цзе (жит. 归仁泽) та Хе Гуй Ань (жит. 和归黯). Батько і дядько останнього теж отримали найвищі бали на імперському іспиті [Lili Yang, 2017].

В епоху Тан (618 – 907 pp.) в системі шкіл та екзаменів склалися наступні категорії вчених ступенів: сюцай (жит. 秀才, видатний талант), мінцзін (знавець канонічних текстів), цзюньші (обдарований вчений), цзіньші (жит. 進士, видатний вчений), мінфа (знавець законів), мінцзи (знавець письма), мінсуан (знавець математики), іші (одна історія), саньші (три історії, тобто Шіцзі, Ханьшу та Хоуханьшу), Кайюаньлі (знавець книги «Обряди Кайюань»), даоцзюй (рекомендований провінцією) та тунцзі (здібний підліток). Категорія мінцзін (знавець канонічних книг) своєю чергою розділялась на наступні підкатегорії: саньцзін (3 канони – Шіцзін, Шуцзін та Іцзін), ерцзін (2 канони), сюецзю Ідзін (вивчаючий один канон), саньлі (3 книги про обряди – Чжоулі, Лі та Ліцзі), саньчжуань (3 повісті – Цзоучжуань, Гуньянчжуань і Гуляньчжуань), шіке (історія). Відбір претендентів на ступені відбувався щорічно. Окрім цього імператор проводив особистий відбір претендентів на ступені – чжіцзю (імператорський відбір).

Підготовку до іспитів проводили державні школи, котрі підпорядковувалися Гоуцзицзянь (Державній школі). Кожна зі шкіл мала строго регламентовану кількість учнів. Наприклад школа Тайсюе мала п'ять сотень учнів – синів і внуків чиновників в 5-му ранзі і вище, правнуків чиновників 3-го рангу, синів заслужених чиновників 3-го рангу (титул яким подарували) та інших. Найвищим навчальним закладом була Школа для синів держави, куди приймали лише синів знаті та чиновників вищих рангів. Далі йшла Державна академія, де навчались діти чиновників рангами нижче. У Школі «Чотирьох воріт» навчались як діти чиновників, так й незначна частка дітей простих громадян. Три школи права, каліграфії та математики приймали синів чиновників нижчого рангу та простих громадян. На початку династії Тан у Школі для синів держави навчалось 300

осіб, у Державній академії – 500 студентів, 1300 чол. у Школі «Чотирьох воріт», 50 студентів у Школі права, 30 студентів у Школі каліграфії та 30 студентів у Школі математики [McMullen, 2011, p. 14]. Кандидати також могли підготуватися до цих іспитів, вступивши до приватних вищих навчальних закладів шуйюань (shuyuan), які здійснювали підготовку до іспитів на державну службу або навчатися вдома під наставництвом домашніх вчителів чи батьків [Xu et al., 1990, p. 72].

Для успішної здачі екзамену слід було добре знати твори древніх, насамперед класичні конфуціанські трактати, а також вміти творчо (з дотриманням відповідної обов'язкової форми та в рамках конфуціанських ідеалів) інтерпретувати сюжети з історії, абстрактно міркувати на теми філософських трактатів і володіти літературним смаком, вміти складати поетичні твори. Кандидати повинні були або складати вірші у прозі, або давати відповіді на запитання «про поточні справи». Наприклад, кандидатам у 766 р. на іспитах у префектурному місті Дачжоу (кит. 达州市) на межі Хунань – Гуандун (Південь Китаю) запитували про причини десятикратного зростання цін на зерно та шовк. Існував також «іспит указу» (кит. 制科), коли кандидати повинні були описати політичний стан в країні [McMullen, 2011, p. 7]. Однак слід пам'ятати, що при складанні цього іспиту кандидати в жодному разі не повинні були критикувати імператора, інакше втрачали можливість кар'єрного росту назавжди. Особи, які отримували на іспитах найкращі результати, отримували не лише певний ступінь, а й право складати іспити на вищій рівень.

Здавання іспитів проходило у суворох умовах – навіть у холодну пору року кандидати повинні були носити тонкий одяг, аби не пронести підказки та заборонені предмети. Перед здачею іспитів осіб ретельно обшукували у спеціальних кімнатах. Далі кожен кандидат заходив в окрему кімнату, де складав іспит, відпочивав, харчувався, не маючи змоги залишити приміщення. Меблі в кімнаті обмежувалися двома дошками на цегляних підпірках, які слугували столом, стільцем і ліжком [Козловський, 2023, с. 59]. Кандидатам дозволялось мати з собою воду, їжу, смолоскипи або свічки. Зазвичай коли друга чи третя свічка догорала після заходу сонця, випробувані повинні здати свої документи [Cheng, 1998, p. 79]. Якщо кандидат не міг відповісти на питання, то на тестовому листі міг записати 对未审 – «не вивчено». Коли екзаменатори перевіряли роботи та виставляли оцінки, то за правильні відповіді записували «通» («вірно»), а за неправильні – «不» («ні») [陶嘉 1992, 頁 54].

Предметна складова. На різних іспитах складали різні предмети. Наприклад, на провінційних іспитах спочатку було сім предметів – іспит на ідеальний талант, іспит на класику, іспит на видатного літератора, іспит на досвідченого літератора, іспит з права, іспит з каліграфії та іспит з математики. Іспит на бездоганний талант незабаром був скасований, тоді як іспит на досвідченого літератора з часом став головним предметом, який користувався найвищим

престижем. Відповідно, такий іспит мав велику популярність. Наприклад у 752 р. з тисячі кандидатів іспит з класики успішно здавали десятки осіб, тоді як іспит на літератора – лише одна – дві особи. Як приклад у 800 р. 27-річний Бай Цзюй (白居易) здобув ступінь видатного літератора. Головним екзаменатором був Гу Куан (顾况), а проектна робота, яка часто цитувалась згодом, розпочиналась наступними рядками: «Трава на рівнині стелиться все вище й вище; / Рік за роком вона в'яне і росте» [出自唐代白居易的, 赋得古原草送别].

Дослідник Сю Мань Кен зазначає, що для навчальної програми вищої освіти «Шість мистецтв» (六艺) проводилися іспити з ритуалів (礼), музики (乐), стрільби з лука (射), кермування колісницею (御), історії (书) та арифметики (数) [Siu Man Keung, 2004, p. 4]. Спочатку арифметика була тісно пов'язана з нумерологією. Дисципліну, яку ми сьогодні трактуємо як математику, називали «зовнішньою арифметикою» (外算). Всупереч тому, що математика була зарахована до предметів іспитів, як дисципліна вона була оцінена низько. Наприклад професор математики отримував посади найнижчих рангів, а асистенти вчителя не мали рангів взагалі, водночас професор класиків міг претендувати на високі ранги та високі посади. Навіть асистент вчителя класиків мав певний ранг та посаду. Варто зауважити, що й сам іспит з математики кандидати проходили за полегшеною програмою «А» та поглибленою «Б» [馬天麗&高希堯, 1993, 頁 22]. У першому випадку кандидати повинні були вирішити оригінальне завдання, пояснити обчислення, побудувати алгоритм та пояснити його структуру. У другому – знайти відповідні числа для побудови алгоритму, вивчати літературу для своєї групи, а також книги з математики для групи «А». Також під час математичного іспиту кандидати повинні були заповнити пропуск «те ду» (帖读) – відгадати три прикриті цифри у рядку цифр. Слід зауважити, що на думку багатьох дослідників, епоха Тан в Китаї стала справжньою катастрофою для розвитку математики – вивчення цієї дисципліни обмежувалося запам'ятовуванням і відсутністю логічного мислення [余俊傑 2018, 8]. Однак такі твердження не цілком відповідають дійсності, оскільки в епоху Тан було написано чимало математичних творів – книга з математики «У цао суань цзінде» (五曹算經) згадано багато методів обчислення площі полів, «Хай дао суань цін» (海島算經, геодезія), «Цзігу суань цін» (緝古算經), що містила такі практичні знання, як розрахунки щодо будівництва іригаційних систем, зерносховищ, іншого. Завдяки точним математичним розрахункам, в Китаї вдалось реалізувати чимало різноманітних інженерних проектів. Проект водозбереження охопили площу понад 3,2 млн гектарів, що сприяло розвитку сільського господарства [戴均良, 1992, 頁 119].

Іспити для військових, які були запроваджені у 702 р., значно відрізнялись від іспитів для цивільних осіб, оскільки для військових велике значення мали

фізичні вправи – стрільба з лука перебуваючи на коні та у пішому строю, бойові мистецтва (з різними видами холодної зброї), підйом ваги тощо. Екзаменатори вивчали також тілобудову кандидата. Кандидати повинні були знати Мистецтво війни Майстра Суня, Мистецтво війни Майстра Сунь Біня, Книгу Майстра Вей Ляо та інші твори військового мистецтва [Cheng 1998, p. 78]. Загалом, у цьому контексті варто зазначити, що кар'єра військово-службовців у середньовічному Китаї, вважалася менш престижною, ніж кар'єра цивільного чиновника [Kozlovskiy, 2021, p. 177].

З роками система іспитів змінювалась – вносилися нові випробування та коментовані тексти. У 759 р. в Китаї був проведений перший відкритий екзамен, де головним екзаменатором виступав Лі Куй (李揆), а кандидати могли консультуватись з вченими, які були присутніми на іспиті. У 742 р. головний екзаменатор Вей Чжи (韦陟) зазначив, що результати іспиту можуть не відображати справжній потенціал кандидатів, дозволив розглядати попередні есе кандидата, в якості портфоліо [Siu Man Keung, 2004, p. 15]. У 681 р. головний екзаменатор Лю Си Лі (刘思立) запропонував запровадити практику тестування, аби кандидати не завчали відповіді на питання, не читаючи власне самих текстів [Siu Man Keung, 2004, p. 17].

Сумісництво, «посади без обов'язків», цзіньші, сюань. Внаслідок розширення числа чиновників і бюрократичного апарату, провідною у Китаї стала триступенева структура: кандидати, котрі склали іспит тричі, на всіх трьох ступенях, володарі третього вищого наукового ступеня цзіньші (進士), призначалися на найбільш відповідальні посади, нижчою з яких була посада повітового начальника. Щороку іспит на цей ступінь складали лише 20 – 30 осіб, що становило 1/10 від кількості тих, хто склав іспит мінцзін [傅璇琮 2023]. В імператорському Китаї більшість високопосадовців, включаючи великих канцлерів (Zai xiang) або міністрів (Shang shu), були цзіньші. Тим не менш, пройти чотири рівні Кежу і стати цзіньші було надзвичайно важко – на це особи могли витратити десятиліття [Lili Yang 2017]. Імператор У-цзун (840 – 846 рр.) видав указ згідно з яким сім'ї усіх кандидатів, які успішно склали іспити на ступінь цзіньші, мали право на сплату знижених податків та звільнення від військової служби [文苑英华 卷429]. Особа з таким титулом, як правило, претендувала на високі чиновницькі посади (міністра, радника, начальника палати, імператорського інспектора чи цензора, академіка Академії Ханьлінь тощо). Титул сюцай (秀才) – видатний талант, вважався першим і найнижчим у чиновницько-науковій ієрархії Китаю епохи Тан.

Як вже зазначалось, скласти іспит міг будь-який повноправний платник податків, однак серед кандидатів, левову частку складали нащадки знаті та чиновників, діти заможних селян. Талановитий молодик з пересічної селянської родини мав шанс скласти іспити, якщо родина хлопця знаходила багатого покровителя. У разі успішного складання іспиту таким молодиком, його покровитель отримув

престиж, матеріальну вигоду та інше [Козловський, 2015, с. 7].

В епоху Тан формально існувало 9 рангів чиновництва, котрі своєю чергою розподілялися на менші категорії [Elman, 2009, p. 405]. Фактично чиновником був той, хто мав високий ранг, обіймав високу штатну посаду та пройшов конкурсний відбір. Наприклад у повіті його керманіч був суддею, головним збирачем податків. Згідно з Танським зводом законів, для високопоставлених чиновників їх «тінь» (репутація, певні права) після їхньої смерті падала на найближчих родичів та нащадків, що формально давало переваги при вступі на посади. Однак такою «тінною» користувалось дуже обмежене коло осіб. У разі успішної здачі іспитів та отримання посади, особи отримували також чималі земельні наділи – чжігунтянь (відповідно до ступенів чи рангів) – столичні чиновники отримували від 1200 до 120 му землі, провінційні – від 1200 до 250 му, військові – від 600 до 80 му (один му дорівнював 0,06 га; один цін дорівнював 100 му). До прикладу – середній розмір земельного наділу селянської сім'ї становив 80 – 100 му (4,8–6 га). Зауважимо, що китайський чиновник того часу володів земельними наділами лише на час несення служби. Залежно від особистих якостей чиновників, існували рівні оцінки їх діяльності. Наприклад особа, яка приймала рішення, які суперечили здоровому глузду знаходилась нижче вищого рівня. Нижче середнього рівня вважали особу, яка переслідувала власні інтереси та не зважала на думку суспільства. Ті хто загрузнув у корупції та постійно говорив неправду перебував на рівні нижче нижчого [霍存福 2015, 頁 145].

Для чиновництва династії Тан було характерним сумісництво, коли одна особа займала одночасно кілька посад. Наприклад Лі Цзянь служив коректором, секретарем імперського двору, судді у Жунчжоу та багатьох інших [白居易集 1979, 頁 904]. Втім, багато посад мали чіткі повноваження. Наприклад, у «Старій книзі Тан» записано: «Чотири тюремні чиновники несуть відповідальність за керівництво тюремними охоронцями для огляду в'язнів і використання кайданів і палиць» [舊唐書 1975, 頁 1884].

Чиновники окрім різноманітних пільг та привілеїв отримували чималі кошти, домогосподарства, інше. Наприклад у «Старій книзі Тан» зазначається, що Доу Конг брав участь у придушенні різноманітних виступів проти влади. Наприклад, після наведення спокою у Східній столиці інспектор отримав 1400 різноманітних предметів, а згодом за службу отримав титул князя та 50 кілограмів золота [舊唐書, 卷61, 頁 2367]. Ювень Шидзі був призначений інспектором губернатора Лянчжоу, брав участь у військових операціях проти кочівників, які вторглись у межі імперії, отримав, серед іншого 700 домогосподарств в Ічжоу [舊唐書 卷63, 頁 2410]. Лі Чен виконував обов'язки губернатора Бяньхуа, йому було присвоєно титул принца Увея та надано 500 домогосподарств [冊府元龜 卷165續葉5]. Для династії Тан були характерні й посади «без повноважень» – формально особа мала посаду, однак її обов'язки були суто формальними, без реальних повноважень. Наприклад, до повстання Ань

Лушаня реальну владу мали цензори, а після цих подій посада перетворилась на почесне звання, без повноважень [賴瑞和 2006, 202]. У середньовічному Китаї існувала практика «стрибків посад» – коли посади скасовували. Наприклад посаду бейцзя, який заснували у 618 р і скасували у 649 р. У 675 р. посаду знову відновили, однак вже у 680 р. черговий раз ліквідували. Цей процес згодом кілька раз повторювався. В епоху династії Тан посаду «бейцзя» обіймали лише принци, а після них – найближчі родичі [唐会要 卷69 别驾]. Наприклад Сянь-цзун спочатку був князем Лінцзи, а у 709 р. став бейцзя Лучжоу [册府元龟 卷 21 帝王部· 徵应]. У 827 р. великий канцлер Вей Чужоу подав імператору петицію про відновлення шести героїчних, десяти шанованих, десяти важливих і тридцяти чотирьох заступників губернаторів [旧唐书 卷17上 文宗纪上]. Водночас попри те, що бейцзя не мав реальних обов'язків, особа, яка займала дану посаду мала високий ранг, отримувала високу зарплату. Чиновників за недостойну особисту поведінку, або поведінку їх рідних, могли понижати у рангах, навіть не допускати до іспитів. В роки правління імператора Лі Шиміня (626 – 649 рр.) у скандал потрапив магістрат Жуань Сун через свою ревниву дружину, яка влаштувала привселюдну сцену ревності, коли чиновник на бенкеті запропонував одній з рабинь заспівати. Дізнавшись про скандал, губернатор тимчасово відсторонив Суна від здачі іспитів, мотивуючи своє рішення тим, що чоловік який не може контролювати власну дружину, не зможе контролювати й підлеглих [大唐新语 2000, 頁 168].

Існувала також процедура посадових атестацій чиновників – «відбірні іспити» («сюань», 選), які повинні були здавати усі чиновники, без виключень, навіть ті, які лише розпочинали службу на новій посаді [Козловський, 2022, 頁 26]. Процедурою «відбірних іспитів» займалися три екзаменатори («сан цюань», 三銓), які представляли Чиновницьку палату («лі бу», 吏部) для цивільних чиновників, та Військову палату («бін бу», 兵部) – для військових. Як правило, екзаменаторами виступали керівники відповідних відомств та два їх заступники. Сама процедура сюань проходила в три етапи та тривала протягом місяця. На третьому етапі іспити складала чиновники з найвіддаленіших (понад 500 км) повітів та округів. Оцінювання чиновників нижче 5-го рангу проходило у 4 етапи.

Недоліки системи та результати її впровадження. При відборі претендентів на посаду влада допускала зловживання (корупція, покровительство), що нерідко ставало одним з каталізаторів селянських виступів. Кандидати перед іспитами могли презентувати свої праці знаменитим особам, в надії на те, що останні порекомендують їх екзаменаторам. Такий метод називали «суспільною рекомендацією» і особа могла легко скласти іспит. Великим недоліком системи іспитів було те, що під час іспитів не приховували імена кандидатів, тобто не було анонімності. Якщо кандидат походив із відомого роду, екзаменатори могли надати йому переваги при виставленні оцінок [Lili Yang, 2017]. Екзаменатори

часто практикували продаж теми творів [Козловський, 2023, с. 59]. Яскраво демонструє корупцію та зловживання адміністрації при складанні екзаменів з одного боку, а з іншого саму процедуру їх проведення, історія Хуан Чао – нелегального торгівця сіллю (на котру в середньовічному Китаї поширювалася державна монополія), а пізніше одного з керівників селянського повстання: «2-й рік Цянь-фу (875). Імператорський двір видав указ про піднесення достойних. Дізнавшись про це Хуан Чао зрадив – настав час, коли юнак зможе здобути славу і успіх... Обравши день і попроцавшись з батьками, Хуан Чао відразу попрямував до великої столиці Чан'ань на державні іспити. Дорогою зазнав він і голоду, і спраги. Відпочиваючи вночі, а на світанку продовжуючи шлях, дістався він до Чан'аня та зупинився на постоялому дворі. Наступного ранку Хуан Чао пішов до екзаменаційної палати дізнатися про день іспиту. Він пройшов в екзаменаційній залі ліворуч, швидко з'ясував коли відбудеться іспит, і повернувся до себе на постійний двір. Дочекавшись призначеного дня, Хуан Чао разом з іншими вступив у екзаменаційну залу й показав тут, все чому навчився за 10 років наполегливої праці при світлі дня та біля світильника. Коли іспит скінчився, Хуан Чао залишив екзаменаційну палату й став чекати оголошення результатів. В очікуванні минуло три дні, проте ніяких відомостей не було. Хуан Чао почав хвилюватися, і зрозуміло, пішов дізнаватися сам, Та ледь він зробив кілька кроків, як почув, що екзаменаційна палата вже вивісила список – не він, інші посіли і перше, і друге, і третє місце. Побачивши, що у «золотому списку» його імені немає, Хуан Чао не міг знайти собі місце.» [Рубель, 2000, с. 16].

Непоодинокими були випадки, коли в разі провалу іспитів, освічені люди починили займатися кримінальною діяльністю та ставали ватажками банд: «Колись я, як і полководець Хуан, не пройшов на іспитах цзіньши, – заговорив Ван Сяньчжи, – і ми разом з ним стали займатися контрабандною торгівлею сіллю – жили, заробляючи копійку на гривенику. Хто думав, що лютуватиме голод, і ми станемо розбійниками! Тепер ми знову разом, мабуть, саме Небо дарувало мені героя!» [Рубель 2000, с. 20–21].

Оскільки окремі категорії громадян не мали права складати іспити навіть при наявності великих статків, такі особи вдавались до фальсифікації свого походження. Оскільки на імперських іспитах існували квоти для різних провінцій, кандидати могли фальсифікувати інформацію щодо місця проживання. Вони також могли спробувати скласти іспит через хабар – підкупити екзаменаторів, пронести шпаргалки та інші підказки в особистих речах, відправити на іспит замість себе іншу, підставну особу. Наприклад поет Вен Тінь Юнь (溫庭筠) часто, на замовлення, виступав підставною особою на іспитах [唐才子傳 卷8 溫庭筠]. Аби іспити не складала підставні особи, згодом було уведено практику, коли кандидати залишали резюме, де вказували свої фізичні параметри (зріст, колір очей, інше). Вже в епоху династії Сун та пізніх династій аби уникнути зловживань, влада вдалась до приховування імен кандидатів під час іспитів та транскрипції

почерку кандидатів – спеціальна особа копіювала тексти роботи кандидатів і відправляла ці копії на оцінювання. Хоча навіть за таких умов кандидат міг домовитись з екзаменатором, що залишить в тексті певні символи, які скопіює транскриптор і завдяки цьому вдасться ідентифікувати автора роботи.

Система іспитів, яка набула розвитку в епоху династії Тан призвела до суттєвих змін в соціальному складі чиновників – посади отримало чимало вихідців з пересічних родин. Слід зауважити, що статус і посада державного чиновника (навіть найвищого рангу) практично не відбивалися на його нащадках – вони повинні були проходити ту ж систему відбору кандидатів, яку свого часу, проходили їх батьки [Козловський, 2022, с. 26]. Якщо у ранній період Тан нобелітати становили понад 32% чиновників, а вже у пізній період – менш як 20% [Qian Dai, Hanhui Guan, 2015, p. 8]. В епоху династії Тан частка тих, хто став державним чиновником завдяки імперським іспитам зросла з 47,54% до 53,13%. Окрім цього, іспити здобули велику популярність серед знаті – якщо на початку династії їх складали 12,11% вихідців зі знатних родин, то наприкінці династії – 39,71%. У пізній період династії Тан 50,53% вищих чиновників були вихідцями із пересічних родин і отримали посади саме через іспити [Qian Dai, Hanhui Guan, 2015, p. 9]. Цікаву інформацію можна знайти, якщо проаналізувати написи епітафій (кам'яних плит) могил еліти імперії. У написах зазначалось, чи особа складала іспити, яку посаду займала, хто були її батьки, інше. Проаналізувавши понад 3600 написів, дослідники прийшли до висновків, що 13,65% нобелів здали процедуру кецзюй [Fangqi Wen et al. 2024, p. 3]. Серед тих хто склали іспити було дуже багато видатних осіб – великі канцлери Чжан Цзяньчжі, Яо Чун, Чжан Шо, Чжан Цзюлін, фінансовий експерт Лю Янь, великий каліграф Янь Чженьцінь, поети Хе Чжічжан, Ду Му, Юань Чжень, інші. За усі роки правління династії Тан, з 360 великих канцлерів 143 отримали посади після складання іспитів [陶嘉 1992, 頁 58]. За різними оцінками, в епоху династії Тан було набрано 17 – 19 тис. чиновників. Хоча існує інша статистика, згідно з якою на початку династії Тан налічувалось до 800 тис. чиновників [Козловський, 2018, с. 27]. Можливо сюди зараховані усі чиновники, включаючи найнижчих рангів.

Висновки. Таким чином, система державних екзаменів забезпечувала розвиток централізованого адміністративного апарату, послаблюючи вплив аристократичних кланів на місцях з одного боку, а з іншого – забезпечувала соціальну мобільність всере-

дині тогочасного суспільства – т.зв. «соціальні ліфти». Встановлено, що пізній період династії Тан понад половину вищих чиновників були вихідцями із пересічних родин і отримали посади саме через іспити. Завдяки системі іспитів відбувалась циркуляція кадрів, забезпечувався зв'язок імператорського двору з місцевими елітами. Система іспитів сприяла уніфікації національної самосвідомості – чиновники були носіями однієї мови, були представниками єдиної системи. Система державних іспитів династії Тан дозволила переавантажити державний апарат, у якому почали домінувати особи, які довели свою відданість імператору.

Для успішної здачі екзамену слід було добре знати твори древніх, насамперед класичні конфуціанські канони, а також вміти творчо інтерпретувати сюжети з історії, абстрактно міркувати на теми філософських трактатів і володіти літературним смаком, вміти складати вірші. Іспити проходили у чітко вибраних приміщеннях, а сам процес здачі міг тривати навіть кілька днів. Важливим компонентом імперських іспитів були питання про «поточні справи» – особа, яка складала іспити, повинна була пояснити ті чи інші події, які відбувались в економіці чи політиці.

Водночас система комплектування чиновницького апарату династії Тан мала цілу низку недоліків – корупція, покровительство, фальсифікації та інше. Влада не змогла усунути людський фактор із системи складання іспитів. Не поодинокими були випадки, коли екзаменатори продавали екзаменаційні питання або коли іспити приходила здавати підставна особа. Слід згадати й про те, що успішна здача іспитів не гарантувала для людини отримання певної посади – призначення могли очікувати роками та навіть десятиліттями. Нерівномірно були представлені дисципліни на іспитах – найбільше уваги приділялось літературі, давнім текстам і значно менше точним наукам, таким як математика. Для чиновництва періоду династії Тан було характерне сумісництво, коли особа обіймала кілька посад одночасно та «посади без обов'язків», коли особа займала певну посаду, однак на практиці практично не мала повноважень. Влада намагалась усунути недоліки шляхом різноманітних покарань для екзаменаторів, копіювання екзаменаційних робіт (коли екзаменатор не міг дізнатись автора роботи за почерком). Аби іспити не складали підставні особи, згодом було введено практику, коли кандидати залишали резюме, де вказували свої фізичні параметри (зріст, колір очей, інше). Попри різні недоліки, доступ до чиновницьких посад отримало чимало талановитих осіб, які зміцнили імперію, були талановитими управлінцями.

Список використаних джерел

- Cheng, Y., 1998. *Main Points of Chinese Culture*, Beijing: Foreign Language Press, 84 p.
- Elman, B., 2000. *A cultural history of civil examinations in late imperial China*, Berkeley: University of California Press, Great Barrington, 847 p.
- Elman, B., 2009. Civil Service Examinations (Keju), *Berkshire Encyclopedia of China*. Berkshire Great Barrington, MA, p. 405–410.
- Fangqi Wen, Erik H. Wang, Michael Houtd, 2024. Social mobility in the Tang Dynasty as the Imperial Examination rose and aristocratic family pedigree declined, 618–907 CE. *PNAS*, Vol. 121, No. 4, p. 1–8. DOI: <https://doi.org/10.1073/pnas.2305564121>.
- He Gan, 2008. Chinese Education Tradition The Imperial Examination System In Feudal China, *IBT Journal of Business Studies (JBS)*. Ilma University, Faculty of Management Science, vol. 4(2), p. 115–133. DOI: <https://doi.org/10.46745/ilma.ibtjbs.2008.42.5>.
- Hou Jiaju, 2007. *Chinese Economic History*, Beijing: Xinxing Publishing Company, 164 p.

- Hu Rulei, 1996. *An Introduction to the Social and Economic History of the Sui, Tang and the Five Dynasty*. Chinese Social Science Press, 196 p.
- Kozlovskiy, S. O., 2021. The army and military officials of China in the Tang dynasty era (618 – 907), *Trends and directions of development of scientific approaches and prospects of integration of Internet technologies into society*. Abstracts of VI International Scientific and Practical Conference, Stockholm, Sweden, p. 176–180.
- Lili Yang, 2017. The public role of higher learning in Imperial China, *Working paper no. 28*, p. 1–20. DOI: <https://doi.org/10.5287/ora-g7x5ky16w>.
- McMullen, D., 2011. The Chinese Examination System in Dynastic China: Did it Select the Brightest and Best? *Sunway Academic Journal*, 8, p. 1–11. [Online]. Доступно: <https://core.ac.uk/download/pdf/148366621.pdf> (Дата звернення 3.10.2025).
- Siu Man Keung, 2004. Official Curriculum in Mathematics in Ancient China: How did Candidates Study for the Examination? How Chinese Learn Mathematics, *World Scientific*, p. 197–208.
- Qian Dai and Hanhui Guan, 2015. *Land Equalization, Social Mobility, and the Rise of Civil Service Exam System*, Working Papers 15020, Economic History Society. [Online]. Доступно: <https://files.ehs.org.uk/wp-content/uploads/2020/11/29060815/260dc3d7-2b7d-4d3e-b0db-0d975742c8b4.pdf> (Дата звернення 05.10.2025).
- Wang, E., 2024. *Quantifying the Rise of Meritocracy: Keju and the Politics of Social Mobility in China's Tang Dynasty* [Online]. Доступно: <https://www.broadstreet.blog/p/quantifying-the-rise-of-meritocracy-keju-and-the-politics-of-social-mobility-in-chinas-tang-dynasty>. (Дата звернення 05.10.2025).
- Willfogel, K. A. & Feng Hsia-sheng, 1949. *History of Chinese Society Liao (907 – 1125)*. American Philosophical Society, Philadelphia – New York: distributed by the Macmillan Company, 752 p.
- Xu, S., Zhen C. and Wang X., 1990. *The Knowledge of Chinese Culture*. vols. 1, 2, Beijing: Beijing Language Press, 226 p.
- 顧學頤校點綴, 1979. 《白居易集》 綉北京中華書局綉, 綺綉卷41綉
《文苑英華》 卷429 《會昌五年正月三日南郊赦文
- 戴均良, 1992. 《中國城市發展史》。黑龍江人民出版社（哈爾濱）484頁
- 賴瑞和, 2006. 論唐代的檢校官制, *漢學研究*第24卷第1期 頁175–208
- 刘海峰, 2013. 唐代的教育与选举制度. 頁97–110 [Online]. Доступно: <https://core.ac.uk/download/pdf/41359652.pdf> (Дата звернення 02.10.2025).
- 《旧唐书》 卷3 《太宗纪下》 [Online]. Доступно: <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=799564&remap=gb> (Дата звернення 07.10.2025).
- 《舊唐書》, 1975. 年校點本首卷卷44芫, 奇北京綉中華書局芫
- 《舊唐書》 卷61, [Online]. Доступно: [at: https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=547393](https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=547393) (Дата звернення 03.10.2025).
- 《舊唐書》 卷63, [Online]. Доступно: [at: https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=356719](https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=356719) (Дата звернення 05.10.2025).
- 许友根 2004. 唐前期进士科状元考辨, *盐城师范学院学报（人文社会科学版）*, 第24卷第3期 年8月
- 馬天麗&高希堯, 1993. 〈試論中國唐代數學專業化教育〉, 《唐都學刊》, 西安文理學院（西安）, 第9卷3期, 頁20–25.
- 《唐会要》 卷69 《别驾》。 [Online]. Доступно: <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=940356&remap=gb> (Дата звернення 05.10.2025).
- 离离原上草，一岁一枯荣。出自唐代白居易的《赋得古原草送别》 [Online]. Доступно: https://www.gushiwen.cn/mingju/juv_dc40ad3a828d.aspx (Дата звернення 05.10.2025).
- 陶嘉, 1992. 唐代科举考试的特色探讨教育科学第一期. 頁53–59.
- 傅璇琮, 2023. 《唐代科舉與文學. 序》, 中华书局 545頁
- 霍存福, 2015. 从考词、考事看唐代官员的考课标准, *法制与社会发展（双月刊）* 年第4期（总第124期）, 頁139–161 [Online]. Доступно: https://flwh.synu.edu.cn/_upload/article/files/30/09/5520b9cd4cbc895f2155753dd148/ac2c3ebc-1cb8-4450-a5fd-f9a1d0cb9e40.pdf (Дата звернення 05.10.2025).
- 《册府元龟》 卷21 《帝王部·徵应》 [Online]. Доступно: <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=446064&remap=gb> (Дата звернення 06.10.2025).
- 余俊傑, 2018. 唐代科舉制度與數學. *中華科技史學會學刊*第23期
- 《册府元龜》 卷165續葉5. [Online]. Доступно: <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=992427> (Дата звернення 07.10.2025).
- 《旧唐书》 卷17上 《文宗纪上》 [Online]. Доступно: <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=95321&remap=gb> (Дата звернення 05.10.2025).
- 唐] 刘肃. 大唐新语 [G] 2000 恒鹤, 点校. 唐五代笔记小说大观. 上海: 上海古籍出版社,
- 《唐才子傳》 卷8 《温庭筠》 [Online]. Доступно: <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=518957> (Дата звернення 01.10.2025).
- 陶嘉, 1992. 唐代科举考试的特色探讨, *教育科学*, 第一期, 頁53–59 [Online]. Доступно: <http://library.ttc dw.com/uploadfiles/201403/1395441163.pdf> (Дата звернення 02.10.2025).
- Козловський, С. О., 2015. Гендерні відносини у традиційній китайській сім'ї чиновника епохи династії Тан (618 – 907 рр.), *IX наукова конференція “Китайська цивілізація: традиції та сучасність”*. 中華文明：傳統與現代”, Київ: Українська асоціація китаєзнавців, Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України. [Online]. Доступно: http://sinologist.com.ua/ukr/ukr_conf_2015.html (Дата звернення 01.10.2025).
- Козловський, С. О., 2018. Чиновницький апарат середньовічного Китаю епохи династії Тан (618 – 907 рр.): формування та кількісний склад, *XXII сходознавчі читання ім. А. Кримського*. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. До 100-річчя Національної академії наук України, Київ: Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, с. 27–29.
- Козловський, С. О., 2021. Система шкіл та державних екзаменів у середньовічному Китаї епохи династії Тан, *Китаєзнавчі дослідження*. (1-2). с. 5–10. [Online]. Доступно: <https://chinese-studies.com.ua/index.php/journal/article/view/161> (Дата звернення 01.10.2025).

Козловський, С. О., 2022. Сюань 選 («відбірні іспити») у системі атестацій чиновницького апарату середньовічного Китаю епохи династії Тан (618–907 рр.). *XXV Сходознавчі читання А. Кримського: Матеріали міжнародної наукової конференції, 10 листопада 2022 р.*, Київ: Львів – Торунь: Liha-Pres, с. 25–28.

Козловський, С.О., 2023. Присвоєння вчених ступенів у Середньовічному Китаї епохи династії Тан (618 – 907), *Китайська цивілізація: традиції та сучасність: матеріали XVII міжнародної наукової конференції, 14 грудня 2023 р.* Liha-Pres, м. Київ–Львів–Торунь. с. 57–62.

Рубель, В. А., 2000. *Історія середньовічного Сходу*. Тематична хрестоматія: Навч. Посібник, Київ, 736 с.

References

[Tang] liu su. Da tang xin yu [G] 2000 heng he, dian xiao. Tang wu dai bi ji xiao shuo da guan. Thang hai: shang hai gu ji chu ban she (in Chinese).

Ce fu yuan gui [Cefu Yuanguai]. juan 165 yin ye 5 URL: <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=992427> (in Chinese).

Ce fu yuan gui, juan 21 Di wang bu • Zheng ying [Emperor's Section: Recruitment] URL: <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=446064&remap=gb> (in Chinese).

Cheng Y., 1998. Main Points of Chinese Culture, Beijing: *Foreign Language Press*, 84 p. (in English).

Dai Jun Liang, 1992. Zhong guo cheng shi fa zhan shi [History of Urban Development in China]. Hei long jiang ren min chu ban she (Ha er bin)? 484 ye (in Chinese).

Elman, B., 2000. A cultural history of civil examinations in late imperial China, Great Barrington, Berkeley: University of California Press, 847 p. (in English).

Elman, B., 2009. Civil Service Examinations (Keju), *Berkshire Encyclopedia of China*, Berkshire Great Barrington, MA, p. 405–410. (in English).

Fangqi Wen, Erik H. Wang, Michael Houtd, 2024. Social mobility in the Tang Dynasty as the Imperial Examination rose and aristocratic family pedigree declined, 618–907 CE, *PNAS*, Vol. 121, No.4. DOI: <https://doi.org/10.1073/pnas.2305564121> (in English).

Fu Xuan Cong, 2023. Tang dai ke ju yu wen xue .xu [Imperial Examinations and Literature in the Tang Dynasty]. Zhong hua shu ju. 545 ye (in Chinese).

Gu xue jie xiao dian sui.1979. Bai ju yi ji [Collected Works of Bai Juyi]. Liu bei jing qi zhong hua shu ju sui. Qi sui juan 41 sui (in Chinese).

He Gan, 2008. Chinese Education Tradition The Imperial Examination System In Feudal China. *Journal of Business Studies (JBS)*, Ilma University, Faculty of Management Science, vol. 4(2), p. 115–133. DOI: <https://doi.org/10.46745/ilma.ibtjbs.2008.42.5> (in English).

Hou Jiaju, 2007. *Chinese Economic History*, Beijing: Xinxing Publishing Company, 164 p. (in English).

Hu Rulei, 1996. *An Introduction to the Social and Economic History of the Sui, Tang and the Five Dynasty*, Chinese Social Science Press, 196 p. (in English).

Huo Cun Fu, 2015. Cong kao ci, Kao shi kan tang dai guan yuan de kao ke biao zhun [The Examination Standards of Tang Dynasty Officials: From the Perspective of Examination on Words and Matters] Fa zhi yu she hui fa zhan (shuang yue kan) nian di 4 qi (zong di 124 qi), ye 139 – 161 URL: https://flwh.synu.edu.cn/_upload/article/files/30/09/5520b9cd4cbc895f2155753dd148/ac2c3ebc-1cb8-4450-a5fd-f9a1d0cb9e40.pdf (in Chinese).

Jiu Tang Shu [[Old Book of Tang] 1975. Nian xiao dian ben mu yuan juan 44 yuan , Ke bei jing qin zhong hua shu ju yuan (in Chinese).

Jiu Tang Shu [Old Book of Tang]. Juan 3, Tai zong ji xia URL: <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=799564&remap=gb> (in Chinese)

Jiu Tang Shu [Old Book of Tang]. Juan 61 URL: <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=547393> (in Chinese).

Jiu Tang Shu [Old Book of Tang]. Juan 63 URL: <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=356719> (in Chinese).

Jiu tang shu [Old Book of Tang], juan 17 shang, wen zong ji shang URL:

<https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=95321&remap=gb>. (in Chinese).

Kozlovskiy, S. O., 2021. Systema shkil ta derzhavnykh ekzameniv u serednovichnomu Kytai epokhy dynastii Tan [The system of schools and state examinations in medieval China during the Tang Dynasty], *Kytaieznavchi doslidzhennia*, (1-2), s. 5–10. URL: <https://chinese-studies.com.ua/index.php/journal/article/view/161> (in Ukrainian).

Kozlovskiy, S. O., 2015. Henderni vidnosyny u tradytsiinii kytaiskii simi chynovnyka epokhy dynastii Tan (618 – 907 rr.) [Gender relations in a traditional Chinese official family during the Tang Dynasty (618–907)]. *IX naukova konferentsiia "Kytaiska tsyvilizatsiia: tradytsii ta suchasnist. 中華文明：傳統與現代"*, Kyiv: Ukrainka asotsiatsiia kytaieznavtsiv, Instytut skhodoznavstva im. A. Krymskoho NAN Ukrainy. available at: http://sinologist.com.ua/ukr/ukr_conf_2015.html (in Ukrainian).

Kozlovskiy, S. O., 2018. Chynovnytskyi aparat serednovichnoho Kytaiu epokhy dynastii Tan (618–907 rr.): formuvannia ta kilkisnyi sklad [The bureaucratic apparatus of medieval China during the Tang dynasty (618–907): formation and quantitative composition], *XXII skhodoznavchi chytannia im. A. Krymskoho. Tezy dopovidei mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Do 100-richchia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A.Iu. Krymskoho NAN Ukrainy, s. 27–29. (in Ukrainian).

Kozlovskiy, S. O., 2021. The army and military officials of China in the Tang dynasty era (618–907), *Trends and directions of development of scientific approaches and prospects of integration of Internet technologies into society*. Abstracts of VI International Scientific and Practical Conference, Stockholm, Sweden, p. 176–180. (in English).

Kozlovskiy, S. O., 2022. Suan 選 («vidbirmi ispyty») u systemi atestatsii chynovnytskoho aparatu serednovichnoho Kytaiu epokhy dynastii Tan (618 – 907 rr.). [Xuan 選 («selection exams») in the certification system of the bureaucratic apparatus of medieval China during the Tang Dynasty (618 – 907)], *XXV Skhodoznavchi chytannia A. Krymskoho: Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, 10 lystopada 2022 r., Kyiv: Lviv – Torun: Liha-Pres, s. 25–28. (in Ukrainian).

Kozlovskiy, S. O., 2023. Prysvoiennia vchenykh stupeniv u Serednovichnomu Kytai epokhy dynastii Tan (618 – 907) [Awarding of academic degrees in Medieval China during the Tang Dynasty (618 – 907)], *Kytaiska tsyvilizatsiia: tradytsii ta suchasnist: materialy XVII mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, 14 hrudnia 2023 r., Liha-Pres, m. Kyiv–Lviv–Torun, s.57–62. (in Ukrainian).

Lai Rui He, 2006. Lun tang dai de jian xiao guan zhi [On the System of Censors in the Tang Dynasty]. Han xue yan jiu di 24 Juan di 1 Qi zhi min guo, p. 175–208 (in Chinese).

- Li li yuan shang cao, Yi sui yi ku rong, Chu zi tang dai bai ju yi de, Fu de gu yuan cao song bie URL: https://www.gushiwen.cn/ mingju/ juv_dc40ad3a828d.aspx (in Chinese).
- Lili Yang, 2017. The public role of higher learning in Imperial China, *Working paper no. 28*, DOI: 10.5287/ora-g7x5ky16w(in English).
- Liu Hai Feng, 2013. Tang dai de jiao yu yu xuan ju zhi, du ye [Education and Electoral System in the Tang Dynasty]. p. 97–110 <https://core.ac.uk/download/pdf/41359652.pdf> (in Chinese).
- Ma Tian li & Gao Xi Yao.1993. Shi lun zhong guo tang dai shu xue zhuan ye hua jiao yu [On the Professionalization of Mathematics Education in Tang Dynasty China]. Tang du xue kan, Xi an wen li xue yuan (xi an), di 9 juan 3 qi, ye 20–25 (in Chinese).
- McMullen D, 2011. The Chinese Examination System in Dynastic China: Did it Select the Brightest and Best?, *Sunway Academic Journal* 8, p.1–11. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/148366621.pdf> (in English).
- Qian Dai and Hanhui Guan, 2015. *Land Equalization, Social Mobility, and the Rise of Civil Service Exam System*, Working Papers 15020, Economic History Society. URL:<https://files.ehs.org.uk/wp-content/uploads/2020/11/29060815/260dc3d7-2b7d-4d3e-b0db-0d975742c8b4.pdf> (in English).
- Rubel, V. A., 2000. *Istoriia serednovichnoho Skhodu* [History of the Medieval East]. Tematychna khrestomatiia: Navch. Posibnyk, Kyiv: Lybid, 736 s. (in Ukrainian).
- Siu Man Keung, 2004. Official Curriculum in Mathematics in Ancient China: How did Candidates Study for the Examination? In: L. Fan, N.-Y. Wong, J. Cai, & S. Li (Eds.), *How Chinese learn mathematics: perspectives from insiders*. Singapore: World Scientific, p. 127–142. (in English).
- Tang cai zi chuan [Biographies of Talented Men of the Tang Dynasty]. juan 8 wen ting yun URL: <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=518957>. (in Chinese).
- Tang Hui Yao, Juan 69, Bie jia [Beijia]. URL: <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=940356&remap=gb> (in Chinese).
- Tao Jia, 1992. Tang dai ke ju kao shi de te se tan tao jiao yu ke xue [A study on the characteristics of the imperial examination in Tangdai, Educational Science]. ye 53–59 (in Chinese).
- Tao Jia. 1992. Tang dai ke ju kao shi de te se tan tao [A Study on the Characteristics of the Imperial Examination in the Tang Dynast]. Jiao yu ke xue , di yi qi , ye 53–59 URL: <http://library.tcdw.com/uploadfiles/201403/1395441163.pdf>. (in Chinese).
- Wang, E.,2024. *Quantifying the Rise of Meritocracy: Keju and the Politics of Social Mobility in China's Tang Dynasty* URL: <https://www.broadstreet.blog/p/quantifying-the-rise-of-meritocracy-keju-and-the-politics-of-social-mobility-in-chinas-tang-dynasty> (in English).
- Wen yuan ying hua. Juan 429. Hui chang wu nian zheng yue san ri nan jiao she wen [The Southern Suburbs Amnesty Decree of the Third Day of the First Month of the Fifth Year of Huichang] (in Chinese).
- Willfogel, K. A. & Feng Hsia-sheng, 1949. *History of Chinese Society Liao (907-1125)*. American Philosophical Society, Philadelphia – New York: Macmillan Company, 752 p. (in English).
- Xu You Yen, 2004. Tang qian qi jin shi ke zhuang yuan kao bian [A Study on the Number One Scholar in the Jinshi Examination in the Early Tang Dynasty]Yan cheng shi Fan xue yuan xue bao (ren wen she hui ke xue ban), di 24 juan di 3 qi nian 8 yue (in Chinese).
- Xu, S., Zhen C. and Wang X. 1990. *The Knowledge of Chinese Culture*, vols. 1, 2, Beijing: Beijing Language Press, 428 p. (in English).
- Yu Jun Jie, 2018. Tang dai ke ju zhi du yu shu xue [The Imperial Examination System and Mathematics in the Tang Dynasty]. Zhong hua ke ji shi xue hui xue kan di 23 qi (in Chinese).

Serhii Kozlovskiy

Ph.D (in History), Associate Professor of the Department of Medieval History and Byzantine Studies, Faculty of History, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

CLERICAL OFFICIALS OF MEDIEVAL CHINA IN THE TANG DYNASTY ERA (618 – 907): PERSONNEL TRAINING, SELECTION SYSTEM, STATE SCHOOLS AND PALACE EXAMS

The article comprehensively examines certain aspects of the functioning of the system of selection, personnel training, the system of state examinations and re-certifications of the civil service apparatus of medieval China during the Tang dynasty (618 – 907). The reasons for the emergence of the state examination system, its features, the system of ranks, and the features of appointment to positions are analyzed. The meritocratic system of state examinations, on the one hand, provided access to state positions to representatives of different social strata, and on the other hand, did not guarantee obtaining these same positions. It is proved that the outdated system of forming the civil service apparatus did not meet the interests of the Tang dynasty, when the territory and population increased, the emperor's power was strengthened, and therefore the centrifugal influences and confrontations of local elites deepened. The features of state examinations, their subject component and features of their conduct are considered. An analysis of official ranks, their functions and powers are carried out. It was found that the highest-ranking officials in the state were, as a rule, persons with the title of jinshi. The system of forming official cadres was complex, since candidates could pass exams and obtain positions through recommendations or bribes. The personnel policy of the rulers of the Tang dynasty created a dual structure of the bureaucracy and its career paths, interest groups, which left a clear imprint on the work of the Chinese bureaucracy. Many works on the history of the Tang dynasty bureaucratic apparatus mention mainly titles, positions, but almost do not describe “positions without responsibilities” and many other aspects. The imperial examination system alleviated acute social conflicts by fairly selecting talents in the localities, it optimized the traditional social structure and worked as a “social elevator” for young people from the provinces. The new system of formation of the bureaucratic

apparatus encouraged people to study diligently and created a positive environment, maintaining a harmonious social order according to the traditional Confucian system of relationships and values in society.

Keywords: *medieval China, Tang era, palace examinations, officials, ranks, re-certification, empire, state, administration.*

Статус статті:

Отримано: 12.09.2025 Прийнято: 15.10.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

«СІМ ВІЛЬНИХ МИСТЕЦТВ»: ЯК НАВЧАЛИСЯ, ЯК ПИСАЛИ І ЯК СТАВАЛИ ОСВІЧЕНИМИ ІНТЕЛЕКТУАЛАМИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ КЛІРІКІВ, ВОЇНІВ ТА ТРУДІВНИКІВ ДО ПОЯВИ УНІВЕРСИТЕТІВ (VII – XII СТ.)

Володимир Фенич¹

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: volodymyr.fenyach@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0003-8511>

Ярослав Алешкевич²

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: yaroslav.aleshkevych@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3042-7307>

*«Віра, що шукає розуміння» /
«Вірю, щоб розуміти»
(«fides quaerens intellectum»)
Ансельм Кентерберійський (1033–1109)
«Чому Бог вочоловічився» (Cur Deus Homo)*

Даною публікацією автори намагаються привернути увагу до джерел європейської освіти та освіченості в ранню добу Середньовіччя (до появи університетів). У статті розкрито такі питання як: 1) утвердження «семи вільних мистецтв» (*septem artes liberales*) у Європі, поділеній на три стани: кліриків (*oratores*), воїнів (*bellatores*) і трудівників (*laboratores*); 2) дитинство та виховання дітей; 3) кодекс честот «доброго християнина» супроти семи його гріхів; 4) Каролінгське відродження та внесок Флакка Алкуїна і Рабана Мавра в розвиток освіти; 5) чому історія / історіографія не стала самостійною *artes liberales*; 6) роль монастирських і кафедральних (єпископських) шкіл; 7) Біблія, її читання та коментування в школах; 8) появу і сутність схоластики; 9) освіта у Візантійській імперії: Магнаурська вища школа та університет Пандідактеріон – перший вищий навчальний заклад у світі; 10) освіта та освіченість на Русі. Найтемніші віки «темного» Середньовіччя підготували ґрунт для перебудови всієї системи ціннісних орієнтацій і колективних уявлень, названих за образним висловом французького медієвіста Жака Ле Гоффа, «поверненням з неба на землю». Ключову роль у цій переорієнтації відіграла школа, освіта та освіченість. В основі ранньосередньовічної освіти лежали римські «сім вільних мистецтв», яких хоч і не завжди й не всюди дотримувалися у всіх школах при монастирях, єпархіальних кафедральних соборах, королівських дворах. Схоластика (рання XI–XII ст.) загострила відношення віри та розуму в пізнанні Бога, світу і людини. Автори приходять до висновку про доцільність знати сучасному поколінню III про витоки європейської освіти та освіченості в ранній період Середньовіччя (до появи університетів) як успішний приклад інтелектуалів «темних віків» для «реформаторів» перманентних «реформ» у сфері освіти нинішнього «світлого віку».

Ключові слова: освіта, освіченість, Європа, Середньовіччя, «сім вільних мистецтв», дитина, виховання, «добрий християнин», «Каролінзьке відродження», монастирські школи, єпископські кафедральні школи, Біблія, схоластика, Магнаурська вища школа та університет Пандідактеріон, освіта та освіченість на Русі.

Вступ.

Постановка проблеми. Не встигли з'явитися різні соціальні мережі та онлайн-спілкування на різних платформах як уже посивіла народна мудрість: *«Поки не було Фейсбука, лише родина знала, який ти дурнуватий»*. У сучасному глобальному світі, наскрізь окутаного павутиною штучного інтелекту (ШІ, англ. *artificial intelligence*, AI), без допомоги якого Людина навіть не ходить до вбиральні, став зримо помітним дефіцит Розумних, що вміють грамотно читати, писати, рахувати, висловлювати свої думки, а про

інтелектуалів і поготів доводиться говорити пошепки, щоб не наврочити їхнє малопомітне існування. Подібно до давньогрецького кініка (грец. κῆνός, лат. *Супісі – циніки*, букв. «пси») Діогена Синопського (бл. 412 – 323 рр. до н. е.) нині можна довго блукати вдень із запаленим ліхтарем нескінченними вулицями мегаполісів в надії зустріти розумну людину (Діоген шукав чесну, порядну людину, яка скінчилася вже в його добу), що вміє логічно мислити, має критичний і самокритичний розум, уміє аналізувати, порівнювати, експериментувати, розрізняти зерно від сміття,

¹ © Фенич В.

² © Алешкевич Я.

іншими словами, використовує всі свої когнітивні можливості та має набір усіх «чеснот доброго мужа» (*virtutes vir bonus*) [Яковенко, 2007, с. 49], тобто тих інтелектуальних компетентностей, які розрізняють розумних від інших приматів. Джим Панг актуалізує тему наступним чином: «Історія освіти часто трактується як історія цивілізації. Освіта відіграє ключову роль у збереженні та передачі знань і цінностей наступним поколінням. Вона пов'язана з культурою особливим типом зв'язку, який історик культури К. Доусон назвав інкультурацією» [Панг, 2025]. Отож освіченість суспільства є синонімом цивілізованості.

Після епохи Античності, на думку Ювала Ной Харарі, відомого сучасного єврейського мислителя, в історії Європи сформувалися три формули здобуття знань [Харарі, Homo Deus, 2018, с. 288–292]:

1) у середньовіччі: **Знання = Священні писання × Логіка**. Пояснення: згідно із середньовічною схоластиком людиною не могла зрозуміти Біблію без логіки. Якщо логічне знання людини дорівнює нулю, то навіть якщо вона прочитає кожну сторінку Біблії, сума її знання все одно буде дорівнювати нулю. І навпаки, якщо знання людини священного писання нульове, то жоден обсяг логіки їй не допоможе. Якби в цій формулі був присутній знак плюс, то це означало б, що хтось із великим обсягом логіки й зовсім без знання священного писання матиме значне знання, що ми могли б цілком припускати, але середньовічні схоласти – ні. Отже, якщо середньовічна людина хотіла знати відповідь на важливе для неї питання, вона читала священні писання і застосовувала свою логіку, щоб порозуміти точний зміст цього тексту;

2) Наукова революція (XVI – XVIII ст.) запропонувала цілковито відмінну формулу здобуття знання: **Знання = Емпіричні дані × Математика**. Пояснення: якщо людина ранньомодерного часу хотіла знайти відповідь на якесь важливе для неї питання, то мусила зібрати відповідні емпіричні дані, а потім використати математичні обчислення, щоб їх проаналізувати. Тепер допитливі (наприклад, науковці) шукають знання, проводячи роки в лабораторіях, обсерваторіях, дослідницьких експедиціях, збираючи дедалі більше емпіричних даних, відточують свої математичні інструменти, аби мати змогу правильно їх інтерпретувати. Властиво ця наукова формула знання допомогла здійснити вражаючий прорив у багатьох науках і дисциплінах, однак вона має один величезний недолік: вона не може працювати з питаннями цінностей і смислів. Моральні судження мали середньовічні вчені, але вони не були науковцями, тоді як науковці не можуть запропонувати моральних суджень. Одним зі способів подолати ці розбіжності / труднощі було намагання продовжувати стару середньовічну формулу поряд із новим науковим методом. Перефразовуючи концепцію Ансельма Кентерберійського (1033 – 1109), сформульовану у творі «Чому Бог вочоловічився» (*Cur Deus Homo*) – «*fides quaerens intellectum*» («віра, що шукає розуміння»), сформулюємо його такою формулою: «віра, що розуміє, і розум, що вірує»;

3) Гуманізм (XV – XXI ст.) запропонував альтернативу середньовічній і ранньомодерній форму-

лам. Коли люди утвердили віру в себе, що зрештою не суперечило богословському розумінню людини створеної за образом і подобою Божою, з'явилася нова формула здобуття морального знання: **Знання = Сприйняття × Чутливість**. Найвищою цінністю і смыслом людини є її життя, свобода і щастя. Якщо ми хочемо дізнатися відповідь на будь-яке моральне запитання, нам слід звернутися до нашого внутрішнього сприйняття і розглянути його з підвищеною чутливістю. Сприйняття – це суб'єктивне явище, що складається з трьох основних інгредієнтів: відчуття, емоції та думки. Чутливість означає дві речі: по-перше, увагу до своїх відчуттів, емоцій і думки, та, по-друге, можливість цих відчуттів, емоцій і думок впливати на мене. Гуманізм розглядає життя як поступовий процес внутрішніх змін, що ведуть від невігластва до просвіти через сприйняття. Найвищою метою гуманістичного життя є повний розвиток нашого знання через різноманітне інтелектуальне, емоційне і фізичне сприйняття. На початку XIX ст. Вільгельм фон Гумбольдт, один із головних архітекторів сучасної освітньої системи, якось сказав, що мета існування людства – «*дистиляція найширшого можливого життєвого сприйняття в мудрості*». Він також писав, що «*в житті є лише одна вершина – розпізнавати почуття всього людського*». На думку Ю. Н. Харарі, «*це цілком може бути гаслом гуманізму*».

Сучасний світ Homo sapiens-а, в якому давно людина порушила закони природного добру, замінивши їх законам раціонального проектування, освіти відводиться роль пасерба, готового витримати будь-які експерименти (перманентні реформи), покликані максималізувати божественні претензії меншості внаслідок мінімізації когнітивних можливостей більшості Розумних Людей [Харарі, 2016, с. 497–520].

Шукаючи відповідь на питання «*чому саме слід вчити сучасну молоду людину*» у вік інформаційних технологій і штучного інтелекту, численні експерти стверджують, що закладам, які покликані надавати освітні послуги, варто перемикнути на викладання «чотирьох К»: 1) *критичного мислення*, 2) *комунікації*, 3) *колективної роботи* й 4) *креативності*. Кажучи ширше, освітні заклади мають зменшити формування технічних умінь і зробити наголос на «*здобутті загальноцильових життєвих навичок*». Найважливішою з усіх навичок (компетентностей) буде «*здатність впоратися зі швидкими змінами, навчитися новому і захищати свою ментальну рівновагу в незнайомій ситуації*». Словом, Ювал Ной Харарі робить з цього спостереження наступний висновок: щоб «*відповідати вимогам світу 2050 р.*» «*потрібно буде не лише винаходити нові ідеї й продукти*», але передусім «*знову і знову винаходити самих себе*» [Харарі, 21 урок, 2018, с. 322]. В даній публікації мова йтиме про історію реалізації першої формули Ю. Н. Харарі: здобуття знань у Середньовіччі за формулою **Знання = Священні писання × Логіка**.

Термін «*Середні віки*» (*medium aevum*) уперше вжили безіменні побожні християни, гадаючи, що вони живуть у проміжку між першим і другим пришестям Христа. У даному нарисі не місце вести дискусію про

термінологію та хронологію Середніх віків. Франческо Петрарка (1304 – 1374) назвав добу, що настала після падіння Римської (Західної) імперії в 476 р. «темними віками» (*saeculum obscurum*), доводячи його до Данте Аліґ'єрі (1265 – 1321) і себе. «Темними віками» Петрарка назвав ті століття передусім через занепад класичної літератури на латині. Через століття його земляк вчений-історик-гуманіст Флавіо Бйондо (1382/1392 – 1463) у творі «Декади історії від занепаду Римської імперії» (*Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades*, 1483) визначив «середні віки» (*medium aevum*) періодом між 476 р. і Відродженням (Renesans) класичної латинської мови та літератури у 1460-х рр. [Словарь, 2003, с. 5; Демчук, 2024, с. 9–15].

Термін «Темні віки», що настали одразу після падіння Риму та останніх римлян, насправді не були такими «темними», як їх описали італійські гуманісти. Проте саме завдяки італійським гуманістам, які «свій час» називали не інакше як «Відродженням» після тисячолітнього сну (в значенні відродження античної спадщини), про Середньовіччя сформувався негативний історіографічний стереотип. Тисячолітня епоха суцільних суперечностей, яким насправді було Середньовіччя, на нашу думку, стала одночасно і прірвою, і містком між Античністю та Ренесансом (Відродженням). Розуміючи, отже, період між кінцем V і кінцем XV ст. як Середні віки, в даній статті йтиметься лише про його першу половину: ранне Середньовіччя.

У даній публікації, на основі праць авторитетних медієвістів, автори спробують скласти колективний портрет-образ стану освіти та освіченості у «найтемніші» століття «темного» Середньовіччя Європи до появи університетів. Хронологічно розглядатимемо період, котрий відбувся між інтелектуалами, які пам'ятали або жили згадками про Рим, *Rex Romana* й останніми римлянами (напр. Ісідор Севільський), та першими університетами, що виникнуть у Болоньї, Парижі й Оксфордї, котрі започаткують нову сторінку в історії європейської освіти та освіченості. Географія описуваних подій у цій статті обмежуватиметься кордонами сучасної Європи, за винятком тих місць, де прийдеться звернутися до арабського світу – ще одного великого спадкоємця античної цивілізації. Для авторів даної статті розуміння терміну «Середні віки» ближче до визначення А. Гуревича: це «поняття не стільки хронологічне, скільки змістовне» [Гуревич, 2007, с. 263].

Продовжуючи знайомство із темою про стан освіти та освіченості в різні періоди історії людства [про добу Античності див.: Фенич, Алешкевич, 2025, с. 43–58], **метою і завданням** даної публікації є ознайомлення зі станом освіти та освіченістю в період раннього Середньовіччя (до появи університетів). Для цього спробуємо відповісти на такі питання як: 1) проходило утвердження «семи вільних мистецтв» (*septem artes liberales*) у Європі, поділеній на три стани: кліриків (*oratores*), воїнів (*bellatores*) і трудівників (*laboratores*); 2) яким було дитинство та виховання середньовічних дітей; 3) що становив собою кодекс чеснот «доброго християнина» і яким чином він виступав супроти семи

його гріхів; 4) місце і роль Каролінзького відродження та внеску Флакка Алкуїна і Рабана Мавра в розвиток ранньосередньовічної освіти; 5) чому історія / історіографія не стали самостійними *artes liberales* у Середньовіччі; 6) якою була роль монастирських і кафедральних (єпископських) шкіл в розвитку освіти та освіченості в середньовічній Європі; 7) визначити місце і роль Біблії, її читання та коментування в середньовічних школах; 8) зрозуміти появу і сутність схоластики; 9) що являло собою освіта у Візантійській імперії: роль Магнаурської вищої школи та університету Пандідактеріон – першого вищого навчального закладу у світі; 10) якою була освіта та освіченість на Русі. Опісля викладу основного матеріалу спробуємо підсумувати, зробити узагальнення та винести уроки-висновки.

Стан дослідження. Чимало питань, пов'язаних із розвитком освіти та освіченості у ранньому європейському Середньовіччі, знайшли своє висвітлення у працях вчених різних національних історіографій за останні сто років. Нашу увагу привернули дослідження Александра Фортунатова – про найвидатнішого діяча Каролінзького відродження Флакка Алкуїна [Фортунатов, 1941, с. 26–46]; Бориса Рамма – про розвиток шкільництва в епоху Каролінзького відродження [Рамм, 1948, с. 135–142; Рамм, 1949, с. 81–116]; Жоржа Дюбі – про мистецтво (в т. ч. «сім вільних наук») та суспільство в Західній Європі у 980–1420 рр. [Дюбі, 1976 / 2003, с. 9–134]; Ольги Добіаш-Рождественської – про духовну культуру Західної Європи у IV–XI ст. [Добіаш-Рождественская, 1987, с. 156–214]; Зінаїди Удальцової – про культуру Візантії у V–XV ст. [Удальцова, 1990, с. 462–470]; Вікторії Уколової – про середньовічну культуру Західної Європи у V–XV ст. [Уколова, 1990, с. 437–461]; Джозефа Лінча – про Каролінзьке відродження, монастирські та кафедральні / єпископські школи та погляди П'єра Абеяра [1994, с. 119–136, 314–326]; Арона Гуревича – про різні категорії середньовічної культури у Європі [Гуревич, 1972 / 1984 / 2007, с. 15–260]; Філіппа Ар'єса – про дитину та сімейне життя при Старому порядку [Ар'єс, 1999, 416 с.], багатогранний словник проти «брехні в алфавітному порядку» Сергея Аверінцева [Аверинцев, 2001]; Жака Ле Гоффа – про інтелектуалів Середньовіччя та народження Європи [Гофф, 2003; 2007, с. 30–154]; Вадима Ададунова – про духовну культуру французького середньовіччя [2002, с. 139–155]; Наталі Яковенко – про «християнізацію історії» в середньовічній Європі [2007, с. 60–76]; Фердинанда Зайбта – про початок середньовіччя Європи [Зайбт, 2009, с. 15–215]; глосарій середньовічної церкви в іменах, термінах і назвах Надії Керецман [2013; 2015]; Ювала Ной Харарі – про різні рефлексії з історії людства [Харарі, 2016; Харарі, 2018]; Ієна Мортімера – про провідних ініціаторів змін у кожному столітті починаючи з XI-го [Мортімер, 2018, с. 13–64]; Нормана Дейвіса – про народження Європи та Medium Середньовіччя [Дейвіс, 2020, с. 230–397], Стефанії Демчук – про те як жилося дітям у Середніх віках [Демчук, 2024, с. 16–55] тощо.

Нові підходи до історіописання, запропоновані західними істориками та філософами в другій половині

XX ст. на свідомому протистоянні до «традиційної парадигми історії» (Томас Кун) або точніше до «історії за Ранке» (Пітер Берк), передбачають сім протилежних методологій дослідження: 1) всеохоплюючий опис тотальної діяльності людини («усе має історію»); 2) аналіз структур, а не лише опис подій; 3) вивчення історії знизу, тобто з точки зору пересічних людей та їхнього досвіду соціальних змін (історія просто-народної культури), а не лише погляд згори, зосереджений на великих вчинках великих людей (Джим Шарп); 4) залучення усіх видів писемних і візуальних джерел, з якими пов'язана будь-яка діяльність людини, а не лише «документів» офіційного походження в «парадигмі Ранке»; 5) замість мислення історика в категоріях традиційної парадигми, сформульованої у 1920-х рр. Робертом Джозефом Коллінгвудом у формі питання «чому Брут убив Цезаря?», нові історики пропонують мислити в категоріях питання «що, на думку Брута, спричинило його рішення вбити Цезаря?»; 6) замість ранкеанської «об'єктивної» історії з бездоганними «фактами» та «неупередженим» описом подій «як це було насправді» (ідеалу «голосу історії»), нові історики визнають, що нам не уникнути розуміння минулого «під певним кутом зору», наш розум не відбиває реальності безпосередньо, ми сприймаємо його крізь мереживо конвенцій, схем і стереотипів, а тому, послуговуючись цитатою із знаменитого листа редактора «Кембриджської сучасної історії» (*Cambridge Modern History*, публікується з 1902 р.) лорда Джона Емеріха Дальберга-Актона (1834 – 1902) адресованої до міжнародної групи авторів праці, що «наше Ватерлоо має рівною мірою задовольнити французів і англійців, німців і голландців» так, щоб читачі не могли здогадатися, де один автор поклав перо, а другий взяв його до рук, нові історики пропонують «різноголосся», тобто «різноманітні й протилежні голоси»; 7) якщо за Леопольдом фон Ранке (1795 – 1886), історія була тереном чистих фахівців, а XIX ст. – століттям історії та істориків, то більшість нових істориків – також фахівці, але вже не «чисті» монополісти на реконструкцію минулого, вони міждисциплінарники, що вивчають минуле разом із соціальними антропологами, економістами, соціологами, психологами, літературними критиками, політологами тощо [Берк, 2013, с. 14–19].

Перефразовуючи слова французького історика минулого століття Люсьєна Февра (1878 – 1956), про те, що кожне покоління істориків реконструює свої Афіни, свій Рим, свій Ренесанс, ми також спробуємо по-своєму реконструювати стан освіти та освіченості в Європі у ранньому Середньовіччі (до появи університетів). Окремі питання анонсованої в даній публікації теми, як бачимо, достатньо добре висвітлені зарубіжними та вітчизняними істориками й культурологами Середньовіччя, особливо Ольгою Добіаш-Рождественською, Жоржем Дюбі, Джозефом Лінчем, Філіппом Ар'єсом, Жаком Ле Гоффом, Ароном Гуревичем, Сергеем Аверінцевим та ін. Проте узагальненого академічного нариса з історії освіти та освіченості в епоху раннього європейського Середньовіччя в сучасній світовій історіографії не має. Автори статті свідомі своїх методологічних

можливостей і обмежень, тому дана публікація є насамперед добре та відповідально компільованим узагальненим нарисом перевіреного фактичного матеріалу від інших авторів з історії освіти та освіченості в середньовічній Європі до появи університетів.

Освіта та все, що і хто з нею було пов'язане, та освіченість суспільства – це частина культури, індикатор цивілізованості народів. Глибокий знавець середньовічної культури, шанований в західному академічному світі російський медієвіст Арон Гуревич у книзі «Категорії середньовічної культури» (перше вид. 1972 р.) зробив дотепне методологічне зауваження: «Книжкова традиція «учених», перш за все осіб духовного знання, і фольклорна, усна традиція «простаків», «*idiotae*», утворювали два полюси середньовічної культури. Між тим грамотність особливим чином структурує інтелект і те, що широкі прошарки населення залишалися *illitterati*, накладало незабутній відбиток на всю культуру. В цій культурі домінували тексти проголошувані, а не читані, що сприймалися на слух, а не видовищно. Середньовічні автори частіше зверталися до слухачів, а не до читачів» [Цит. за вид.: Гуревич, 2007, с. 41]. До подібного висновку вчений приходив і в іншій своїй книзі «Середньовічний світ: Культура мовчазної більшості» (перше вид. 1990 р.): «Поділ суспільства на невігласів *illitterati*, *idiotae* і письменних, освічених людей віддзеркалювало специфічну культурну ситуацію: книжна, писемна культура існувала у вигляді свого роду острівців в морі систем усної комунікації та трансляції культурних цінностей. Зрозуміло, було б недалекоглядно ставити знак рівності між вченою і книжною культурою, оскільки її носії останньої далеко не були вільні від усної традиції, так само як і носії усної традиції стояли цілком незалежно від культури книги, і тим не менше вказана суперечність реальна і суттєва для розуміння культури XIII ст.» [Цит. за вид.: Гуревич, 2007, с. 375]. Отже, про тих учителів, хто «проголошував», і про тих учнів, хто «слухав», та про культуру невігласів і письменних людей-інтелектуалів у ранньому Середньовіччі, пропонуємо ознайомитися нижче.

Виклад основного матеріалу.

Встановлення нової ери літочислення в 632 р.: «остаточна перемога» Середньовіччя над Античністю та християнства над язичництвом. Замість безкінечних дискусій про те, коли, де і як розпочався перехід від Античності до Середньовіччя, достатньо собі пригадати біографію Августина Аврелія (354 – 430 рр.) – єпископа північно-африканського міста Гіппон. Перехід людини та суспільства із поганства у християнство задокументовано на його власному прикладі у творах: «Сповідь» (*Confessiones*), написаної після 387 р., трактаті «Про Місто Боже» (*De Civitate Dei*), написаного після взяття Риму вестготами Алларіха у 410 р., та у передсмертному творі «Розрада в філософії», в якому містяться такі слова: «Найтяжче лихо, це думка, що колись ти мав щастя». Августин Блаженний залишався беззаперечним інтелектуалом, теологом і Отцем Церкви № 1 аж до Томи Аквінського (другої половини XIII ст.) незважаючи на те, що належав до епохи

Античності, а не Середньовіччя [Аверинцев, 2001, с. 15–17; Керецман, 2015, с. 7–9]. Перехід від Античності до Середньовіччя *завершився* в часи «останніх римлян», почесний титул / звання яких дісталось Аніцію Мавлію Северину Боецію (бл. 480 – 524/526 pp.) і Флавію Магну Аврелію Кассіодору (бл. 480/490 – 585/590 pp.) [Пор.: Уколова, 1990, с. 438–439], і, звісно, всіх людей, що жили в їхню добу.

«Остаточним» вододілом між Античністю і Середньовіччям, вважаємо появу нового християнського літочислення, що було започатковано в першій половині VI століття. Святування Христового Воскресіння (Паски) одразу після акту Воскресіння у різні дні весни та Різдва Христового 25 грудня починаючи з IV ст. раз у раз привертало до себе увагу інтелектуалів вираховувати *точну дату* зачаття, народження, смерті та воскресіння Ісуса Христа. Християнське і поганське Середньовіччя продовжують жити за римським, юліанським календарем, але з'являються важливі нововведення. До цього часу людство користувалося різними системами літочислення. *Грецька ера* – таблиця грецьких олімпіад, чотирирічних циклів між Олімпійськими іграми, почавшись за Олімпіади Кореба 1 липня 776 р. до н. е., тягнулася аж до кінця IV ст. н. е. *Вавилонська ера Набосара*, якою користувалися александрійські греки, була відома за середньовічної доби з праць Птолемея: її початок відповідав середі 26 лютого 747 р. до н. е. *Македонська ера Селевкідів*, що почалася зі вступу до Вавилону Селевка Нікатора 311 р. до н. е., широко визнавали в Леванті. Євреї знали її як «еру договорів» і користувалися нею до XV століття. *Римська ера* рахувала роки «від заснування міста» 753 р. до н. е. В Іспанії за початок ери цезарів правив 39 р. до н. е., коли Октавіан завоював Іберію. Цю еру перейняли вестготи, і вона зберігала чинність у Каталонії до 1180 р., у Кастилії до 1382 р., у Португалії до 1415 року. *Мусульманська ера хіджри* почалася з утечі пророка Мохамеда в Медину, і її початок відповідає п'ятниці 16 липня 622 р. н. е.; ця ера й досі чинна в усьому мусульманському світі [Дейвіс, 2020, с. 284].

Для християн, як і для євреїв, першою історичною датою був рік створення світу – *Annus Mundi*. До середини VI ст. християнський і поганський світ колишньої Римської імперії жив за старим, юліанським літочисленням встановленим двома александрійськими компютистами: ця ера умовно рахувалася з 5508 р. від «встановлення світу». Візантійська церква визначила його як 5509 р. до н. е. і він з 44 р. до н. е. аж до нині є основою церковного (юліанського) календаря в багатьох державах православного світу – у Греції, Росії та в Україні (донедавна). Він є основою і для Єрусалимської церкви – першої церкви Хреста. Коптська та Александрійська церкви визначили той рік як 5500 р. до н. е. Єврейські вчені вибрали 3760 р. до н. е. як початок новітнього єврейського календаря. Англійська церква за архієпископа Ашера у 1650 р. вибрала рік свого відліку 4404 р. до н. е. [Дейвіс, 2020, с. 284].

В епоху імператора Юстиніана (527 – 565 pp.) у Християнській церкві вперше виникла потреба почати літочислення з нової дати, яка б знаменувала початок

Християнської ери. Перші розрахунки літочислення від Різдва Христового (або від нашої ери) походять від «скіфського монаха» із Малої Скіфії (нинішньої Добруджі, яка тоді була візантійською провінцією Скіфія), римського абата **Діонісія Малого (бл. 470/475 – бл. 544/550 pp.)**. Після перебування в монастирі поблизу Антіохії Exiguus / Ексігуус (так називають Діонісія Малого латинські джерела) прибув до Константинополя, щоб вивчити грецьку та латинську мови. Відтак, не раніше 497 р., монах прибув до Рима, де знайшов притулок в монастирі св. Анастасія на Палатинському пагорбі. Про Діонісія Малого писав лише його друг Кассіодор у 556 р. у творі «Встановлення божественних писань» (I, 23) [Донини, 1989, с. 63, 315. Пор.: Добиаш-Рождественская, 1987, с. 191]. За дорученням папи Іоанна I (523 – 526) Діонісій Малий у 525 р. склав пасхальні таблиці, а також упорядкував церковно-правові документи до Четвертого Вселенського собору, який відбувся в Халкідоні у 451 р. [Керецман, 2015, с. 81–82]. Діонісій Малий уперше склав папські декреталії в окремий збірник, названий за його іменем «Діонісіана» (*Dionisiana*) [Усков, 2003, Папство, с. 349].

Працюючи над тим, як зафіксувати на всі роки дату святкування Пасхи, встановленої ще на першому Соборі в Нікеї у 325 р., але ще не всіма церквами признаної, особливо на Заході, Діонісій Малий відчув необхідність уточнити (а точніше встановити) дату народження Ісуса на основі тих не багатьох туманних і суперечливих відомостей, які походять з двох із чотирьох канонічних Євангелій. Так у **532 р.** він прийшов до висновку, що відлік років слід оперти на Христове втілення і починати з Благовіщення, коли Діва Марія зачала від Духа Святого. Він визначив ту дату – перший день першого року – як 25 березня, після якої Ісус народився через дев'ять місяців 25 грудня 753 р. від заснування Рима, а отже, 754 р. є першим роком нової християнської ери [Донини, 1989, с. 315; Гофф, 2007, с. 46; Дейвіс, 2020, с. 283]. Всі попередні роки, раховані у зворотному напрямі, слід позначати як *ante Christum* (AC) – до Різдва Христового (до Р. Х.), а усі наступні роки мали бути «роками після втілення», тобто *Anni Domini* (AD) – «роками нашого Господа» – по Різдву Христовому (по Р. Х.). Нульового року не було [Дейвіс, 2020, с. 283].

Конкретніше Ісус, за Діонісієм Малим, народився на тридцять перший рік правління римського імператора Октавіана Августа (правив з 27 р. до Р. Х. – до 14 р. після Р. Х.), оскільки тоді проводили перепис населення, але він припустився прикрої помилки. У Новому Завіті згадано, що Ісус народився за юдейського царя Ірода, а Ірод Великий, як точно відомо з письмових джерел, помер весною 4 року до н. е., а значить задовго до народження Ісуса, який, за підрахунками Діонісія Малого, народився тоді в 4 р. н. е. Проблема полягає в тому, що згідно з євангелістами, Ірод Великий, коли дізнався від єгипетських волхвів, що у місті Давидовому Віфлеємі народився Месія – Цар Юдейський, начебто віддав наказ убити усіх немовлят віком до двох років. Якщо це правда, то народження Ісуса мало відбутися до весни 4 р. до н. е., але тоді не проводився ніякий перепис населення. А по-друге, Ісус точно відомо, що був страчений 14

нісана (3 квітня) 33 р. н. е. за рішенням римського прокуратора Юдеї Понтія Пілата. Тоді, за розрахунками Діонісія Малого, йому мало бути не більше 29 років від народження. А це вже не співпадає із повідомленнями всіх євангелістів та інших писемних джерел, які майже однаково сповіщають, що Ісус розпочав свою публічну проповідницьку діяльність у 27 чи 28 р. н. е., або у свої 27 чи 28 років від народження. Саме ця відмінність і створює найбільше проблем у христології: якщо йти за євангелістами, то Ісус прожив 37 повних років свого земного життя, а якщо триматися розрахунків Діонісія Малого, то лише 29 років; проте ні за одними, ні за іншими розрахунками не впливає, що Ісус був розп'ятий і помер у 33 роки свого життя!

З огляду на великі труднощі, аж ніяк не дивно, що Діонісієве визначення дати народження Ісуса Христа згодом виявилось хибним. Діонісій прирівняв свій перший рік нової, християнської ери до 1 року 195-ї олімпіади, до 754 р. АУС і – хибно – до «консульства К. Цезаря, сина Августа, і Л. Емілія Павла, сина Павла». «Насправді, – зауважує Норман Дейвіс, – нема жодних доказів, що Христос і справді народився 1 р. н. е. Залежно від того, якого Євангелія дотримуватися – від Луки чи від Матвія, – християнська ера почалась або з останнього року владарювання Ірода Великого (4 р. до н. е.), або з року першого римського перепису в Юдеї (6–7 рр. н. е.)» [Дейвіс, 2020, с. 284]. На думку Ж. Ле Гоффа, «...насправді початок християнської ери відповідає приблизно 4 року нашої ери. До того ж Церква довго не могла встановити для всього християнського світу єдину дату початку нового року. Найчастіше в цій якості використовували три дати: 25 грудня (різдвяний стиль), 25 березня (день Вплочення, благовіщенський стиль) і, нарешті, пасхальний стиль – в цьому випадку початок року визначався Паскою, яка випадала на різні дати» [Гофф, 2007, с. 46].

Не дивлячись на таку «дрібничку» в датуванні двох найважливіших дат у житті будь-якої людини, а тим більше в житті родоначальника найбільшої світової релігії – дати народження і дати смерті Ісуса Христа, розрахунки Діонісія Малого, позбавлені якого-небудь елементарного математичного, критичного, логічного підходу, були проігноровані. Тим не менше ідея римського монаха скіфського походження розпочати вести нове літочислення через півтисячоліття після не точно встановленого дня народження Ісуса припала до душі римському імператору Юстиніану та другому поколінню Отців Церкви, до якого належав і сам Діонісій Малий, з політико-богословських, а не з біофізіологічних причин. Нову християнську еру прозвали «вульгарною» (*vulgaris*), що в перекладі означає народна [Донини, 1989, с. 316]. Нововведення літочислення «до і після Христа» = «до і після нашої ери», на думку Амброжда Доніні, «підводить нас до початку нової епохи в історії. Відновлення римського світу було віднині неможливо. В момент краху античних економічних і соціальних структур стало фактом усвідомлення на деформованій релігійній ідеологічній основі початку нової ери» [Донини, 1989, с. 316]. Щоправда, як відомо, вона прийде не одразу і не однаково до всіх народів і країн Європи та світу.

Християнській ері довелося довго змагатися із численними конкурентними системами літочислення. Це і зрозуміло: в архаїчних суспільствах час сприймався циклічно, як «вічне повернення», тобто в системі цінностей античних суспільств найбільш значущим було повернення до минулого (за словами А. Гуревича вони «рухалися вперед з головою, повернутою назад»), то християнство, спираючись на старозавітну концепцію часу, орієнтовану на майбутнє, на очікуваний прихід месії [Гуревич, Время, 2003, с. 96]. В суспільних документах розуміння часу «до і після Христа» = «до і після нашої ери» закріпилося теж не одразу: на землях Італії нове літочислення було прийнято найшвидше, в Англії – вперше у 604 р., на європейському континенті поняття вперше було вжито в королівському дипломі Карломана у 742 р. щодо території Франції [Добиаш-Рожественская, 1987, с. 191], а завдяки церковній реформі Каролінгів поширилося між народами та країнами Західної Європи [Керцман, 2015, с. 82]; в Римі, в офіційних актах понтифіків (римських пап), поняття з'явилося вперше у 968 р. при Йоанні XIII; у Візантії виходили з дати створення світу, яку Константинопольський собор у 681 р. (третій під цим іменем і VI-й Вселенський) фіксував під 5509 р. до н. е.; в німецьких землях – у XI ст.; в Іспанії до XIV ст. продовжували рахувати роки від ери Августа (38 р. до н. е.) [Донини, 1989, с. 316].

Нова ера літочислення символізувала «перемогу» християнства над язичництвом і Середньовіччя над Античністю. Перехід від язичництва до християнства (процес, який тривав тисячу років з IV до XIV ст. включно) супроводжувався істотною перебудовою всієї структури часових уявлень у Європі. Язичницький календар, який відображав природні ритми життя, був призвичасний до потреб християнського літургійного календаря. Церковні свята, які відзначають поворотні моменти річного циклу, брали свої витoki ще з язичницьких часів. Аграрний час був разом із тим і часом літургійним. Рік розмежовувався святами, що знаменували собою події із життя Христа, днями святих. Рік починався в різних країнах не в один і той же час, а найчастіше з Різдва, зі Страсного тижня, з Благовіщення. Відповідно відлік часу вівся за числом тижнів до Різдва і після і т. д. Довгий час богослови та Церква противилися тому аби рахувати новий рік від 1 січня, тому, що це було язичницьке свято; але 1 січня – також і день обрізання Ісуса. Для основної маси населення головним орієнтиром стану часу був дзвін церковних дзвонів. Середньовічні люди впізнавали час здебільшого не візуально, а по звуку. Таким чином, час і його потік контролювався духовенством, Церквою. Тим часом історія в Середні віки залишалася переважно історією феодалних родів і династій, тоді як у свідомості простолуду, як це довів на прикладі сільського поселення Монтайю в піренейській Франції Еммануель Леруа Ладюрі, історія майже зовсім була відсутньою [Гуревич, 2007, с. 94, 95, 97].

У VII ст. на Заході широко розповсюдилася ще одна новація, а саме – використання дзвонів, що потягнуло за собою будівництво дзвіниць. Конкретні години обиралися довільно, часто за бажанням

монахів, але удари дзвону були чутні всюди й в містах, і в селах. Таким чином, основним нововведенням стає звичай відміряти час і гучно повідомляти про поточний час [Гуревич, 2003, с. 86–97; Гофф, 2007, с. 47]. Відповідь на питання, котре на початку V ст. поставив Аврелій Августин – «що є час?», дав у XII ст. Бернард Клервоський: «Немає нічого дорогоціннішого за час». Винайдення в кінці XIII ст. механічних годинників, які встановлювалися на вежах соборів і ратуш у великих містах Європи, символізувало, на думку Жака Ле Гоффа, початок переходу від «часу церкви» до «часу купців», тобто поступову втрату Церквою контролю над часом [Гуревич, 2003, с. 99; Гофф, 2007, с. 47].

Отже, як бачимо, перехід літочислення від «створення світу» чи від «заснування Риму», тобто до нашої ери / до народження Христа, – до нашої ери / після народження Христа, розтягнувся на віки. Проте сам факт його встановлення Діонісієм Малим та прийняття християнською Церквою в першій половині VI ст. став остаточним розділом між старим (античним) і новим (середньовічним) часом. Однак, ще тривалий період історії, аж до реформи юліанського календаря, яку запровадив папа Григорій XII у 1582 р., та появи першої науково-критичної праці авторства видатного пізньоренесансного вченого Жозефа Скалігера (1540–1609) «Про реформу часу» (*De Emendatione Temporum*, 1583), яка стала зародком нової науки хронології й сучасних вимірів історичного часу, жодне існує до тоді літочислення (східне, античне, християнське) не було точним [Дейвіс, 2020, с. 284].

Антична спадщина Середньовіччя. Середньовіччя, на думку відомого французького історика-медієвіста Ж. Ле Гоффа (1924–2014), успадкувало від Античності **чотири спадщини**: 1) *спадщину Греції* – образ героя-воїна, який набуває християнських рис мученика, святого; гуманізм, який модифікується в християнський; культову споруду – храм, що перетворюється в церкву; вино, – яке через посередників римлян стане напоєм аристократії та одним зі Святих Дарів (кров Христа); місто – поліс – далекий предок середньовічного міста; демократію; концепт Європи; 2) *спадщину Риму* – латинська мова – основа культури, а коли в X ст. її потіснить «вульгарна» мова народів, її прямими спадкоємцями стануть мови романської групи: французька, італійська, іспанська і португальська; військово мистецтво – від батька-теоретика Вегетія (бл. 400 р.); архітектура та кам'яні будови – від теоретика Вітрувія; дороги та прилегла до них інфраструктура; відносини протиріч і взаємодоповнень між містом і селом; римське право – перший Болонський університет XII ст., що став цитаделлю європейського правознавства; наукова класифікація і практика викладання *семи вільних мистецтв* двох циклів *трівіум* і *квадривіум*, що походять від теоретика початку V ст. Марціана Капелли; особу і культ імператора – «цезаря» або «кесаря», що стане царем, королем, кайзером; від греків і римлян – термін «тиран» для позначення дурного правителя; 3) *трьохфункціональну індоєвропейську схему правильного християнського суспільства* поділеного на рівноправні один до одного стани

священників (*oratores* – тих, хто молиться), воїнів (*bellatores* – тих, хто воює) і трудівників (*laboratores* – тих, хто працює); 4) *біблейську спадщину* – Біблія – це енциклопедія та фундаментальний підручник історії для середньовічної людини. «Не слід забувати, – пише Ж. Ле Гофф, – що історична пам'ять, яка стала ключовим елементом європейської свідомості, має подвійне джерело: це не тільки труди «батька Історії» Геродота, але і Біблія» [Гофф, 2007, с. 26–29].

Після 382 р. єдиним виразником інтелектуальної культури та освіченості в християнській Європі (і на Близькому Сході) залишалася Церква. Розкидані по десятках осередків кілька сотень письмених ченців та церковних ієрархів уособлювали елітарну культуру раннього Середньовіччя, яка вивисувалася над світськими людьми – носіями примітивної культури. Завдяки знанню латинської мови освічені представники Церкви здійснювали контроль над процесом засвоєння багатой спадщини античної цивілізації. Такі особи відбирали давні трактати для переписування в монастирських і єпископських скрипторіях та бібліотеках, а отже, – генерували й вживляли в колективну свідомість суспільства певні, корисні з погляду церковної доктрини, принципи його існування. Монопольне право духовенства на інтелектуальну культуру тривало до XII–XIII ст. [Ададуров, 2002, с. 139].

Суспільство кліриків (*oratores*), воїнів (*bellatores*) і трудівників (*laboratores*). Молитися, правити, працювати – ось біблійне призначення людства. «*Tu supplex ora, tu protege, tuque labora*» – «*Tu – смиренно молися, ти – борони, а ти – трудися*», – заповідає Христос словами св. апостола Павла (Пор.: 1 послання ап. Павла до Тимофія, 3: 1–13). «*Tu ora, tu rege, tuque labora!*» – «*Tu – молися, ти – керуй, а ти трудися!*». Середньовічне суспільство охоплювало цілий християнський світ як *Societas christiana*. Державу і суспільство розрізняв уже грецький мислитель Арістотель, але його твори в Європі набули популярності лише після XII століття. Тож найбільший вплив тут мав північноафриканський єпископ і Отець Церкви Августин Гіппонський. Августинове суспільство, *civitas*, означало або суспільство Бога, або суспільство диявола; *civitas terrena* – земна держава, на думку Отців Церкви, була сумішшю того і того. В другій половині IX ст. англійський король Альфред Великий, в тексті перекладу на давньоанглійську мову твору Боєція, є вставка, в якій правитель спирається на тих, хто «молиться» (*gebetman*), «воює» (*fyrđman*) і «трудиться» (*workman*). Під останніми розумілися переважно селяни [Зайбт, 2009, с. 129–132].

Про потрібне суспільство в Європі заговорили на початку XI століття. Арон Гуревич звертається до епізоду із тексту «Розмови» англійського церковного письменника Ельфріка початку XI ст., в якому Учитель розпитує представників різних професій про їх заняття. Поряд із монахом, землеробом, ткачем, солеваром, риболовом, мисливцем, ковалем названий і купець (певно, вперше в писемній традиції). Підводячи підсумок розмові, Учитель надає перевагу праці орачу, оскільки він всіх годує [Гуревич, Купцы, 2003, с. 248]. Перед 1030 р. єпископ Адальберон Ланський (947/950/557 – 1030/1031) в абатстві Сен-Віктуар на

півночі Франції в сатиричній поемі «Carmen ad Rotbertum regem Francorum», написаної у формі діалогу-суперечки з абатом Клюні Оділоном, звернувся до короля Франції Роберта II Благочестивого, якому була вона присвячена, з посланням-пересторогою, де були такі слова: «*Віримо в єдність Господнього дому, а все ж він – тридільний. Хтось до молитви стає, хтось – до бою, а хтось до роботи: трійця чинів одностайна, якій невідомі розколи. Перший – служінням підтримує цілість; а два позостали, кожен по-своєму діючи, – кожному втіху приносять*». Іншими словами, це була теорія про триєдиний устрій суспільства, що відповідало триєдиному Богу, котре складалося із трьох розрядів (*ordines*): духовенство (*oratores*) піклується про духовне здоров'я держави; рицарство (*bellatores, pugnatores*) – охороняє його, а трударі, працюючі (*oratores, laboratores*) – годують його. Порушення цієї гармонійної єдності загрожує великим згубними наслідками для всього організму. Близько 1300 р. Гугон Трімберзький написав бестселер. Дорогою через одне село його оточили селяни й запитали: «*Чому ми повинні мучитися, а ти живеш собі, горя не знаєш?*», на що він відповів: «*Ви – потомки Хама. Батько Ной прокляв його і призначив, що він буде слугою. Тож і вам бути слугами!*». Це була відповідь із Біблії – Книги книг. Він їм нагадав про божественне походження різниці між панами та слугами. Насправді ця історія в Книзі Буття (гл. 9) описана трохи інакше: коли Хам знайшов свого п'яного батька Ноя у наметі голим, він розповів про це своїм братам; ті ж прикрили його, щоб зберегти батьківський авторитет. Після цього батько присудив Хамові бути рабом у власних братів. У Гугона є такі слова: «*Попи, рицарство й землероби – Одна родина від природи...*» [Зайбт, 2009, с. 129–142. Пор.: Гофф, Труд, 2003, с. 536].

Трьохфункціональна індоєвропейська схема, виражена в формулі «*oratores, bellatores, laboratores*» – «*священники, воїни, трудівники*», добре описана Жоржом Дюмезілем. Вперше вона була виявлена в реальному житті в Англії у IX ст., а повсюди в Європі перемогла з XI ст. і проіснувала аж до скликання у 1787 р. депутатів від трьох станів напередодні Французької революції [Гофф, 2007, с. 293–296]. Попри те, що трьохфункціональна схема поділу суспільства на три розряди (*ordo*) була більше інтелектуальною конструкцією, ніж відображенням соціальної дійсності, тим не менше, під *ordo* людей, що моляться (*oratores*) документи зазвичай розуміли лише духівництво і чернецтво, під *ordo* людей, які воюють (*bellatores*) – рицарів, міністеріалів і інших воїнів, а під *ordo* людей, що трудяться (*laboratores*, або *aratores* - орачі) – селян, ремісників і купців [Гуревич, 2007, с. 402].

Найгірша ситуація була із розумінням поняття «труд» / «праця». До XI – XIII ст. середньовічний Захід не мав терміну для позначення того, що ми сьогодні називаємо працею. Попри біблійні сюжети про працю (створення Богом світу за шість днів, оброблення Едемського саду, працю трьох синів Лемеха, про нагороду працюючому за труди свої...), греко-римське розуміння праці у формулі «*гідні люди не трудяться*», терміни *labor, laborarium, laboratus, laborator* (зусилля, страждання, труднощі, придбання) отримують

довершену форму у монастирській формулі: «*молися і працюй*» (*ora et labora*). В каролінзьку епоху була визнана праця ремісників у двох рядах понять: *ars, artifex* і *opus, opera, operari*. Тоді щодо ремісників вперше з'являється вираз *artes mechanicae*, що означало зрівняння з «вільними мистецтвами» (*artes liberales*) [Гофф, Труд, 2003, с. 535].

Кожна із соціальних категорій середньовічного суспільства мала різний стосунок до освіти та освіченості. З усіх трьох категорій у ранньому та високому Середньовіччі суцільно неграмотним було лише селянство. В очах вагантів (*clerici vagantes* – бродячих кліриків) XII–XIII ст. селянство знаходиться поза культури й тому не заслуговує того, аби їх вважали людьми. Лише у другій половині Середніх віків частина селянських дітей могла здобути початкову освіту в приходських школах і лише дехто вже був здібним читати [Гуревич, Крестьяне, 2003, с. 239–247]. Відсутні до XI ст. в писемній традиції згадки про купців, за родом свого ремесла вимагала, що вони мусили бути освіченими та забезпечити освіту своїм дітям. Попри те, що з офіційної точки зору Церкви «*ремесло купців не угодно Богу*» (Іоанн Златоуст), їхня професія диктувала необхідність мати й оволодівати новими знаннями, кращою орієнтацією в часі просторі. Вміння читати та писати, рахунок і розрахунок входили в суму вимог, яке вимагало від купця його ремесло. Багато купців намагалися дати освіту своїм дітям для того, аби ті могли вести ефективно справи. В містах Європи у XII – XIII ст. з'являються світські (комунальні) школи, в якій діти містян отримували знання, необхідні для їх практичної діяльності». Починає складатися «арифметична ментальність», розповсюджується професійна грамотність тощо [Гуревич, Купцы, 2003, с. 248–249].

Із усіх трьох кластерів суспільства, однак, лише *oratores* могли виконати роботу *bellatores* і *laboratores*, проте ті – не могли виконати роботу *oratores*: в цьому і полягає велика між ними відмінність. Місія *oratores* в епоху Середньовіччя була абсолютною і саме від цих людей за великим рахунком залежав стан освіти та освіченості в європейському суспільстві.

Дитинство та виховання дітей. На відміну від Античності, коли виховання дітей і юнаків було спрямовано на формування повноцінного громадянина поліса і держави, в Середньовіччі головний акцент робився на підготовці дітей до праці дорослих та вихованні християнських цінностей. Античному ідеалу тілесної сили та краси християнство протиставляло людину, заклопотану спасінням своєї грішної душі. Від Античності Середні віки успадкували деякі елементи шкільного навчання, але разом з тим помітну роль грали ті традиції, які походили із германської давності. У германців, наприклад, поширеним був звичай віддавати дитину на виховання в чужу сім'ю. Ця традиція збереглася: відносини між вихованцем і вихователем нерідко були тіснішими, ніж відносини між сином і батьком. Дитинство в Середні віки не було довгим. Дитина з ранніх років призивчалася до життя дорослих у прямому і переносному значенні: вони були свідками сексуального життя своїх батьків, жорстоких публічних страт, ставали до шлюбу по досягненню 12

років (дівчата) і 14 років (хлопці). Тих, хто дожив до 35–40 років, вважався старим [Гуревич, Дитство, 2003, с. 139–142].

В писемних і візуальних джерелах та історичній літературі усталилися два протилежні погляди на середньовічну дитину та її виховання: надто песимістичний у Філіпа Ар'єса (1914 – 1984), відомого французького історика повсякденності, сім'ї та дитинства, та надто оптимістичний у маловідомої української історикині Стефанії Демчук.

Ф. Ар'єс характеризує середньовічну цивілізацію як «цивілізацію дорослих», в котрій в дитині бачили «маленького дорослого». На думку вченого, для Середньовіччя не характерна педагогіка, яка б враховувала особливості дитячої психології. На думку Ф. Ар'єса, дитина в середньовічному суспільстві росла як дикунчик і не піддавалася ні примусу, ні упокоренню, ні вихованню. Цьому ж сприяла і християнська дидактика: вся література і теологія були адресовані не стільки спеціально дітям, юнакам чи дорослим, скільки всім вірникам. В її основі лежала думка про спасіння душі та подолання гріховних навичок людини. Це впливає із текстів усіх «зерцал» (*specula*), це впливає із твору П'єра Абеляра, що містить повчання його сину Астролябію [Ар'єс, 1999. Пор.: Гуревич, Дитство, 2003, с. 140–141]. Іншого ставлення до дитини та її потреб чекати в суспільстві, де поняття особистості та індивідуальності до інтелектуального відродження XII ст. взагалі відсутнє, а їхня персоналізація упродовж цілого Середньовіччя визначалася виключно Церквою [Гуревич, Личность, 2003, с. 263–264], було годі.

Ф. Ар'єсу заперечує, хоч і не користується його текстами, сучасна київська історикиня С. Демчук. Наприкінці XI ст. на лагінську мову було перекладено трактат арабського лікаря IX ст. Йоганніціуса «Ізагог» («*Isagoge ad Tegni Galieni*»), який у XII ст. використав анонімний автор «*Tractatus de quaternario*», а також його часто цитують майже у всіх трактатах, дотичних до теми людської природи. «Ізагогу» поділяє життя людини на чотири періоди: «*Перший період – юність (adolescentia), яка, на думку декого, має теплу та вологу природу й триває від народження до 25 чи 30 років. На думку тих самих, молодість (iuventus) має гарячу й суху природу та триває до 45 чи 50 років. Старість (senectus) же холодна й суха та тягнеться до 55 чи 60 років. Наступною йде дряхлість (senium), за природою холодна й волога, і триває до кінця життя*» [Цит. за.: Демчук, 2024, с. 19]. Погляд лікарів кореспондувався із чотирма порами року або чотирма стихіями.

По цьому Йоганніціус наводить погляд філософів: подібно до піфагорійців, Птоломея і християн їхнє число періодів життя людини дорівнює семи – числу небесних тіл. А саме: 1) раннє дитинство – триває від народження до чотирьох років і перебуває під впливом Місяця та має холодну й вологу природу; 2) дитинство – охоплює період від 4 до 14 років, наділене покровительством Меркурія та мінливою природою, що коливається між сухою і вологою, гарячою і холодною стихіями; 3) юність (від 14 до 22 років) керується Венерою та є гарячою і менш вологою природою; 4) молодість (від 22 до 41 року) є сухою й

гарячою та перебував під покровительством Сонця; 5) старість (від 41 до 56 років) асоціюється із Марсом, вона вже не така гаряча, але все ще суха; 6) дряхлість (триває від 56 до 68 років) перебуває під впливом Юпітера, ще суха, але вже то гаряча, то холодна; 7) немічність (після 68 років і до смерті) – під покровительством Сатурна, холодна й суха [Демчук, 2024, с. 20–21].

Гільйом із Коншу у трактаті «Філософія світу» (*De Philosophia mundi*, XII ст.) також звернувся до питання про чотири періоди в житті людини, оцінивши їх з погляду інтелектуального розвитку особи. *Дитинство* (*pueritia*) для нього гаряче й вологе. Надмір флегми призводить до появи шкідливих для ясності розуму випарів, і тому цей вік не підходить до навчання. Наступний період *молодість* (*iuventus*) – гарячий, але сухий, тож шкідливі випари виробляються в значно меншій кількості й, відповідно, настає час для навчання. *Зрілість* (у Конша «старість» – *senectus*) суха, але холодна, саме тому пам'ять ще сильна, проте тіло вже починає слабшати. Останній період життя – *дряхлість* (*senium*), холодна й волога, тож і пам'ять слабшає, і людина розумом наче повертається у дитинство [Демчук, 2024, с. 22].

На підставі наведених та проаналізованих текстів (а також ілюстрацій, котрі ми випустили) С. Демчук приходять до наступних висновків: дитинство триває десь до 14 років, приблизно в сім років розум дитини набуває потрібної для навчання гостроти, і найголовніше: «*Ні лікарі, ні філософи чи теологи, чий голоси особливо сильні в середньовічних текстах, не сприймають дітей як маленьких дорослих – радше як особливий період в житті людини, що потребує обайливого ставлення та турботи*» [Демчук, 2024, с. 24].

Середньовічна дитина шкільного віку вживала алкогольні напої: переважна більшість і лікарів, і теологів у своїх трактатах радили дитині пити вино (здебільшого біле) добре розведене з водою [Демчук, 2024, с. 29–30]. Іграшки дітей (з дерева, білої глини, тканини, шкіри) обмежувалися брязкальцями (перевагу мала грецька свинка), ходунками, дерев'яними кониками, ляльками, іграшковими лицарями, а найбільш поширеними іграми були ті, які описані на картині Пітера Брейгеля Старшого «Дитячі ігри» (1560) в його рідних Нідерландах. Це астрагал, або гра в кості, гра в кульки, імітаційні ігри переважно на релігійну тематику тощо [Демчук, 2024, с. 30–39].

Єдиним середовищем, в якому від батьків християнська спадщина вимагала належним чином піклуватися про своїх дітей та займатися їхнім вихованням, були священницькі родини. Як впливає із вчення ап. Павла, одного із двох стовпів, на яких збудована Церква Христова, «*єпископ має бути бездоганний, чоловік однієї дружини, тверезий, розважливий, чесний, гостинний, здатний навчати*» ... «*який добре управляє своїм домом, дітей тримає в послузі, з усякою повагою*»; диякони – «*кожний нехай буде чоловіком однієї дружини, – які добре виховують дітей та порядкують у своїх домах*» (1 Послання апостола Павла до Тимофія, 3: 2, 4; 12). Інші стани суспільства (воїни та трудівники) такої християнської місії не мали, тому виховання і навчання дітей в

середньовічній Європі було обов'язком лише у родинях священників, а отже, переважно тільки від них залежав стан освіти та освіченості в суспільстві.

Слід пам'ятати, що ранньосередньовічні трактати й поради стосуються дітей знаті та містян. Майже загальним явищем було, коли дитина (хлопчик) у 8–12 років або ставали учнями у майстерні своїх батьків, родичів чи інших ремісників, або йшли на службу як пажі (хлопчики) чи фрейліни (дівчатка) при дворі феодала чи навіть монарха. Про життя селянських дітей почнуть писати під кінець Середньовіччя, тому історикам залишається лише припускати й здогадуватися як вони могли жити у перші століття Середніх віків [Демчук, 2024, с. 46–47].

Підсумовуючи цю частину нариса, сказати, що середньовічним дітям жилося небезпечно все одно, що нічого не сказати, адже за різними оцінками кожна третя або четверта дитина помирала у віці до 15 років, правда з іншого боку трохи перебільшеною є теза про «маленьких дорослих». Тож середньовічні діти звісно є «іншими» за дітей інших епох, але одночасно й «такими самими» [Демчук, 2024, с. 53–54].

Розкрита книга і різка в руках учителя або тілесні покарання як стимул до навчання: методика Лібанія. Заірнути за лаштунки шкільної освіти дозволяють твори давньогрецького ритора доби пізньої Римської імперії **Лібанія / Ліванія** (314 – 393/394), випускника філософської школи Діофанта, автора десятків промов, роз'яснень, тисячі листувань, автобіографії. Послідовний язичник Лібаній мав свою школу риторики, яку закінчили найвизначніші Отці Церкви – Василій Великий, Іоанн Золотоустий, Григорій Богослов. У своїй школі Лібаній наслідував класичні зразки античної освіти, за що його прозвали «малим Демосфеном». Для однієї з вправ у красномовстві (так званої прогімнасти) Лібаній обрав вираз, який приписав Ісократу: «*Коріння навчання гірке, але плоди – солодкі*». Якщо юнак не вивчив текст, або вивчив його погано, на нього чекали гнів, образи, удари, погрози, а якщо він його вивчив, то він отримував найвищу нагороду: відсутність усіх покарань без жодної похвали. Пресинг учителя вдома продовжують вимогливі батьки. Лібаній не уявляв успішної людини, яка не «з'їла» гіркого кореня – не навчалась у страху моральних і фізичних покарань, адже тільки в такий спосіб, під тяжким тиском, можна стати добрим фахівцем (у випадку античної школи – оратором) [Демчук, 2024, с. 193–194].

Як впливає із мініатюри «Кодекса Манесса» (848) у класі перед сидячим на узвишші учителем біля його ніг сидять парами по двоє учнів, а навпроти по лівий бік – учитель-клірик із різкою в руці. Перед вчителем на трибуні (катедри) лежить розкрита книжка, а в одній руці – різка (лозина). З цієї картини впливає тільки одне: освіту в середньовічній школі не можливо собі уявити без тілесних покарань, бо саме так уважалося можна було найкраще засвоїти знання [Демчук, 2024, с. 193]. І це правда, проте правдою є й те, що ці уявлення Середньовіччя успадкувало від Античності, а не було їхнім винахідником, як це представили людству ренесансні мислителі. У Лібанія були свої послідовники: Робер Меленський, Джон (Іоанн)

Солсберійський, П'єр-Жан Ольє, Жан Жерсон, але про їхнє вчення йтиметься в наступному нарисі.

Кодекс чеснот «доброго християнина» супроти семи його гріхів. В добу Античності, як відомо, кожний «добрий муж» (*vir bonus*) мусив мати ряд чеснот (*virtutes*), набір яких охоплював наступні моральні характеристики: 1) *fortitudo* (мужність), 2) *pietas* (побожність), 3) *fides* або *fidelitas* (вірність), 4) *dignitas* (гідність, стриманість), 5) *justitia* (справедливість), 6) *clementia* (милосердя), 7) *humanitas* (людяність), 8) *constantia* (стійкість), 9) *gravitas* (поважність, серйозність), 10) *prudentia* (розсудливість, передбачливість), 11) *liberalitas* (щедрість, турботливість про «публічне благо»), 12) *modestia* (поміркваність), 13) *verecundia* (скромність). З перемогою офіційного християнства над поганством (IV – VI ст.) поняття «добрий муж» почали ототожнювати з поняттям «добрий християнин» («*christiana bonus*»). До традиційного набору чеснот додалася найвища християнська чеснота – *humilitas* (смирненя), а її антиподом і одним із найтяжчих гріхів уважалася *superbia* (гординя) [Яковенко, 2007, с. 49].

В християнській теології протягом всього Середньо-віччя розрізняли т. зв. богословські чесноти – віра, надія, любов (*fides, spes, caritas*) і т. зв. паулінська трійня чеснот (походить від 1 Кор. 13, 1) – доброзичливість, справедливість, помірність і сила (*prudentia, iustitia, temperantia, fortitudo*). Головною чеснотою в ієрархії християнських цінностей лежало смирення (*humilitas*). Натомість всі сім головних гріхів включали гординю (*superbia*), жадібність (*avaritia*), гнів (*ira*), розкіш (*luxuria*), заздрість (*invidia*), засмучення (*accidia*) і обжерливість (*gula*) [Лучицкая, 2003, с. 125].

Уявлення про гріхи розвиваються в монастирському середовищі. Вперше всі ці моральні поняття були систематизовані великим християнським богословом, візантійським філософом, греком **Евагрієм Понтіком** (345 – 399 pp.), автора праць про чернече життя «Слово про духовні вправи» та «Зерцало ченців і черниць». Досягненню стану спокою (*apatheia*) монахи заважають злі думки (*logismoi*). Евагрії розробив особливу систематизацію гріхів, яку невдовзі прийняла латиномовна культура: обжерливість (*gula*), розкіш (*luxuria*), смуток (*tristitia*), гнів (*ira*), засмучення (*accidia*), марнославство (*inanis gloria*) і гординя (*superbia*), з яких останній вважався Евагрієм головним і найтяжчим гріхом [Лучицкая, 2003, с. 125–126]. Іншу класифікацію гріхів запропонував у V ст. **Іоанн Кассіан** (бл. 360 – бл. 435 pp.). У своєму творі «Про чернечі настанови» (*De institutis coenobiorum*) розробив т. зв. *Heptadu* – список семи гріхів в наступному порядку: *gula, luxuria, avaritia, tristitia, ira, accedia, vana gloria, superbia* [Лучицкая, 2003, с. 126]. Через 150 років після Кассіана папа римський **Григорій Великий** (540 – 604 pp.) у своїх коментарях на Книгу Іова запропонував наступну схему гріхів: на першому місці – головний гріх гординя (*superbia*), після якого слідує заздрість (*invidia*), гнів (*ira*), засмучення (*accidia*), жадібність (*avaritia*), обжерливість (*gula*) і розкіш (*luxuria*). Досить швидко григоріанська схема виявилася найбільш живучою в Середні віки.

Символічна роль числа сім гріхів протиставлялася семи дарам Святого Духа, семи вікам людини, семи зверненням «Отче наш» тощо [Лучицкая, 2003, с. 126]. Визначний діяч Каролінзького відродження Алкуїн теж написав «Книгу про гріхи і чесноти».

Схема Григорія Великого тривалий час існувала поряд зі схемою Іоанна Кассіана. До початку XII ст. гептада вкоренилася в християнській свідомості. Станом на XII ст. гріх гордині, названий першим у григоріанській гептаді, розглядається в християнській системі цінностей як найбільш тяжкий гріх. Гординю стали розглядати як бунт проти Бога і прирівнювати до ересі [Лучицкая, 2003, с. 126]. Видатні представники інтелектуального відродження XII ст. також звертали увагу на гріхи й чесноти у вихованні християн: так, Бернар Клервський написав книгу «Про ступені гордині і смирення», Гуго Сен-Вікторський «Про плоди духа і плоті», Аллан Лілльський «Антиклавдіан». [Лучицкая, 2003, с. 127].

З XII ст. (і до XIV ст.) червоною лінією у творах, присвячених аналізу гріхів і чеснот у вихованні християн, є пояснення головних дуальних протилежностей: гріха гордині (*superbia*) і чесноти смирення (*humilitas*). В «Книзі про плоди плоті і духа» письменника XII ст. Конрада із Хірсау гординя (*superbia*) висвітлюється як корінь дурного дерева, звідки ростуть інші гріхи, натомість коренем доброго дерева є смирення (*humilitas*). Це дерево він називає «новою людиною», «новий Адам», «град Єрусалим», котре протистоїть дереву гріха – «старій людині», «старому Адаму», «граду Вавилону» [Лучицкая, 2003, с. 127].

IV Латеранський собор у 1215 р. зобов'язав усіх прихожан сповідатися щороку у свого пароха та узаконив список семи гріхів за схемою Григорія Великого. Саме ця схема гріхів потрапила і до 4-ї книги «Сентенцій» Петра Ломбардського, що служила основним підручником з релігійної освіти у XIII ст. [Лучицкая, 2003, с. 126; Горюнов, 2003, с. 375–376], за яким вчилися на всіх богословських факультетах університетів. Вище наведеним чеснотам учили й виховували в монастирських і кафедральних школах, пізніше в університетах і академіях, і так аж до божевільного XX століття.

Монастирі, інтелектуали, школи та науки трівія і квадрівія в ранньому Середньовіччі. Беззаперечними центрами освіти та освіченості в ранньому Середньовіччі були монастирі (від гр. *monasterion* – «житло відлюдників»). «Монах (від гр. *monachos* – «відлюдник») – який за словами Іоана Кассіана (пом. 435 р.), – всіма шляхами повинен тікати від єпископа і жінки» (=від церковної влади і від гріха спокуси), живе в монастирі – «школі служіння Господу», беззаперечно підпорядковується учителю-абату як «вікарію Христа» [Дет.: Усков, Монастырь, 2003, с. 313–320; Усков, Монашество, 2003, с. 320–331]. Активізація потягу до аскетичного способу життя (самозречення включало плотську стриманість, постування і утримання від світських розваг) припала на появу «нормативного християнства», що з'явилося в результаті тісного союзу між Римською імперією і Католицькою церквою, яка після 380 р. стала державною церквою імперії [Лінч, 1994, с. 27–38]. Ченці спочатку

працювали задля порятунку своїх кривих родичів, відтак – порятунку своїх духовних братів, і нарешті, задля порятунку своїх благодійників, поступово розширюючи, таким чином, географію та вплив своєї діяльності [Дюбі, 2003, с. 63. Пор.: Усков, 2003, Монашество, с. 320–331]. Фундамент монастирської ученості було закладено в Італії в VI ст. Кассіодором, засновником Віварія, і папою Григорієм Великим, автором *Moralita in Iob* – головного середньовічного зводу чернечої спіритуальності. В її основі лежало читання (лат. *lectio divina*) і осмислення Біблії [Усков, Монашество, 2003, с. 321].

В околицях Риму на початку VI ст. було складено «Правило учителя» (*Regula Magistri*), котре лягло в основу *Regula Benedicti* – статуту, написаного св. Бенедиктом Нурсійським для заснованого ним бл. 530 р. монастиря Монте-Кассіно поблизу Неаполя [Усков, Монашество, 2003, с. 321]. А загалом **Бенедикт Нурсійський** (480/490 – 543/547 рр.), за яким Католицька церква закріпила епітет «батька монахів» (*pater monachorum*), заснував у Нижніх Абрुцях (Італії) три гуртожитки (монастирі) – в Монте-Кассіно, Суб'яко й Еффіді (нині Альфідена), мав трьох учеників – Мавра, Плацідія і сестру героя Схоластики та начебто написав Устав (*Regula s. Benedicti*), в що мало вірять його критичні дослідники. У 787 р. монтекассінський абат Теодемер вислав імператору Карлу Великому копію з (правдоподібно) оригінального статуту Бенедикта [Добиаш-Рождественская, 1987, с. 163–165]. Фізична праця та молитовні вправи суворо розписувалися по годинах. Головними статтями в Уставі є моральні вимоги й духовні вправи: «12 сходинок послуху» («беззаперечного послуху старшим») і «72 методи заохочення» добрих справ («інструменти духовного ремесла»). Ієрархія монастирського життя прописана таким чином, що всі були підпорядковані абату, владиці (*dominus*), «наміснику Христа» [Добиаш-Рождественская, 1987, с. 165–170]. «Загальне Навчання» монахів-бенедиктинців від 789 р. визначило предмет навчального плану для кафедральних і монастирських шкіл: «Слід відкривати школи, де дітей навчатимуть читати. В кожному монастирі та єпископському домі мають навчати псалмів, нотного запису, співу, лічби та граматики» [Цит. за вид.: Лінч, 1994, с. 129]. Цих знань, вважалося, було достатньо, щоб читати релігійні тексти та правильно відправляти літургію.

Обітниця бенедиктинців *opus manuum* («праця рук») мислиться як інтелектуальна праця в бібліотеці та скрипторії. Його значення влучно відображає відомий афоризм каноніка Жоффрау із Сен-Барб-ан-Ож (бл. 1170 р.): «Монастир без книгосховища – немов замок без арсеналу» (*Clauctrum sine armario quasi castrum sine armamentario*). Як випливає із плану Санкт-Галленського монастиря скрипторії і бібліотека прилягають до вівтарної частини храму, і, таким чином, займають одне із найважливіших в сакральному відношенні місць монастирського комплексу, знаходячись близько до приміщення абата, гостей, паломників, жебраків і монастирської школи [Усков, Монастырь, 2003, с. 315].

Розподіл «семи вільних мистецтв» на трівій і квадрівій (саме в такому порядку і складі, а не навпаки)

було ще раз зафіксовано в джерелах та на практиці після «останніх римлян». **Ісідор Севільський** (бл. 570/600 – 636 рр.), єпископ Севільї, у 20 розділах (поділ зробив єпископ Бравлій Саррагоський) написав першу енциклопедію Середньовіччя під назвою «Етимології», тобто «*вивести значення слова із його кореня*». Він торкається необхідності вчення семи вільних мистецтв, а ще медицини, права, історії, теології, зоології, космології, психології, архітектури та агрономії. Перші три із 20 книг «Етимологій» стосуються опису «семи вільних мистецтв» [Добиаш-Рожественская, 1987, с. 184–186; Лінч, 1994, с. 121–122; Тимофеев, 2003, с. 463]. В уявленнях Ісидора Севільського, земля зі всіх боків омивається Океаном, а сам земний диск поділений Т-образно Середземним морем на три частини: Азію («Країна Сима»), Європу («Країна Яфета») і Африку («Країна Хама») [Гуревич, 2007, с. 74].

Першим енциклопедистом на заальпійському Заході вважається англійський вчений-богослов **Беда Превелебний** (Beda Venerabilis) (672 – 735), автор трактатів «Про день і ніч», «Про тиждень» (сім днів світотворення = семи вікам світової історії), «Про розрахунок часу», «Хроніка про шість віків світу» та «Історія англів», доведеної до битви при Пуатьє [Добиаш-Рожественская, 1987, с. 191–193]. У своєму трактаті «Про хронологію» (*De Temporibus*) він цілком визнав дійсність християнського літочислення, застосувавши його на початку VIII ст. у своїй «Історії англійської церкви і народу» (History of the English Church and People) [Дейвіс, 2020, с. 284].

Починаючи з VII ст. в Західній Європі навчальна програма, в основі якої лежать «сім вільних мистецтв», стає обов'язковою і традиційною для середньовічної освіти та освіченості, а згадки про Ісидора, Кассіодора, Боєція та Августина, як на авторитетних дидактів в області шкільних наук, стали обов'язковими в академічному світі. Однак до XII ст. навчання цих предметів не було ані систематичним, ані послідовним, ані загальним. Здебільшого вивчалися граматики і риторика, тоді як такі науки як діалектика і математика були слабо розвинуті в школах. Діалектика виходить на перший план тільки з розвитком схоластики у XII столітті. Серед античних авторів християнські вчителі та їхні учні найчастіше читали Овідія, Теренція, Горация, Стація, Лукана, Персія, Ювенала, Пруденція і Седулія [Тимофеев, 2003, с. 464].

Нашестя норманів примусило вчених і святих з острова Ірландія (*Insula doctorum et sanctorum Hibernia*) прийти на європейський материк ширити свою книжкову майстерність. Між ним був **св. Колумбан** (бл. 540 – 615 р.) з обителі Бангора, який у 591 р. з «дванадцятьма товаришами» (подібно до Ісуса з 12 учнями, між якими відомі імена Галла і Сігіберта) залишив монастир, щоб «сіяти світло» в Європі: «*Хто шукає знання, хай купить його у нас*». Дев'юмо гібернських / ірландських мандрівників було: «*Спочатку батьківщину слід вчити за прикладом Господа, а потім – покинути за прикладом апостола*». Подібно до знаменитого Віварія Кассіодора на Півдні Італії св. Колумбан із Бангора заснував ряд обителів і скрипторіїв з переписування книг на північному сході Франції (Луксей), потім у 612 р. перейшов Альпи й у

Північній Італії (з 570 р. державі лангобардів) заснував обитель, бібліотеку і скрипторій (на руїнах старої церкви Ебовія). Тут на той час уже діяла майстерня Боббіо. Сюди переніс всю свою бібліотеку ще один ірландець, на ім'я Дунгал. Ірландці, таким чином, спричинилися до заснування всіх відомих майстерень письма у Європі [Добиаш-Рожественская, 1987, с. 188–190. Пор.: Усков, Монашество, 2003, с. 322–323; Керецман, 2015, с. 157].

Чому історія / історіографія не стала самостійною *artes liberales* у Середньовіччі. Історіографія, попри свою славну ходу від Геродота до Лукіана в античну добу, не стала самостійним мистецтвом (наукою) в Середньовіччі. «*Історія є оповідь про події, за допомогою якої, відомо те, що було в минулому... Адже історії суть істинні речі, які були*», – писав автор першої середньовічної енциклопедії Ісідор Севільський (пом. 636 р.). Аналогічно розуміли історіографію і всі інші автори, проте для неї так і не знайшлося місця серед «вільних мистецтв» (*artes liberales*) – стійкого просвітительського канону Середньовіччя (і раннього Нового часу). Сама по собі історіографія «тривіальна», тобто пов'язана з тривієм, першою тріадою наук / мистецтв, з якої починалася освіта в античному Римі. З граматики історіографія позичає ідею вибору гідного пам'яті, із риторики – вимогу достовірності повідомлення тощо. Історіографію також співвідносять з квадрівієм, науками про розрахунки, і, зокрема, з астрономією. «*Позбавлена власних наукових правил, співвідносних з науковими правилами *artes, методологічно історіографія ґрунтується на *artes liberales**», – зауважує І. Дубровський [Дубровский, 2003, с. 200].*

Ніколи в історії людства стільки уваги не приділяли питанням хронології, як у часи Середньовіччя, тому основним жанром історичного оповідання (писемним джерелом) в цю епоху є аннали, хроніки, хронотопи, хронографії [Гуревич, 2007, с. 98]. Історичні твори, на підставі яких маємо інформацію про життя середньовічних людей, в т. ч. які-не які відомості про їхню освіту та освіченість, позначені сильним впливом християнства. Ранньосередньовічні історії або хроніки Евсевія Кесарійського, св. Аврелія Августина Блаженного, Йордана, Прокопія Кесарійського, Ісидора Севільського, Йоана Малали, Григорія Турського, «Фредегари» (хроніки трьох безіменних авторів), Беди Превелебного, Павла Диякона, Ейнарда, Георгія Амартоли, Гінкмара, Регінона Прюмського, Льва Диякона, Адама Бременського, Ламберта Герсфельдського, Бруно Магдебурзького, Йоахім Флорський тощо, мали ряд характерних ознак: 1) універсальність, бо творінням Господа є цілий світ; 2) провиденційність, бо перебіг подій визначало Боже Провидіння; 3) лінеарність і апокаліптичність, бо історія мала початок в Акті Творіння й очікуваний кінець в Акті Судного дня; 4) періодизованість, бо всі історії є поділені на два відлами – священну або біблійну (*historia sacra*) та світську або профанну (*historia profana*) [Колінгвуд, 1996, с. 102–110; Яковенко, 2007, с. 60–71].

Середньовічна теорія історіографії опинилася у сфері ведення граматики, риторики, астрономії, де ніхто не поспішав визнати за нею автономний статус

самостійної «вільної науки» / «мистецтва» (*artes liberales*). Примітно повна відсутність теоретичних (методологічних) напрацювань по історіографії за цілі століття, які розділяли твори Лукіана із Самосати (бл. 164 р.) і Лапо ді Кастільонкйо (1437 р.). Гуго Сен-Вікторський (1097–1147), який називав історіографію «*приважем до artes liberales*», писав: «*Потрібно разом прийняти до уваги місце і час, де і коли відбулися події*». Фрагментарні почуття часу, простору, хронології, картографії поступалися юдео-християнській ідеї природного часу, яку успадкувала середньовічна історіографія. Всяка історія розумілася як частина всесвітньої історії, яка мала свій початок в акті божественного творіння світу, і свій кінець в акті другого пришестя. Тому Оттон Фрайзингський (бл. 1114/1115–1158), виклав у семи книгах своєї «Хроніки» всесвітню історію від Адама до подій свого часу, а у восьмій оповідає про світ майбутнього. Ісідор Севільський, Беда Привелебний та інші історіографи сприйняли вчення Августина Блаженного про шість станів світобудови: 1) від Адама до потопу, 2) від потопу до народження Авраама, 3) від народження Авраама до воцаріння Давида, 4) від воцаріння Давида до вавилонського полонення, 5) від вавилонського полонення до страстей Христових, 6) останні часи, кінець яких настане з другим пришестям. В інтерпретації Ієроніма (бл. 347 – бл. 420 рр.), на основі старозавітного передання (Дан. 2, 36–45), сформульовано уявлення про «чотири царства» (або ж імперії) – вавилонське, перське, македонське і римське (=германське), котре, правда, не кореспондувалося з часом «поточної» історії. Відлік часу від Різдва Христового вперше вводиться у світову історіографію Бедо Привелебним (679 – 735) у **731 р.**, але отримує поширення лише в XI ст. [Дубровский, 2003, с. 200–202].

Середньовіччя мало і свого «Геродота варварства»: ним був історик і агіограф **Григорій Турський** (538/539 – 594). Григорій Флорентій народився бл. 538 – 540 рр., отримав кращу на той час освіту, хоч називав себе «невігласом і неуком» (*homo illiteratus et idiota*), тоді як його кореспондент Фортунат називає «квіткою в науці» (*florens in studiis*). У 573 р. Григорій стає єпископом м. Тур, де очолив «кафедру св. Мартина». Свою «Історію франків» Григорій Турський написав у 584 – 591 рр. в ролі учасника та очевидця подій, довівши до 591 р., а остаточно закінчив незадовго до смерті у 594 році. За визначенням історика Габрієля Моно, Григорію Турському було присвоєно звання «батька французької історії» [Добиаш-Рождественская, 1987, с. 179–182]. В «Історії франків» уперше знайшла відображення т. зв. «народна латина», а також вживання нових соціальних категорій таких як герцог (*dux*) і граф (*comes*) [Яковенко, Миронова, 2002, с. 219–223].

Середньовічні історики за своїм фахом або покликанням були переважно або єпископами, або монахами, а свої твори визначали поняттями *historia*, *chronica*, *chronicon*, *chronographia*, *Annales*, *gesta*, *res gestae*, *vita*, *fundatio*, *genealogia*, *catalogus*, *narratio* тощо. Призначені для читання вголос, майже всі середньовічні історичні твори римовані або ритмізовані. Наскільки популярними були

середньовічні історичні твори свідчать дані про збережені рукописи. Так, високовчені твори Тітмара Мерзебургського, Саксона Грамматика та Ордеріка Віталія дійшли лише в трьох рукописах, «Діяння саксів» Відукінда Корвейського і «Аннали» Ламберта Герсфельдського – в чотирьох, «Церковна історія» Іоанна Солсберійського, «Історія Людовіка Святого» Жана де Жуанвіля – відомі в одному списку. Середньовічними бестселерами по праву вважаються латиномовна «Історія діянь в заморських землях» Гільома Тірського – дійшла до нас в дев'яти списках, її французький переклад – у 52 рукописах, а ще вона збереглася у 12 інших адаптаціях; «Історія бритів» Гальфріда Монмутського – збереглася у 200 рукописах, а «Історія проти язичників» Павла Орозія – у 250-ти! Деякі історичні твори збереглися у великій кількості копій, але мали локальну обмеженість. Так, «Діяння англійських королів» Вільяма Мальмсберійського збереглися в 35 списках, не вийшовши за межі Англії, а успішна «Хроніка» Оттона Фрайзингського – збереглася у 38 списках лише на території Баварії та Австрії. Найбільшим успіхом, на думку І. Дубровського, користувалися ті твори, які були найкоротшими за обсягом: «*Стислість була якщо не сестрою таланту, то матір'ю успіху*». Правда академічний рівень тих трудів був дуже низьким. «*Чернечі аннали голі, грубі, хаотичні, брехливі... Освічена людина читає їх з огидою і розуміє насилу*», – писав ренесансний автор Полідор Вергілій (1470 – 1555) [Цит. за: Дубровский, 2003, с. 206].

Загалом, окрім історичних книг Біблії, більш або менш систематично і повсюдно копіювалися і читалися загалом близько півтори десятків творів (по популярності): «Юдейські війни» і «Юдейські старожитності» Йосифа Флавія, «Церковна історія» і «Хроніка» Євсевія Кесарійського в перекладах Руфіна та Ієроніма, «Історія проти язичників» Павла Орозія, «Трьохприватна історія» Кассіодора, «Хроніка» Ісідора Севільського, «Церковна історія» Беди Превелебного, а також римські та грецькі автори Лукан, Саллюстій, Цезар, Светоній, Тіт Лівій, Євтропій і Флор. Всі ці твори не молодше VIII століття. У пізньому Середньовіччі цей список бестселерів поповнився ще п'ятьма творами XII – XIII ст.: «Історія бритів» про короля Артура Гальфріда Монмутського, «Історія Карла Великого» начебто Турпіна, «Схоластична історія» (коментарій на історичні книги Св. Писання) Петра Коместора, «Історичне зеркало» (енциклопедія всіх знань) Вінченца із Бове, «Хроніка пап і імператорів» (елементарний навчальний посібник для юристів) Мартіна Польського. До XI – XII ст. середньовічна історіографія залишалася майже виключно історією королівської й імператорської влади, а відтоді все частіше з'являються історії окремих єпископств, монастирів, міст, територій, династій, шляхетних родів [Цит. за: Дубровский, 2003, с. 206–207].

Однак, ні в школах, ні пізніше в університетах історія не стала повноцінним навчальним предметом викладання чи науки. Читаючи давніх істориків Тіта Лівія, Лукана, Саллюстія, Светонія, Валерія Максима... учні осягали граматику, переймали стиль та життєву мудрість. Тим часом нікому не приходило

в голову зрівняти історію з новими дійсними науками – теологією і правом, зоставивши їй роль допоміжної дисципліни. Про істориків та історіографів говорили зневажливо: «Поети і історіографи вважалися ганебними людьми, і якщо хтось старанно займався працями давніх, був на поганому рахунку і поспіхувивськом для всіх», – писав Іоанн Солсберійський (1115/1120 – 1180) [Цит. за: Дубровський, 2003, с. 205]. І так думала більшість європейських середньовічних інтелектуалів.

Часто додатком до історіографічних текстів служили *карти / мапи*. Уявлення про світ в кожному історичну епоху є одним з об'єктивних показників рівня освіченості суспільства. Середні віки не знали топографічного знімка: карти мислилися дзеркалом світу і покликані відтворити його узагальнений вигляд. Тому найчастіше зображення в середньовічній картографії – це *Mapra mundi*, як її називали по-латині з IX століття. Попри те, що Птоломей (бл. 150 р. н. е.) залишався цілком невідомим в Західній Європі включно до XV ст., водночас **Амбросій Феодосій Макробій** (370 – бл. 430 рр.), родом з африканського племені «довгожителів», на початку V ст. у своєму коментарі до Ціцеронового «Сну Сціпіона» із трактату «Про державу» познайомив Захід з образом світу, створеним стоїком і коментатором Гомера Кратетом із Малли, який жив у Пергамі в середині II ст. до н. е. Він описував земний суходіл у вигляді чотирьох материків, розділених двома океанами, з яких материковою людиною включав Азію, Європу та Африку. Аналогічні до Макробія (=Кратета) мав уявлення про світ його сучасник Марціан Капелла. Упродовж всього середньовіччя праці Макробія і Капелли широко використовувалися як шкільні підручники та повсюдно цитувалися [Брінкен, 2003, с. 212].

Отож християнська карта світу уявляє Земну кулю у вигляді круга, розділеного посередині на три нерівні частини, які розколюють земну поверхню лініями вод Т-образної форми. Вертикальну лінію «Т» утворює Середземне море, яке розділяє Європу та Африку, горизонтальну – ріка Дон, межа між Європою та Азією, і ріка Ніл – між Азією й Африкою; світовий океан охоплює суходіл буквою «О». Це були карти «ТО-типу». Ісідор Севільський (пом. 636 р.) в 13-й книзі «Етимологій», енциклопедії античних знань, осмислених з точки зору християнства, і трактаті «Про природу речей» пише і робить карти й про *mundus* (світ космосу) і про *terra* (світ-ойкумена). На останній, поряд з Азією, Європою та Африкою, нанесена і четверта (безіменна) частина світу за екватором. В ранньому Середньовіччі були створені прямокутна карта *Cottoniana* (Англія) і карта карт світу *Liber Floribus* (1112–1121) каноніка Ламберта із Сент-Омера [Брінкен, 2003, с. 213–214].

Каролінзьке відродження VIII – IX ст.: місток між Античністю і Середньовіччям. Навала кочівних варварів та Велике переселення народів на щастя не розірвали континуїтету між класичними риторськими школами Античності та їхніми пізнішими середньовічними аналогами. Тим містком став Карл Великий та його імперія. Франкська імперія Каролінгів (751 – 850 рр.) отримала після Другої світової війни (1948) назву «Перша Європа», а у 799 р. невідомий

поет із Падеборна назвав його «батьком Європи» (*Pater Europae*) [Лінч, 1994, с. 95–97; Гофф, 2007, с. 53–68; Зайб, 2009, с. 22–29; Дейвіс, 2020, с. 300–306]. Містком між Античністю і Середньовіччям у Європі якоюсь мірою стало Каролінзьке відродження [Лінч, с. 119–136; Гофф, 2007, с. 63–67; Зайб, 2009, с. 32–36], центри якого були зосереджені в столицях Франкської імперії Аахені та Тіонвіллі. У 737 – 754 рр. архієпископ Фульди Боціфаций (у миру Вінфрід, бл. 675 – 754) на прохання майордомів Пипіна Короткого і Карломана та підтримки римських пап розпочав реформу Церкви. Після укладення папсько-франкського союзу 751 – 754 рр. імперія франків стає християнською у повному розумінні слова. Вся каролінзька спільнота вірників поділяється на три стани (*ordo* – стан, розряд, прошарок): 1) біле духовенство – єпископи, священники, диякони; 2) чорне духовенство – монахи, каноніки та черниці; 3) миряни. З 774 р. їхнє життя регулювалося збірником канонів *Dionysio-Hadriana* – названого за іменем монаха Діонісія Малого, який уклав його бл. 500 р., та папи Адріана I (772 – 795), який надав йому сучасного вигляду і надіслав королю Карлу. Оскільки *Dionysio-Hadriana* було укладено ще в останні десятиліття існування Римської імперії, а його канони орієнтовані на освічене міське суспільство, чим не була Франкська держава, то Карл у 787/789 р. оприлюднив капітулярій «Про заняття науками» («Загальні Напучення»), які доповнювали та водночас засвідчували яким було становище у бл. 250 єпископствах (станом на 800 р.). Чорне духовенство жило за Статутом св. Бенедикта у понад 650 монастирях (станом на 800 р., крім Італії, де їх налічувалося ще кілька сотень), а остаточною реформу провів радник імператора Людовіка Благочестивого (814–840) вестготський абат Вітіца Бенедикт (751–821). Церковна реформа мирян, найчисельнішої групи вірників Франкської держави, зводилася до того, аби чоловіки, жінки та діти вивчили напам'ять латиною і своєю рідною мовою «Отче наш» та апостольське *Credo* (Вірую). Труднощі були із вивченням 212 слів чужою латинською мовою [Лінч, 1994, с. 97–100, 104–119]. Коронація Карла Великого (768–814) короною римського імператора на Різдво Христове 25 грудня 800 р. [Дет. про нього див.: Зайб, 2009, с. 17–41; Керецман, 2015, с. 133–136] зробило поступ Франкської імперії (відтепер Західної Римської імперії), а відтак й цілої Західної (пізніше Центральної) Європи невідворотно християнським цивілізаційним вибором.

Метою Каролінзького відродження насамперед було підвищення освіченого рівня духовенства Франкської імперії. Основні його положення викладені в посланні короля франків Карла Великого «Про насадження вченості» (*De litteris colendis*), написаних між 780 і 800 рр., первісно адресованого абату Фульдського монастиря, а відтак, в якості окремого циркуляра бл. 787 або 789 р. під назвою «Капітулярій про науки» (*Admonitio generalis*) його було адресовано всім єпископам і настоятелям монастирів королівства, яких зобов'язувалося засновувати школи. В документі Карл наголошував на необхідності навчання як кліриків, так і мирян, тому школи слід засновувати як для одних, так і для других. У зв'язку із занепадом

освіченості, послання закликає до вченості через заснування монастирських і кафедральних (єпископських) шкіл з рівнем освіти трохи вище початкової (граматика і риторика). Вивчення латини та навчання на латині потрібно було для двох речей: пізнання Біблії та проведення меси (літургії). В Аахені було засновано Придворну академію (*Academia Palatina*). В різний час до двору Карла запрошувалися учені мужі від різних народів: англосакси Алкуїн, Фредегіз, Візон, Сігульф, лангобарди Петро Пізанський, Павлін Аквілейський, Павло Диякон, Фардульф, ірландець Дангал, готи Теодульф і Агобард – єпископ Ліонський, франки Ангільберт і Ейнгард та інші. Центральною фігурою між ними був Флакк Алкуїн. Освітня реформа, здійснена за ініціативи Карла Великого перш за все Алкуїном, мала важливе значення у формуванні середньовічної шкільної освіти, головною метою якої була підготовка освіченого духовенства [Рамм, 1948, с. 135–142; Добиаш-Рожественская, 1987, с. 196, 201; Уколова, 1990, с. 441–442; Лінч, 1994, с. 123–126; Андреев, 2003, с. 93; Парамонова, 2003, с. 589; Дейвіс, 2020, с. 313–320].

Сам Карл Великий, як писав між 817 і 821 рр. вихованець придворної школи в Аахені, член літературної Академії при дворі імператора Франкської держави, автор «Хроніки життя Карла Великого» (*Vita Caroli Magni*) Ейнгард (770 – 840), «латинь засвоїв майже як свою мову, по-грецьки ж тільки читав», сприяв, щоб у його *scriptoria* переписувалися рукописи античних авторів із грецької мови на латину. Згідно зі свідченнями Ейнгарда, Карл займався у Петра Пізанського граматику, а в Алкуїна – іншими науками: риторикою, діалектикою, астрономією [Добиаш-Рожественская, 1987, с. 196]. Ейнгард, після закінчення школи в Фульдському монастирі, став довіреною особою і секретарем імператора Людовіка Благочестивого та абатом монастиря в Аахені, з 817 р. – вихователем і наставником Лотара – сина імператора, а у 830 р. покинув королівський двір і відійшов до Фульдського монастиря, де під впливом єдиного збереженого на той час примірника трактату Гая Светонія Транквіла «Життя дванадцяти цезарів» написав «Життєпис Карла Великого» [Лінч, 1994, с. 133; Керцман, 2015, с. 91].

Взірцева загальноосвітня програма навчання в Європі станом на кінець VIII ст. існувала тільки в Англії. В Йоркській школі до «семи вільних мистецтв» додавали юриспруденцію, медицину і поезію. За взірцем цієї школи будували свою діяльність всі школи Франкського королівства. Початок шкільній реформі поклав Алкуїн, який до переїзду в Аахен, очолював школу в Йорку [Фортунатов, 1941, с. 26–46; Тимофеев, 2003, с. 464].

Видатний інтелектуал цього відродження англосаксонський вчений **Флакк Альбін Алкуїн** (Нортумбрія або Йорк, Англія, бл. 730 р. – Тур, Франція, 804 р.) вчився в Йорку в учня Беди Превелебного Екбера, у 778 р. очолив школу, перейняв у римського ритора V ст. Марціана Капелли концепцію «семи вільних мистецтв» та висунув ідею *translatio studii* – передачу знань із вогнищ цивілізації Афін і Риму – до Заходу, а перш за все в Галлію. У 781 р. у справах Йоркської школи відправився до Риму,

прямуючи куди по дорозі зустрівся з Карлом Великим, після чого король франків запросив його до своєї Придворної школи в Аахені. Якийсь час Алкуїн суміщав свою викладацьку роботу в Йорку та Аахені, але в 793 р. перебрався до Придворної академії, яку очолював майже 15 років, а з 796 р. і до смерті був призначений абатом монастиря св. Мартина в Турі. Близько 300 листів Алкуїна, написаних латиною, дають уявлення про побут, звичаї, освіту, науку каролінзької епохи. Алкуїн уклав підручники у формі діалогу з граматики, риторики, діалектики, збірники задач з арифметики тощо, які містили філософські узагальнення. Як писав автор «Життя Карла» франк Ейнгард і автор коментарів до неї франк Валафрід, граматики в школі вчив старий диякон Петро з Пізи, а «інші науки викладав Альбін з Британії, прозваний Алкуїном, теж диякон, чоловік із саксів і найученіший у ті часи». Символічним підтвердженням членства в Палатинській академії було присвоєння їм урочистих псевдонімів до відповідної культурної ролі. Як згадував Ейнгард, Карл Великий був «Давидом» і «Августом», його син Людовік – «Соломоном», Алкуїн – «Флакком» (римським поетом Горациєм), Муадвін – Овідієм, Теодульф – Піндаром, Ангільберт – Гомером, Петро Пізанський – Назоном, а сам Ейнгард – ремісником, що носив ім'я «Бецаг'їл» / Веселііл / Вазуїл, майстер зі Старого Завіта, якому Бог доручив збудувати скинію. Крім Алкуїна найбільшими вчителями придворної школи Карла Великого були вестгот Теодульф (бл. 750–821 рр.) та два італійці – Петро Пізанський (пом. до 799 р.) і Павло Диякон (бл. 720 – 799 рр.) [Добиаш-Рожественская, 1987, с. 196, 201–202; Лінч, 1994, с. 124–126; Андреев, 2003, с. 93; Керцман, 2015, с. 13–14] і єпископ Агобард з галльського Ліона [Дейвіс, 2020, с. 319].

Алкуїн є автором стереотипного методу викладання, в основі якого лежить «питання-відповідь» (*Interrogatio – Responsio*). «Що таке письмо? – Хранитель історії. Що таке слово? – Передавач думки. Хто народжує слово? – Мова. Що таке мова? – Бич повітря. Що таке повітря? – Охоронець життя. Що таке життя? – Радість щасливих, смуток нещасних, очікування смерті. Що таке людина? – Раб смерті, гість місця, перехожий супутник» [Цит. за вид.: Добиаш-Рожественская, 1987, с. 202]. Коло всіх предметів, на думку Алкуїна, розпадалося на богословські та філософські (етику, логіку і т. д.). Підручник Алкуїна по граматиці практично замінив собою римські граматики Доната, Прісціана та ін. В ньому були дані 26 складових елементів граматики, 8 частин мови, пояснена етимологія, правила орфографії та метрики й т. д. В «Діалозі про риторіку і чесноти» він доводить, що риторика засновується на началах розуму і чеснот «добраго мужа» [Тимофеев, 2003, с. 464–465].

Школи у Франкському королівстві поділялися на два види: *scholae minores* і *scholae maiores*. В школах першого типу учнів учили читання, рахуванню, псалмам, невмам, співу і граматиці. В школах другого типу вчили або всі сім, або деякі із семи вільних мистецтв [Тимофеев, 2003, с. 465].

Після смерті Карла Великого (814) Придворна академія ще живе якийсь час завдяки діяльності учнів

Алкуїна – Рабана Мавра і його учня Валафріда Страбона, яких підтримують нові монастирські центри Фульда, Райхенау, Санкт-Галлена [Андреев, 2003, с. 94]. **Рабан Мавр** (780 – 856), абат Фульдський і єпископ Майнцський, написав великий трактат «Про природу речей» (*De rerum naturis*) у 22 томах. У трактаті «Про виховання кліриків» увів новий поділ «семи вільних мистецтв», які поділив на божественні і людські. Він сформулював точне визначення всіх семи вільних мистецтв, логічний порядок трівіума, направленою на знайомство з мовою. Після цього підготовчого курсу слід вивчати предмети квадрівіума [Рамм, 1949, с. 81–116; Тимофеев, 2003, с. 465]. Рабан Мавр отримав прізвисько «Наставник Німеччини» і його по праву можна було назвати «центральною людиною каролінгських досягнень». Рабан написав трактат «Про всесвіт» (*De Universo*), а закінчив своє життя в заслуженому сані архієпископа Майнцського. Учнями директора школи Фульди Рабана Мавра були Ноткер Бальб, Валафрід Страбон і Вандельберг Прімський [Добиаш-Рождественская, 1987, с. 202–203].

Каролінзька майстерня письма (каролінзький скрипторій) народила цілком нове письмо – так званий мінускул. Це сталося в скрипторії або в Корбі, або в Турі Прімській [Добиаш-Рождественская, 1987, с. 203]. В Аахені та Турі каролінзький мінускул розвивали монастирські писарі натхненні Алкуїном [Керецман, 2015, с. 13]. З часів так званого «Каролінзького відродження» (IX ст.) людина, яка бажала дістати освіту, мусила звертатися до монахів.

Саме з капітулярія Карла Великого від 787 р. можна вести відлік середньовічної шкільної освіти. Тоді остаточно встановлюється основа всієї середньовічної освіти у вигляді трівіуму й квадрівіуму – двох складових частин семи вільних мистецтв. Елементи цих дисциплін / наук знаходимо ще в давньогрецького філософа Платона в його «Державі», але славу формування їх у сім вільних мистецтв пов'язують з пізньоримським автором Марціаном Капеллою, а саме з його твором «Шлюб Філології та Меркурія». Завдяки головному інтелектуалу при дворі Карла Великого Флакку Алкуїну йоркське викладання трівіуму та частково квадрівіуму розпочинається в палацовій школі (Палатіум), а відтак в монастирських та кафедральних школах. Перший етап навчання був побудований навколо Слова («На початку було Слово, Слово було в Бога, і Слово було Бог», Єванг. від Іоанна, 1:1–17) й містив граматику (ключ до всіх інших предметів), після чого вивчали риторику та діалектику. Другий етап навчання формувався навколо Числа (*computes* – лічба) й охоплював арифметику, геометрію, астрономію та музику. Найчастіше в школах Середньовіччя вивчали один за одним граматику (спочатку вміти читати, а потім писати), риторику, діалектику, основи математики (вміти рахувати, вираховувати церковні свята), музику (вміти співати основні молитви, гімни та псалми), інші предмети квадрівіуму з'являлися в останній рік навчання в школу, коли хлопчикам було приблизно 14 років і вони готувалися йти навчатися до університетів.

Не може не привернути увагу освіченість ще одного інтелектуала раннього Середньовіччя **Іоанна Скота Еріюгена** (810 – 877). Після вторгнення норманів (вікінгів) він залишив рідну Ірландію і переселився в Галлію у двір Карла Лисого. Глибокий знавець грецької та латинської культур Еріюген спробував поєднати релігію і філософію – «вільному дослідженню істини». Йому належать такі слова: «Розум не повинен боятися жодного авторитету, тому що він по самій природі вище авторитету»; «Одкровення не повинно притісняти свободу розуму, але збуджувати його до самодіяльності». Славу Еріюгену приніс твір «Про поділ природи» (*De divisione naturae*) в 5 книгах (бл. 862 – 866), в якому він розрізняє чотири форми: 1) нестворена, але творяща – божество; 2) створена і творяща – ідея (між божеством і світом); 3) створена і не творяща – світ як прояв божества; 4) не створена і не творяща – божество як кінцева мета всього [Добиаш-Рождественская, 1987, с. 187]. Працю «Гегеля IX ст.», як назвуть Еріюгена пізніше, папа Лев IX у 1050 р. засудив як еретичну, а папа Гонорій III у 1225 р. наказав спалити [Керецман, 2015, с. 124].

Таким чином, імператор Карл Великий та його син Людовік Благочестивий зробили максимально все, щоб знову розквітнуло навчання, сліпо скопійоване з античних та романських взірців. Вони відновили школи, великі бібліотеки, студії ділових паперів. З вище наведеного матеріалу випливає, що в каролінзький період існували три типи шкіл: 1) Придворна академія (*Academia Palatina*) в Аахені (781 – ?) для виховання і навчання молоді аристократичної знаті; 2) Кафедральні школи в Лаоні, Майнці, Реймсі та Орлеані для підготовки білого духовенства; 3) Монастирські школи в Фулді, Райхенау, Санкт-Галлені, монастирі св. Галла у Швейцарії для підготовки монахів і не монахів. Як кафедральні, так і монастирські школи ставили перед собою насамперед чисто професійні завдання: навчити своїх учнів справно виконувати обов'язки, покладені на них приналежністю до певного соціального стану (*ordo*). «Загальне Напучення» Карла Великого (789) визначило предмети учбового плану: «Слід відкривати школи, де дітей навчатимуть читати. В кожному монастирі та єпископському домі мають навчати псалмів, нотного запису, співу, лічби та [латинської] граматики» [Лінч, 1994, с. 123–129]. Цих знань було достатньо для читання релігійних текстів та правильного відправлення літургії. Шкіл мало існувати стільки ж, скільки діяло єпископств і монастирів у Франкській імперії, а це відповідно бл. 250 і прибіл. 650 станом на 800 рік.

Як свого часу римські інтелектуали Варрон (116 – 27 рр. до Р. Х.), Ціцерон (106 – 43 рр. до Р. Х.) і Квінтіліан (35 – 95 рр. після Р. Х.) скористалися з грецького досвіду, коли склали учбову програму для підготовки римських вільних хлопчиків із багатих родин до політичної та адміністративної кар'єри (*вільний* перекладається з латини як *liber*, у зв'язку з чим предмети було названо «вільними мистецтвами» – *artes liberales*), Капелла (бл. 360 – 428), Боецій (бл. 480 – 524/526) і Кассіодор (бл. 480/490 – 585/590) визначили, що таких має бути «сім», так і Каролінги зі

своїми інтелектуалами Алкуїном, Рабаном, Валафрідом та ін. цілком природно взяли собі за зразок римське минуле. Оскільки римська культура ідеалізувала оратора, у фокусі освіти, побудованої на вільних мистецтвах, були слова, а Августин Гіппонський у трактаті «Про християнське вчення» «прилаштував» «сім вільних мистецтв» для потреб християнського навчання і виховання, каролінзькі реформатори дивилися на античні науки як на ідеальну форму підготовки еліти духовництва та ченців. Як і в Античності в Франкській державі перевагу віддавали літературним (трівію), а не математичним (квадрівію) предметам. Для того аби добре навчити учнів писати та читати латиною (іноземною мовою для них) каролінзькі інтелектуали робили наголос на засвоєнні літературних предметів граматики, риторики й діалектики, тобто наук трівіуму, а не всіх семи вільних мистецтв. Вміння читати та аналізувати тексти античних авторитетів стало ознакою освіченої людини доби Каролінзького відродження. Монополія на освіту належала Церкві: аж до відродження міст у XI – XII ст. грамота була прерогативою духовництва та ченців.

З IX до XIII ст. формальна освіта всюди в Європі була повністю пристосована до потреби духовництва. Шкільні вчителі були духовними особами, учні в переважній більшості склалися з духовних осіб, і пріоритети, які домінували в школах, зосереджувалися на Святому Письмі та літургічних текстах. Каролінзькі інтелектуали на загал були добрими рецепієнтами, проте траплялися між ними рідко й оригінальні продуценті, наприклад, Пасхазій Радбертус, Ратрамунс Корбійський або сакський монах Готшалк [Лінч, 1994, с. 131–132].

Великою проблемою для здобуття освіти та стати освіченим після зникнення античних шкіл і бібліотек у V – VI ст. під ударами християнства та ісламу, були книги та манускрипти. Наприклад, найбільш відомі книгозбірні в IX ст. знаходилися в монастирях Лорша й Фульди: перша налічувала бл. 1000 томів, а друга – десь 600 томів [Лінч, 1994, с. 134].

Каролінзька шкільна культура розвивалася в містах Аахені, Турі, Манці, Фульді, Корбі, але переважно в середовищі сільського світу, де тільки слуги Божі мали доступ до книг та шкільних знань, де монастирі становили наріжний камінь церковної споруди, і тільки в них зосередилися знання. Протягом багатьох століть ченці давали найліпшу освіту. Вони навчали новачків, молоду знать. Коли імперія франків упала, а Церква поринула в культуру рицарської незграбності, монастирські школи становили найяскравіші вогнища освіти в Північній Галлії в XI столітті. Після 1100 р. їхній блиск дуже швидко блідне, вони замкнулися самі в собі, знову згорнули виховні завдання всередину спільноти й більше не поширюють знань. Через аскетизм монастир відгороджується від світу. На ченців він покладає обов'язок тільки молитися, шукати Бога в самотності.

Шлюб Оттона II (973 – 980) з візантійською принцесою Феофаною сприяв сильному візантійському впливу при німецькому дворі. Окрім церковного і світського зодчества мова йде про видатну книгу монаха Феофіла (можливо німця за походженням, на ім'я Роже) «Компендій різних

мистецтв» (*Schedula diversarum artium*). Вчений так визначив своє завдання: «Ти, хто прочитаєш цю книгу! Я не приховав від тебе нічого, що мені відомо. Я навчив тебе тому, що знають греки в мистецтві підбору і змішуванні фарб, італійці – в чеканці срібла, в нарізах слонової кістки, шліфуванні тонких каменів, чим славна Тоскана, в мистецтвах Дамаска, якими володіють араби, тому чим сильна Німеччина: в чеканці золота, заліза, міді, в поєднанні дорогоцінного і блискучого скла, яким славна Франція» [Цит. за вид.: Добиаш-Рождественская, 1987, с. 205–206].

Монастирські школи (IX – XI ст.). Від 850-х рр. до приблизно 1050 р. у Західній Європі тривав період безладу. «Люди переслідували одні одних, щоб поїдати одні одних, і багато їли собі подібних, по-вовчому харчувалися людським тілом». Це не про голод в радянській комуністичній Україні у 1933 р.: це цитата із західноєвропейських хронік церковнослужителів X – XI століть. Захід тисячного року, пише визначний французький історик Жорж Дюбі, «виглядає сільським порівняно з Візантією чи Кордовою. Страшенно вбогим і ослабленим. Якийсь дикий світ. Світ, оточений голодом». «XI ст. для племен Західної Європи було моментом повільного виходу з варварства». Єпископ Тітмар Мерзебургський у своїй хроніці писав: «...з настанням тисячного року після народження Христа-Спасителя безгрішною Пречистою над світом засвітився осяйний ранок». Голод 1033 р. був останнім у ранньому Середньовіччі [Цит. за вид.: Дюбі, 2003, с. 9–11].

Однак навіть той світ прагнув бути освіченим, навіть якщо середньовічна дитина (до появи університетів) могла здобути освіту лише в кількох монастирських та кафедральних (єпископських, соборних) школах. Школи, які утрималися де-не-де при монастирях і кафедральних єпископських соборах, формально культивуючи «сім вільних мистецтв», робили опір на ті знання, в яких найбільше мала потребу феодальна культура з її новою реальністю та новими уявленнями та забобонами. Клас граматики займався вивченням латинської мови для засвоєння Св. Писання з елементами літературного утворення. В класі риторики молодь навчалася мистецтву написання офіційних паперів: *dictamen prosaicum* тобто виробництва дипломів (*diploma*). Третя наука «трівія» – діалектика, була нежиттєвою у варварські часи. Більш реалістичною виглядала перспектива з науками «квадрівія»: арифметика – наука «лічби» / «рахунку» дням земного життя; геометрія – наука для вивчення фантастичної географії; астрономія – з елементами астрології та розрахунками календаря; музика – що мала прикладне значення для церковного співу (*cantus ecclesiae*). Однак всі ці науки були «служанками теології» [Добиаш-Рождественская, 1987, с. 177–179].

В школі Санкт-Галленського монастиря в кінці IX ст. вимагалось, щоб, вітаючи абата на свята, молодші учні зверталися до нього в прозі, середні – в ритмічних віршах (відповідної фонологічної практики), а старші – у метричних віршах створених самими. Аби учні це могли виконати, вони мусили добре знати шкільну граматику і риторику [Андреев, Литература, 2003, с. 257].

В монастирських школах вчили медицину, це приписував Устав Бенедикта і сама ідея християнського милосердя. В заснованому Кассіодором Віварії в Монте-Кассіно перекладаються і переписуються античні медичні рукописи Гіппократа, Галена, Цельса, Діоскоріда, Орієбазія, Александра Тралльського. У великих монастирях (Люксьой, Фульда, Райхенау, Боббіо, Санкт-Галлен), в школах при єпископських кафедрах (в Парижі, Шартрі, Ліллі, Турі) складаються компендіуми творів античних авторів з медицини. В X – XI ст. монастирська медицина досягла свого розквіту, а її блискучими представниками стали Ноткер Перец, Хільдегарда Бінгенська, Одо із Мена. Першою справжньою медичною школою в Європі вважається Салернська (в Італії), яка стала відомою в кінці XI ст., а в 1213 р. перетворилася в Університет. Обмеження, а зрештою і заборона навчання медицини в монастирських і соборних школах настала у XII – XIII століттях. Так, на початку XII ст. Реймський церковний собор забороняє монахам «практикувати лікарське мистецтво із жаги збагачення». У 1139 р. Латеранський собор у Римі погрожує серйозними карами монахам за медичну практику в мирі. У 1162 р. собор у Монпельє забороняє приймати мирян на лікування в монастирські шпиталі, а роком пізніше собор в Турі забороняє монахам відлучатися із монастиря більш ніж на два місяці. Також кліру Церква забороняє займатися хірургією та акушерством. Зрештою, у 1243 р. папа Іннокентій IV вимагає внести в статuti чернечих орденів пункт про заборону монахам вчитися медицини взагалі. Так із монастирів та їхніх шкіл Церква остаточно вигнала медицину [Арнаутова, 2003, с. 271–272].

Ченці та монастирі триумфували скрізь у Західній Європі до близько 1130 р., коли над ними взяли гору кафедральні єпископи та парафіяльні священники. Центральне місце між ними зайняла монастирська конгрегація бенедиктинців заснована абатом Берно у 909/910 р. в селі Клюні в Бургундії, що належало герцогу Вільгельму I Аквитанському, як абсолютно незалежна чернеча інституція. Розквіт абатства Клюні припав на період, коли його очолювали Одон (926/927 – 942), Оділон (993/994 – 1049) та Гуго Великий (1049 – 1109) [Лінч, 1994, с. 151–157; Усков, Монашество, 2003, с. 324–325]. Собор у Клюні, чий головний вітвар освятив восени 1095 р. папа Урбан II (1088 – 1099), його колишній чернець-пріор, був найбільшою культовою спорудою в західному християнському світі аж до XVI ст. [Лінч, 1994, с. 155, 262–263].

Клюнійці виступали проти розумової праці. Вони хоч і не закривали школи чи бібліотеки, але твердо вирішили зосередити духовні вправи виключно на читанні творів святих отців, насамперед на читанні Григорія Великого. Три тривіальних мистецтва не видавалися потрібними ченцям: риторика – навіщо веломовність тому, хто живе мовчки й майже завше висловлюється жестами; діалектика – наука про умовивід зовсім не потрібна в монастирському затишку, де ніхто не вважає за потрібне ні сперечатися, ні переконувати; тільки граматики підходить для його формування, але чи повинен він настільки піддавати

себе шкідливим спокусам мирської літератури, коли йому достатньо використовувати такий довідник як «Етимології» Исидора Севільського. Такою була ментальна рамка, яка обрамляла в XI ст. чернече розуміння науки мистецтва в широкому і вузькому значенні. У школах XI ст., квадрівіум, другий цикл вільних мистецтв, зводився геть увесь тільки до музики. Арифметика, геометрія, астрономія, другорядні науки були лише обслугою музики. Вона виглядала вінцем викладання граматики, в чому зосереджувався трівіум. *«Музика й за її допомогою Літургія, – зазначає Ж. Дюбі, – була найфективнішими інструментами знання, що їх мала культура XI ст.»* [Дюбі, 2003, с. 67–74, 76].

Якщо Каролінзьке відродження стоїть у витоків піднесення монастирської школи, то Оттонське відродження (936 – 1002) стоїть у джерел кафедральної школи в єпископських містах з вищими вимогами. Тут центральна роль належить монаху Герберту з Орійяка, який став папою римським під іменем Сильвестр II (999 – 1003) [Андреев, 2003, с. 94. Пор.: Добиаш-Рождественская, 1987, с. 204–213]. Станом на 1000 р. Католицька церква в Західній Європі обіймала територію, що тяглася приблизно на 1350 миль від Йорка в Нортумбрії до Бріндізі в Південній Італії й приблизно на 1500 миль від Польщі та Угорщини до Іспанії та Португалії. На цій території діяло приблизно 250 дієцезій (єпархій), більшість з яких розташовувалися поблизу середземноморського узбережжя (в Італії, на Сардинії та на Корсиці їх було понад 180), близько 30 налічувалося на германських землях та на землях між Рейном, Ельбою і Дунаєм, 17 на всю англосаксонську Англію. Тогочасний єпископ (священник і поготів) був одруженим і мав наложницю, хоч церковний канон вимагав, щоб єпископ (міг бути й одруженим) був не молодший за 30 років і сексуально стриманим (не кохався з дружиною плотським коханням) [Лінч, 1994, с. 162, 169, 171]. Отож, станом на 1000 р. в Західній Європі мали діяти щонайменше близько 250 єпископських, кафедральних, соборних шкіл, звісно, їх стільки не було.

Як відомо, Карл Великий розпорядився, аби місце навчання було організоване біля кожного єпископату й кожного монастиря. Всі монархи XI ст. наслідували його приклад: вони пильнували, щоб монастирі та кафедральні собори були добре забезпечені книгами й учителями; вони виявили бажання відкрити у своєму палаці найкращий шкільний осередок. В королівствах XI ст. школа залишалася тісно пов'язаною із владою. Культура, яку поширювала королівська школа, не була ні актуальною, ні місцевою: вона передавала спадщину латинської імперії, вона підтримувала живу пам'ять про Рим. *«Скільки людей могло скористатися цією освітою?»*, – запитує Жорж Дюбі: *«В кожному поколінні кілька сотень, може, кілька тисяч – і рівня найвищих знань досягали лише кілька десятків привілейованих, розсіпаних по цілій Європі, відокремлених одні від одних величезними відстанями, але які, однак, були знайомі між собою, листувалися, обмінювалися рукописами. Школою були вони самі, ті кілька книг, що їх власноруч вони переписували чи отримували від своїх друзів, і довкола них невеличкий рій слухачів – людей різного віку, які пройшли чимало*

світу, наражаючись на найгірші небезпеки, аби провести якийсь час біля цих учителів і послухати, що вони читають. Усе належало Церкві» [Дюбуа, 2003, с. 25].

Викладання ґрунтувалося на вивченні латинських слів, їхнього сенсу, їхнього розташування – одне слово, на лексиці та граматиці. З семи шляхів знань, згідно з якими педагоги ранньої античності застосовували засоби шкільної освіти, з семи «вільних мистецтв» учителі XI ст. насправді культивували тільки перше, найпервісніше, що було своєрідним залученням до мови Вульгати (латинський переклад Біблії). Учні, пише у 1000 р. Аббон Флерійський, мусили передусім добре плавати в океані граматики Прісціана, відтак, аби вони змогли збагнути значення Книги Буття та Книги Пророків, їм читають і примушують читати окремі взірці вишуканої мови із Вергілія, Стація, Ювенала, Горація, Лукіана, Теренція – язичницьких авторів найчистіших мовних форм [Дюбуа, 2003, с. 25–26].

Школи та мистецькі майстерні (скрипторії) містилися в королівських церквах, у великих монастирях, якими опікувався монарх, та в парафіях, на які спиралася його влада через законслухняних священників. Географія шкільних знань та мистецтва, що творилися під античність, які не були розлученими між собою ще навіть і в XI ст., не збігається з географією королівств [Дюбуа, 2003, с. 31]. Цей дух панує довкола важливої осі, яка від річки Луари до річки Мен не є нічим іншим, як віссю Каролінзького відродження. Активними центрами навчань залишалися, як і за часів Карла Великого, монастирі Франконії, узбережжя Рейну, Ехтернах, Кельн, Сен-Галлен, церкви країв Маасу. В тисячному році найкращі вчителі були в Реймсі, в монастирі Флері-на-Луарі біля Орлеану, Шартрі, Лаоні, Турне, Анжері, Орлеані, Турі. Поза країнами, що їх перетинають річки Рейн, Маас та Сена, вирізняють тільки дві значні передові смуги: нестрійська гілка з центрами в Фекампі, абатстві Бек і відтак Кентербері, Йорк та Вінчестер; інша простягалася в Каталонії, де допитливі відкривали науку про числа, алгебру, астрономію. «Убогі вчителі, вбогі школи, вельми вбога наука. Але, – як зауважує Ж. Дюбі, – принаймні самовіддані й тому здатні в такій злиденній цивілізації підтримувати мистецтво над цілковитим дикунством» [Дюбуа, 2003, с. 31–33].

Середньовіччя, як було сказано, успадкувало від Античності основу, на якій будувалося освіта. Це були сім вільних мистецтв. «Матір'ю всіх наук» вважалася *граматика*; *діалектика* давала формально-логічні знання, основи філософії та логіки; *риторика* вчила правильно і виразно говорити; «математичні дисципліни» (*арифметика*, *музика*, *геометрія* та *астрономія*) мислилися як науки про числові співвідношення, які лежали в основі світової гармонії. З XI ст. починається стійке піднесення середньовічних шкіл, удосконалюється система освіти. Школи поділяються на монастирські, кафедральні (при міських соборах) і приходські. В містах де-не-де виникають світські, приватні школи, гільдейські (від слова гільдії) і муніципальні школи, непідвладні прямому диктату Церкви. Учнями «нецерковних шкіл»

були школярі-волоцюги – ваганти й голіарди, які походили із міського, сільського, рицарського середовища, нижчого кліру. Навчання у всіх школах велось латинською мовою. Релігійне за змістом навчання, за формою носило словесно-риторичний характер. Початки математики та природничих наук викладалися уривками, описово. З XII ст. новими центрами навчання практичним ремеслам стають цехи [Уколова, 1990, с. 446].

З IX і до середини XII ст. найпрестижнішими й найвпливовішими школами були **монастирські**. Тут учні ставали кліриками, однак прийняти духовний сан можна було лише по виповненню їм 25 років. До другої половини XII ст. письменність була монополією духівництва: вони укладали та переписували письмові документи як для потреб Церкви, так і для світських правителів. Від 800-го до приблизно 1150 р. таких церковнослужителів-чиновників, як і єпископів, абатів, готували в школах, що існували при монастирях або кафедральних соборах. Із семи вільних мистецтв в бенедиктинських монастирях більшу увагу приділяли першим двом предметам трівіуму (*trivium*) – граматиці та риториці, тоді як логіку та всі чотири предмети квадрівіуму (*quadrivium*) – арифметика, геометрія, астрономія та музика були досить в занедбаному стані між 800 і 1100 роками. В монастирських школах та кафедральних соборах вчили Святе Письмо, праці Отців Церкви та твори кількох поганських (грецьких і римських) авторів [Лінч, 1994, с. 126–128, 314–319].

Школи, що діяли тільки при монастирях і кафедральних соборах, формально культивували «сім вільних мистецтв», але головну увагу приділяли найбільше двом: класу граматики та класу риторики, де молодь навчали мистецтву писати офіційні папери (*dictamen prosaicum*), переписувати різні дипломи/ грамоти, кодекси. Серед наук «квадрівіума» головне місце займала наука «рахунку» – арифметика, відтак геометрія, астрономія і музика. Всі вони разом були тільки «служанками богослов'я» [Добиаш-Рождественская, 1987, с. 177–179]. Для засвоєння науки пам'яті (мнемоніка) учнів у школах навчали із трактатів «Риторика до Гереннія», «Про оратора» Ціцерона і «Напучення оратору» Квінтіліана. Найбільш розгорнутий курс по розвитку пам'яті представлено у творі написаного між 86 і 82 рр. до н. е. «Риторика до Гереннія» [Гри, 2003, с. 346].

В деяких монастирях (наприклад, Санкт-Галлен та ін.) спочатку треба було новикам пройти пропедевтичний (підготовчий) трирічний курс, який включав вивчення письма (багаторазове копіювання фраз, що включали всі букви абетки), читання (Псалтиря вголос з правильною вимовою й артикуляцією), арифметика (рахувати, користуючись римськими цифрами) і початки граматики. Лише після цього учні переходили до вивчення предметів трівіума. Граматику вчили за підручником Доната. Переходячи до вивчення предметів квадрівіума, учні починали з твору Марціана Капелли «Про шлюб Філології з Меркурієм», котрий вважався складним для новиків. Математику, геометрію, музику, астрономію вчили за підручниками Боеція. Мета вивчення «семи вільних

мистецтв» залишалася тією самою: підготовка до вивчення теології [Тимофеев, 2003, с. 465–466].

П'єр Альфонсі (1062 – після 1110 рр.) в трактаті «Напучення клірику» включає в склад «семи вільних мистецтв» діалектику, арифметику, геометрію, фізику, музику та астрономію. Семою наукою (на вибір) в нього є чорнокнижжя (філософія) або граматики [Тимофеев, 2003, с. 466]. Починаючи з того часу монастирі стають першими академіями, недарма саме тоді народився про них вислів: «*Монастир без бібліотеки – як замок без зброї*». Жебручі ченці напряму причетні до заснування та викладання в перших університетах (*Studium generale*) [Мортімер, 2018, с. 48; Зайбт, 2009, с. 220].

З розвитком міст під середину XI ст. з'являються єпископські кафедральні собори, а при них свої школи. Відтепер (після близько 1110 р.) учити стає монополією освічених людей. Насамперед – завданням єпископа. «*Париж, королівське місто, перше містечко в Середньовічній Європі, яке ставало по-справжньому столицею, – чим Рим уже давно перестав бути*», – зауважує Ж. Дюбі [Дюбі, 2003, с. 95]. Париж завдячує своїй славі королю Франції Людовіку IX Святому. Після 1200 р. серед усіх держав, які відтоді возз'єднуються, є одна найбільша, найліпша змайстрована, господар якої мешкає в Парижі. «*В усьому латинському християнстві жоден монарх не мав більшого престижу, ніж Людовік Святий, та й більше багатств*» [Дюбі, 2003, с. 96]. У 1130 р. найбільшою королівською церквою ще був не собор, а монастир – Сен-Дені-ан-Франс, що служив некрополем для трьох династій, які керували королівством франків включно з Карлом Лисим [Дюбі, 2003, с. 99 та наст.].

Єпископські, кафедральні школи при соборах.

Після 1100 р. блиск монастирських шкіл дуже швидко блідне: вони замкнулися самі в собі; знову згорнули виховні завдання всередину спільноти й більше не поширюють знань. Через аскетизм монастир відгороджується від світу: на ченців він покладає обов'язок тільки молитися, шукати Бога в самотності. Перехід від монастирської школи до єпископської кафедральної (соборної) школи припав на період між 980 та 1130 р., проте це не означало, що один тип школи замінив інший, просто у XII ст. собори стають єдино живими школами.

Відтепер учити стає монополією освічених людей насамперед завданням єпископа. Але єпископ надто великий владика: він перекладає свої інтелектуальні функції на кліриків своєї дієцезальної церкви, на каноніків, точніше на одного з них, який отримує доручення керувати школою (певно це мав бути канонік-лектор або канонік-кустос – *авт.*). Квартал, що прилягає до собору, наповнюється учнями, і попри свою відкритість, завше мав назву «монастирська в'язниця». Єпископська школа, на відміну від монастирської, була відкритою до світу в прямому і переносному значенні. У кафедральній школі навчання проводилося гуртом: гурт учнів збирається під крилом учителя, який читає і коментує для всіх книгу. Його учні, всі чи майже всі належать до церкви, підстрижені клірики, підпорядковані юрисдикції єпископа. Місія навчального процесу покликана поширювати серед

мирян Божі знання. В конкуренції бути кращими деякі єпископські школи затьмарюють інші, інтелектуальна активність швидко зосереджується довкола кількох вогнищ знань, де можна було відвідувати заняття багатьох учителів / викладачів, переходячи від одного до іншого, де навчання починало ділитися на багато циклів. На порозі XII ст. тими шкільними вогнищами освіти були Лаон і Шартр, а після припинення будівництва монастиря Сен-Дені, ним став Париж [Дюбі, 2003, с. 114].

В королівському місті Парижі близько 1150 р. скупчувалися сотні учнів, які приходили на навчання, щоб отримати знання від найкращих учителів сучасності, не тільки з найближчих сіл Іль-де-Франсу, а й з Нормандії, Пікардії, німецьких країв, надто з Англії. Навчання проходило у двох школах: на правому березі Сени в монастирі Паризької Богоматері та на лівому березі на горі Сент-Женеве'в. Більш незалежні вчителі наймали будиночки на Малому Мосту, в провулку Фуар. У 1180 р. один англієць, колишній учень, заснував перший колеж для бідних студентів. На південь від Сени формувався новий квартал, цілком призначений для навчання, що розташувався навпроти кварталу королівських людей, навпроти Піщаного Берега та Моста Обміну – ділового кварталу. Велике місто Париж набувало потрійної функції: королівської, торговельної, університетської. В цих провулках народжувався новий дух, нова школа Європи, тут вчитиме найгеніальніший учитель тих часів П'єр Абеляр [Дюбі, 2003, с. 114–115].

Якщо в школі монастиря Сен-Дені вчитися було вправою, спрямованою на споглядання, що ґрунтувалося на самостійному розмірковуванні над святими текстами й на повільному просуванні духу плином символів та аналогій, то в Шартрі, Лаоні та Парижі – не тільки читали, не тільки розмірковували, а й дискутували. Вчителі й учні виступали одні проти одних в інтелектуальних змаганнях, в яких перші не завше були переможцями. «*Кафедральна школа, – пише Ж. Дюбі, – поставала, наче якась арена, місце словесних поєдинків, настільки запальних, як воєнні двобої, що готували, як і ці останні, захоплювати світ. Юний Абеляр блищав на цих змаганнях. Наче якийсь рицарський герой, він здобув своїми перемогами славу, гроші й любов жінок*» [Дюбі, 2003, с. 115].

Навчання в єпископській школі залишалося замкнутим у рамках «вільних мистецтв» як у каролінгських монастирях. Новизна настала після середини XII ст., коли вправи у мистецтві *trivium* (навчально-повчальний цикл із трьох предметів) поступово опинялися в підготовчій ролі до того, що ставало відтепер головною функцією клірика: читанням *divina pagina* (Св. Письмо, Біблія), критичним тлумаченням святих текстів, утвердженням вчення для поширення правди. Учень-студент отримував граматичне й риторичне освічення. Перед тим як приступити до коментування слів Біблії, учителі читали перед учнями-початківцями класичні тексти латини, яких остерегалися в кльонійських монастирях – Ціцерона, Овідія, Вергілія [Дюбі, 2003, с. 115].

Кафедральні школи відкривалися для підготовки білого духовенства. Такі школи діяли в Лаоні, Майнці,

Реймсі та Орлеані. Деякі монастирські або кафедральні школи до XII ст. славилися добрим рівнем освіти з тієї чи іншої дисципліни. Так, кафедральна школа в Лаоні славилася своїми студіями з теології, орлеанська школа – студіями з латинської класики, а школа в Шартрі – студіями з природничих наук. Кафедральні школи були міськими інституціями, тоді як монастирські школи, хай навіть розміщені в містах, були сховані за мурами й сільськими за своїм характером [Лінч, 1994, с. 321]. В Лаоні та особливо в Парижі головною галуззю *trivium* стала діалектика. Мистецтво медитації, вправа *ratio*, діалектику ставлять у перший ряд властивостей клірика розум, «честь людини», як проголосив сто років раніше вчитель Беранже Турський. Всі викладачі й всі їхні учні вважають розум найефективнішою зброєю, яка може привести до справжніх перемог і дозволити поступово проникнути до Господніх таємниць, тому саме логічному розмірковуванню належало розвіяти всі тіні й розв'язати всі суперечності Св. Письма та творів Св. Отців [Дюбі, 2003, с. 116].

Включно до XII ст. основними центрами освіти та освіченості були монастирі та єпископські кафедральні школи. Ідеальна модель програми навчання визначалася успадкованою від Античності моделлю «вільних мистецтв»: стандартний класичний освітній цикл був систематизований у творах Марціана Капелли й потім перенесений в Західну Європу у формі доктрини про «сім вільних мистецтв» зафіксованих у нормативних для середньовічного шкільного навчання творах Боеція і Кассіодора. Базові навчальні посібники по-латині були успадковані від епохи Античності, а саме: «Мала граматики» Доната, «Грамматичні настанови» Прісціана, байки Езопа і «Дістихи» Катона. Центральною фігурою будь-якої школи був учитель (*magister*). В міських школах працювало по двоє-троє магістрів, класи налічували до 60 і навіть до 100 учнів. Від кількості учнів залежало благополуччя магістра, адже навчання було платним. Багато шкіл діяли безперервно. Учні могли залишати школу на декілька днів тільки під час Паски, Різдва і Трійці. Термін навчання в школі тривав для тих, хто бажав будувати церковну кар'єру, вступити в університет чи в якийсь чернечий орден – 5-6 років. Як правило учні поступали до школи в 11–12 років, а 18–19 років були верхньою межею, коли ще можна було вступити до школи [Парамонова, 2003, с. 590–592].

На відміну від ортодоксального (східного) християнства в Католицькій латинській церкві монастирі були першими центрами освіти та освіченості, першими економічними корпораціями. Монастирі та кафедральні школи протягом століть були найважливішими навчальними центрами, які допомагали створювати перші європейські університети такі як Болонья, Париж, Оксфорд і Саламанка [Харарі, 2016, с. 336].

Біблія, її читання та коментування в середньовічних школах. Дієслово *legere* («читати») може бути цілком синонімічним, наприклад, *cantare* («співати»), *scribere* («рівнятися»), *dictare* («писати» – «диктувати»). Лукіан із Самосати, як відомо, засуджував тих, у кого очі без пуття біжать перед губами. Аврелія Августина у «Сповіді» вразив своїм

беззвучним читанням Амвросій Медіоланський. Небрідій, сучасник і кореспондент Августина, вказує, що для сприйняття необхідно почути написане. Формула ж самого Августина Блаженного звучить наступним чином: записане слово взагалі не є словом, воно лише означає якийсь зміст і повинно бути проголошено, звільнено від пут мертвої букви (*ita fit, ut cum scribitur verbum, signum fiat oculis, quo illud, quod ad aures pertinent, veniat in mentem*). В середньовічних джерелах зафіксована техніка читання вголос (в монастирях зберігалася до XVII ст.). Праця того, хто читав вважалася важкою і такою, яка вимагала непоганого здоров'я. Устав Бенедикта VI ст. приписує монахам читати вголос, не заважаючи один одному. Фома Кемпійський розуміє читання як спільну роботу очей і губ, а Франческо Петрарка проводить дні або в читанні, або в мовчанні. Відповідним чином було побудовано і середньовічне навчання: учневі треба було викласти зовсім не процедури відстороненого текстуального аналізу, або навіть просто раціонального розуміння тексту, але мистецтво *lectio*, вміння використати книгу для того, аби в просвітленому осяянні досягнути незмінний і невичерпний задум творіння [Перлов, 2003, с. 573–575].

В основі християнства, на користь якого зробили свій вибір фактично всі королівства середньовічної Європи, лежала Біблія – Святе Письмо. Після масштабного місіонерського руху VI – VII ст. Біблія опинилася у бібліотеках монастирів, церков, релігійних братств. З початку IX ст. Св. Письмо перестало бути правом тих, хто був старанно навчений мистецтву екзегези в монастирських і соборних школах. Каролінзький шриффт (міноскул) полегшив копіювання книг, зробивши Біблію книгою «масового» вжитку. Перша спроба уніфікації різних версій Біблії мала місце в період реформ Карла Великого: правки Алкуїном турських Біблій і філологічна звірка Теодульфом Орлеанським вестготських Біблій. З IX ст. з'являється все більше Біблії з нотатками, які полегшують читання і тлумачення. У IX ст. пробуджується середньовічна екзегеза Біблії, яка відповідає педагогічним цілям: вона лежить в основі мистецтва проповіді та покликана формувати дух і інтелект тих, чий голос буде лунає в монастирях, приходах і соборах. З IX до XII ст. важливими центрами «педагогізації» Біблії стають Осер, Лан, Реймс, Райхенау, Фульд, Регенсбург і Верона. У її джерел стояли найкращі представники каролінзького чернецтва: Валафрід Страбон (пом. 849р.), Еймон Осерський (пом. бл. 855 р.), Рабан Мавр (пом. 856 р.) та учень Осерського Ейрік (пом. бл. 876 р.). До 1015 – 1030 рр. прошарки населення, які вважаються невігласами, вимагають Св. Писання мати у своїх руках [Лобришон, 2003, с. 45–48].

Починаючи з XI ст. всі монастирські статути передбачають читання Біблії упродовж всього літургійного року. Цю практику з XI ст. перейняли й в соборних школах, а з XIII ст. – в університетах. Біблію читають і коментують. До XII ст. усі приходські церкви латинської Європи мали повний текст Біблії. Проте починаючи з папи Александра III (1159 – 1181) Церква вимагає, щоб Біблію не читали *sine glossa*, без

авторитетних роз'яснень, а тільки з офіційними коментарями. В Парижі у XII – XIII ст., у Вестмінстері у XII – XIII ст., у Вестмінстері у XIII ст. і в Празі у XIV ст. для мирян спеціально пропонуються найкращі праці з біблеїстики. До 60-х рр. XIV ст. вищі класи латинської Європи зберігають загальноприйняте правило читання Біблії з глосами [Лобришон, 2003, с. 49–50].

Париж, а надто Сен-Вікторська монастирська школа, відіграє провідну роль в осмисленні світу, суспільства і людини скрізь призму Біблії. Школа сприйняла Кодекс Граціана і т. зв. *Glossa ordinaria* (текст Біблії з коментарями) як закон. Її лідерами були Гуго (пом. 1141 р.), Рішар (пом. 1173 р.) і Андре (пом. 1175 р.). Їхню працю продовжили Петро Ламбардський (пом. 1160 р.), Петро Комостером (пом. 1179 р.) і Петро Кантор (пом. 1197 р.), а відтак ця школа опинилася в стінах Паризького університету. В Паризькій соборній школі народилася ідея коментувати Біблію протягом всіх років навчання; для цього було видано перші богословські «Сумми». У другій третині XIII ст. було встановлено єдину норму Біблії в масштабах латинської Європи: вона відома за місцем редакції як паризький текст. В 30-х рр. XIII ст. в Паризькому університеті з'явилася ідея кишенькової Біблії. Наука екзегетики викладалася на всіх богословських факультетах університетів у XIII – XVI ст. [Лобришон, 2003, с. 48–50].

Схоластика. Латинський термін *scholastica* походить від грец. слова «школа», «шкільний» – тип релігійної філософії (букв. «шкільна філософія»), що характеризується принциповим підпорядкуванням примату теологічного вірвчення. Суть схоластичного методу полягає в підпорядкуванні думки авторитету догмата. Ця формула походить до керівника монастирської школи в Равенні (Півн. Італія), єпископа і кардинала Петра Даміані (1007 – 1072), автора слів: «*філософія – служанка богослов'я*» (*philosophia ancilla theologiae*), тобто підкорення розуму вірі. Також її сутністю є формула, за якою Арістотеля визначено як «*предтечу Христа у всьому, що стосується природних речей*» (*praecursor Christi in naturalibus*) [Уколова, 1990, с. 443–444; Аверинцев, 2001, с. 171–175; Аверинцев, 2003, с. 515–520].

Наприкінці XI ст. в кафедральних школах розвинувся новий підхід до навчального процесу, який часто називають *схоластичним* (від латин. слова *schola*, що букв. означає «школа»). Суть схоластики можна почасти зрозуміти, описавши, чим вона відрізняється від монастирської культури. Насамперед різними були учні: облати та молоді ченці дуже відрізнялися від школярів, яких хоч і підстригли під тонзуру, зарахувавши в такий спосіб до духовного стану, проте на практиці вони мали ширші можливості. Несхожими були й вчителі: бенедиктинський чернець давав обітницю навіки залишитись у своєму монастирі, мав на що жити, міг стати співробітником кафедральної капітули, абатом або єпископом. Більшість магістрів кафедральних шкіл мріяли про таку кар'єру інколи все життя. Кінець кінцем, інтелектуальна атмосфера в школах двох видів стала зовсім різною. Монастирські школи залишилися більш споглядальними, консервативними, тоді як кафе-

дральні школи виявилися прихильнішими до інтелектуальних новацій, зокрема до застосування «Логіки» Арістотеля при розв'язанні різних проблем у всіх галузях знань, включаючи й теологію. Консерватори ж, такі як Бернар Клервоський або Стефан Турнейський, виступали з осудом публічних дебатів у кафедральних школах особливо щодо питань віри і догматів Церкви, але вони не змогли перешкодити тріумфові логіки в школах та в інтелектуальному житті взагалі [Лінч, 1994, с. 321–322].

Протягом XII ст. ландшафт вищої освіти в Європі змінювався. Монастирські школи втрачали свою провідну роль: структурно вони хотіли зберегти свою замкненість від зовнішнього світу, підняли мінімальний вік, необхідний для вступу в монастир (до 18 років), чинили опір проникненню у свої програми Арістотелевої логіки, що стала важливим предметом в кафедральних школах, в середині століття в монастирях майже зникли чужинці [Лінч, 1994, с. 325].

Натомість кафедральні школи за життя двох генерацій (бл. 1120 – 1180 рр.) утвердили своє панування у вищій школі на теренах цілого християнського Заходу. Епіцентром цієї школи стали Північна Італія, Південна Англія, Північна та Центральна Франція і Західна Німеччина. Належну освіту відтепер можна було здобути тільки в кафедральних школах. У таких школах викладали такі незалежні маістри як П'єр Абеляр. Ці школи часто були міжнародними, до них прибували учні з інших околиць християнського світу – Шотландії, Ірландії, більшої частини Німеччини та з Центральної та Східної Європи. Латинська мова хоч і була вже на той час мертвою мовою, але її знання між освіченими інтелектуалами було єдиною комунікацією, яка розбивала державні кордони. Панування кафедральних шкіл було відносно коротким: вже в кінці XII ст. вони поступилися місцем новому типу вищої школи – університетам [Лінч, 1994, с. 325–326].

Нове розуміння значення і змісту предметів циклу «семи вільних мистецтв» знайшло розгорнуте відображення у творі Гуго Сен-Вікторського (1096 – 1141) «Дідаскалікон» (приблизно 1120 р.). Напевно вперше в середньовічній традиції автор пояснює, чому ці «мистецтва» називаються вільними – вони повернуті до вільних душ, що шукають істину. У нього предмети трівіума складають логіку, а предмети квадріуму (арифметика, музика, геометрія, астрономія) – математику. Арифметика походить від слів «чеснота» і «число», астрономія – «закон зірок», музика – «вода». Для Гуго суворою вимогою є дотримуватися порядку вивчення дисциплін: граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики [Тимофеев, 2003, с. 466–467]. Навчання «семи вільних мистецтв» слід починати з семи років, вивчаючи предмети трівіуму, а з чотирнадцяти років – поглиблено почати вивчати всі інші дисципліни, включно квадріуму.

Середньовічна освіта за своїм змістом зводилася до обов'язкового знання трьох предметів (*Trivium*): граматики, риторики та логіки. На початку XII ст. виникають «загальні школи» (*studium generale*), де навчали енциклопедичним знанням. В містах ці школи

почали об'єднуватися в корпорації, які стали називатися університетами. Членів новопосталих спільнот пов'язував своєрідний етос, в основі якого лежало не «учительство» та «учнівство», а взаємні запитання й відповіді. Запитання цілеспрямовано ставили до тих текстів, які досі мали непорушний авторитет у роз'ясненні Біблії та поясненні світу [Зайбт, 2009, с. 215].

Салернська медична школа. Якщо сучасна медицина повинна бути доказовою, то для медичної практики Середньовіччя головним були знання і покладання на авторитети. Афінянин Гіппократ із Косу (бл. 460 – бл. 370 рр. до н. е.) і грек Клавдій Гален із Пергами (бл. 129/131 – бл. 200/216 рр.) – два античні лікарі – заклали основи середньовічної медицини та практики. Їм належить розробка й удосконалення теорії про чотири гумори, що керують організмом людини: кров, флегма, жовта і чорна жовч. Кожна із цих рідин має свої характеристики: кров – гаряча й волога, флегма – холодна й волога, жовта жовч – гаряча й суха, а чорна жовч – холодна й суха. Домінантний гумор визначає темперамент людини, який може бути: сангвістичним, флегматичним, меланхолічним і холеричним. Здоров'я людини залежало від гармонійного балансу гуморів, а кожна хвороба спричинялася надміром або нестачею одного з них. Урівноважувати гумори людина могла за допомогою дієти, фізичних вправ та способом життя [Демчук, 2024, с. 90–91]. Таким є стислий виклад того, що засвоїло Середньовіччя з античної медицини.

До Західної Європи (а відтак і в інші її частини) медицина прийшла через арабів, які добре засвоїли уроки своїх греко-римських попередників і додали до них свої міркування. Прикладом успішного синтезу східної та західної медичних традицій стала Салернська школа в Італії, з якої вийшли перші відомі середньовічні лікарі. Поштовхом для її виникнення могли стати переклади арабських трактатів латиною, які здійснювалися в італійському монастирі Монтекассіно з його винятково багатою бібліотекою в останній чверті XI ст., на чолі якої стояв Константин Африканський, араб із Тунісу (?) [Демчук, 2024, с. 91].

Попри популярність і статусність Салернська школа хоч і не оформилася в університет аж до XVI ст., проте з XIII ст. присвоювала вчені ступені магістра і доктора, а з XIV ст. – винаймала викладачів для систематичного навчання. Основним підручником, базою навчання медичної науки в школі Салерно, була «Articella» («Маленьке мистецтво») – збірник, який складався із шести найважливіших трактатів: «Афоризми» та «Прогностика» Гіппократа, «Мистецтво медицини» Галена, «Ізагог» Йоганніцуса, «Про сечу» Теофіла й «Про пульси» Філарета. За ім'ям Йоганніцус стояв арабський перекладач і лікар, християнин-несторіанець Абу Зейд Хунайн ібн Ісхак аль-Ібаді (809 – 873), а «Ізагог» перекладається як «Вступ», в цьому випадку – до «мистецтва медицини» Галена, що фактично було переказом античного трактату у форматі питань і відповідей. Теофіл Протоспатаріус і Філарет (обоє із VII ст.) представляли візантійську медичну школу [Демчук, 2021, с. 18 та наст.; Демчук, 2024, с. 92].

Першою жінкою-професоркою Салернської медичної школи стала Трота, авторка популярного трактату «Практична медицина за Тротою» («Practica secundum Trotam»). Ім'я Троти отримала також збірка із трьох творів «Компендіум, на ім'я Тротули» («Summa que dicitur «Trotula»»). До неї увійшли наступні твори: «Про стани жінок» («Liber de sinthomatibus mulierum», також відомого як «Trotula major»), «Про лікування жінок» («De curius mulierum», також відомого як «Trotula minor») та «Про жіночу косметику» («De ornatu mulierum») [Демчук, 2024, с. 100].

Магнаурська вища школа та університет Пандідактеріон: освіта у Візантійській імперії та перший вищий навчальний заклад у світі. У Східній Римській імперії (Візантії) система освіти зберегла наступність від Античності. Дітей від 6–7 років віддавали навчатися до початкової школи, де вчилися 2-3 роки читати, писати й рахувати, правда книгою, на якій вчили читати став Псалтир, який витіснив Гомера та Овідія. Відтак, хто бажав, міг продовжити навчання в школі граматики. Тут студіювали переважно давньогрецьких авторів, вчили вправлятися на аттичному (Аттика) діалекті за всіма правилами риторики. Порівняно з державами Західної Європи мережа шкіл у Візантії була ширшою, а загальний рівень елементарної грамотності – вищим. Крилатий вислів «Вчення світло, а неучтво – п'ятьма» належить «батьку візантійської схоластики», богослову і філософу Іоанну Дамаскину (бл. 675 – між 749 і 753 рр.) [Удальцова, 1990, с. 464].

Греки розцінювали освіту як одну з найвищих чеснот людини й в духовному, і в побутовому розумінні: ідеальним володарем уважали того, хто протегував вченим; освіченість була головною передумовою отримання посад у світській та церковній адміністрації; простолюдинові освіта давала шанс підвищити соціальний статус і т. д. І навпаки, брак освіти натомість розглядали як суттєву ваду, ба навіть – фізичну неповноцінність, а з неписьменних людей дошкульно кепкували [Яковенко, 2005, с. 77].

Вищі за граматичну школу навчальні заклади – Академія Платона в Афінах та Мусейон з Бібліотекою в Александрії Єгипетській – зникли, як відомо, у VI – VII ст.: академія була закрита за указом імператора Юстиніана у 529 р., а бібліотека згоріла у 640 році. Проте в Римі та Візантії існували Атенеуми (лат. *Athenaeum*, від назви Афіни / Атен) – тип вищих навчальних закладів, які за змістом навчання більше нагадували звичайну риторську школу [Удальцова, 1990, с. 464. Пор.: Фенич, Алешкевич, 2025, с. 45, 46–49]. У Візантії існував величезний масив шкіл різного рівня: від елементарних провінційних для простолюдинів до училищ граматики, риторики й філософії в Константинополі.

Інформація щодо існування у Візантії (Константинополі) вищої школи суперечлива в історичній науці. Георг Острогорський наводить обидві. Так, за Фуком, історія високої школи у Візантії почергово переживала то періоди занепаду, то періоди відродження. Заснований імператором Теодосієм II університет, цілковито занепадає за Фоки, але за Іраклія з'являється нова висока школа. Протилежної думки тримається Брас: він вважає, що вищі школи в

Константинополі функціонували неперервно від Константина Великого аж до падіння Візантійської імперії 1439 р., і що окрім державних шкіл, де навчання мало світський характер і головною метою було виховати майбутніх державних службовців, постійно діяла ще й висока теологічна школа під егідою Константинопольського патріархату [Острогорський, 2002, с. 210, 279 прим. 50].

У 855 або 856 рр. в столиці імперії Константинополі дядя імператора Михаїла Палеолога – Барда Склер, що очолював у той час уряд, і учений Лев Математик (бл. 790 – бл. 870), заснували **Магнаурську вищу школу** (Πανδιδαστήριον τῆς Μαγναύρας – досл. «Золота палата», назва походить від палацу базилевса Магнаур). Тут було представлено всі галузі тодішньої світської науки. У школі вивчали філософію, медицину, риторіку, право, арифметику, геометрію, музику та астрономію. Барда, який сам відзначався світлим розумом, залучив до цієї школи усіх найвидатніших учених того часу. Він не завагався доручити керівництво університетом Леву Математику, який був широковідомий своєю обізнаністю у галузі різних знань, став її першим ректором, хоча доводився небожем вождеві іконоборців Йоаннові Граматику, а за правління Теофіла і сам виступав ворогом культу ікон [Удальцова, 1990, с. 464; Острогорський, 2002, с. 210]. У цьому навчальному закладі викладав і Фотій (бл. 820 – 896) – найбільший учитель і вчений свого століття, який 28 грудня 858 р. посів патріарший престол. «Фотій був найвидатнішою особистістю, найздібнішим політиком і найметкішим дипломатом серед усіх, хто досі перебував на патріаршому престолі в Константинополі», – зауважує Г. Острогорський [Острогорський, 2002, с. 210].

У 1045 р., на основі Магнаурської школи, було засновано Пандідактеріон – **Константинопольський університет**. Перший вищий навчальний заклад у світі мав два факультети: юридичний і філософський. Вища Магнаурська школа проіснувала до падіння Візантійської імперії (1453). У Константинополі також діяла вища медична школа [Удальцова, 1990, с. 464].

Освіта та освіченість на Русі. Найбільш успішним епігоном Візантії у прямому і переносному значенні, вчені вважають, була Руська держава з центром у Києві. Заснована воєводою роуського (варязького / норманського) князя Рюрика Хельгом (Олегом) із проголошення «*Кієва матір'ю городів руських*» (882), та поступово зруйнована іредентизмом удільних князів Галицьких (1141) і Володимиро-Суздальських (1169), систематичними князівськими усобицями та «любов'ю» половецьких родичів (XI – XIII ст.) та зрештою навалою монгольських номадів (1237 – 1241), в «сухому залишку» засвоїла крихти візантійської ученості, які селективно (в основному через балканське мовне посередництво) потрапляли до кількох міст Русі. Культурний розвиток Русі, не дивлячись на відрізаність і від грецького, і від латинського першовзірців, все ж перебував, за влучним визначенням Ігоря Шевченка, «під знаком візантійської цивілізації» [Шевченко, 2014, с. 1–66].

Якщо звернути увагу на різні тексти, що народилися з-під пера русичів (а їх було не так вже і

багато), то під «добрим християнином» автори розуміли ужиткові потреби, а не глибокий віросповідний зміст. Набір християнських чеснот постає як цілком тривіальний: возлюби Господа; часто молися; не возгордися; очисти тіло постом і прикрась смиренням; допомагай убогим, стражденним і сиротам; не осуджуй ближнього і т. д. і т. п. Що ж стосується моделі візантійської ученості, то руські книжники наслідували лише «позитивну» її частину: раз у раз складали похвали «ученню книжному» та «книгам» (звісно виключно релігійним), «філософу і книжнику», але майже обходили мовчанкою згадки про неосвічених людей. Навпаки, людей, які присвятили своє життя цілеспрямованому здобуттю знань, автори вважали пихатими марнославами – «*філософом себе виставляють*». На їхню думку, розумній людині достатньо було вміти читати [Яковенко, 2005, с. 77].

Непрямі згадки про книги, книжкову науку, школи на Русі збереглися в літописах, житіях, проповідях. Після хрещення Русі весною 990 р., як пише «Повість минулих літ», **Володимир Великий** (960/963 – 979 – 1015) «*І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне*». Звісно мова йде про Київ, проте де саме, не ясно. «*Коли ж цих роздавали на учення книжне, то збулося пророцтво на Руській землі, яке говорить: «У ті дні почують глухі слова книжні [і], ясною буде мова недорікуватих. Бо сі не чули були раніше книжних словес, але за божим приреченням і по милості своїй помилював [іх] бог»*» [Літопис Руський, 1990, с. 66].

Одним із перших центрів освіти та освіченості на Русі був Новгород. **Ярослав Мудрий**, тривалий час князь Ростовський (988 – 1010) і Новгородський (1010 – 1034), написав тут у 1016 р. «Руську Правду» – першу збірку законів. У 1030 р. як великий князь Київський (1019 – 1054) Ярослав Мудрий заснував школу в Новгороді, зібравши «*від старост і попових дітей 300 учити книгам*» [Яковенко, 2005, с. 78].

Без сумніву, школа і скрипторій діяли при Софійському соборі в Києві. Весною 1037 р. «Повість минулих літ» повідомляє про великого князя Київського Ярослава Мудрого та свої рефлексії про книжкову освіченість наступне: «*І до книг він мав нахил, читаючи часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з грецизни на слов'янську мову і письмо [святее], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними, поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, – так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розмякшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення, приймаючи книжне. Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість, бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості [...] Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш*

ти велику користь душі своїй. Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він із богом або зі святими мужами. Читаючи бесіди пророків, євангельські повчання і апостольські, і життя святих отців, знайде душі він користь велику» [Літопис Руський, 1990, с. 89–90].

У 1080-х рр. фіксується існування школи в Курську, де навчався грамоти св. Феодосій Печерський (бл. 1029 – 1074). З XII ст. збереглися згадки про появу шкіл у Галичі, Смоленську тощо. У Новгороді, за підрахунками вчених, на початку XIII ст. налічувалося 10% письмених мешканців [Яковенко, 2005, с. 78], більше, ніж в інших містах на Русі.

У 1086 р., у 31 рік свого життя, князівна **Анна Всеволодівна** (бл. 1055 – 1113), рідна сестра князя Володимира Мономаха, заснувала в монастирі св. Андрія в Києві **першу жіночу школу** на Русі. У свій час перший російський історик Василій Татищев писав: «Анна збирала в свій монастир кілька панн і навчала їх Писанню, а також ремесел, співу та шиттю». Одним із тих ремесел мало бути мистецтво переписування книг [Митрополит Іларіон, 1999, с. 75–87].

Серед творів власного «виробництва» увагу привертає наскрізь дидактичний текст **Володимира II Мономаха** (1053 – 1125) під нетривіальною назвою «Повчання дітям». Як впливає із Лаврентіївського списку «Повісті минулих літ», єдиного джерела, в якому збереглося «Повчання», твір був написаний у 1099–1117 рр., тобто коли Мономах був Переяславським (1094 – 1113) і Великим Київським князем (1113 – 1125). Мономах залишив наступні неоригінальні поради дітям: «*А найголовніше – убогих не забувайте, а скільки можете по змозі годуйте і подайте сироті, і вдовицю оправдуйте самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина*» [Цит. за: Демчук, 2024, с. 45]. Неозброєним оком читаємо, що на погляд глави держави Русь станом на початок XII ст. найбільш зловоденними питаннями були: убогі, голодні, сироти, удови, безправ'я, погани. Як і найбільший інтелектуал XII ст. в Західній Європі П. Абеляр, Володимир Мономах наголошує на важливості навчання: «*Не забувайте того доброго, що вмієте, а чого не вмієте, тому навчайтеся, як батько мій*» [Всеволод Ярославич (1030 – 1093 рр.) – перший князь Переяславський 1054 – 1076, Великий князь Київський 1067 – 1077, 1078 – 1093, князь Чернігівський 1077 – 1078, перший правитель, який використовував титул «князь всієї Русі» – авт.], *дома сидючи, вивчив п'ять мов, у тому честь мав від інших країн. Лінь-бо – мати всьому: що уміє, те забуде, а чого не вміє, того не навчається*» [Цит. за: Демчук, 2024, с. 45].

Проте, як зауважив ще на початку XX ст. відомий російський історик церкви Євген Голубінський, у випадку ранньої Русі йдеться про письменність, а не про освіту чи тим більше освіченість. «Філософів» і «книжників» у повному розумінні слова, тобто безумовно освічених інтелектуалів, подібно до західноєвропейських, про яких йшла мова вище, Русь знала не багато. До них, зокрема, можемо віднести: 1)

князів Ярослава Мудрого – автора «Руської Правди» (1016); Ізяслава, Святослава та Всеволода Ярославичів – авторів «Правди Ярославичів» або «Устава Ярославичів» (1072); Володимира Мономаха – автора «Повчання дітям» (1117); володимирського й берестейського князя Володимира Васильковича (пом. 1288), якого літописець охарактеризував такими словами: «був книжник великий і філософ, якого ото не було в усій землі і після нього не буде»; 2) обох київських митрополитів-русичів – Іларіона (990 – 1080) – автора «Слова про закон і благодать» (1051) та Кліма Смолятича (? – після 1164) – автора «Послание, написано Климентом, митрополитом рускым, Фоме прозвитуеру, истолковано Афонасием мнихом» (1147), якого літописець називає «*бысть книжник и философ так, якоже в Руской земле не бьашеть*»; 3) єпископа Кирила Туровського (бл. 1130 – після 1182) – автора «Житія» та «Слова на Антипаску» (XII ст.); 4) агіографів та літописців Нестора, Никона й Сільвестра – авторів «Повісті минулих літ» (1113) [Яковенко, 2005, с. 78–79]. Це і є увесь список руських інтелектуалів в період до появи університетів у Європі. Про «сім вільних мистецтв», основу навчального процесу в Західній Європі ще довго після Середньовіччя, на неозорих землях «Slavia Orthodoxa» (за висловом Рікардо Піккіо) не буде згадки аж до кінця XVI століття.

Висновки. У найтемнішу добу «темного» Середньовіччя, коли християнство і словом і силою утверджувалося серед варварських народів і земель колишньої Римської імперії, поміж тотальним невіглаством знаходилася сотня-друга освічених інтелектуалів, які щосили намагалися зберегти культурно-освітні досягнення античної цивілізації та адаптувати їх до нової реальності, узгоджуючи вчення Арістотеля з Августином Блаженным, тобто політеїстичний світогляд з монотеїстичним віровченням Католицької церкви. Наведений у статті фактичний матеріал дозволяє зробити декілька висновків та узагальнень.

По-перше. Перехід від Античності до Середньовіччя не стався одразу після падіння західної Римської імперії у 476 р. та завершення життя «останніх римлян» в кінці V – на початку VI ст. Цей процес був значно довшим, під час якого встигло вирости ціле покоління освічених інтелектуалів, котре зберегло континуїтет між двома епохами. Остаточним вододілом між Античністю та Середньовіччям, на нашу думку, став перехід літочислення від «створення світу» чи від «заснування Риму», тобто до нашої ери / до народження Христа, – до нашої ери / після народження Христа, що розтягнувся на віки. Сам факт встановлення дати народження Ісуса Христа 25 грудня монахом Діонісієм Малім та прийняття її християнською Церквою під середину VI ст. став остаточним розділом між старим (античним) і новим (середньовічним) часом, який змінив повсякденний світ уявлень вчорашніх язичників – християн.

По-друге. Середньовіччя успадкувало від Античності (і Греції, і Риму) ряд ознак, між якими трьохфункціональна індоєвропейська схема правильного християнського суспільства поділеного на рівноправні один до одного стани священників

(*oratores* – тих, хто молиться), воїнів (*bellatores* – тих, хто воює) і трудівників (*laboratores* – тих, хто працює), та наукову класифікацію і практику викладання в школах семи вільних мистецтв двох циклів – трівіум і квадрівіум, що походить від римського дидакта Марціана Капелли початку V ст. В середньовічній Європі трьох станів «тим, хто молиться» (*oratores*) вдалося запровадити в навчання античну науку «семи вільних мистецтв», що надовго пережила Середньовіччя.

По-третє. На відміну від Античності, коли виховання дітей і юнаків було спрямовано на формування повноцінного громадянина полісу і держави, в Середньовіччі головний акцент робився на підготовку дітей до праці дорослих та вихованні в них християнських цінностей. Античному ідеалу тілесної сили та краси християнство протиставило людину, заклопотану спасінням своєї грішної душі. Сказати, що середньовічним дітям жилося небезпечно, все одно, що нічого не сказати, адже за різними оцінками кожна третя або четверта дитина помирала у віці до 15 років, правда з іншого боку, перебільшеною видається теза Філіппа Ареса про «маленьких дорослих». Середньовічні діти звісно є «іншими» за дітей інших епох, але одночасно вони є «такими самими».

По-четверте. До 13-ти античних чеснот (*virtutes*) «доброго мужа» (*vir bonus*) середньовічне християнство додало свій кодекс чеснот «доброго християнина» («*christiana bonus*») з його найвищою чеснотою – *humilitas* (смирення), яким протиставило сім головних гріхів у версії папи Григорія Великого: на першому місці – головний гріх гордия (*superbia*), після якого слідує заздрість (*invidia*), гнів (*ira*), засмучення (*accidia*), жадібність (*avaritia*), обжерливість (*gula*) і розкіш (*luxuria*).

По-п'яте. Каролінзьке відродження в Франкській імперії Карла Великого і його наступників та інтелектуальна діяльність Флакка Алкуїна і Рабана Мавра забезпечили середньовічній Європі інтелектуальний континуїтет античного Риму і Греції. В Аахені було засновано Придворну академію (*Academia Palatina*). В різний час до двору Карла запрошувалися учені мужі з різних народів: англосакси Алкуїн, Фредегіз, Візон, Сігульф, лангобарди Петро Пізанський, Павлін Аквілейський, Павло Диякон, Фардульф, ірландець Дангал, готи Теодульф і Агобард – єпископ Ліонський, франки Ангільберт і Ейнхард та інші. Освітня реформа, здійснена за ініціативи Карла Великого перш за все Алкуїном, мала важливе значення у формуванні середньовічної шкільної освіти, головною метою якої була підготовка освіченого духовенства.

По-шосте. Визначальну роль в розвитку освіти та освіченості до XII ст. відіграли монастирські та кафедральні (єпископські) школи. Школи, які утрималися де-не-де при монастирях і кафедральних єпископських соборах, формально культивуючи «сім вільних мистецтв», робили опір на ті знання, в яких найбільше мала потребу феодална культура з її новою реальністю та новими уявленнями та забобонами. Клас граматики займався вивченням латинської мови для засвоєння Св. Писання з елементами літературного утворення. В класі риторики молодь навчалася

мистецтву написання офіційних паперів: *dictamen prosaicum* тобто виробництва дипломів (*diploma*). Третя наука «трівія» – діалектика, була нежиттєвою у варварські часи. Більш реалістичною виглядала перспектива з науками «квадрівія»: арифметика – наука «лічби» / «рахунку» дням земного життя; геометрія – наука для вивчення фантастичної географії; астрономія – з елементами астрології та розрахунками календаря; музика – що мала прикладне значення для церковного співу (*cantus ecclesiae*). Однак всі ці науки були «служанками теології». Значну увагу в цих школах займала Біблія, яку мали знати не лише читати латиною, але й коментувати.

По-сьоме. Наприкінці XI ст. в кафедральних школах розвинувся новий підхід до навчального процесу, який часто називають *схоластичним* (від латин. слова *schola*, що букв. означає «школа»). Латинський термін *scholastica* походить від грец. слова «школа», «шкільний» – тип релігійної філософії (букв. «шкільна філософія»), що характеризується принциповим підпорядкуванням примату теологічного віровчення. Суть схоластичного методу полягає в підпорядкуванні думки авторитету догмата. Ця формула походить до керівника монастирської школи в Равенні (Півн. Італія), єпископа і кардинала Петра Даміані (1007–1072), автора слів: «*філософія – служанка богослов'я*» (*philosophia ancilla theologiae*), тобто підкорення розуму вірі.

По-восьме. У статті звернено увагу на досвід окремих успішних шкіл таких як: медична школа в Салерно, де готували учнів за підручником «*Articella*» («Маленьке мистецтво») – збірником, який складався із шести найважливіших трактатів по медицині: «Афоризми» та «Прогностика» Гіппократа, «Мистецтво медицини» Галена, «Ізагог» Йоганніціуса, «Про сечу» Теофіла й «Про пульси» Філарета; та Магнаурська школа і Пандідактеріон – перший університет у світі, що діяли в Константинополі при імператорському дворі.

По-дев'яте. Оскільки найбільш успішним епігоном Візантії у прямому і переносному значенні вчені вважають була Руська держава з центром у Києві, у статті згадано про небайдужість київських князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха щодо розвитку освіти та освіченості на Русі, першу жіночу школу, яку заклала князівна Анна Всеволодівна, та з десяток самородків-інтелектуалів.

По-десяте. Урок-висновок із вище викладеного фактичного матеріалу може бути наступний. В основі ранньосередньовічної освіти лежали римські «сім вільних мистецтв», яких хоч і не завжди та не всюди дотримувалися у всіх школах при монастирях, єпархіальних кафедральних соборах, королівських дворах, та все ж саме вони становили основу освітньої системи навчання. Схоластика (рання XI–XII ст.) загострила відношення віри й розуму в пізнанні Бога, світу і людини. Автори статті приходять до висновку про доцільність знати сучасному поколінню III про витоки європейської освіти та освіченості в ранній період Середньовіччя (до появи університетів) як успішний приклад інтелектуалів «темних віків» для

«реформаторів» перманентних «реформ» у сфері освіти нинішнього «світлого віку».

Найтемніші віки «темного» Середньовіччя підготували ґрунт для перебудови всієї системи ціннісних орієнтацій і колективних уявлень напередодні виникнення перших університетів, названих за образним висловом визнаного французького медієвіста

сучасності Жака Ле Гоффа, «*поверненням з неба на землю*». Ключову роль у цій переорієнтації цінностей відіграла монастирська і кафедральна (єпископська) школа, освіта та освіченість помітної армії інтелектуалів, що мали або не мали ласку від «сильних світу цього».

Список використаних джерел

- Аверинцев, С. С., 2001. *София–Логос. Словарь*, Второе, испр. изд., Київ: Дух і Літера, 460 с.
- Аверинцев, С. С., 2003. Схоластика, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 515–520.
- Адагуров В., 2002. *Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття)*, Львів: Видавництво Українського католицького університету, 412 с. + іл.
- Андреев, М. Л., 2003. Возрождения средневековые, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 91–96.
- Андреев, М. Л., 2003. Литература, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 256–260.
- Антология педагогической мысли христианского Средневековья. Том 1. В Христе сокрыты все сокровища премудрости. Путь христианского образования в трудах Отцов Церкви и мыслителей Раннего Средневековья: Пособие для учащихся педагогических колледжей и студентов вузов*, 1994, Сост. Безрогов В. Г., Варьяш О. И., Москва: Аспект Пресс, 400 с.
- Арнаутова, Ю. Е., 2003. Медицина, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 271–276.
- Арьес, Ф., 1999. *Ребенок и семейная жизнь при Старом Порядке*, Пер. с фр. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева, Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 416 с.
- Берк П., 2013. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє. *Нові підходи до історіописання*, За ред. П. Берка; пер. з англ. Т. та А. Портнових; наук. ред. Т. Цимбал, Київ: Ніка-Центр, с. 13–38.
- Бринкен, А. Д., фон ден, 2003. Картография, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 212–217.
- Гири, П., 2003. Память, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 342–348.
- Гофф, Ж. Л., 2003. *Интеллектуалы в Средние века*, Пер. с франц. А. М. Руткевича. 2-е изд., Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 160 с.
- Гофф, Ж. Л., 2007. *Рождение Европы*, Пер. с франц. А. Поповой; предисл. А. О. Чубарьяна, Санкт-Петербург: ALEXANDRIA, 398 с.
- Гофф, Ж. Л. Труд, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 533–537.
- Горюнов, Е. В., 2003. Покаяние, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 373–376.
- Гуревич, А. Я., 2003. Время, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 96–100.
- Гуревич, А. Я., 2003. Детство, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 139–143.
- Гуревич, А. Я., 2007. *Избранные труды. Средневековый мир*, Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 560 с.
- Гуревич, А. Я., 2003. Крестьяне, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 239–247.
- Гуревич, А. Я., 2003. Личность, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 260–270.
- Дейвіс, Н., 2020. *Європа. Історія*, Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко, Київ: Основи, 1464 с. + іл. [1496 с.].
- Демчук, С. 2021. *Від бобра до фазана: іжа західноєвропейського Середньовіччя*, Київ: Īzhak, 320 с.
- Демчук, С. 2024. *Доба постів і карнавалів. Як жили, пили і кохалися у середньовіччі*, Київ: Віхола, 335 с.
- Добиаш-Рождественская, О. А., 1987. *Культура западноевропейского Средневековья. Научное наследие*, Отв. ред. член-корреспондент АН СРСР В. И. Рутенбург, Москва: Наука, 352 с.
- Донини, А., 1989. *У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана)*, Издание второе, Под общ. ред проф. И. С. Свенцицкой; пер. с итал. И. И. Кравченко, Москва: Изд. полит. лит., 365 с.: ил.
- Дубровский, И. В., 2003. Историография, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 199–208.
- Дюбі, Ж., 2003. *Доба соборів. Мистецтво та суспільство 980 – 1420 років*, Пер. з франц. Г. Філіпчук та З. Борисюк; наук. ред. Д. Степовик, Київ: «Юніверс», 320 с.: іл.
- Зайбг, Ф., 2009. *Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем*, Пер. з нім.: Хр. Назаркевич, Львів: Видавництво Українського католицького університету, 512 с.
- Керецман, Н., 2015. Середньовічна церква в іменах, термінах і назвах: Глосарій / 2-е вид-ня доповнене і розширене, Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 302 с.
- Колінгвуд, Р. Дж., 1996. *Ідея історії. Переглянуте видання. 3 лекціями 1926–1928 рр.*, Пер. з англ. О. Мокровольський; Упоряд. та передм. Я. В. Д. Дуссена, Київ: Основи, 615 с.
- Лобришон, Г., 2003. Библия, *Словарь средневековой культуры*, 2003, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 45–51.
- Лучицкая, С. И., 2003. Грехи и добродетели, *Словарь средневековой культуры*, 2003, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 125–128.

- Лінч, Д. Г., 1994. *Середньовічна церква. Коротка історія*, Пер. з англ. В. Шовкуна, Київ: Основи, 492 с.
- Літопис Руський за Іпатським списком, Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич, 1989, Київ: Видавництво «Дніпро», XVI+591 с.
- Матулис, Т. Н. (ред.), 1996. *Послушник и школяр, наставник и магистр. Средневековая педагогика в лицах и текстах: Учебное пособие*, Сост. и отв. ред. В. Г. Безрогов, Москва: Изд-во РОУ, 416 с.
- Митрополит Іларіон (Огієнко, І.), 1999. *Життєпис великих українців*, Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик, Київ: Либідь, 672 с., іл.
- Мортімер, І., 2018. *Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас*, Пер. з англ. Я. Машико, Харків: Ранок; Фабула, 448 с.
- Острогорський, Г., 2002. *Історія Візантії*, Вид. 3-є, доповнене; пер. з нім. А. Онишко, Львів: Літопис, 608 с.
- Панг, Д., 2025. Історія освіти в західному світі. *IdeaList: Культура. Наука. Суспільство*, № 1 (26) / <https://idealist.org.ua/2025/03/27/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B8-%D0%B2-%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%96/> (Останній візит: 05.08.2025).
- Парамонова, М. Ю., 2003. Школа, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 588–593.
- Перлов, А. М., 2003. Чтение, *Словарь средневековой культуры*, 2003, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 573–575.
- Рамм, Б. Я., 1948. К вопросу об источниках по истории школы в каролингскую эпоху, *Учёные записки Ленинградского государственного педагогического института им. А. И. Герцена*, Москва, Т. 68, с. 135–142.
- Рамм, Б. Я., 1949. «Каролингское возрождение» и проблемы школьной образованности в раннем средневековье. *Учёные записки Ленинградского государственного педагогического института им. М. Н. Покровского*, Москва, Т. V. Исторический факультет, Вып. 1, с. 81–116.
- Словарь средневековой культуры*, 2003, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, 632 с.
- Тимофеев, М. А., 2003. «Свободные искусства», *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 461–467.
- Удальцова, З. В., 1990. Культура Византии V – XV вв., *История средних веков: В 2-х томах*, Т. I: Учебн. для вузов по спец. «История», Л. М. Брагина, Е. В. Гутнова, С. П. Карпов и др.; под ред. З. В. Удальцовой и С. П. Карпова, Москва: Высшая школа, с. 462–470.
- Уколова, В. И., 1990. Средневековая культура Западной Европы V – XV вв., *История средних веков: В 2-х томах*, Т. I: Учебн. для вузов по спец. «История», Л. М. Брагина, Е. В. Гутнова, С. П. Карпов и др.; под ред. З. В. Удальцовой и С. П. Карпова, Москва: Высшая школа, с. 437–461.
- Усков, Н. Ф., 2003. Монастыри, *Словарь средневековой культуры*, 2003, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 313–320.
- Усков, Н. Ф., 2003. Монашество, *Словарь средневековой культуры*, 2003, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 320–331.
- Усков, Н. Ф., 2003. Папство, *Словарь средневековой культуры*, 2003, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 348–359.
- Фенич, В., Алешкевич, Я., 2025. Від перших учителів-софістів до «семи вільних мистецтв»: освіта та стан освіченості в Античному Середземномор'ї у V ст. до н. е. – VI ст. н. е., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Редкол.: Ю. В. Данилець (гол. ред. та ін.), Вып. 1 (52), Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», с. 43–58.
- Фортунатов, А. В., 1941. Алкуин как деятель каролингского возрождения, *Учёные записки Московского государственного педагогического института*, Москва, Т. III, Кафедра исторического факультета, вып. 1, с. 26–46.
- Харарі, Ю. Н., 2016. *Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього*, Пер. з англ. Я. Лебеденка, Харків: Клуб сімейного дозвілля, 544 с.
- Харарі, Ю. Н., 2018. *Ното Deus. За лаштунками майбутнього*, Пер. з англ. О. Дем'янчук, Київ: BookChef, 512 с.
- Харарі, Ю. Н., 2018. *21 урок для 21 століття*, Пер. з англ. О. Дем'янчук, Київ: BookChef, 416 с.
- Шевченко, І., 2014. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку 18 століття*, Авторизов. пер. з англ. М. Габлевич; наук. ред. А. Ясіновський, Львів: Видавництво Українського католицького університету, xxiii+288 с., 5 карт.
- Яковенко, Н., 2007. *Вступ до історії*, Київ: Критика, 376 с.
- Яковенко, Н., Миронова, В., 2002. *Латинська мова: Підручник*, Вид. друге, доповн., Львів: Видавництво Українського католицького університету, 468 с.
- Яковенко, Н., 2005. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*, 2-ге вид., перероблене та розшир., Київ: Критика, 584 с.: іл.

References

- Adadurov, V., 2002. *Istorija Francziji. Korolivsjska derzhava ta stvorennja nacziyi (vid pocsatkiv do kinczja XVIII stolittja)* [History of France. The monarchy and the creation of the nation (from the beginning to the end of the 18th century)], Ljviv: Vydavnyctvto Ukrajinsjkoho katolyczjzkoho universytetu, 412 s. + il. (in Ukrainian).
- Andrejev, M. L., 2003. Literatura [Literature]. *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 256–260. (in Russian).
- Andrejev, M. L., 2003. Vozrozhdenija Srednjevekovyje [Renaissance Medieval], *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 91–96. (in Russian).
- Antologija pedagogiceskoj mysli christianskoho Srjednjevekovja, Tom 1. V Christje sokryty vsje sokrovisca prjemudrosti. Putj christianskoho obrazovanja v trudach Otczov Czerkvi i myslitjeljej Rannjeho Srjednjevekovja: Posobije dlja ucsascsichsja pedagogiceskich kolljedzhej i studentov vuzov* [Anthology of pedagogical thought of the Christian Middle Ages. Volume 1. In Christ are hidden all the treasures of wisdom. The Path of Christian Education in the Works of the Church Fathers and Thinkers of the Early

- Middle Ages: A manual for students of pedagogical colleges and university students*, 1994, Sost. Bezrogov V. H., Varjjash O. I., Moskva: Aspekt Press, 400 s. (in Russian).
- Arjes, F., 1999. *Rebjenok i semejnaja zhizn' pri Starom Porjadke* [Child and Family Life under the Old Order], Per. s francz. Ja. Ju. Starceva pri ucstastji V. A. Babinczeva, Jekatjerinburg: Izd.-vo Ural. Un-ta, 416 s. (in Russian).
- Arnautova, Ju. Je., 2003. *Medicina* [Medicine], *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 271–276. (in Russian).
- Averinczev, S. S., 2001. *Sophija–Lohos. Slovarj* [Sophia-Logos. Dictionary], Vtoroje, ispr. izd., Kyjiv: Duch i Litera, 460 s. (in Russian).
- Averinczev, S. S., 2003. *Scholastika* [Scholasticism], *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 515–520. (in Russian).
- Berk, P., 2013. *Vstup. Nova istorija: jiji mynule i majbutnje* [Introduction. New History: Its Past and Future]. *Novi pidchody do istoriopsannja*, Za red. P. Berka; per. z anh. T. ta A. Portnovych; nauk. red. T. Czymbal, Kyjiv: Nika-Czentr, s. 13–38. (in Ukrainian).
- Brinken, A. D., fon den. 2003. *Kartografija* [Cartography], *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 212–217. (in Russian).
- Charari, Ju. N., 2016. *Ljudyna rozumna. Istorija ljudstva vid mynuloho do majbutnjoho* [Man is intelligent. The history of mankind from past to future], Per. z anh. Ja. Lebedenka, Charkiv: Klub simejnogo dozvillja, 544 s. (in Ukrainian).
- Charari, Ju. N., 2018. *21 urok dkja 21 stolittja* [21 lessons for the 21st century], Per. z anh. O. Demjancsuk, Kyjiv: BookChef, 416 s. (in Ukrainian).
- Charari, Ju. N., 2018. *Homo Deus. Za lashtunkamy majbutnjoho* [Homo Deus. Behind the scenes of the future], Per. z anh. O. Demjancsuk, Kyjiv: BookChef, 512 s. (in Ukrainian).
- Dejvis, N., 2020. *Jevropa. Istorija* [Europe. History], Per. z anh. P. Tarascuk, O. Kovalenko, Kyjiv: Osnovy, 1464 s. + il. [1496 s.]. (in Ukrainian).
- Demcsuk, S. 2021. *Vid bobra do fazana: jizha zachidnojevropejskoho Serednjovicscsja* [From beaver to pheasant: food of the Western European Middle Ages], Kyjiv: Jizhak, 320 s. (in Ukrainian).
- Demcsuk, S. 2024. *Doba postiv i karnavaliv. Jak zhyly, pyly i kochalysja v serednjovicscsi* [The days of fasting and carnivals. How people lived, drank and made love in the Middle Ages], Kyjiv: Vichola, 335 s. (in Ukrainian).
- Djubi, Zh., 2003. *Doba soboriv. Mystecztvo ta suspiljstvo 980 – 1420 rokiv* [The Age of Councils: Art and Society 980 – 1420], Per. z francz. H. Filipcsuk ta Z. Borysjuk; nauk. red. D. Stepovyk, Kyjiv: «Junivers», 320 s.: il. (in Ukrainian).
- Dobias-Rozhdjestvenskaja, O. A., 1987. *Kuljtyra zapadnojevropejskoho Srjednjevekovja. Nauscnoje nasljedije* [The Culture of the Western European Middle Ages. Scientific Heritage], Otv. red. csljen-korjespondjent AN SRSR V. I. Rutenburh, Moskva: Nauka, 352 s. (in Russian).
- Donini, A., 1989. *U istokov christianstva (ot zarozhdenija do Justiniana)* [At the origins of Christianity (from its inception to Justinian)], Izdanije vtoroje, Pod obsc. red. prof. I. S. Svenciczkoj; per. s ital. I. I. Kravcsenko, Moskva: Izd. polit. lit., 365 s.: il. (in Russian).
- Dubrovskij, I. V., 2003. *Istoriografija* [Historiography], *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 199–208. (in Russian).
- Fenyys, V., Aleshkevycs, Ja., 2025. *Vid pershych ucstyteliv-sofistiv do «semy viljnych mystecztv»: osvita ta stan osvicsenosti v Antycsnomu Seredzemnomorji u V st. do n. e. – VI st. n. e.* [From the first sophist teachers to the “seven liberal arts”: education and the state of enlightenment in the Ancient Mediterranean in the 5th century BC – 6th century AD.], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, Redkol.: Ju. V. Danylecjz (hol. red. ta in.), vyp. 1 (52), Uzhhorod: Vyd.-vo UzhNu «Hoverla», s. 43–58. (in Ukrainian).
- Fortunatov, A. V., 1941. *Alkuin kak djejatelj karolinshkoho vozrozhdenija* [Alcuin as a figure of the Carolingian Renaissance], *Ucsjonyje zapiski Moskovskoho hosudarstvennogo pedahohicseskoho instituta*, T. III, *Kafedra istoriceskoho fakuljtjeta*, Vyp. 1, Moskva, s. 26–46. (in Russian).
- Hiri, P., 2003. *Pamjatj* [Memory], *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 342–348. (in Russian).
- Hoff, Zh. Lje., 2003. *Intjelljktualy v Srjednjije veka* [Intellectuals in the Middle Ages], Per. s francz. A. M. Rutkevicsa. 2-je izd., Sankt-Petjerburh: Izd-vo Sankt-Petjerburshkoho universitjeta, 160 s. (in Russian).
- Hoff, Zh. Lje., 2003. *Trud* [Work], *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 533–537. (in Russian).
- Hoff, Zh. Lje., 2007. *Rozhdjenje Jevropy* [The Birth of Europe], Per. s francz. A. Popovoj; prjedisl. A. O. Csubarjana, Sankt-Petjerburh: ALEXANDRIA, 398 s. (in Russian).
- Horjunov, Je. V., 2003. *Pokajanije* [Repentance], *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 373–376. (in Russian).
- Hurjevics, A. Ja., 2003. *Djetstvo* [Childhood], *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 139–143. (in Russian).
- Hurjevics, A. Ja., 2003. *Krjestijanje* [Peasants], *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 239–247. (in Russian).
- Hurjevics, A. Ja., 2003. *Licsnosjtj* [Personality], *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 260–270. (in Russian).
- Hurjevics, A. Ja., 2003. *Vrjemja* [Time], *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 96–100. (in Russian).
- Hurjevics, A. Ja., 2007. *Izbrannyje Trudy* [Selected Works. The Medieval World], Sankt-Peterburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 560 s. (in Russian).
- Jakovenko, N., 2005. *Narysy istoriji serednjovicsnoji ta rannjomodernoji Ukrajiny* [An outline of the history of medieval and early modern Ukraine], 2-he vyd., pereroblene ta rozshyr., Kyjiv: Krytyka, 584 s.: il. (in Ukrainian).
- Jakovenko, N., 2007. *Vstup do istoriji* [Entry before history], Kyjiv: Krytyka, 376 s. (in Ukrainian).
- Jakovenko, N., Myronova, V., 2002. *Latynsjka mova* [Latin language]: *Pidrucnyk*, Vyd. druhe, dopovn., Ljviv: Vydavnyctvo Ukrajinsjkoho katolyiczjkoho universytetu, 468 s. (in Ukrainian).

- Keretsman, N., 2015. *Serednovichna tserkva v imenakh, terminakh i nazvakh: Hlosarii* [Medieval Church in Names, Terms and Titles: Glossary] / 2-e vyd-nia dopovnene i rozshyrene, Uzhhorod: Vyd-vo UzhNU «Hoverla», 302 s. (in Ukrainian).
- Kolinhvud, R. Dsh., 1996. *Ideja istoriji* [The idea of history]. *Perehljanute vydannja. Z lekczijamy 1926–1928 rr.*, Per. z anhl. O. Mokrovolskij; Uporjad. taperedm. J. V. D. Dussena, Kyjiv: Osnovy, 615 s. (in Ukrainian).
- Lincs, D. H., 1994. *Serednjovicsna czerkva. Korotka istorija* [Middle Church. Brief history], Per. z anhl. V. Shovkuna, Kyjiv: Osnovy, 492 s. (in Ukrainian).
- Litopys Rus'kyj za Ipats'kyj spyskom* [The Chronicle of Rus' according to the Hypatian List], Per. z davnjorus. L. Je. Machnovczja; vidp. red. O. V. Myshanycs, 1989, Kyjiv: Vydavnyctvo «Dnipro», XVI+591 s.
- Lobrishon, H., 2003. Biblija [Bible], *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 45–51. (in Russian).
- Lucsiczkaja, S. I., 2003. Hrjechi i dobrotjetjeli [Sins and Virtues], *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 125–128. (in Russian).
- Matulis, T. H. (red.), 1996. *Poslushnik i shkoljar, nastavnik i mahistr. Srjednjevekovaja pedahohika v liczach i tjekestach: Ucseboje posobije* [Novice and student, mentor and master. Medieval pedagogy in faces and texts: Study guide], Sost. i otv. red. V. H. Bezrohov, Moskva: Izd-vo ROU, 416 s. (in Russian).
- Mytropolyt Ilarion (Ohijenko, I.), 1999. *Zhyttjepys velykych ukrajincziv* [Biographies of great Ukrainians], Uporjad., avt. ist.-biohr. narysy ta prymit. M. S. Tymoshyk, Kyjiv: Lybidj, 672 s., il. (in Ukrainian).
- Mortimer, I., 2018. *Stolittja zmin. Jake stolittja bacsylo najbiljshe zmin i csomu cze vazhlyvo dlja nas* [A Century of Change. Which Century Saw the Most Change and Why It Matters to Us], Per. z anhl. Ja. Mashyko, Charkiv: Ranok; Fabula, 448 s. (in Ukrainian).
- Ostrogors'kyj, G., 2002. *Istorija Vizantiji* [History of Byzantium], Vyd. 3-je, dopovnene; per. z nim. A. Onyshko, Ljviv: Litopys, 608 s. (in Ukrainian).
- Panh, D., 2025. Istorija v zachidnomu sviti [History of education in the Western world]. *IdealList: Kuljтура. Nauka. Suspiljstvo*, № 1 (26) / <https://ideal.org.ua/2025/03/27/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B8-%D0%B2-%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%96/> (05.08.2025). (in Ukrainian).
- Paramonova, M. Ju., 2003. Shkola [School], *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 588–593. (in Russian).
- Perlov, A. M., 2003. Cstjenije [Reading], *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 573–575. (in Russian).
- Ramm, B. Ja., 1948. K voprosu ob istocsnikach po istoriji shkoly v karolinhskuju epochu [On the issue of sources on the history of the school in the Carolingian era], *Ucsjonyje zapiski Ljeningradskoho hosudarstvennoho pedahohiceskoho instituta im. A. I. Herczena*, Moskva, T. 68, s. 135–142. (in Russian).
- Ramm, B. Ja., 1949. «Karolinhskoje vozrozhdenije» i probljemy shkolnoj obrazovannosti v rannjem srjednjevekovje [The "Carolingian Renaissance" and the Problems of School Education in the Early Middle Ages], *Ucsjonyje zapiski Ljeningradskoho hosudarstvennoho pedahohiceskoho instituta im. M. N. Pokrovskoho*, Moskva, T. V. Istoriceskij fakuljtjet, Vyp. 1, s. 81–116. (in Russian).
- Shevcenko, I., 2014. *Ukrajina mizh Schodom I Zachodom. Narysy z istoriji kuljтуры do pocsatku 18 stolittja* [Ukraine between East and West. Essays on the history of culture until the beginning of the 18th century], Avtoryzov. per. z anhl. M. Hablevycs; nauk. red. A. Jasinovskij, Ljviv: Vydavnyctvo Ukrajins'koho katolyc'zkoho universytetu, xxiii+288 s., 5 kart.
- Slovarj srednjevekovoj kuljтуры* [Dictionary of Medieval Culture], Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, 2003, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, 632 s. (in Russian).
- Timofejev, M. A., 2003. «Svobodnyje isskustva» ["Liberal Arts"], *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, 2003, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 461–467. (in Russian).
- Udaljczova, Z. V., 1990. Kuljтура Vizantiji V – XV vv. [Byzantine culture 5th–15th centuries]. *Istorija srjednich vekov: V 2-ch tomach*, T. I: *Ucseb. dlja vuzov po specialjnosti «Istorija»*, L. M. Brahina, Je. V. Hutnova, S. P. Karpov i dr.; pod. red. Z. V. Udaljczovoj i S. P. Karpova, Moskva: Vysshaja shkola, s. 462–470. (in Russian).
- Ukolova, V. I., 1990. Srjednjevekovaja kuljтура Zapadnoj Jevropy V – XV vv. [Medieval culture of Western Europe V – XV centuries.] *Istorija srjednich vekov: V 2-ch tomach. T. I: Ucseb. dlja vuzov po specialjnosti «Istorija»*, L. M. Brahina, Je. V. Hutnova, S. P. Karpov i dr.; pod. red. Z. V. Udaljczovoj i S. P. Karpova, Moskva: Vysshaja shkola, s. 437–461. (in Russian).
- Uskov, H. F., 2003. Papacy, *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, 2003, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 348–359. (in Russian).
- Uskov, H. F., 2003. Monashestvo [Monasticism]. *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, 2003, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 320–331. (in Russian).
- Uskov, H. F., 2003. Monastyri [Monasteries]. *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, 2003, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 313–320. (in Russian).
- Zajbt, F., 2009. *Blysk i vbohistry Serednjovicscsja. Istorija z pocsatom i kinczem* [The splendor and poverty of the Middle Ages. A story with a beginning and an end], Per.. z nim.: Chr. Nazarkevycs, Ljviv: Vydavnyctvo Ukrajins'koho katolyc'zkoho universytetu, 512 s. (in Ukrainian).

Volodymyr Fenych

Candidate of History Sciens, Docent, Docent of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Yaroslav Aleshkevych

Candidate of Historical Sciens, Docent, Docent of the Department of Antiquity, Middle Ages and History of Pre-modern Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

«THE SEVEN LIBERAL ARTS»: HOW LEARNED, HOW THEY WROTE, AND HOW BECAME ENLIGHTENED INTELLECTUALS IN THE EUROPEAN MEDIEVAL SOCIETY OF CLERICS, WARRIORS, AND WORKERS BEFORE THE EMERGENCE OF UNIVERSITIES (7TH – 12TH CENTURIES)

With this publication, the authors try to draw attention to the sources of European education and enlightenment in the early Middle Ages (before the emergence of universities). The article reveals such issues as: 1) the establishment of the “seven liberal arts” (septem artes liberales) in Europe, divided into three estates: clerics (oratores), warriors (bellatores), and workers (laboratores); 2) childhood and child rearing; 3) the code of virtues of a “good Christian” versus his seven sins; 4) the Carolingian Renaissance and the contribution of Flaccus Alcuin and Rabanus Maurus to the development of education; 5) why history/historiography did not become an independent artes liberales; 6) the role of monastic and cathedral (episcopal) schools; 7) the Bible, its reading and commentary in schools; 8) the emergence and essence of scholasticism; 9) education in the Byzantine Empire: Magnaur Higher School and Pandidakterion University - the first higher educational institution in the world; 10) education and enlightenment in Rus. The darkest ages of the “dark” Middle Ages prepared the ground for the restructuring of the entire system of value orientations and collective ideas, called, in the figurative expression of the famous French medievalist Jacques Le Goff, “a return from heaven to earth”. School, education, and literacy played a key role in this reorientation. The basis of early medieval education was the Roman “seven liberal arts”, which, although not always and not everywhere, were observed in all schools at monasteries, diocesan cathedrals, and royal courts. Scholasticism (early 11th – 12th centuries) sharpened the relationship between faith and reason in the knowledge of God, the world, and man. The authors conclude that it is appropriate to inform the modern generation of AI about the origins of European education and enlightenment in the early Middle Ages (before the advent of universities) as a successful example of intellectuals of the “dark ages” for the “reformers” of permanent “reforms” in the field of education of the current “enlightened age.”

Keywords: education, enlightenment, Europe, Middle Ages, “seven liberal arts”, child, upbringing, “good Christian”, “Carolingian Renaissance”, monastery schools, episcopal cathedral schools, Bible, scholasticism, Magnaur Higher School and Pandidakterion University, education and enlightenment in Rus.

Статус статті:

Отримано: 15.09.2025 Прийнято: 05.10.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ФОРМУВАННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ КОМІТАТІВ УНГ, БЕРЕГ, УГОЧА ТА МАРАМОРОШІ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Ріхард Міговк¹

старший викладач кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: rihard.myhovk@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-5716-495X>

Ласлов Зубанич²

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: laslov.zubanych@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-3351-0512>

Одним із найпопулярніших питань сьогодення є визначення, як формувалася демографічна карта тієї чи іншої країни або її певної території протягом відповідного історичного періоду. На ці питання дослідники повинні дати адекватні відповіді. Як ми віддаляємося від минулого у часі, так і стає все складніше відповісти на поставлене питання, а в багатьох випадках навіть неможливо дати адекватну відповідь. Реєстр папської десятини 1332–1337 років містить багато цінної інформації, зокрема перші письмові згадки про низку населених пунктів, про межі єпархій та архідеканатів, про кількість церков, їх священників та розмір церковних податків. Вивчаючи реєстр десятини та інші джерела, які описують структуру середньовічних поселень у комітатах, а також досліджуючи та систематизуючи архівні джерела, ми можемо отримати більш точне уявлення про те, як формувалася демографічна карта Угорщини (та її певної території – комітатів Унг, Берег, Угоча та Мараморош) у першій половині XIV століття. На підставі вивчення джерельної бази є змога відносно точно визначити чисельність/кількість населення регіону. Практичні переваги середньовічних статистичних досліджень полягають не тільки в кращому розумінні минулого, але й у глибшому осмисленні сучасних соціально-економічних процесів та дослідженні довготривалих тенденцій. Під час наукової роботи здійснюється ідентифікація населених пунктів комітатів Унг, Берег, Угоча та Мараморош, які включені до реєстру папської десятини 1332–1337 років. Крім того, за допомогою реєстру десятини та інших джерел здійснюється визначення кількості поселень, які були засновані в цих адміністративних одиницях до 1337 року, але не включені до реєстру. Використовуючи дані, ми визначаємо кількісний склад населення комітатів у першій половині XIV століття. Крім цього, використовуючи переписи населення кінця XV століття, ми маємо змогу визначити кількість мешканців «середньостатистичного» населеного пункту, що допомагає оцінити кількість населення комітатів у різних періодах середньовіччя.

Ключові слова: комітат, реєстр папської десятини, склад населення, архідеканат, Унг, Берег, Угоча, Мараморош.

Постановка проблеми. У середньовічній Угорщині ще не існувало статистики в сучасному розумінні, але водночас суспільство і держава (та її різні інституції) потребували точних статистичних даних. Обов'язково слід розрізняти державну та церковну статистику, хоча в обох випадках ми знаходимо економічні та адміністративні елементи, оскільки ці дані забезпечували основу для повсякденного функціонування держави та церкви. Окрім оподаткування (фіксація світських і церковних доходів, зобов'язань), управління економікою (перепис доходів, володінь, відстеження економічних ресурсів), адміністративне управління (фіксація прав, послуг), а також утримання церковної організації та проведення обстежень з мілітарною метою давали точне уявлення не тільки про країну в цілому, але й про її менші адміністративні одиниці (комітати/архідеканати) та самі населені пункти. До основних джерел середньовічної угорської статистики належать реєстри

папської десятини, різні податкові та майнові переписи, а також обстеження на державному рівні королівського скарбничого Жігмонда Ернуста (1494–1495 рр.). Вони ще не є сучасними статистичними записами, але вже фіксували кількісні дані, тому є прообразами угорської статистичної науки.

Реєстри папської десятини є одними з найважливіших статистичних джерел середньовічної Угорщини (і Європи загалом). Ці реєстри складали папські податківці, коли в XIII–XIV століттях Церква стягувала для різних цілей певну частку церковних доходів, зазвичай десять відсотків. Найвідомішим є реєстр папської десятини за 1332–1337 роки, в якому перелічено 7397 парафій на території Угорського королівства. Завдяки цьому ми знаємо, що в той час більшість сіл вже мали церкви та священників, тобто існувала значна церковна інфраструктура. Оскільки в списках парафії зафіксовані за назвами, сучасні історики можуть на їх основі ідентифікувати

¹ © Міговк Р.

² © Зубанич Л.

середньовічні населені пункти, в тому числі ті, які не відомі з інших джерел. Таким чином, вони є основним джерелом для досліджень у галузі історичної демографії та історії населених пунктів. Розмір сплаченої десятини дає уявлення про різну матеріальну силу парафій, що опосередковано вказує на населення та економічний потенціал навколишніх сіл. Це важливо для дослідження середньовічної економічної історії.

Територія сучасного Закарпаття (з невеликими територіальними змінами) в Угорському королівстві охоплювала 4 комітати (Унг, Берег, Угоча, Мараморош), які адміністративно майже відповідали католицьким архідеканатам (менші одиниці єпархій), тому, проєкцією їхніх даних, можна отримати точне розуміння демографічної ситуації в регіоні. Хоча з другої половини XIX століття з'явилося чимало наукових праць про досліджуваний край, більшість з них присвячені скоріше політичній історії, а питанням соціально-економічного розвитку та статистики приділяється мало уваги. Дане дослідження має на меті заповнити ці «білі плями» та представити вищезазначені статистичні джерела у вигляді наукового аналізу з урахуванням наявних населених пунктів.

Мета роботи. У рамках наукового дослідження ми поставили за мету здійснити ідентифікацію населених пунктів комітатів Унг, Берег, Угоча та Мараморош за реєстром папської десятини 1332–1337 років та визначити кількість поселень, які існували в цей час. Використовуючи дані, визначаємо кількісний склад населення комітатів та кількість мешканців «середньостатистичного» населеного пункту в різних періодах середньовіччя (у першій половині XIV століття та кінці XV століття).

Стан вивчення проблеми. З середньовічної історії комітатів Унг, Берег, Угоча та Мараморош нам відомо

про три переписи: реєстр папської десятини 1332–1337 років [Rationes, 187], перепис Ужанського комітату 1398 року та облікова книга 1494–1495 років королівського скарбничого Жіґмонда Ернуста. Реєстр папської десятини вивчався кількома видатними угорськими дослідниками [Ortvay, 1894, Mályusz, 1942; Barys, 1938; Szabó, 1963; Molnár, 1949], однак детального аналізу чотирьох вищезгаданих комітатів Верхньої Угорщини ще досі не опубліковано. Казначейські облікові книги кінця XV століття опрацьовував у своїй дисертаційній роботі Тібор Найман [Neumann, Tibor, 2019], а статистичні дані Ужанського комітату 1398 року у своїй монографії вивчав Пал Енгел [Engel, 1997].

Виклад основного матеріалу. Перші вірогідні дані про кількість населення регіону в Середньовіччі містяться у реєстрі папської десятини. У досліджуваний період 1332–1337 рр. території архідеканатів Унг, Берег, Угоча та Мараморош належали до Егерської єпархії. За грамотою короля Іштвана V від 1271 року єпископам Егера надано дозвіл збирати церковну десятину на цій території: *”Item decimam partem omnium tributorum, per quetuncunq̄ exigi consuetorum, in comitatu videlicet Borsod, Abaujvar, Zemplen, Ung, Szabolcs, Zarand, Kiszolnok, Heues-Vjvar, Beregh et Vgozca”* [CDH, V. 1. № 157]. Ймовірно, комітат Мараморош перейшов під юрисдикцію Егера у 1320 році [CDH, VIII.1., № 264], а до того він належав до трансильванської єпархії. У реєстрі десятини зазначено назву поселення, його священника та суму церковної десятини в грошах. Територія архідеканатів зазвичай збігалася з територією комітату, але є відмінності, наприклад із селами Ракошино, Велика та Мала Добронь.

Надалі розглянемо ті населені пункти комітатів, які містяться у реєстрі папської десятини.

Ужанський комітат / Ужанський архідеканат

№	Назва населеного пункту латиною згідно реєстру	Угорська назва населеного пункту, у дужках сучасна офіційна назва з правописом відповідної країни	Парафіяльний священник	Сума церковної десятини у грошах (grossos)
1.	Vasba	Bátfa (Батфа, Україна)	Petrus	12
2.	Bes	Bés (Ве́ша, Словаччина)	Blasius	6
3.	Bors	Bors, Bozos? (Боздош, сьогодні частина Ужгорода, у середньовіччі окреме поселення)	...	3
4.	Chistols	Sislóc (Шишлівці, Україна)	Marcellus	10
5.	Copdvis	Gajdos (Gajdoš, Словаччина)	Johannes	56
6.	Curcira	Szeretva (Stretava, Словаччина)	Abraam	10
7.	Checher	Csicser (Čičarovce, Словаччина)	...	10
8.	Dobronch	Dubrinics, Bercsényifalva (Дубриничі, Україна)	Thobias	8
9.	Dobrum	(Kis- és Nagy-) Dobrony (Велика та Мала Добронь, Україна)
10.	Gehren	Gerényu (Горяни, Україна, сьогодні частина Ужгорода, у середньовіччі окреме поселення)	...	2

11.	Vr	Őrdarma (Сторожниця, Україна) сьогодні частина села, села Őr та Darma були об'єднані у 1894 р.	Andreas	8
12.	Copus	Kapos, Kis- és Nagy- (Карушань, Словаччина)	...	16
13.	Keris	Kerész (Кришов, Словаччина)	Paulus	5
14.	Kestolch	Császlóc (Часлівці, Україна)	...	4
15.	Cornold	Koromlak (Кором'я, Словаччина)	Gregorius	12
16.	Matirsh	Mátyócvajkóc (Ма'овскé Vojkovce, Словаччина)	Andreas	7
17.	Nika	Mínaj (Минай, Україна)	Abraam	24
18.	Palag	Palágykomoróc (Паладь Комарівці, Україна) села Palágy та Komoróc були об'єднані у XIX ст.	Stephanus	14
19.	Panloch	Pálóc (Pavlovce nad Uhom, Словаччина)	Vitus	12
20.	Rakus	Rákos (Ракошино, Україна)	Petrus	10
21.	Vrat	Rát (Ратівці, Україна)
22.	Ruska	(Dobó) Ruzska (Ruská, Словаччина)	...	6
23.	Zelemench	Kis- és Nagyszelmenc (Kis-) (Малі Селменці, Україна) (Nagy-) (Veľké Slemence, Словаччина)	N.	4
24.	Senua	Szenna (Senné, Словаччина)	P.	8
25.	Zirutwa	Szeretva (Stretava, Словаччина)	...	4
26.	Scurte	Szürte (Сюрте, Україна)	...	8
27.	Tarnoncha	(Ung) Tarnóc (Тарнівці, Україна)	...	5
28.	Tiba	Tiba (Tibava, Словаччина)	Martinus	9
29.	Tysia	Tisza?	...	4
30.	Hunwere	Ungvár (Ужгород, Україна)	Michael	22

Окрім населених пунктів, перелічених у реєстрі папської десятини від 1337 року, підтверджено існування ще 10 поселень, у яких не було католицьких церков (парафій) у досліджуваній період.

Березький комітат / Боржавський (згодом Березький) архідеканат

№	Назва населеного пункту латиною згідно реєстру	Угорська назва населеного пункту, у дужках сучасна офіційна назва з правописом відповідної країни	Парафіяльний священник	Сума церковної десятини у грошах (grossos)
1.	Ara	Vámosatya (Угорщина)
2.	Ordow	(Beregvég-) Ardó (Чопівка, Україна)	Petrus	...
3.	Bodulo	Badaló (Бадалово, Україна)	Thomas	3
4.	Barlabas	Varabás (Угорщина)	Paulus	3
5.	Beken	(Kis- és Nagy-) Bégyány (Велика та Мала Бігань, Україна)	...	3
6.	Berek	(Nagy)Bereg (Велики Береги, Україна)
7.	Borsa	Borzsova (Боржава Україна)	Cosmas	3
8.	LempertZaza	Beregszász (Берегово, Україна)
9.	Bulchu	Bulcsú (Буча, Україна, сьогодні частина Берегова)	Jacobus	7
10.	Charnoueda	Csaroda (Угорщина)	...	4
11.	Dorch	Daróc (Beregdaróc, Угорщина)	Benedictus	4
12.	Derzen	Dercen (Дерцен, Україна)	Nicolaus	8
13.	Fornos	Fornos (Форнош, Україна)
14.	Golyanus	Gelénes (Угорщина)	Nicolaus	3
15.	Hingeta	Izsnyéte (Жнятино, Україна)	Petrus	3
16.	Yuarius	Jánosí (Яноші, Україна)	Demetrius	3
17.	Kazim	Kaszony (Косино, Україна)	Benedictus	6
18.	Kykos	Kígyós (Кідьош, Україна)	Petrus	3
19.	Marky	Márokpari (Угорщина)

20.	Medies	Mátyus (Угорщина)	Emericus	15
21.	Muchas	Munkács (Мукачево, Україна)	Stephanus	5
22.	Musay	Muzsaly (Мужієво, Україна)	Paulus	3
23.	Namen	(Vásáros-) Namény (Угорщина)	Barnabas	11
24.	Sancto Nicolao	Szentmiklós (Чинадієво, Україна)
25.	Zerne	Szernye (Серне, Україна)	Paulus	3
26.	Targan	Tarpa (Угорщина)	Nicolaus	18
27.	Dyodor	Tivadar (Угорщина)
28.	Wari	Vári (Варієво, Україна)	Petrus	8

У своїй фундаментальній праці «Beregvármege monographiája» Тиводар Легоцький [Lehoczky, 1882] дає короткий опис та історію населених пунктів комітату. Відповідні реєстри папської десятини Дьордь Дьорффі опрацьовує у 1-му томі «Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza» [Győrffy, 1998]. Тому для уточнення списку населених пунктів, крім власної бази даних, ми маємо у розпорядженні ці два твори. Наприклад, Легоцький до списку парафій Ужанського архідеканату відносить села Ракошино та (Велику та Малу) Добронь, які адміністративно відносилися до Березького комітату. У кінці списку він також згадує село Брештон (Brewst), яке (як він зазначає) згадується разом із селами Вербовец та Шаланки [Győrffy, 1966, 6. old.]. Імовірно мова тут йде про Krestor [Rationes, 1887, 330. old.], який можна ототожнити з Керестур (Tiszakeresztúr) в

Угочанському комітаті. У реєстрі згадуються також села «Ordov» [Rationes, 371. old.] та «Ordov» [Rationes, 1887, 135. old.]. На нашу думку, у тексті мова йде про села Ардо Березького та (Фекете)Ардо (сьогодні Чорнотисів) Угочанського комітатів. Дьордь Дьорффі, крім вищезгаданих населених пунктів, згадує також Соїву (Свалява, Україна) [Győrffy, 1998, 526. old.], але точні дані про неї не зустрічаються. Статистичні відомості більш пізнього періоду Березького комітату доступні у роботі Деже Чанкі «Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában» [Csánky, 1890]. Порівнюючи дані, зможемо отримати більш точну картину кількості поселень, що існували до 1337 року – в тому числі підтвердити існування ще 36 населених пунктів у регіоні, які не включені до реєстру папської десятини.

Угочанський комітат / Угочанський архідеканат

№	Назва населеного пункту латинською згідно реєстру	Угорська назва населеного пункту, у дужках сучасна офіційна назва з правописом відповідної країни	Парафіяльний священник	Сума церковної десятини у грошах (grossos)
1.	Ordov ¹	(Fekete-) vagy (Szőlősvég-) Ardó (Чорнотисово або Підвиноградів, Україна)	Johannes	3
2.	Batas	Batár (Ботар, Україна)	Laurentius	5
3.	Holmi	Halmi (Halmeu, Румунія)	Petrus	3
4.	Krestor ²	(Tisza-) Keresztúr (Перехрестя, Україна)	Maczko	7
5.	Rakaz	Rakasz (Рокосово, Україна)
6.	Salant	Salánk (Шаланки, Україна)	Antonius	8
7.	Sazi	Szászfalu (Сасово, Україна)	Johannes	3
8.	Zeleus	Szőlős (Виноградів, Україна)
9.	Hugach	Ugocsa ³ (колишнє поселення в околиці Савова)	Laurentius	9
10.	Huihel	(Tisza-) Újhely (Нове Село, Україна)
11.	Werbuchz	Verbős (Вербовец, Україна)	Symon	9

¹ Ordov. У середньовічному Угочанському комітаті існувало два Ардо – Солошвигардо (сьогодні Підвиноградів) та Фекетеардо (сьогодні Чорнотисів). З реєстру папської десятини незрозуміло, про яке саме Ардо йдеться мова. Солошвигардо видається більш імовірним, через свою близькість до Севлюша, але Фекетеардо розташований поблизу Сасфолу, який наприкінці XIII століття був одним із центрів саксонських госпітів. Обидва поселення були засновані наприкінці XIII – на початку XIV століття. Солошвигардо стало володінням роду Гонтпазмань, тоді як Фекетеардо (разом із сусідніми Сасфолу, Кірайгаза та Годинагаза) стали володіннями спочатку воеводи Драг, а потім родини Перені. Через вищесказане ми змушені залишити розгляд цього питання відкритим [Szabó, 1940, 235-236. old.].

² Krestor. Тиводар Легоцький вбачає в ньому Бресторн, хоча насправді ця назва позначає Керестур. Перша згадка про поселення датується 1296 роком, коли воно було маєтком роду Ката [Szabó, 1940, 261. old.]. Тиводар Ортваї також поділяє цю думку [Ortvay, 202. old.].

³ Ugocsa. Єдиною згадкою про поселення, від якого комітат отримав свою назву, є виноградник на межі з Сасфолу. Імовірно, раніше тут існувало поселення, яке згодом зникло. Факт, що після 1242 року ми більше не зустрічаємо поселення з такою назвою. У реєстрі десятини є запис «Item magister Laurentius plebanus de Hugacha solvit IX. Grossos» [Rationes collectorum pontificorum in Hungaria, 1887, 330. old.], який, ймовірно, стосується архідекана або парафіяльного священника Севлюша.

Соціально-економічні відносини Угочанського комітату опрацьовані у монографії Іштвана Сабо «Ugocsa megye» [Szabó, 1940], в основу якої лягли матеріали його докторської дисертації. У монографії він надає короткий аналіз історії Угочанського комітату та її населених пунктів. На підставі його даних та власних спостережень, окрім 11 сіл, перелічених у реєстрі папської десятини, можемо підтвердити існування ще 25 поселень.

Мараморошський комітат / Мараморошський архідеканат

№	Назва населеного пункту латинією згідно реєстру	Угорська назва населеного пункту, у дужках сучасна офіційна назва з правописом відповідної країни	Парафіяльний священник	Сума церковної десятини у грошах (grossos)
1.	Hust, Hucz	Huszt (Хуст, Україна)	Gregoriss	30
2.	Dygnat, Zyket	(Mármaros-) Sziget (Sighetu Marmăției, Румунія)	Benedictus	48
3.	Longo Prato, Zozywmezew	Hosszúmező (Câmpulung la Tisa, Румунія)	Johannes	12
4.	Tentev	Técső (Тячів, Україна)		48
5.	Wysk ¹	Visk (Вишкове, Україна)	...	48 ²

Про історію Мараморошського комітату, крім праць Дьордя Дьорффі [Győrffy, 1998], багато фактологічного матеріалу доступно у роботі Вільмоша Белаї «Máramaros megye társadalma és nemzetiségei: a megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig» [Béla, Vilmos, 1943]. У своїй монографії названий дослідник займається історією поселень, громадського суспільства та народностей, а також приділяє особливу увагу змінам в історії державного управління. В окремому розділі роботи він розглядає зміни в національних відносинах (угорських, румунських/волооських, русинських) комітату. Перший «задокументований» слід румун/волохів на території Мараморошського комітату датуються 1326 роком, коли Стен, син Саніслова, отримав від короля Карла Роберта землю Сурдок на правах дворянина. На його землі було засновано два села, Сурдок і Барцанфолва. Останнє залишається у власності нащадків дарувальника, а Сурдок у 1411 році переходить до родини Долгаї та залишається у їх власності [Béla, Vilmos, 1943, 202. old.].

Після успішного визначення переліку поселень чотирьох комітатів, які достеменно існували до 1337 року, можна узятися до окреслення чисельності населення. Проблема виникає через те, що історики

наводять різні цифри для певного періоду щодо чисельності населення кожного поселення. Дьєрдь Дьорффі на початок XIV століття оцінює кількість людей «середньостатистичного» населеного пункту в 100 осіб [Győrffy, 1963, 57. old], Іштван Сабо називає число 150–200 осіб [Szabó, 1966, 79. old.], однак Дюла Крішто стверджує, що в XIV столітті лише 10 % сіл мали населення понад 40 родин – понад 200 осіб [Engel, Kristó, Kubinyi, 1998, 114. old].

Тобто, на початку XIV століття ми повинні розраховувати на поселення з меншою чисельністю населення. Андраш Кубіні визначив кількісний склад населення комітатів на основі облікової книги Жігмонда Ернуста 1494 – 1495 років [Kubinyi, 1996]. У випадку звичайної середньовічної сім'ї розраховуємо 6,2 члена; у 100 кріпосних маєтках (порта, чи sessio) в середньому проживали 122 кріпосні сім'ї. Відповідно, у своїх розрахунках ми повинні виходити від коефіцієнтів 6,2 та 1,22 [Kubinyi, 1996, 138–139. old]. Крім того, необхідно враховувати кількість звільнених від сплати податків вільних селян, суддів (старост) та ремісників, які були на службі у дворян, та які становили близько 5 % від загальної чисельності населення [Kubinyi, 1996, 140. old.]. Кількість желярів можна визначити на рівні 25 %.

Таблиця № 1
Кількість населення та густина населення комітатів наприкінці XV ст.

Комітат	Площа (км ²)	Мінімальне населення = густина населення (чол/км ²)	Максимальне населення = густина населення (чол/км ²)	Власний розрахунок (чол/км ²)
Унг	3 229,51	22 515 = 7	25 585 = 7,9	26087 = 8
Берег	3 765,27	24 330 = 6,5	27 650 = 7,3	28123 = 7,4

¹ Visk (Вишкове, Україна) вперше згадується в документах 1300 року, коли король Ендре III подарував маєтки Ракас, Ардо та Ніртелек Міклошу та Чепану з роду Гонтпазмань в обмін на замок Вішк [MD, № 2.]. Тобто, поселення спочатку належало до Угочанського, а тільки з 1300 року до Мараморошського комітату.

² Помітною є сума церковної десятини порівняно з трьома попередніми округами. Це можна пояснити тим, що мешканці поселень займалися видобутком та торгівлею солі, що, як бачимо з даних, забезпечувало їм істотний дохід. У 1337 році, крім 5 коронних міст, перелічених у реєстрі десятини, можна підтвердити існування лише 2 поселень у Марамороші.

Угоча	1 212,62	12 325 = 10,2	14 005 = 11,5	13451 = 11
Мараморош	9 715,29	16 515 = 1,7	18 765 = 1,9	6922 = 0,7

Джерело: Kubinyi, 1996, 157–158. old.

Як бачимо з таблиці, власні розрахунки лише незначно відрізняються від розрахунків Андраша Кубіні, різниця помітна лише у випадку Мараморошського комітату, де ми пропонували використувати попередній розрахунок. Спираючись на реєстр

Деже Чанкі та знаючи вищезазначені цифри, можна припустити, приблизно яка була чисельність населення середньостатистичного села наприкінці XV століття.

Таблиця № 2
Чисельність населення середньостатистичних сіл регіону наприкінці XV ст.

Комітат	Кількість поселень наприкінці XV століття	Власний розрахунок	Мінімальна кількість	Максимальна кількість (Кубіні, с. 157–158)	Власний розрахунок
Унг	212	96	106	120	123
Берег	180	100	135	153,6	156
Угоча	77	56	160	181,8	174,6
Мараморош	133	112	124	141	52

Джерело: Csánki, Kubinyi, 1996, 157–158. old.

Як бачимо з таблиці, середня чисельність населення комітатів демонструє різні дані: наприклад Ужанський комітат має найменшу кількість населення, а Угочанський комітат – найбільшу. Якщо взяти середнє значення з чотирьох комітатів, мінімальна кількість населення одного населеного пункту становить 131,2, а максимальна – 149,1 осіб. Оскільки ми не маємо даних про населення сіл часів реєстру папської десятичини 1332 – 1337 років, нам доводиться

виходити з даних кінця XV століття, які показують відносно точні дані. У цьому випадку можна погодитися з розрахунками Іштвана Сабо та Дюли Крішто, які називають середню чисельність населення сіл в XIV столітті менш 200 осіб – тому в розрахунках ми використовуватимемо цифру 150 осіб/поселення.

Отже, яка була чисельність населення досліджуваних комітатів у 1337 році?

Таблиця № 3
Чисельність населення 4 комітатів у 1337 році

Комітат	Кількість поселень, включених до папського реєстру десятичини	Кількість поселень, не включених до папського реєстру десятичини	Мінімальна чисельність населення	Максимальна чисельність населення
Унг	30	10	5 240	6 000
Берег	28	36	8 384	9 600
Угоча	11	25	4 716	5 400
Мараморош	5	2	917	1 050
Всього	74	73	19 257	22 050

Джерело: власні розрахунки.

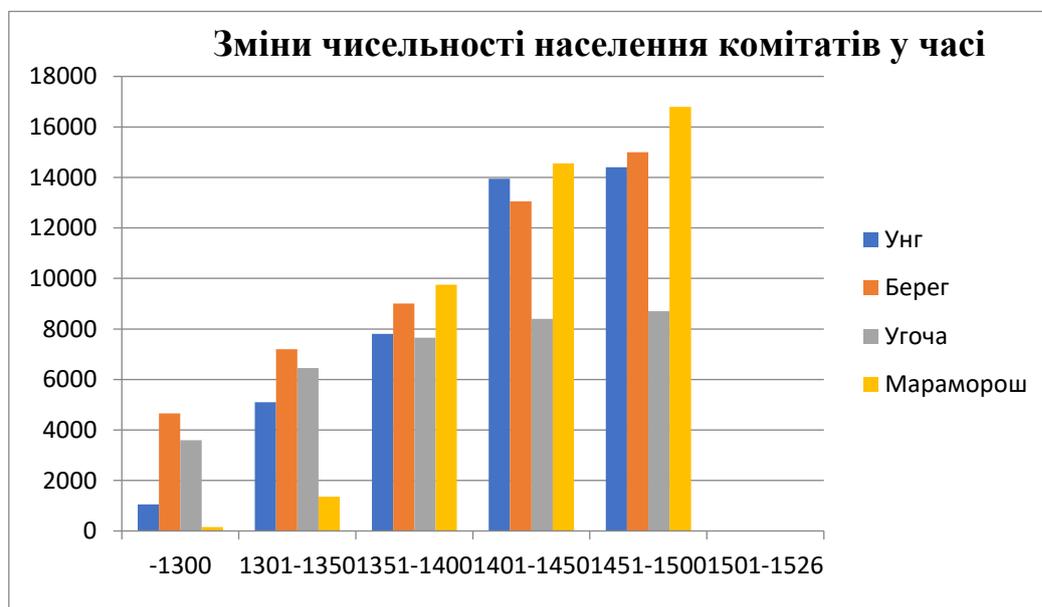
За кількістю поселень та податковим переписом Жігмонда Ернуста 1494 – 1495 років можна вирахувати загальну кількість населення комітатів наприкінці Середньовіччя.

Таблиця № 4
Чисельність населення 4 комітатів у 1494 – 1495 роках

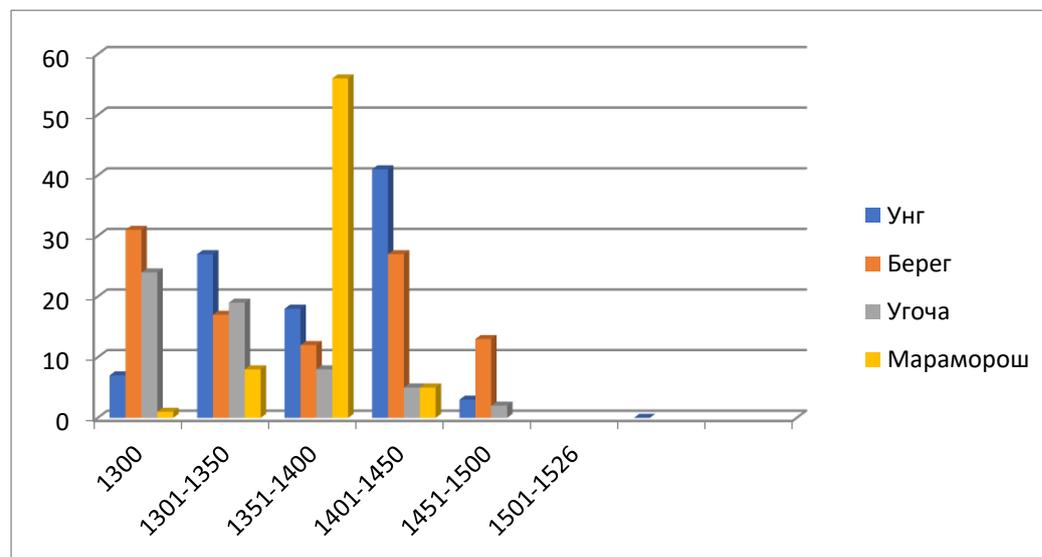
Комітат	Площа (км ²)	Мінімальна кількість населення = густина населення (чол/км ²)	Максимальна кількість населення = густина населення (чол/км ²)
Унг	3 229,51	22 515 = 7	25 585 = 7,9
Берег	3 765,27	24 330 = 6,5	27 650 = 7,3
Угоча	1 212,62	12 325 = 10,2	14 005 = 11,5
Мараморош	9 715,29	16 515 = 1,7	18 765 = 1,9
Всього	17 922,69	75 685 = 6,35	86 005 = 7,15

Джерело: власні розрахунки.

Як бачимо, досліджуючи мережу населених пунктів, можна розрахувати, як збільшилася чисельність населення комітатів.

Часові зміни чисельності населення комітатів

Джерело: власні розрахунки.

Висновки. Зростання населення Угорщини в XIV – XV століттях було зумовлене політичною стабільністю, розвитком сільського господарства та міст, хвилями колонізації, покращенням умов харчування та економічними можливостями. Хоча періодичні епідемії (чума тощо) та війни сповільнювали зростання кількості населення, протягом більшої частини століття тенденція була висхідною, що створило основу для економічного та соціального розвитку наступного століття.

Зі сходженням на престол династії Анжу в 1308 році почалося подолання феодальної анархії та встановлення політичної стабільності та сильної королівської влади. За часів правління Карла Роберта (1308 – 1342) та Лайоша I (1342 – 1382) внутрішній порядок Угорщини стабілізувався, королівська влада зміцнилася. Внутрішній мир і безпечно середовище дозволили селянству та міському населенню спокійно виробляти продукцію та оселятися. Поряд зі стабільним управлінням, ефективна податкова система та адміністративні реформи (наприклад, урбура та податкові переписи) забезпечували постійні королівські доходи, що опосередковано сприяло стабілізації економіки. В Угорщині також були впроваджені нові європейські методи землеробства, наприклад, важка оранка, трипільне землеробство та зрошувальні техніки, що збільшили врожайність. Розчищення новозаселених, раніше болотистих або лісних територій дозволило збільшити кількість землі, доступної для селянства.

У XIV столітті в Угорському королівстві розпочалася колонізація відносно малозаселених територій, в ході якої відбулося значне заселення німцями, саксами, слов'янами (в Мукачівській домінії) та румунами (волохами в Мараморосі), головним чином у Північній та Східній Угорщині, а також у Трансильванії. Переселення дозволило заснувати нові

села та міста, що збільшило чисельність населення та диверсифікувало економіку. Переселенці принесли з собою нові сільськогосподарські техніки та ремісничі знання, що сприяло економічному розвитку регіону. Королі з династії Анжу підтримували розвиток міст, у рамках чого було засновано багато нових міст і ринкових містечок, а також було посилено привілеї наявних міст (наприклад, Ламперсас і Севлюш). Промисловість, торгівля та ремесла, що зосередилися в містах, забезпечували робочі місця та стабільніший заробіток для населення. Зростання міст, будівництво ринків і торгових шляхів сприяли утриманню населення та залученню сільських жителів. Сильна торгівля та гірнична справа (золото, срібло, сіль) приваблювали робітників і поселенців, що безпосередньо збільшувало чисельність населення. Для їх розвитку та забезпечення королівських монополій у 1329 році король Карл Роберт надав привілеї «коронних міст» поселенням, що займалися видобутком солі у верхній частині річки Тиса.

Досліджуючи у часі та в просторі заснування поселень, маємо можливість визначити кількісний склад (демографічну складову) населення комітатів, а також змін адміністративних кордонів. У XIV столітті спостерігається різкий ріст кількості населених пунктів, який тісно пов'язаний із законом 1351 року, що забороняв представникам шляхти привласнювати кріпаків, які належали іншим. Цікавий факт, що з цього часу зростало не населення певного помістя, а кількість самих поселень. Це могло бути пов'язано, головним чином, з тим, що відповідна земельна площа населеного пункту не могла утримувати більше народу. Тому з 19–22 тисяч осіб початку XIV століття кількість мешканців зазначених комітатів на кінець XV століття збільшилася в чотири рази – до 80–85 тисяч чоловік.

Список використаних джерел

Джерела:

Опубліковані:

- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tomi V. Vol. 1. (далі – CDH, V.1.) 1829/ FEJÉR, Georgius, Budae, 403 old.
Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomi VIII. Vol. 1. (далі – CDH, VIII.1.) 1832/ FEJÉR, Georgius, Budae, 626 old.
Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból (далі – MD) 1900/ Szerk.: Mihályi János, Máramaros-Sziget, 674 old.
Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai. 1281 – 1375. (далі – Rationes). Bp.: 1887, 611 old.

Література:

- Barsy, Gyula, 1938. Magyarország népessége a honfoglalás óta., *Magyar Statisztikai Szemle* 16. év, 4. szám. Budapest, 343–358. old.
 Bélay, Vilmos, 1943. *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei: a megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig*, Budapest, 224 old.
 Csánki, Dezső, 1890. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 806 old.
 Engel, Pál, 1997. Ung megye 1398-as összeírása, *Kárpátaljai Minerva*. I. köt. 2. Füzet, Budapest-Beregszász, 6–47. old.
 Engel, Pál, Kristó, Gyula, Kubinyi, András, 1998. *Magyarország története 1301 – 1526*, Bp.: Osiris Kiadó, 424 old.
 Györffy, György, 1966. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.*, Bp.: Akadémia Kiadó, 907 old.
 Györffy, György, 1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV.*, Bp.: Akadémia Kiadó, 714 old.
 Györffy, György, 1963. Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig, *Magyarország történeti demográfiája*, Szerk. Kovacsics József, Bp. 52–79. old.
 Kubinyi, András, 1996. A Magyar Királyság népessége a 15. század végén, *Történelmi Szemle*, 38. évfolyam, 135–161. old.
 Lehoczky, Tivadar, 1881. *Beregvármegye monographiája II*, Ungvár, 452 old.
 Mályusz, Elemér, 1939. A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt., *Domanovszky Sándor (szerk.) Magyar renaissance. Magyar Történelmi Társulat*, Budapest. (Magyar Művelődéstörténet, 2.), 106–124. old.
 Molnár, Erik, 1949. *A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig*, Bp., 370 old.
 Ortway, Tivadar, 1891 – 1892. *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején*. I–III. Bp.,

- Ortvay, Tivadar, 1894. *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve* 1, Budapest, 502 old.
- Neumann, Tibor, 2019. *Registrum proventuum regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494 – 1495)*, Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet Budapest, 56 old.
- Szabó, István, 1940. *Ugocsa megye*, Bp., 262 old.
- Szabó, István, 1941. *A magyarság életrajza*, Bp., 274 old.
- Szabó, István, 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X – XV. század)*, Bp., 224 old.
- Szabó, István. Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között, Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk. Kovacsics József, Bp. 1963. 63–113. old.

References

Opublikovani:

- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomi V. Vol. 1. (дали – CDH, V.1.) 1829/ FEJÉR, Georgius, Budae, 403 old. (in Latin).
- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tomi VIII. Vol. 1. (дали – CDH, VIII.1.) 1832/ FEJÉR, Georgius, Budae, 626 old. (in Latin).
- Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból (дали – MD) 1900/ Szerk.: Mihályi János, Máramaros-Sziget, 674 old. (in Latin, in Hungarian).
- Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai. 1281–1375. (дали – Rationes). Bp.: 1887. 611 old. (in Latin, in Hungarian).

Literatura:

- Barsy, Gyula, 1938. Magyarország népessége a honfoglalás óta., Magyar Statisztikai Szemle 16. év, 4. szám., Budapest, 343–358. old. (in Hungarian).
- Bélay, Vilmos, 1943. Máramaros megye társadalma és nemzetiségei: a megye betelepülésétől a XVIII. század elejéig, Budapest, 224 old. (in Hungarian).
- Csánki, Dezső, 1890. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 806 old. (in Hungarian).
- Engel, Pál, 1997. Ung megye 1398-as összeírása. Kárpátaljai Minerva. I. köt. 2. Füzet, Budapest-Beregszász, 6–47. old. (in Hungarian).
- Engel, Pál, Kristó, Gyula, Kubinyi, András, 1998. Magyarország története 1301 – 1526, Bp.: Osiris Kiadó, 424 old. (in Hungarian).
- Győrffy, György, 1966. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I, Bp.: Akadémia Kiadó, 907 old. (in Hungarian).
- Győrffy, György, 1998. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV, Bp.: Akadémia Kiadó, 714 old. (in Hungarian).
- Győrffy, György, 1963. Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig, Magyarország történeti demográfiája, Szerk. Kovacsics József, Bp. 52–79. old. (in Hungarian).
- Kubinyi, András, 1996. A Magyar Királyság népessége a 15. század végén, Történelmi Szemle, 38. évfolyam, 135–161. old. (in Hungarian).
- Lehoczky, Tivadar, 1881. Beregvármegye monographiája III, Ungvár, 452 old. (in Hungarian).
- Mályusz, Elemér, 1939. A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. In Domanovszky Sándor (szerk.) Magyar renaissance. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. (Magyar Művelődéstörténet, 2.), 106–124. old. (in Hungarian).
- Molnár, Erik, 1949. A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig, Bp., 370 old. (in Hungarian).
- Ortvay, Tivadar, 1891 – 1892. Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. I–III, Bp., (in Hungarian).
- Ortvay, Tivadar, 1894. Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve 1, Budapest, 502 old. (in Hungarian).
- Neumann, Tibor, 2019. *Registrum proventuum regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494 – 1495)*, Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet Budapest, 56 old. (in Hungarian).
- Szabó, István, 1940. *Ugocsa megye*, Bp., 262 old. (in Hungarian).
- Szabó, István, 1941. *A magyarság életrajza*, Bp., 274 old. (in Hungarian).
- Szabó, István, 1966. *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X – XV. század)*, Bp., 224 old. (in Hungarian).
- Szabó, István. Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig. Szerk. Kovacsics József, Bp. 1963. 63–113. old. (in Hungarian).

Rikhard Mihovk

Senior lecturer, Department of History of Hungary and European Integration,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Laslov Zubanych

Candidate of historical sciences, Associate Professor of the Department of Hungarian History and European Integration,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

THE FORMATION OF THE POPULATION OF THE COUNTIES OF UNG, BEREG, UGOCHA AND MARAMOROSH IN THE MIDDLE AGES

One of the most popular questions of the present day is how the ethnic and religious map of a particular country or its specific territory was formed during a given historical period. Researchers must provide adequate answers to these questions. As we move further away from the past in time, it becomes increasingly difficult to answer these questions, and in many cases it is even impossible to provide adequate answers. The papal tithe register for 1332 – 1337 contains a wealth of valuable information, including the first written mentions of a number of settlements, the boundaries of dioceses, the number of churches, their priests, and the amount of church taxes. By studying the tithe register and other sources describing the structure of medieval settlements in counties, as well as by researching and systematizing archival sources, we can obtain a more accurate picture of how the ethnic and religious map of Hungary (and its specific territory) was formed in the first half of the 14th century. In addition to the ethnic and religious composition, it is possible to determine the population size with relative accuracy. The practical benefits of medieval statistical research lie not only in a better understanding of the past, but also in a deeper understanding of contemporary socio-economic processes and the study of long-term trends. During scientific work, settlements in the counties of Ung, Bereg, Ugocha, and Maramoros, which are included in the papal tithe register for 1332 – 1337, are identified. In addition, using the tithe register and other sources, we determine the number of settlements that were founded in these administrative units before 1337 but are not included in the register. Using this data, we determine the quantitative composition of the population of the counties in the first half of the 14th century. In addition, using the censuses of the late 15th century, we are able to determine the number of inhabitants of an “average” settlement, which helps to estimate the population of the counties in different periods of the Middle Ages.

Keywords: county, papal tithe list, residential composition, Episcopal district, Ung, Bereg, Ugocha, Maramaros.

Статус статті:

Отримано: 06.05.2025 Прийнято: 07.10.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ КАРЛА IV ЛЮКСЕМБУРГА ЯК РУШІЙНА СИЛА ЕВОЛЮЦІЙНИХ ЗМІН У ЧЕСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XIV СТОЛІТТЯ

Дмитро Ільницький¹

аспірант кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

Email: dmytro.ilnytskyi@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0009-0000-0734-8163>

*У статті висвітлено результати правління Карла IV Люксембурзького (1316 – 1378), які призвели до еволюційних змін на території чеських земель та мали значний вплив на подальший розвиток історії. Наукова новизна полягає в огляді результатів правління Карла IV Люксембурзького через призму його законотворчої діяльності, впливу на економічне становище та ставлення до церкви. Після вбивства в 1306 році Вацлава III (1289 – 1306) до влади в Чеському королівстві прийшов Ян Люксембурзький (1296 – 1346). З огляду на особливості свого характеру він не дбав про добробут своїх чеських володінь, що призвело до занепаду економіки та політичних конфліктів усередині країни. Ситуація змінилася з утвердженням на чеському троні сина Яна Люксембурзького – Карла IV, який став також королем Німеччини та імператором Священної Римської імперії. Карл IV був послідовним у досягненні своїх цілей. Він мав добру освіту, мав хороші дипломатичні навички, був ревним християнином та вмілим державцем, який тверезо оцінював свої сили. Цей володар щиро любив Чеське королівство та його народ. Вже з початку свого правління Карл IV почав доводити до ладу державні справи. Карл IV почав системно підвищувати ефективність економіки Чеських земель. Він активно сприяв розвитку торгівлі завдяки суворому контролю за мірами та вагами, створенню спеціальних умов для торгівлі для іноземних купців, покращенню сухопутних шляхів та судноплавства, припиненню розбою на дорогах. Окремо можна виділити турботу Карла про виноградарство – він своїми зусиллями практично створив нову галузь сільського господарства. Законодавчі ініціативи Карла IV, пов'язані з виданням Золотої булли та розробкою кодексу «*Majestas Carolina*», мали на меті стабілізацію зовнішнього та внутрішнього політичного становища Чеської держави. Карл IV дбав про підвищення статусу чеської церкви – за його правління чеська церква отримала статус архієпископства.*

Ключові слова: Карл IV, Ян Люксембурзький, Арношт з Пардубиць, Климент VI, *Majestas Carolina*, Золота булла, зміцнення економіки, створення Празького архієпископства.

Постановка проблеми. 4 серпня 1306 року було вбито Вацлава III – останнього правителя з династії Пршемисловичів. Корона Чеського королівства переходила до Генріха Каринтійського (1265 – 1335), потім до Рудольфа I Габсбурга (1281 – 1307), відтак знову до Генріха Каринтійського. Політика Генріха Каринтійського призвела до анархії в королівстві. Як результат, невдоволена знать на чолі з Генріхом з Ліпи (1269? – 1329) провела тривалі переговори з королем Німеччини Генріхом VII Люксембургом (1273 – 1313), які завершилися тим, що його сина Яна було обрано на престол Чеського королівства. Формально через одруження з Елішкою Пршемислівною (1292 – 1330), донькою Вацлава II (1271 – 1305). 7 лютого 1311 року Яна Люксембурзького було короновано королем Чехії в храмі святого Віта [Сенич, 2017, с. 50–51].

14 травня 1316 року в сім'ї Яна Люксембурзького та Елішки народився син Вацлав, який пропишеться в історії як Карл IV (це ім'я він отримав під час конфірмації). Ян Люксембурзький більше переймався західноєвропейською політикою ніж життям Чеського королівства. Це призвело до того, що управління королівством переходило з рук в руки, залежно від рішення Яна: до дружини Елішки, до пана Генріха з Ліпи, до колишнього канцлера Петера з Аспельта (1250 – 1320) та інших. Це негативно відображалось на політичній стабільності, розвитку економіки та

культури. Ситуація почала змінюватися у січні 1334 року, коли Ян Люксембурзький призначив Карла IV маркграфом Моравії та передав йому в управління Чеське королівство [Дворнік, 2005, с. 36; Сенич, 2018, с. 97–98].

Метою дослідження є висвітлення змін, що відбулися в Чеській державі за правління Карла IV крізь призму особистості цього володаря, його законотворчої діяльності, економічної політики, відносин з церквою.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- охарактеризувати особистість Карла IV як державного діяча;
- проаналізувати законодавчі ініціативи Карла IV та з'ясувати їх вплив на розвиток Чеської держави;
- розглянути діяльність Карла IV в економічній сфері Чеського королівства;
- розкрити особливості відносини Карла IV з церквою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній богемістиці постаті Карла IV до нині не приділялося належної уваги [Ліхтей, 2024, с. 297]. Дотичними публікаціями щодо періоду правління Карла IV є статті Ю. Сенич, в яких висвітлено утвердження династії Люксембургів на чеському троні та вплив матері Карла IV – Елішки Пршемислівни на

¹ © Ільницький Д.

внутрішню політику Яна Люксембурзького [Сенич, 2017; Сенич, 2018]. Вивчення доби правління Карла IV здійснювали такі авторитетні історики, як Ф. Палацький [Palacky, 1877] та Й. Шуста [Šusta, 1948], які у свої фундаментальних працях всебічно висвітлювали правління Карла IV та провели ґрунтовний аналіз його діяльності у контексті тогочасного зовнішньополітичного становища чеських земель та внутрішніх соціально-економічних процесів. Важливе місце у дослідженнях приділяється постаті Карла IV, особливостям його підходу до розв'язання політичних конфліктів та стратегії розвитку держави, її економіки та культури. Особливістю публікації Ф. Дворніка [Дворнік, 2005] є відображення епохи Карла IV як складової ширшого внеску слов'ян у європейській історичний процес. Комплексне дослідження цього періоду та його окремих аспектів здійснювали також К. Зап, Г. Фрідріх, В. Черни [Zap, Friedrich and Cerny, 1894], Б. Джарретт [Jarrett, 1939], К. Крофта [Krofta, 1947], Я. Прокеш, [Prokes, 1948], В. Халоупецький [Chaloupecky, 1948], М. Благова, З. Лукшова, М. Нодл [Bláhová, Lukšová and Nodl, 2016].

Джерельною основою дослідження стала автобіографія Карла IV в перекладі на чеську мову [Karel, 1911], Установчий статут Нового Міста Празького [Karel IV. et al., 2003, s. 57–60], Акт про звільнення від податків мешканців Нового міста Праги [Karel IV. et al., 2003, s. 61–62], Установчий статут Карлового університету [Karel IV. et al., 2003, s. 143–146], законник «Maiestas Carolina» [Karel IV. et al., 2003, s. 147–25], «Золота булла» імператора Карла IV 1356 р. [Karel IV. et al., 2003, s. 255–308].

Виклад основного матеріалу. Карл IV за характером дуже відрізнявся від свого батька Яна Люксембурзького. Ян Люксембурзький був благородним лицарем, який прагнув слави, а не здобуття майна та грошей, вмів краще звойовувати ніж зберігати завойоване. Ян Люксембурзький не мав емоційного зв'язку з чеськими землями та їх жителями, та розглядав їх як джерело влади та коштів для фінансування своїх проєктів. Як приклад можна привести те, що навіть корону Чехії, яка мала важливе символічне значення для держави, Ян Люксембурзький продав і Карл IV для коронації мусив виготовити нову корону, яку надалі назвуть короною святого Вацлава. Зважаючи на незацікавленість Яна Люксембурзького в управлінні своїми чеськими володіннями та іноді навіть перепони в їх ефективному функціонуванні, Карл IV в управлінні державою був змушений покладатися тільки на себе. При цьому він керувався принципом, що набагато більше перемог можна здобути зважаючи на здоровий глузд, а не на збройну силу. Карл IV прагнув стабільності політичної влади та намагався досягнути цього використовуючи всі засоби. Кінцевою метою його правління був розквіт Чеського королівства. Правитель володів сукупністю рис характеру, які вирізняли його з-поміж тогочасної вищої знаті та були запорукою його успішного керівництва й послідовного здійснення задуманих проєктів. Він діяв систематично та вдумливо, був послідовним у досягненні своїх цілей, виявив себе вмілим адміністратором, мав високий рівень освіти та продовжував навчатися, був набожною людиною, але

одночас помірковано ставився до церкви як до інституту, мав практичний досвід ведення та участі в бойових діях, але прагнув врегульовувати конфлікти миром, добре володів собою та був розсудливою людиною, з повагою ставився до представників нижчих верств [Bláhová, Lukšová and Nodl, 2016, s. 15; Jarrett, 1939, s. 78, 152; Krofta, 1947, s. 87; Zap, Friedrich and Cerny, 1894, s. 13–14, 39–40].

Карл IV був освіченою та інтелектуальною людиною. Освіту він отримав у Парижі, куди батько Ян Люксембурзький перевіз його у 1323 році. Важливим для розвитку Карла IV було ознайомлення з функціонуванням Паризького університету та механізму управління французького королівства. Під час навчання в Парижі він вивчив латинь в придворного капелана Яна де Кара. Загалом Карл IV знав п'ять мов: чеську, німецьку, латину, французьку та італійську. В Парижі Карл IV вивчав філософію, богослов'я, тлумачення Святого Письма. Тут же він познайомився з П'єром де Розье, майбутнім папою римським Климентом VI (1291 – 1352), з яким подружився та який відіграв велику роль у його подальшому житті. [Chaloupecky, 1948, s. 29–31; Karel, 1911, s. 12; Zap, Friedrich and Cerny, 1894, s. 6–7].

Яскравим свідченням освіченості Карла IV було його листування з відомими письменниками Франческо Петраркою (1304 – 1374) та Джованні Бокаччо (1313 – 1375), в якому обговорювалися актуальні питання доби. В листуванні з Петраркою зокрема обговорювали відродження величі Римської імперії [Zap, Friedrich and Cerny, 1894, s. 302].

Його зацікавленість в освіті виявлялася зокрема в тому, що він часто особисто був присутнім на диспутах та інших публічних заходах Празького університету, де міг підтримати словом та сприянням викладачів та студентів університету. Збереглися також його листи до викладачів університету, в яких він закликав їх не лякатися труднощів та продовжувати свою працю [Palacky, 1877, s. 103].

Як представник вищої знаті, Карл IV особисто брав участь у бойових діях, що свідчить про його силу духу. Так, він взяв безпосередню участь у битві при Сан Феліче, був поранений і там же, на полі бою, був посвячений у лицарі. Турбота Карла IV про торгівлю та ремесла не мала б великого впливу на добробут держави, якби він не зміг утримувати мир та порядок. У випадку необхідності Карл IV застосовував силу для того, аби захищати свої інтереси та укріплювати свою владу. Як приклад, можна привести війну з паном Микулашом з Потштейна та Жампача, якого правитель переміг 1338 року, захопивши його замки та знищивши цього вельможу [Zap, Friedrich and Cerny, 1894, s. 10, 22–23].

Розуміючи, що людина не має снаги бути експертом у всіх сферах, під час свого правління Карл IV користувався порадами мудрих людей Шимона з Колдїц, Вілема з Ландштейна, Петра з Рожемберка, Арношта з Пардубиць (1297 – 1364) та Яна Очко з Влашима (1292 – 1380), що дозволяло йому приймати більш виважені та ефективні рішення [Zap, Friedrich and Cerny, 1894, s. 28].

Карл IV був ревним католиком, але разом з тим помірковано ставився до взаємин з церковною владою. Він підтримував взаєморозуміння з папами. Папи завжди знали що є питання, в яких він буде дотримуватися політики церкви, а в певних буде протидіяти цій політиці через наявність вагомих причин для цього. Смиренність та помірковане ставлення до церкви як до інституту можна прослідкувати у відношенні Карла IV до Конрада Вальдхаузера (1320?–1369) та Яна Міліча з Кромержижа (1325?–1374). Попри те, що Конрад Вальдхаузер активно критикував корупцію в церкві, Карл IV дозволив йому проповідувати та залишив його парафіяльним священником Тинського храму в Празі до самої смерті. Ян Міліч з Кромержижа, який прийшов на зміну Конраду Вальдхаузеру в посаді священника Тинського храму, був ще більш радикальним критиком церкви. У своїх проповідях жорстко засуджував можновладців, не виключаючи й Карла IV, але король приймав це вважаючи, що проповідник має право на вертати свою паству на вірний шлях і не протидіє Мілічу [Jarrett, 1939, s. 158–160].

Карл IV виявляв не тільки прагнення щодо покращення розвитку свого королівства, але й готовий був задля цього особисто брати участь у відповідних заходах. Так, він переконав ченців Ордену домініканців проводити щорічний генеральний капітул у Празі й 1359 році йому нарешті вдалося переконати їх залишитися в цьому місті. Як тільки вони облаштувалися в столиці, то Карл IV відразу ж попросив їх відкрити *Studium generale*. З цією метою він навіть був присутнім на їх богослужінні та прийняв причастя з рук свого старого знайомого генерального магістра Домініканського ордену Симона де Лангра (?–1384). Аби прихилити до себе монахів, він запросив їх до себе на обід та показав їм скарби королівської скарбниці. В 1359 році папа призначив Яна з Дамбаха настоятелем домініканської школи [Jarrett, 1939, s. 67–68].

Для того, щоб для його підданих був доступний справедливий суд, і вони відчували залученість правителя країни до їхніх потреб, Карл IV особисто брав участь у публічних судах біля воріт Празького граду [Krofta, 1947, s. 99].

Прихильне ставлення до Чеського королівства, яке він ставив понад усі свої володіння, було наріжним каменем успіхів його дій щодо зміцнення внутрішнього становища та консолідації чеських земель. В грамотах про заснування Празького університету Карл IV та Нового Міста Празького він чітко висловився про свою любов до Чеського королівства та про його особливе ставлення до своєї батьківщини [Chaloupecky, 1948, s. 39; Karel IV. et al., 2003, s. 57–60; Karel IV. et al., 2003, s. 143–146; Šusta, 1946, s. 54].

У своїй державницькій діяльності Карл IV передусім приділяв значну увагу законодавчій сфері. Так, 7 квітня 1348 року він видав закон про цілісність і неподільність земель, що належали до земель чеської корони – *Corona regni Bohemiae*. На той час до складу земель чеської корони входили: Богемія, Моравія, Сілезькі князівства, а пізніше були додані

Бранденбурзьке маркграфство та землі Верхньої та Нижньої Лужиці. Це дозволило об'єднати в законодавчому полі ці землі та визначити правила взаємодії між ними на довгий історичний період.

5 жовтня 1355 року Карл IV подав на розгляд сейму проект законника, який згодом отримав назву «*Maiestas Carolina*». Він готувався протягом декількох років за допомогою італійських юристів на чолі з Бартоломео де Саксофerratто (1313?–1357). Це законник повинен був замінити звичаєве право, яке дозволяло багато вольностей у трактуванні, на закони, які мали чітке формулювання. Втім прийняття цього кодексу суттєво ускладнювало процес судочинства порівняно з чинним. Сейм відхилив проект законника через значну протидію знаті, яка була проти обмеження їх влади. Карл IV не намагався проштовхувати документ через силу й офіційно повідомив, що оригінал законника згорів і оскільки він не вступив в дію, то не є обов'язковим до виконання. Хоча законник не був ухвалений, частину його статей (про заборону ордалій, про спрощення присяги та інші норми) було введено в дію спеціальними грамотами, що загалом покращило відправлення судочинства [Karel IV. et al., 2003, s. 147–25; Palacky, 1877, s. 144–149]. Попри те, що законник «*Maiestas Carolina*» не було прийнято, саме створення такого документа мало велике значення для розвитку юридичної думки того часу, а покращення системи судочинства підвищувало віру населення в його справедливість, що сприяло довірі до правоохоронних органів.

25 грудня 1356 року в Меці був затверджений та скріплений золотою імператорською печаткою новий основний закон Священної Римської імперії, – «Золота булла» (*Bulla Aurea*), – який встановлював порядок виборів нового імператора. Поява «Золотої булли» зумовлена тим, щоб надалі не допустити конфліктів під час виборів володаря, не спричиняли розбрат в імперії й не послаблювати владу монарха. «Золота булла» чітко регламентувала питання обирання імператора спеціальною колегією, що складалася з 7-ми курфюрстів: архієпископів Майнцького, Трірського та Кельнського, а також чотирьох світських князів – короля Чеського, пфальцграфа Рейнського, герцога Саксонського і маркграфа Бранденбурзького. Оскільки з часом сім'ї курфюрстів розросталися, то кожна гілка претендувала на право обирати імператора від свого роду. В процесі обговорення було вирішено, що курфюрстом може бути тільки той, хто дійсно володіє первинним маєтком курфюрста, яке не підлягає поділу в майбутньому, а всі інші родичі є молодшими в цьому роді. Це усувало непорозуміння щодо успадкування титулу курфюрста й відповідно визначало хто буде голосувати при виборі імператора і, як наслідок, зменшувало кількість конфліктів. «Золота булла» надавала особливі права Чеському королівству, а саме: імператор не може призначати чеського короля, оскільки той має бути або прямим спадкоємцем або обраний чеською елітою. Чеські піддані підсудні тільки суддям своєї країни. «Золота булла» діяла аж до кінця існування Священної Римської імперії в 1806 році. [Karel IV. et al., 2003, s. 255–308; Krofta, 1947, s. 94; Palacky, 1877, s. 144–151–159; Zap, Friedrich and Cerny, 1894, s. 148; Дворнік, 2005, с. 62–63].

«Золота булла» надавала особливі права курфюрстам, які вирізнялися їм поміж інших князів, і робила їх зацікавленими особами у дотриманні її положень. Таким чином, це зменшувало кількість конфліктних ситуацій завдяки загальному консенсусу щодо дотримання положень «Золотої булли» між курфюрстами та сприяло більшій стабільності політичного ландшафту імперії.

Основою для забезпечення ресурсів для реалізації проєктів, задуманих Карлом IV, була сильна розвинена економіка. Карл IV активно працював в декількох напрямках для забезпечення ефективності господарства та його розвитку: сприяв розвитку торгівлі, забезпечував безпеку торгових шляхів та їх розбудову, розвивав ремісництво та сільське господарство.

Карл IV активно сприяв розвитку торгівлі. Для цих цілей він, до прикладу, звільнив у 1348 р. Прагу від податків; з 1361 року знизив їх розмір на 2 роки, а з 1375 року – на 7 літ. Іноземні купці, які приїздили до Чехії, повинні були представити свої товари передусім у Празі, аби жителі міста могли вибрати товари першими. Крім того, торгівля здійснювалася за законами чеської держави, а також використовувалися чеські міри та ваги, відповідно до празької хартії, було встановлено часи продажу. При збереженні вартості покращувалися монети, чиновники пильно стежили за мірами та вагами, а за їх фальсифікацію було суворе покарання. Вимінювання товару на товар або на гроші повинно було відбуватися тільки за посередництвом чеських купців, що дозволяло захищати внутрішній ринок країни, збільшувати добробут вітчизняних купців, підвищувати кількість робочих місць. Карл IV надавав іноземним купцям можливість подавати на своїх підданих до суду у разі доведеної шкоди, що приваблювало їх у чеські землі. Для сприяння торгівлі він заснував нові ринки в Новому Місті Празькому, зокрема ринок худоби, рибний, зерновий, фруктовий та лісничий, що загалом також сприяло розвитку економіки міста [Karel IV. et al., 2003, s. 57–60; Karel IV. et al., 2003, s. 61–62; Jarrett, 1939, s. 71–72; Palacky, 1877, s. 109–111].

Ефективна торгівля неможлива без належної дорожньої інфраструктури та мінімізації бар'єрів для подорожей. Для цього здійснювався ремонт доріг за рахунок доходів від мит та податків. Карл IV дбав про покращення річкового судноплавства: зменшив парусні податки, заборонив ставити нові греблі на річках, а на ті що вже були заборонив ставити ворота менші за 20 ліктів шириною. Він хотів прорити канал, для того, щоб об'єднати Влтаву та Дунай, що суттєво збільшило б судноплавство. За свідченнями Яна Дубравського, єпископа Оломоуцького та чеського хроніста, ще у XVI столітті на австрійському кордоні були видимі залишки цих розкопок [Zap, Friedrich and Cerny, 1894, s. 80].

Особливо Карл IV опікувався виноробством та виготовленням вовни. Чеські тканини дуже цінилися в Європі того часу. В 1358 році Карл IV наказав висадити виноградники з бургундським виноградом в Мельнику, австрійські сорти винограду біля Праги, Вишеграду, замку Карлштайну та інших чеських міст. З його допомогою були підібрані експерти та видані інструкції для виноробів як краще вирощувати

виноград та продавати вино. Виноградники були звільнені від сплати податків на 12 років з дати заснування. Було також засновано цех виноградарів, який з 1358 року був підпорядкований власному виноградарському відомству у Празі. З метою захисту вітчизняного виробника, він заборонив ввіз іноземних вин, крім випадків подальшого експорту. Чеські пани наслідували приклад Карла IV закладаючи сади, виноградники, ставки. Все це разом призвело до росту зайнятості населення та багатства країни [Jarrett, 1939, s. 74; Prokes, 1948, s. 305–306; Zap, Friedrich and Cerny, 1894, s. 81–82].

Карл IV використовував економічні санкції у випадку, коли це було необхідно для захисту вітчизняних торгових інтересів. Так коли Венеція заборонила імпорту чеських товарів, то він заборонив венеціанським купцям використовувати чеські річки та шляхи, аж поки вони не скасовували свою заборону. 18 липня 1350 року Карл IV заборонив допускати краківських купців в чеські землі, через те що празькі та вроцлавські купці мали перепони в торгівлі з боку Кракова. При листуванні з королем Казимиром, Карл IV інформував останнього, що готовий надати польським купцям такий самий захист як і був перед початком конфлікту, але тільки при умові, що чеські купці будуть мати такий самий захист в Польщі [Palacky, 1877, s. 110; Zap, Friedrich and Cerny, 1894, s. 80].

Велике значення для розвитку торгівлі мала також безпека торгових шляхів. З метою зменшення масштабів розбою, від якого страждали Чеські землі, на сеймі 1355 р. були видані закони, які посилювали відповідальність за розбишачтво. Акцент був зроблений на розбійників знатного походження, як то лицарів та шляхти. Закони передбачали, що у випадку встановлення факту розбою, винного слід позбавити честі, життя та майна. Монарх міг скасувати смертну кару та не конфісковувати майно злочинця, але не мав права вплинути на те, щоб його не позбавляли честі. Людина без честі не могла проводити законні справи в суді та мала інші обмеження. Це призвело до зменшення масштабів розбою, хоча були й такі, хто не зважав на новий закон. Аби підтвердити наочно невідворотність виконання закону, Карл IV був змушений застосовувати силові методи переконання щодо тих, як не виконували закони. Відомий розбійник Ян Смойно, на прізвище Панцерник мав свою резиденцію в замку Жампач. Він грабував купців та ув'язнював людей, вимагаючи викуп. На початку 1356 року, Карл IV виступив з військом та захопив Яна Смойно та зруйнував його замок. Попри знатне походження та попри прохання Яна Смойно, його покарали відповідно до закону – повісили як жорстокого розбійника. Така рішучість Карла IV у впровадженні закону стала сигналом для інших, що покарання буде невідворотне і, як результат, призвело до зникнення розбійництва аж до його смерті [Zap, Friedrich and Cerny, 1894, s. 151–153].

З метою забезпечити країну від розбійницьких нападів у майбутньому, в 1358 році в різних регіонах Чехії були засновані замки Карлбад, Карлсхаус, Карлсберк, Карлсфрід та Карлсвальд. Управителями замків Карл призначив бургграфів, які повинні були

підтримувати мир та порядок на відведених їм територіях [Zap, Friedrich and Cerny, 1894, s. 163].

Слід відзначити, що Карл IV ефективно витрачав кошти, роблячи це для блага держави. Він мав репутацію надійного позичальника, оскільки завжди ретельно ставився до повернення своїх боргів, і це відкрило йому широкі можливості до отримання нових кредитів [Jarrett, 1939, s. 72].

Неабияк переймався Карл IV справами чеської церкви. Як відомо, монарх був дуже побожною людиною і повністю визнавав примат папства в релігійних справах. Разом з тим, Карл IV прагнув до більшої автономії чеської церкви, яка тривалий час підпорядковувалася Майнцькому архієпископству. Він мав хороші відносини з Папою Климентом VI, з яким був дружним ще з часів свого навчання в Парижі. Ці відносини відіграли важливу роль не тільки в обранні Карла IV королем Німеччини та імператором Священної Римської Імперії, а й в підвищенні статусу чеської церкви. Після смерті празького єпископа Яна з Дражиць (1260 – 1343), 14 січня 1343 року найближчого сподвижника Карл IV – Арношта з Пардубиць – було обрано єпископом Праги. 30 квітня 1344 року Папа Климент VI видав булли про незалежність Чеської церкви, відповідно до якої Празьке єпископство звільнялося від влади Майнцького архієпископства, отримало статус архієпископства. Відтепер у підпорядкуванні Празького архієпископства було Оломоуцьке та новостворене Літомишльське єпископства. Арношт з Пардубиць отримав сан архієпископа Празького. Також спеціальною буллою архієпископ празький отримав право коронувати королів Чехії [Zap, Friedrich and Cerny, 1894, s. 31–34].

9 травня 1346 року Папа Климент VI видав буллу про заснування нового монастиря, служба на якому проводилася б за римським обрядом, але слов'янською мовою. В Празі на місці церкви святих Козьми та Даміана, Карл IV заснував монастир слов'янських бенедиктинців, зібраних з Боснії, Сербії та Хорватії. Монастирю було подаровано Євангеліє, яке нібито було написано кирилицею власною рукою абата Сазавського (святого Прокопа). В монастирі монахи використовували слов'янську писемність [Palacky, 1877, s. 106–108; Zap, Friedrich and Cerny, 1894, s. 41, 55].

У 1359 році Карл IV отримав від папи Інокентія VI (1282 – 1362) юрисдикцію легата для того, аби регулювати діяльність духовних осіб, якими він до цього часу не міг керувати як світська особа.

21 березня 1350 року в Прагу було привезено імператорські коштовності імператора Карла Великого (742? – 814): корону, срібний скипетр, золотий кулястий символ держави, перстень з великим рубіном, мантию. Крім того, були доставлені інші священні та цінні реліквії: золотий хрест із вставленим списом, яким прокололи Ісуса Христа на хресті, цвях, яким Спасителя було прибито до хреста, частина самого хреста та ін. Спочатку ці речі зберігали у старій каплиці святого Вацлава в Празькому Граді, а потім у Карлштайні. За наказом Карла IV було запроваджено спеціальний день (п'ятниця після неділі Квазімодо), коли всі реліквії доставляли в Прагу для огляду. В цей

день до Праги з'їжджалися тисячі паломників не тільки з Чехії, а з усієї імперії, щоб отримати індульгенцію, яка надавалася всім, хто брав участь у всіх визначених заходах. Можливість отримати таку індульгенцію була дарована буллою, виданою Папою Інокентієм VI в Авіньйоні 13 лютого 1354 року [Zap, Friedrich and Cerny, 1894, s. 100–101]. Всі ці заходи не тільки підняли церковний статус Чеської церкви, а й надали їй більшу автономію в ухваленні рішень та посилили її авторитет серед населення.

Висновки. Карл IV перебрав управління Чеською державою в той момент, коли вона перебувала в складному економічному становищі, коли її розпирали постійні політичні суперечності, спричинені діяльністю його батька Яна Люксембурзького. Вже під час свого першого правління в якості маркграфа Моравського Карл розгорнув систематичну діяльність щодо зміцнення королівської влади та стабілізації політичної й економічної ситуації.

Коли Карл IV став чеським королем, то важливим аспектом його діяльності були законодавчі ініціативи: видання в 1356 р. «Золотої булли» та підготовка кодексу «Majestas Carolina». Ці документи повинні були стабілізувати зовнішньополітичне становище країни, сприяти консолідації влади та послабити соціальну напругу в чеському суспільстві.

Карл IV активно сприяв розвитку торгівлі та вітчизняного виробництва. Закони, які приймалися для регулювання торгівлі, мали на меті забезпечити справедливий обмін товарів, але разом з тим захищати вітчизняний ринок та надавати чеським купцям пріоритет. Іноземні купці отримали можливість захистити свої інтереси відповідно до положень закону й керуватися ним при здійсненні комерційної діяльності. Для стабільного розвитку торгівлі Карл IV покращував дорожню та річкову транспортну інфраструктуру, а також проводив заходи для захисту торгових шляхів від розбійників. Він сприяв розвитку виробництва, приділяючи особливу увагу виноробству та виготовленню вовни. Всі ці заходи не тільки збільшували статки держави, а й насичували ринки товарами, розвивали виробництво та приваблювали підприємливих людей з новими ідеями. Опікуючись забезпеченням ефективного функціонування економіки країни, Карл IV не тільки здобув можливість отримати ресурси для здійснення своїх проєктів, а й підвищив економічну могутність держави та покращував становище свого народу.

За Карла IV у Празі було засновано архієпископство. В результаті, чеська церква, яка упродовж кількох століть підпорядковувалася архієпископству в Майнці, стала самостійною. Статус Карла IV як імператора дозволив йому привезти до Праги імператорські регалії та священні реліквії, що приваблювало тисячі паломників.

Велику роль в успішній діяльності Карла IV відгравали його особисті якості: освіченість, наполегливість, харизматичність, ініціативність, дипломатичність, побожність, дисциплінованість. Карл IV намагався розбудувати Чеське королівство та підсилити його позиції для того, щоб як володар сильної держави мати вплив в імперії. Ініціативи Карла IV призвели до розквіту держави та об'єднали її. Його

невтомна діяльність залишила значний слід в історії й на тривалий час визначила траєкторію розвитку Чеських земель.

Подальші наукові дослідження доцільно зосередити на поглибленому аналізі діяльності Карла IV у сфері економіки, освіти, соціальних відносин та культури в Чеському королівстві.

Список використаних джерел

- Bláhová, M., Lukšová, Z. and Nodl, M., 2016. *Karel IV. obnovitel a zakladatel*. In: Bláhová, M., Lukšová, Z. and Nodl, M. (eds.), *Karel IV. v soudobých kronikách*, Praha, s. 13–29.
- Chaloupecký, V. & Univerzita Karlova, 1948. *Karlova universita v Praze: její založení, vývoj a ráz v XIV. Století*, Praha: Orbis, 142 s.
- Jarrett, B., 1939. *Karel IV*, Praha: Nakladatelství E. Beaufort, 189 s.
- Karel, 1911. *Karel IV: Vlastní životopis*, Praha: Jan Laichter, 80 s.
- Karel IV., et al., 2003. *Maiestas Carolina, Karel IV., státnické dílo*, Praha: Karolinum, s. 147–254. ISBN 80-246-0771-9.
- Karel IV., et al., 2003. *Osvobození obyvatel Nového Města pražského od daní, Karel IV., státnické dílo*, Praha: Karolinum, s. 61–62. ISBN 80-246-0771-9.
- Karel IV., et al., 2003. *Zakládací listina Karlovy univerzity, Karel IV., státnické dílo*, Praha: Karolinum, s. 143–146. ISBN 80-246-0771-9.
- Karel IV., et al., 2003. *Zakládací listina Nového Města pražského, Karel IV., státnické dílo*, Praha: Karolinum, s. 57–60. ISBN 80-246-0771-9.
- Karel IV., et al., 2003. *Zlatá bula císaře Karla IV. z roku 1356, Karel IV., státnické dílo*, Praha: Karolinum, s. 255–308. ISBN 80-246-0771-9.
- Krofta, K., 1947. *Dějiny československé*, Praha: Sfinx, Bohumil Janda, [v tiráži], 87 s.
- Palacký, F., 1877. *Dějiny národu českého w Čechách a w Morawě. Dílu II, část 2: od roku 1333 do 1403*, Praha: F. Tempský, 523 s.
- Prokeš, J., 1948. *Dějiny Prahy*, Praha: R. Schutz, 222 s.
- Šusta, J., 1948. *České dějiny, Dílu II. část 4: Karel IV. Za císařskou korunou : 1346 – 1355*, Praha: Jan Laichter, 437 s.
- Zap, K. V., Friedrich, G. and Černý, V., 1894. *Dějiny panování Karla IV*, Praha: I.L. Kober, 305 s.
- Дворник, Ф., 2005. *Слов'яни в європейській історії та цивілізації*, Київ: Дух і літера, 494 с.
- Ліхтей, І., 2024. *Середньовічні студії з історичної богемістики в незалежній Україні*, Історичний часопис з богемістики та словакістики, 10, Ужгород: Видавництво «РІК-У», с. 275–298.
- Сенич, Ю. В., 2017. Утвердження династії Люксембургів на чеському троні (початок XIV ст.), *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, 1(36), с. 4–53.
- Сенич, Ю. В., 2018. Політичне протистояння Елішки Пршемислівни з чеською знаттю: позиція Яна Люксембурга, *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, 2(39), с. 95–101. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(39\).2018.160582](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(39).2018.160582)

References

- Bláhová, M., Lukšová, Z. and Nodl, M., 2016. *Karel IV. obnovitel a zakladatel*. In: Bláhová, M., Lukšová, Z. and Nodl, M. (eds.), *Karel IV. v soudobých kronikách*, Praha, s. 13–29. (in Czech).
- Dvornik, F., 2005. *Slov'iany v yevropeiskii istorii ta tsyvilizatsii* [Slavs in European history and civilization], Kyiv: Dukh i litera, 494 s. (in Ukrainian).
- Chaloupecký, V. & Univerzita Karlova, 1948. *Karlova universita v Praze: její založení, vývoj a ráz v XIV. století*, Praha: Orbis, 142 s. (in Czech).
- Jarrett, B., 1939. *Karel IV*, Praha: Nakladatelství E. Beaufort, 189 p. (in Czech).
- Karel IV., et al., 2003. *Maiestas Carolina, Karel IV., státnické dílo*, Praha: Karolinum, s. 147–254. ISBN 80-246-0771-9. (in Czech).
- Karel IV., et al., 2003. *Osvobození obyvatel Nového Města pražského od daní, Karel IV., státnické dílo*, Praha: Karolinum, s. 61–62. ISBN 80-246-0771-9. (in Czech)
- Karel IV., et al., 2003. *Zakládací listina Karlovy univerzity, Karel IV., státnické dílo*, Praha: Karolinum, s. 143–146. ISBN 80-246-0771-9. (in Czech).
- Karel IV., et al., 2003. *Zakládací listina Nového Města pražského, Karel IV., státnické dílo*, Praha: Karolinum, s. 57–60. ISBN 80-246-0771-9. (in Czech).
- Karel IV., et al., 2003. *Zlatá bula císaře Karla IV. z roku 1356, Karel IV., státnické dílo*, Praha: Karolinum, s. 255–308. ISBN 80-246-0771-9. (in Czech).
- Karel, 1911. *Karel IV: Vlastní životopis*, Praha: Jan Laichter, 80 p. (in Czech).
- Krofta, K., 1947. *Dějiny československé*, Praha: Sfinx, Bohumil Janda, [v tiráži], 87 s. (in Czech).
- Likhthei, I., 2024. *Serednovichni studii z istorychnoi bohemystryky v nezalezhnii Ukraini* [Medieval Studies in Historical Bohemistics in Independent Ukraine], *Istorychnyi zhurnal bohemystryky ta slovakistyky*, 10, Uzhhorod: Vydavnytstvo «RIK-U», s. 275–298 (in Ukrainian).
- Palacký, F., 1877. *Dějiny národu českého w Čechách a w Morawě. Dílu II, část 2: od roku 1333 do 1403*, Praha: F. Tempský, 523 p. (in Czech).
- Prokes, J., 1948. *Dejiny Prahy*, Praha: R. Schutz, 222 p. (in Czech).
- Senych, Yu. V., 2017. *Utverdzhennia dynastii Liukseburhiv na cheskomu troni (pochatok XIV st.)* [Accession of Luxembourg dynasty to the Czech throne (beginning of 14th century)], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, 1(36), s. 4–53. (in Ukrainian).
- Senych, Yu. V., 2018. *Politychne protystoiannia Elishky Prshemyslivny z cheskoiu znattiu: pozytsiia Yana Liukseburha* [Political confrontation of Elishka Prshemyslivna with Czech nobility: the John of Luxembourg's position], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, 2(39), s. 95–101. DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(39\).2018.160582](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(39).2018.160582). (in Ukrainian).
- Šusta, J., 1948. *České dějiny, Dílu II. část 4: Karel IV. Za císařskou korunou : 1346 – 1355*, Praha: Jan Laichter, 437 p. (in Czech).
- Zap, K. V., Friedrich, G. and Černý, V., 1894. *Dějiny panování Karla IV*, Praha: I.L. Kober, 305 p. (in Czech).

Dmytro Ilnytskyy

Post-graduate student of the Department of Ancient, Middle Ages and Premodern History of Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

STATE-BUILDING ACTIVITIES OF CHARLES IV OF LUXEMBOURG AS A DRIVING FORCE OF EVOLUTIONARY CHANGES IN THE BOHEMIAN LANDS OF THE 14TH CENTURY

The article highlights the results of the reign of Charles IV of Luxembourg, which led to evolutionary changes in the territory of the Czech lands and had a significant impact on the further development of history. The scientific novelty lies in the review of the results of the reign of Charles IV of Luxembourg through the prism of legislative activity, economy, relations with the church and the personality of Charles IV as a statesman. After the assassination of Wenceslas III in 1306, Jan of Luxembourg came to power in the Czech Kingdom. Jan of Luxembourg, due to the peculiarities of his character, did not care about the well-being of his Czech possessions, which led to the decline of the economy and political conflicts within the country. The situation changed with the coming to power of the son of Jan of Luxembourg – Charles IV, who successively became king of Bohemia, Germany and emperor of the Holy Roman Empire. Charles IV was consistent in achieving his goals; had good diplomatic skills; was a zealous believer with a high level of education and a skilled state administrator who soberly assessed his strengths; he sincerely loved the Czech kingdom and its people. From the very beginning of his reign, Charles IV began to put state affairs in order. Charles IV began to systematically increase the efficiency of the economy of the Czech lands. He actively promoted the development of trade through strict control over weights and measures, special trade conditions for foreign merchants, the improvement of land roads and shipping, and the cessation of highway robbery. Charles's care for viticulture can be highlighted separately - with his efforts he practically created a new branch of agriculture. The legislative initiatives of Charles IV – the Golden Bull and Majestas Carolina - had a significant impact on the stabilization of the external and internal political situation of the Czech state. Charles IV took care of raising the status of the Czech church – during his reign, the Czech church received the status of an archbishopric.

Keywords: Charles IV, John of Luxembourg, Arnost of Pardubice, Clement VI, Maiestas Carolina, Golden Bull, strengthening of the economy, creation of the Archbishopric of Prague.

Статус статті:

Отримано: 07.09.2025 Прийнято: 16.09.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ВПЛИВ КУТНОГОРСЬКОГО ДЕКРЕТУ ВАЦЛАВА IV НА РОЗВИТОК ПРАЗЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ТА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ ЧЕСЬКОГО КОРОЛІВСТВА В УМОВАХ РОЗГОРТАННЯ ГУСИТСЬКОГО РУХУ

Наталія Куштан¹

аспірантка кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби
факультету історії та міжнародних відносин,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
E-mail: nataliia.kushtan@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1783-3570>

Кутногорський декрет 1409 р., виданий королем Вацлавом IV, мав величезний вплив на Празький університет і політичний клімат Чеського королівства. Документ змінив систему голосування в університеті, надаючи чеським студентам і професорам три голоси, а іншим націям один. Це суттєво зміцнило позиції чеської нації в університеті, що сприяло поширенню реформаторських ідей Яна Гуса. Декрет підтримав чеську мову та культуру, збільшивши їх вплив у академічному середовищі. Це сприяло розвитку чеської літератури, науки та національної свідомості. Король мав безперечно право на впровадження декрету. Навіть протест і присяга німецьких магістрів не заперечували його законності – у протесті прямо зазначалося, що лише король має право забезпечувати спокій в університеті. Основною причиною виникнення глибокої прірви між націями стало те, що суперечка щодо Кутногорського декрету сприймалась сучасниками виключно як національний конфлікт. Крім того, декрет став каталізатором гуситського руху, який виступав за реформи церкви та національну автономію. Праці дослідників, таких як Їржі Спевачек, Зденек Веселій та Мартін Нодл, розкривають важливість Кутногорського декрету, акцентуючи увагу на його ролі у зміцненні позицій чеської нації в університеті та підтримці реформаторських ідей. Це мало довготривалий вплив на чеську культуру та мову, а також на розвиток гуситського руху. Кутногорський декрет став символом боротьби за автономію та національні цінності, сприяючи культурному відродженню Чехії. Це був важливий крок у формуванні національної ідентичності та зміцненні позицій реформаторів у Празькому університеті.

Ключові слова: Кутногорський декрет, Чеське королівство, Чехія, Вацлав IV Люксембург, Празький університет, Ян Гус, Реформація, нації, автономія, чеське земляцтво, університет, Центрально-Східна Європа.

Постановка проблеми. У січні 1409 р. чеський король Вацлав IV (1378 – 1419, у 1376 – 1400 роках також король Німеччини) видав грамоту, відому як Кутногорський декрет. Цей документ, відіграв важливу роль в історії не лише Празького університету, одного з найстаріших та найпрестижніших навчальних закладів Європи, але й усього чеського народу. З одного боку, Кутногорський декрет, істотно змінив ситуацію в університеті та став причиною важливих трансформацій у його структурі, а з іншого – суттєво вплинув на суспільні настрої в Чеському королівстві в умовах поширення ідей Яна Гуса (бл. 1369 – 1415), спрямованих на реформування католицької церкви. Видання Кутногорського декрету стало одним із перших успіхів чеського реформаторського руху – зі значними державницькими та національними елементами. Однак іноді тлумачення декрету скочується до різних кліше та спрощених інтерпретацій. Тож у процесі подальшого дослідження було поставлено завдання розглянути питання впливу Кутногорського декрету на розвиток Празького університету та з'ясувати значення цього документу для суспільного життя чехів в умовах наростання релігійних суперечностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Праці, у яких досліджується Кутногорський декрет, висвітлюють кілька основних проблемних аспектів, завдяки

яким стає очевидною важливість цього документу в історії Чехії.

Медієвіст Їржі Спевачек у книзі «Вацлав IV» [Spěváček, 1986] проаналізував мотиви короля щодо видання Кутногорського декрету, наголошуючи на його бажанні зменшити залежність Чехії від папського впливу в умовах Великої західної схизми католицької церкви 1378 – 1417 років. Підтримуючи чеське земляцтво в університеті, наголошує вчений, Вацлав IV посилював національні настрої й забезпечував собі підтримку чеської інтелігенції, що була прихильною до реформаторських ідей Яна Гуса.

На думку дослідника Зденека Веселого [Veselý, 1994], Кутногорський декрет можна вважати поворотним моментом для чеського суспільства загалом і Празького університету, зокрема. Він документально підтверджує прагнення короля Вацлава IV захистити інтереси чеського земляцтва в умовах релігійного та культурного протистояння. Декрет суттєво вплинув на розподіл влади в університеті, що пізніше стало каталізатором соціальних змін, які, зрештою, призвели до активізації гуситського руху.

У дослідженнях Мартіна Нодла розглянуто причини та наслідки видання декрету короля Вацлава IV в контексті історії Празького університету, а також проаналізовано цей документ на фоні чеського та європейського суспільного розвитку в бурхливий

¹ © Куштан Н.

період раннього періоду реформаційного руху. Вчений зацентрував увагу на висвітленні історії взаємин між університетськими земляцтвами («націями»), починаючи з 80-х років XIV ст., коли в Празькому університеті виникла суперечка щодо заповнення місць у колегіях магістрів. У цей час почала діяти «*concordia passio*», тобто заклик поважати паритетне представництво окремих націй. Відтак М. Нодл проаналізував Кутногорський декрет, який змінив виборчі права в Празькому університеті на користь чехів, що означало радикальну відмову від вищезгаданої норми. Автор не лише простежив боротьбу за виконання декрету, яка мала національне забарвлення, але й вказав на серйозні наслідки видання цього документу для майбутнього життя університету. Науковець також детально висвітлив трактування Кутногорського декрету в історіографії [Šmahel, Nodl, 2009; Nodl, 2009; Nodl, 2014].

У всіх згаданих студіях акцентується на тому, що Кутногорський декрет сприяв розвитку чеської культури та національної свідомості. Цей документ не тільки зміцнив позицію чеської нації в університеті, але став символом боротьби за автономію та збереження національних цінностей. Дослідники розглядають декрет як важливий фактор, який вплинув на культурне відродження Чехії та розгортання гуситського руху з його вимогою незалежної чеської церкви та освітнього простору. Такий кут зору підкреслює вагомість цього джерела у процесі формування чеської мови й культури. Проаналізовані праці дають уявлення про політичний, соціальний і культурний аспекти видання Кутногорського декрету, а також про його наслідки для Празького університету та гуситського руху.

Мета дослідження – з'ясувати вплив Кутногорського декрету на розвиток Празького університету та на суспільне життя в Чеському королівстві в умовах розгортання гуситського руху.

Виклад матеріалу. Кінець XIV – початок XV ст. був періодом глибоких політичних, релігійних і соціальних змін у Європі. У цей час відбувся Великий Західний розкол у католицькій церкві, який призвів до того, що одночасно існувало кілька пап (Урбан VI в Римі, Климент VII в Авіньйоні), кожен із яких мав своїх прихильників серед європейських держав. Чехія опинилася в центрі цих подій, а король Вацлав IV прагнув використати ситуацію, щоб зміцнити свою владу і зменшити залежність від папських центрів впливу. На думку Вацлава Новотного, оборона вікліфізму відіграла лише другорядну роль у конфлікті, оскільки «за національну справу боролися чеські магістри незалежно від партійної приналежності» [Šmahel, Nodl, 2009, s. 4].

Окрім того, Чехія переживала культурне піднесення, зокрема внаслідок діяльності Празького університету, заснованого у 1348 р. Карлом IV. Університет був осередком не лише освітнього, але й релігійного та політичного життя. На той час він складався з чотирьох націй: чеської, саксонської, баварської та польської, кожна з яких мала один голос у рішеннях, що стосувалися управління університетом [Dekret Kutnohorsky (Vaclav IV)].

Під час першого комплектування (особливо Карлового колегіуму) належна увага приділялася магістрам чеського народу. Проте з часом і тут іноземці здобули великий вплив, який без вагань почали використовувати у власних інтересах. Хоч інформація не зовсім чітка, виглядає так, що іноземці намагалися забезпечити собі перевагу тим, що на вакантне місце після іноземного магістра обирали іншого іноземця, а в інших випадках удавали, що керуються заслугами, тобто старшинством магістрів, що при меншій кількості чехів найчастіше знову приводило до обрання іноземця.

На рубежі XIV – XV ст. новостворені студентські колегіуми були вже присвячені окремим університетським націям:

- колегіум королеви Ядвіги – литовцям;
- Назаретський колегіум – чехам.

Залишається відкритим питання, чи це правило поширювалося також і на нові колегіуми. Адже в 1380-х рр. вони створювалися без урахування національної приналежності студентів. Історичні джерела мовчать про те, які нації представляли студенти, що там проживали. Так само – до початку суперечок навколо вчення Вікліфа – майже неможливо встановити, чи були в Празькому університеті якісь конфлікти на суто національному ґрунті [Nodl, 2009, s. 71].

Нерівність стала кричущою у 1384 р., коли, ймовірно, в Карловому колегіумі звільнилося кілька місць, можливо половина, а також деякі місця у Вацлавовому колегіумі. Напруження зростало і тому, що в той час спалахували й національні суперечки. Коли іноземці готувалися провести вибори на свій лад, представники чеського народу в університеті звернулися до архієпископа як канцлера університету, який 2 грудня 1384 р. наказав членам колегіумів обирати на вакантні місця виключно магістрів чеського народу [Dekret Kutnohorský, 1909, s. 12].

Це фактично означало втручання у встановлене право колегіумів на самостійний вибір. Всі нації виступили з протестом проти наказу архієпископа. Тон протесту свідчить, що його ініціаторами були саме іноземні магістри, але в захист статутного права до них приєдналися і чеські колегіанти, зокрема найповажніші – Миколай з Раковніка та Миколай з Литомишля.

Проте перш ніж розпочалося подальше обговорення, інша подія надала справі несподіваний напрям. Ректором університету тоді був магістр Конрад Зольтау (1384 – 1385 рр.), родом із Мекленбургу – чоловік великої церковної слави, один із тих, хто був незадоволений станом церкви та своєю діяльністю сприяв формуванню того настрою, з якого пізніше постав чеський релігійний рух, хоча сам був жорстко налаштований проти чеських ініціатив.

Саме за його ректорства спалахнули національні конфлікти, і він зробив усе, щоб вони не згасли. У період, коли давнє суперництво отримало реальний ґрунт у боротьбі за місця в колегіумах, Конрад Зольтау спробував здійснити певні, точно не визначені, але пов'язані зі спором, зміни у структурі університету, що шкодили чеському народові та чисельнішому артистичному факультету, можливо на користь теологічного, де іноземці вже мали більшість.

Неправомірний крок ректора викликав обурення. Чеський народ звернувся з протестом до архієпископа, до якого приєдналися і деякі іноземні магістри з артистичного факультету. 4 грудня 1384 р. архієпископ заборонив ректору проводити наради в університеті у відмінний від старого порядку спосіб і взагалі ввів заборону на нововведення, які шкодили артистичному факультету та чеському народові [Dekret Kutnohorský, 1909, s. 12]. Так розпочався гострий конфлікт, який розвинувся у великий спір чеського народу з іноземцями – конфлікт, який тривав час мав багато дрібних проявів, і точний перебіг якого неможливо повністю простежити.

Ян Гус був центральною фігурою чеського релігійного та інтелектуального життя на початку XV ст. Він виступав за реформу католицької церкви, засуджував продаж індульгенцій та інші зловживання церковної влади. Його ідеї отримали широку підтримку серед чехів, зокрема в Празькому університеті. З самого формулювання Декрету видно, що політичними ідейниками цього мандату були Ієронім Празький та досвідчений юрист Ян з Єсениць. Гусу можна віднести стратегічно-політичну сторону дипломатичного придбання. З цього випливає, що Кутногорський декрет не був результатом негайної політичної потреби, а виник із глибшого фону ідеологічної боротьби в Празькому університеті, пов'язаної з політичними намірами та цілями королівського двору та самого короля Вацлава IV [Spřeváček, 1986, s. 405].

Король Вацлав IV підтримував гуситські ідеї, оскільки прагнув послабити вплив католицької церкви в своєму королівстві. Його політичний інтерес полягав у збереженні влади в умовах церковного розколу та національного піднесення в Чехії.

Підтримка Гуса й інших чеських реформаторів давала Вацлаву IV можливість зміцнити свою внутрішню позицію в Чехії й одночасно маневрувати між двома папськими центрами впливу під час Великого Західного розколу. Це створило сприятливі умови для видання Кутногорського декрету.

Напруженість між чеським народом і іншими народами (передусім німецькими) в Празькому університеті, яка тривала ще з попередніх конфліктів, природно не могла вщухнути. Ба більше – її посилили й інші обставини.

Іноземні викладачі, які раніше виступали за реформи, зазвичай спиралися на номіналістичну філософію. Натомість прогресивні чеські магістри свої переконання ґрунтували на реалізмі, зокрема на ідеях Джона Вікліфа, які проникли до Чехії наприкінці XIV ст. – переважно завдяки Войтеху Рагніку та його стипендіальній програмі для студентів в Оксфорді.

Однак, як і номіналізм викликав підозру з боку церковної влади, так і ще більше підозр породжував вікліфівський реалізм, який церква вже встигла охарактеризувати як еретичний. У 1403 р. це призвело до конфлікту між прихильниками та противниками вікліфівських ідей в університеті.

Чеські студенти й викладачі, як більшість у Празькому університеті, тоді підтримали Вікліфа. Його ідеї – зрозумілі, чіткі та відповідні духовним запитам часу – стали основою не лише для академічних

дискусій, але й для національного реформаторського руху, який пізніше отримав ім'я «гуситського» [Dekret Kutnohorský, 1909, s. 17]. Саме в цьому русі релігійна та національна складові злилися воедино. Підкреслення особистої відповідальності, заперечення папського універсалізму – усе це резонувало з чеським духовним прагненням.

Усе більше стверджувалася думка, що бути чехом – означає бути гідною людиною, а самосвідомість народу формувалася в протистоянні уніфікуючій церковній владі. І водночас із розпадом європейських опор середньовічного світогляду (зокрема через Великий Західний розкол) посилювався розрив між традиційним універсалізмом і новим – осмисленим – індивідуалізмом.

Ця ідея, що «чех у Чехії має бути першим, як німець у Німеччині, француз у Франції», закономірно знайшла підтримку саме там, де формувалася духовний фундамент нації – в університеті [Dekret Kutnohorský, 1909, s. 18]. Її також підтримувала засновницька грамота Карла IV, яка передбачала перевагу чехів [Zakládací listina Univerzity Karlovy].

Усе це вибухнуло в 1408 р. Після 30 років Великого церковного розколу католицька церква залишалася у кризі. Вирішення шукали у скликанні Пізанського собору – аби обрати єдиного папу. Франція підтримала це негайно, як і чеський король Вацлав IV, який хотів через собор домогтися визнання себе як римського короля (від статусу якого його незаконно усунули в 1400 р.) [Dekret Kutnohorský, 1909, s. 18].

Попри очевидну єдність між королем і чеським народом, сам університет залишався розділеним. Коли надійшла звістка про арешт чеських магістрів, університет захистив їх. Але коли чехи спробували включити в заяву підтримку собору – залишились у меншості. Німецькі викладачі були проти, і це стало фатальним для них.

Король Вацлав, натрапивши на спротив з боку архієпископа та духовенства, звернувся до університету, очікуючи підтримки. Але три з чотирьох національних факультетів виступили проти – лише чехи підтримали короля. Ректор навіть не дозволив голосування, бо результат був би негативним для короля.

Спори щодо розподілу місць у магістерських колегіях, реформи університетських статутів, а також конфлікти, пов'язані з діяльністю консерваторів та субконсерваторів прав Празької Alma Mater – це були єдині конфлікти з національним підтекстом, що мали місце в Празькому університеті до 1409 р. Виходячи з цього, спільне життя представників університетських націй аж ніяк не можна вважати конфліктним. Навпаки – відсутність будь-яких фундаментальних суперечок свідчить про те, що «згода між націями» була повноцінною та ефективною угодою. Немає жодних свідчень, що до 1409 р. ситуація могла виглядати інакше. Сама університетська адміністрація, в органах якої строго дотримувалася принцип паритетного представництва націй, сприяла цій згоді [Nodl, 2009, s. 70].

І саме тоді проявилася національна єдність чехів. Гус виступив на підтримку пропозиції про чеську більшість в університеті. Він звертався до королів-

ського двору – зокрема до Миколая Багатого – за підтримкою. Однак справжнім організатором цієї національної консолідації був його молодий друг – Ієронім Празький [Dekret Kutnohorský, 1909, s. 19].

10 січня 1409 р. в м. Кутна Гора король Вацлав IV видав декрет [Vesely, 1994], який суттєво змінив розподіл влади в Празькому університеті.

До видання декрету кожна з чотирьох націй мала один голос у рішеннях університету. За Кутногорським декретом чеська нація отримала три голоси у всіх радах, органах, судах, виборах тоді як саксонська, баварська та польська разом – лише один [Spřeváček, 1986, s. 404]. Ця зміна значно зміцнила позиції чеського земляцтва в університеті, тим самим надавши йому більшого впливу на прийняття рішень. Завдяки цьому декрету, чехи змогли ефективніше просувати свої ідеї та впливати на навчально-методичні та адміністративні питання університету.

Завдяки декрету, чеська мова стала більш активно використовуватись у викладанні та науковій діяльності університету. Це дозволило чеським вченим і студентам вільніше висловлювати свої думки й проводити дослідження рідною мовою, впроваджувати навчальні програми та курси, які акцентували увагу на чеській історії, культурі та літературі. Зміцнення позицій чеської мови в університеті сприяло розвитку чеської літератури. Студенти та викладачі активно брали участь у написанні та поширенні творів чеською мовою, що сприяло розширенню літературного репертуару. Декрет сприяв формуванню національної свідомості серед чеського населення. Університет став осередком, де культивувалися ідеї національної автономії та культурної самобутності. Це допомогло зміцнити почуття єдності та гордості за свою національну спадщину. Більший вплив чехів на університетське життя сприяв розвитку студентських організацій та товариств, які підтримували та розвивали чеську мову та культуру.

Оскільки більшість чеських студентів і професорів підтримували ідеї Яна Гуса, декрет надав їм більший вплив у вирішенні університетських справ. Це дозволило реформаторам активно поширювати свої ідеї та отримувати підтримку серед нових поколінь студентів. Зміцнення позицій чеської нації в університеті дало можливість реформаторам, зокрема Яну Гусу та його послідовникам, активно залучати студентів до обговорення ідей Джона Вікліфа та інших реформаторських поглядів. Попри новаторський характер діяльності Яна Гуса, його вчення тісно пов'язане з попереднім реформаційним рухом. Водночас дослідники звертають увагу на те, що, запозичивши низку ідей в англійського богослова Джона Вікліфа (бл. 1328 – 1384), Ян Гус залишався критичним щодо його поглядів, тому зовнішні впливи на формування гуситського руху мають другорядне значення [Ліхтей, 2021, с. 27]. Викладачі мали більше свободи у впровадженні нових методів навчання, що сприяло поширенню їхніх ідей. Чеські реформатори отримували значну інтелектуальну підтримку з боку студентів і професорів, що створювало міцну базу для подальшого розвитку реформаторських ідей. Це сприяло формуванню спільноти однодумців, готових боротися за зміни в церкві та суспільстві. Завдяки

підтримці університету, реформатори мали можливість поширювати свої ідеї через друковані твори, що сприяло швидшому поширенню їхніх поглядів серед широкого загалу. Це дозволяло впливати не лише на університетське середовище, а й на ширші кола суспільства.

Видача декрету викликала протест серед іноземних професорів і студентів, які втратили більшість своїх прав в університеті. Багато з них покинули Прагу, зокрема, значна частина виїхала до Лейпцига, де було засновано новий університет, що з часом став одним із провідних центрів освіти у Священній Римській імперії. Хоча Празький університет тимчасово втратив міжнародний авторитет, він водночас став осередком чеської національної культури та релігійної реформи. В ідеологічному полі видання декрету послугувало каталізатором прискорення перетворення ідеологічних суперечок у національну програму та зростання ідеологічної переваги чеських магістрів, що допомогло компенсувати раптовий відступ впливу іноземців в університеті. Національна програма, основним змістом якої було шанування університету, полягала не в тому, що чеські пани проголошували антинімецькі гасла (з національних міркувань), а в тому, що вони були вікліфівцями. Вони, точніше, найвпливовіша частина населення, що виступали принципово проти всього консервативного, ще не мали надії та можливості змінити нестерпну суспільну ситуацію, спричинену глибокою кризою церкви.

Кутногорський декрет, за вказівкою короля, доставили Геннінгу з Бальтенхагена, представнику саксонської університетської нації, який обіймав посаду ректора в 1409 р. Очевидно, в той самий час копію документа було доставлено хворому Яну Гусу. Ієронім Празький, очевидно, не вважав за доцільне провокувати конфлікт між університетськими магістрами та королем [Spřeváček, 1986, s. 404]. Саме формування Декрету свідчить про те, що політичними лідерами цього мандату були Ієронім Празький та досвідчений юрист Ян з Єсениць. Гуса можна віднести до стратегічно-політичної сторони дипломатичного придбання. З цього випливає, що Кутногорський декрет не був результатом негайної політичної потреби, а виник із глибшої фонові ідеологічної боротьби в Празькому університеті, пов'язаної з політичними намірами та цілями королівського двору та самого короля Вацлава IV [Spřeváček, 1986, s. 405].

Декрет в ідеологічній сфері став каталізатором, що прискорює перетворення ідеологічних суперечок у національну програму та зростання ідеологічної переваги чеських магістрів, що поступово компенсувало б зменшення впливу іноземців в університеті. Національна програма, основним змістом якої була чехізація університету, полягала не в тому, щоб чеські маістри проголошували антинімецькі гасла, бо вони були проти німців, тобто з національних міркувань, а в тому, що вони були вікліфитами у своїй вирішальній, або, точніше, найвпливовішій частині, принципово проти всього консервативного, що не мало надії та можливості змінити нестерпну соціальну ситуацію, спричинену глибокою кризою церкви.

Вацлав IV наказав доставити Кутногорський декрет спеціальним кур'єром німецькому ректору Празького університету Геннінгу з Балтенгагена, представнику саксонської університетської нації, який обіймав посаду ректора в 1409 р. Геннінг був одним з опонентів або учасників академічного диспуту (*Kvodlibetní disputace*) Матея з Кніна. Тим часом консисторія архієпископа, в якій опоненти вчення Вікліфа отримали чітку перевагу, вже сама звинуватила майстра Матея з Кніна у поширенні вікліфівської євхаристійної доктрини й примусила його до принизливого зречення [Šmahel, Nodl, 2009, s. 25]. Як тільки доручення було вручено ректору, він ознайомив з ним усіх магістрів і слухачів університету. Це сталося на зборах університетської громади 26 січня 1409 р. Німецькі магістри відреагували на оголошення декрету запеклим опором і після тривалих роздумів вирішили подати апеляцію на рішення короля Вацлава IV, протестувати та вимагати його скасування. Вони висловлювали ідею, що якщо чеські пани вважають, що їх кривдять, то суперечку можна вирішити шляхом поділу університету на німецький і чеський [Spřeváček, 1986, s. 406]. Цей факт видно з пізнішого висловлювання Яна Гуса з кафедри: «Діти! Слава Всемогутньому Богу, що ми витягли німців, що ми маємо те, за що стояли, і що ми переможці. І ми особливо вдячні пану Мікулашу Августинову за те, що він заступився за нас перед королем!» [Spřeváček, 1986, s. 405].

Щойно документ було передано ректору, а ним – загальним зборам магістрів університету 26 січня, вони вирішили не підкоритися декрету та спробувати домогтися його скасування, втрутившись у справи самого короля. Вони отримали бажане слухання приблизно в середині лютого, коли Вацлав IV прибув до Праги з Кутної Гори, щоб укласти угоди з нунцієм Л. Маррамальді. Ректор передав королю пам'ятний документ, який був схвалений магістрами трьох іноземних націй 6 лютого. Документ, написаний не невміло, вимагає скасування декрету, головним чином тому, що він анулює угоду про колегії 1390 р., яку Вацлав IV підтвердив і від якої заявники, як кажуть, не відмовляться, якщо хочуть уникнути порушення присяг, даних їм як ними, так і чехами. У ньому також згадується, як університет постраждав від суперечок 80-х років, і звинувачується їх у скороченні кількості магістрів і студентів. Документ дуже ефектно завершується пропозицією компромісу: якщо чехи почуватися пригнобленими, нехай король розділить університет на чеський та німецький, і це, безумовно, дозволить мирно співіснувати обом елементам; бракує лише наголосу на тому, що це рішення виявилось успішним у суперечці 1372 р. [Bartoš, 1947, s. 309].

Документ не був проігнорований монархом. Він відпустив посольство, запевнивши, що отримає сприятливу відповідь, і викликав чеських магістрів, хоча самі вони не просили про слухання. З цього слухання відомий лише інцидент, який розповів німецький свідок, але досить надійний, який, найімовірніше, сприяв такому перебігу слухання. Серед посольства були також Ієронім Празький та Ян Гус, який щойно одужав від важкої хвороби, яка прикувала його до ліжка на момент видання Указу.

Король навіть пообіцяв виконати протест німецьких магістрів від 6 лютого 1409 р. Він мав намір зламати запеклий опір чеських панів, погрожуючи спалити їхніх представників – Яна Гуса та Ієроніма Празького – за те, що ті підняли хвилю спротиву проти волі німецьких феодалів [Petr z Mladonovic, 1965, s. 133]. Можливо, тоді Ієроніму вдалося дещо заспокоїти короля, але тепер було сумнівним виконання умов Кутногорського декрету.

Протест німецьких магістрів виявився недостатнім. Коли 23 лютого мали відбутися вибори екзаменаторів для іспитів, три нації, відкрито ігноруючи Кутногорський декрет, провели вибори за старими правилами. Але цього разу чеські магістри змогли перешкодити проведенню іспитів [Dekret Kutnohorský, 1909, s. 21]. Зрозуміло, що королівське розпорядження було неприємним для німецьких магістрів, особливо тому, що вони самі посприяли його появі. Стає ще очевидніше, що три народи по суті об'єдналися в одну національність, і коли німці виступили проти чехів, говорити про безправ'я вже не випадало. Проте німці тоді, коли справа стосувалася їхніх інтересів, розуміли «право» як перевагу над іншими.

Велися переговори, короля навіть навідували в Жебрак і Точнік, а чеська сторона пішла на значні поступки – пропонувалося зм'якшити дію декрету: університетські посади мали б змінюватися кожні пів року між чехами й німцями, незалежно від народності. Це стало новим доказом того, що конфлікт набув національного характеру. Проте навіть така готовність до компромісу не принесла результатів. Коли настав час нових виборів ректора і деканів, німці, не визнаючи королівського декрету, але й не наважуючись відкрито виступити проти нього, просто не взяли участі у виборах. Неможливо було навіть обрати деканів [Dekret Kutnohorský, 1909, s. 21].

Розлючений король віддав наказ Мікулашу Августинові, який за сприяння старих міських старост 9 травня 1409 р. за драматичних обставин звільнив німецьких академічних сановників з посад і відібрав університетські знаки у ректора Геннінга з Балтенгагена. Король Вацлав IV, за власним повноваженням, призначив ректором Празького університету пана Зденка з Лабуни, пізніше проректора Церкви Всіх Святих у Празькому Граді та одного з провідних послідовників Гуса. Був призначений деканом факультету мистецтв Симон із Тишнова, захисник Вікліфа та відданий друг Яна Гуса, у 1411 р. його було обрано ректором Празького університету [Dobiáš, 2017, s. 10–11]. Про зміни сановників інших факультетів новин не було.

Реакцією на втручання короля Вацлава IV, щоб припинити боротьбу за Кутногорський декрет, було виконання попередньої погрози німецьких магістрів, що вони покинуть Празький університет разом зі своїми студентами. До цього кроку їх спонукала і необачна присяга. Вацлав IV вважав їхній від'їзд із Праги протистоянням королівській величності та змовою проти Чеського королівства. Тому він оголосив їх вигнаннями та позбавив усіх університетських чинів документом, виданим 28 червня 1409 р. в замку Жебрак. Рішення короля було мотивоване також тим, що німецькі пани, хоч і

постійно зводили наклепи на Чеське королівство і звинувачували чехів у поширенні єретичних ідей, все ж нарікали на втрату пребенду, різних привілеїв і можливостей, якими вони користувалися в Празі. Більшість німецьких магістрів і студентів поїхали до новозаснованого університету в Лейпцигу. Їх відокремлення означало перемогу багаторічної боротьби за чеський характер Празького університету. Але німецький компонент в університеті не зник, тому що Кутногорський декрет не став на заваді його подальшій діяльності та навчанню в Празі. Таким чином, ті, хто виїхав, неправильно посилалися на вигнання, вони пішли за власним рішенням. Їхній аргумент про те, що сецесія означала падіння відомого вчення Карла IV, не влучив у ціль. Навпаки, здійснилося бажання засновника Празького університету, щоб університет служив мешканцям Чеського королівства [Dekret Kutnohorsky (Vaclav IV)].

Перемога чеських магістрів на чолі з Яном Гусом та його найближчими друзями означала перетворення Празького університету з міжнародної інституції на інституцію національного рівня. Новітні дослідження підтверджують, що фактична кількість магістрів і особливо студентів, які залишили Прагу, була набагато меншою, ніж вважалося раніше, і що це були не тисячі людей, а лише кілька сотень. Однак, реалізація Кутногорського декрету та особливо від'їзд німецьких магістрів тимчасово вплинули на життя та самоуправління Празького університету.

13 жовтня Кутногорський декрет був офіційно внесений до університетських статутів, які були змінені відповідно до його положень. Зокрема, новий ректор мав складати присягу на вірність королю й державі. У жовтні 1409 р. вперше було проведено вибори ректора за новим порядком, і одногосно на цю посаду було обрано того, хто зробив найбільший внесок у зміни – Магістра Яна Гуса [Dekret Kutnohorský, 1909, s. 22]. З цього часу, почалася якісно нова ера празької вищої освіти, безпосередньо пов'язана з розвитком руху, який отримав ім'я його духовного лідера.

Зростання національної свідомості чехів призвело до того, що університет став ключовим осередком гуситського руху. Ян Гус використовував університетську кафедру для викладання і поширення ідей вікліфізму, що сприяло зростанню підтримки його поглядів серед чеської інтелігенції та студентів.

Король мав безперечно право на впровадження декрету. Навіть протест і присяга німецьких магістрів не заперечували його законності – у протесті прямо зазначалося, що лише король має право забезпечувати спокій в університеті.

Основною причиною виникнення глибокої прірви між націями стало те, що суперечка щодо Кутногорського декрету сприймалась сучасниками виключно як національний конфлікт. У минулих конфліктах – як-от під час поділу університету у 1372 р. або суперечок у 1384 – 1390 рр. – вирішальну роль відігравали соціальні статусні протиріччя (між юристами й філософами, між теологами-колегіатами й філософами-магістрами) [Nodl, 2009, s. 74].

Це створило основну передумову для підтримки політичних намірів короля Вацлава IV у справі

скликання церковного собору в Пізі, з якого король ще раз пообіцяв взаємну підтримку в справі визнання його Римського королівства, а також для подальшого розвитку програми реформ [Špřeváček, 1986, s. 405]. Цей документ став важливим чинником, який привів до початку гуситської революції, що спалахнула в Чехії після страти Гуса в 1415 р. Гуситський рух не обмежувався лише релігійними питаннями, він мав також політичний характер, оскільки виступав проти впливу католицької церкви та підтримував ідею створення незалежної чеської церкви.

Крім релігійних реформ, Кутногорський декрет відіграв значну роль у формуванні національної свідомості чехів. Він надав чеському народу більше прав та можливостей для самовираження в академічній сфері, що сприяло розвитку чеської мови, культури та ідентичності. Університет став символом національної боротьби за автономію та духовну незалежність.

Після «сецесії» кількість студентів і магістрів зменшилася, значення університету трохи послабло. Але не варто перебільшувати: подібні явища були типові для середньовіччя. Наприклад, Паризький університет теж переживав подібні втрати – і це не зашкодило його престижу. У Празі також не всі німці пішли, деякі повернулися або приїхали нові. До 1412 р. кількість студентів, за хроніками, становила 2000 (хоч це і перебільшення, але свідчить про великий потік). Справжній занепад прийшов не через декрет, а через внутрішні заворушення близько 1420 р. та рішення Констанцького собору 1416 р., яким було призупинено діяльність університету [Dekret Kutnohorský, 1909, s. 24]. Отже, згорання роботи університету було результатом зовсім інших подій.

Після скасування обмежень університет відновив діяльність. Знову з'явилися іноземці, навіть німці. Коли 1443 р. у Віденському університеті сталася сецесія, вона призвела до припливу вчених до Праги – попри репутацію «єретичного» закладу. Декрет залишався чинним, і його так шанували, що в 1472 р. університет попросив нового короля Владислава його підтвердити [Dekret Kutnohorský, 1909, s. 24].

Повний занепад університету, що настав пізніше, тим більше не пов'язаний із декретом. Це була частина ширших тенденцій у Європі.

Висновки. Виданий у 1409 р. королем Вацлавом IV, Кутногорський декрет істотно змінив баланс влади в Празькому університеті, надавши чеському земляцтву перевагу у прийнятті рішень. Це сприяло глибоким структурним змінам в університеті та зміцнило національну свідомість чехів. Декрет посилив позиції реформаторів, таких як Ян Гус, надавши їм можливість ширше пропагувати свої ідеї та здобувати підтримку серед студентів та викладачів. Це стало вагомим чинником у розвитку гуситського руху, який значно вплинув на релігійне та політичне життя Чеського королівства.

Кутногорський декрет було видано в умовах Великого Західного розколу, що ослабив католицьку церкву. Король Вацлав IV використав цю ситуацію, щоб зміцнити свою владу та зменшити залежність Чехії від папських центрів впливу, підтримуючи національні настрої та реформаторські ідеї. Також, варто згадати про розвиток чеської культури, мови та

літератури в університеті. Це зміцнило позиції чехів у академічному середовищі та сприяло формуванню національної ідентичності, що стало важливим для культурного відродження.

Таким чином, варто наголосити на значущості Кутногорського декрету не лише для Празького університету, а й для ширшого історичного контексту Чеського королівства, демонструючи його вплив на національну ідентичність та культурне відродження.

Список використаних джерел

- Dobiáš, Karel, 2017. *Šimon z Tišnova a jeho obhajoba Viklefa (De probationibus propositionum)*. Magisterská diplomová práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav klasických studií, Latinský jazyk a literatura středověku, 94 s. https://is.muni.cz/th/euwwn/dobias_karel_diplomova_prace.pdf (дата звернення: 09.07.2025).
- Karel IV., 1348. *Zakládací listina Univerzity Karlovy*, Praha. <https://cuni.cz/UK-1391.html> (дата звернення: 09.07.2025).
- Kavka, František; Buchvaldek, Miroslav, 1964. *Dějiny Československa. I. díl. Do roku 1437*, Praha, 431 s.
- Nodl, Martin, 2009. *Auf dem Weg zum Kuttenberger Dekret: von der Versöhnung der Nationen zum unversöhnlichen Nationalismus*. Bohemia, Bd. 49, s. 52–75.
- Nodl, Martin, 2014. *Husitská univerzita*. In: Cermanová, Pavlína; Novotný, Robert; Soukup, Pavel (edd.), *Husitské století*, Praha: Lidové noviny, s. 789.
- Novotný, Václav; Krofta, Kamil; Šusta, Josef; Friedrich, Gustav, 1909. *Dekret Kutnohorský: přednášky a stati s faksimilem Husova opisu Dekretu Kutnohorského*, Praha: Historický klub, 72 s.
- Petr z Mladoňovic, 1965. *Zpráva o mistru Janu Husovi v Kostnici*, Praha, 245 s.
- Šmahel, František; Nodl, Martin, 2009. *Kutnohorský Dekret po 600 letech. Bilance dosavadního bádání*. In: Český časopis historický (ČČH), roč. 107, s. 1–45.
- Spěvák, Jiří, 1986. *Václav IV. (1361 – 1419)*, Praha, 773 s.
- Václav IV., 1409. *Dekret Kutnohorský*. <https://www.ceskaliteratura.cz/dok/dekret.htm> (дата звернення: 09.07.2025).
- Veselý, Zdeněk, 1994. *Dekret Kutnohorský, Dějiny českého státu v dokumentech*, Praha, s. 78–79.
- Ліхтей, Ігор, 2021. Життя й діяльність Яна Гуса та його послідовників в науковому доробку відомого чеського медієвіста Вацлава Новотного, *Славістична збірка*, вип. VI, с. 18–35.

References

- Dobiáš, Karel, 2017. *Šimon z Tišnova a jeho obhajoba Viklefa (De probationibus propositionum)*. Magisterská diplomová práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav klasických studií, Latinský jazyk a literatura středověku, 94 s. dostupné online: https://is.muni.cz/th/euwwn/dobias_karel_diplomova_prace.pdf. (09.07.2025) (in Czech).
- Karel IV., 1348. *Zakládací listina Univerzity Karlovy*. Praha: dostupné online: <https://cuni.cz/UK-1391.html>. (09.07.2025). (in Czech).
- Kavka, František; Buchvaldek, Miroslav, 1964. *Dějiny Československa. I. díl. Do roku 1437*, Praha, 431 s. (in Czech).
- Likhтей, I. M., 2021. *Zhyttia y dialnist Yana Husa ta yoho poslidoynykiv v naukovomu dorobku vidomoho ches'koho medievista Vatslava Novotnoho* [The Life and Work of Jan Hus and His Followers in the Scholarly Legacy of the Renowned Czech Medievalist Václav Novotný], *Slavistychna zbirka*, vyp. VI, s. 18–35. (in Ukrainian).
- Nodl, Martin, 2009. *Auf dem Weg zum Kuttenberger Dekret: von der Versöhnung der Nationen zum unversöhnlichen Nationalismus*. Bohemia, Bd. 49, s. 52–75. (in German).
- Nodl, Martin, 2014. *Husitská univerzita*, Cermanová, Pavlína; Novotný, Robert; Soukup, Pavel (edd.), *Husitské století*, Praha: Lidové noviny, s. 789. (in Czech).
- Novotný, Václav; Krofta, Kamil; Šusta, Josef; Friedrich, Gustav, 1909. *Dekret Kutnohorský: přednášky a stati s faksimilem Husova opisu Dekretu Kutnohorského*, Praha: Historický klub, 72 s. (in Czech).
- Petr z Mladoňovic, 1965. *Zpráva o mistru Janu Husovi v Kostnici*, Praha, 245 s. (in Czech).
- Šmahel, František; Nodl, Martin, 2009. *Kutnohorský Dekret po 600 letech. Bilance dosavadního bádání*, Český časopis historický (ČČH), roč. 107, s. 1–45. (in Czech).
- Spěvák, Jiří, 1986. *Václav IV. (1361 – 1419)*, Praha, 773 s. (in Czech).
- Václav IV., 1409. *Dekret Kutnohorský*. Praha: dostupné online: <https://www.ceskaliteratura.cz/dok/dekret.htm>. (09.07.2025). (in Czech).
- Veselý, Zdeněk, 1994. *Dekret Kutnohorský, Dějiny českého státu v dokumentech*. Praha, s. 78–79. (in Czech).

Nataliia Kushtan

Post-graduate student of the Department of Ancient, Middle Ages and Premodern History of Ukraine, SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

THE IMPACT OF THE KUTNÁ HORA DECREE OF WENCESLAS IV ON THE DEVELOPMENT OF CHARLES UNIVERSITY AND THE SOCIAL LIFE OF THE CZECH KINGDOM AMID THE RISE OF THE HUSSITE MOVEMENT

The Kutná Hora Decree of 1409, issued by King Wenceslaus IV, had a profound impact on the University of Prague and the political climate of the Kingdom of Bohemia. The decree restructured the university's voting system, granting Czech students and professors three votes, while other nations received only one. This significantly strengthened the position of the Czech nation within the university and facilitated the spread of reformist ideas promoted by Jan Hus. The decree supported the Czech language and culture, increasing their influence in academic circles and contributing to the development of Czech literature, science, and national consciousness. The king held unquestionable authority to implement the decree. Even the protest and oath of the German masters did not challenge its legality—in fact, the protest

explicitly stated that only the king had the right to maintain peace at the university. The primary reason for the deep divide between the nations was that the dispute over the Kutná Hora Decree was perceived by contemporaries purely as a national conflict. Moreover, the decree became a catalyst for the Hussite movement, which advocated for church reform and national autonomy. The works of scholars such as Jiří Spěvák, Zdeněk Veselý, and Martin Nodl highlight the importance of the Kutná Hora Decree, emphasizing its role in strengthening the Czech nation's position at the university and supporting reformist ideas. It had a lasting impact on Czech culture and language, as well as on the development of the Hussite movement. The Kutná Hora Decree became a symbol of the struggle for autonomy and national values, contributing to the cultural revival of Bohemia. It was a crucial step in shaping national identity and reinforcing the reformers' influence at the University of Prague.

Keywords: *Kutná Hora Decree, Kingdom of Bohemia, Czechia, Wenceslaus IV of Luxembourg, University of Prague, Jan Hus, Reformation, nations, autonomy, Czech student nation, university, Central and Eastern Europe.*

Статус статті:

Отримано: 16.09.2025 Прийнято: 21.09.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

НАСИЛЛЯ В УЖАНСЬКОМУ, БЕРЕЗЬКОМУ, УГОЧАНСЬКОМУ ТА МАРАМОРОСЬКОМУ КОМІТАТАХ ВОСЕНИ 1918 РОКУ: ПРИЧИНИ, ВИКОНАВЦІ ТА ЖЕРТВИ

Дюла Костьо¹

PhD, дослідник, Інститут дослідження насильства, Будапешт, Угорщина

E-mail: kosztyo@eroszakkutatas.hu

<https://orcid.org/0000-0003-3589-3307>

У публікації досліджуються наслідки хвилі насилля, що пронеслася комітатами Унг, Берез, Угоча та Мараморош осінню 1918 року. Стаття розкриває суспільні, соціальні та економічні причини насилля, намагаючись одночасно представити й пояснення виконавців. Ми можемо дізнатися про інтенсивність насильницьких подій та причини, через які вони змінювалися з часом. Великий наголос зроблено на встановленні точної кількості жертв, а, де це було можливо, і їхніх осіб. Для досягнення вказаних цілей використані досі невивчені матеріали українських та угорських архівів. Під час систематичного виявлення джерел автор досліджував як документи тогочасних міністерств Угорщини, так і документи обласних, районних та сільських адміністрацій. Таким чином, ми можемо стежити за реалізацією державних заходів на всьому шляху, від створення закону до практичного застосування. З їхньою допомогою вдалося реконструювати засоби та методи, якими угорський уряд та місцеві органи влади врегульовували насильницькі події, що спалахнули. Ми також можемо дізнатися про ефективність державних заходів. Більш детально досліджує автор Національну гвардію, від якої уряд очікував швидке відновлення правопорядку. Автор представляє обставини створення Національної гвардії та її склад. Він детально розкриває суперечливі організаційні інструкції, а також фінансові причини, що ускладнюють функціонування цього органу. Автор висловлює свою думку щодо ефективності Національної гвардії. Усі ці питання інтерпретуються також і в тогочасному політичному просторі, у регіоні, який осінню 1918 року намагалися роз'єднати різноманітні національні рухи й політичні течії. У цій статті також розглядаються антиєврейські настрої місцевого населення та їх причини. Зокрема наводяться конкретні випадки насильства, залякування та дискримінації щодо євреїв. Окремо в тексті розглядаються конфлікти між національностями та їх причини.

Ключові слова: насилля, бідність, безробіття, Національна гвардія, антисемітизм, земельне питання, громадське постачання.

Постановка проблеми. Восени 1918 року воєнна поразка Австро-Угорщини та супровідні їй прояви насильства, подібно до інших регіонів монархії, не оминули й Ужанський, Березький, Угочанський та Марамороський комітати. У цих чотирьох історичних адміністративних одиницях головними причинами насильства щодо місцевого населення були, передусім, два чинники: по-перше, глибока соціально-економічна відсталість регіону ще до початку війни, що значно поглибилася внаслідок воєнних дій; по-друге, припинення централізованого постачання продуктів харчування. За відсутності ефективних заходів з боку державної адміністрації насильницькі дії охопили й периферійні території. Водночас у науковій історіографії проблема насильства та його наслідків у зазначений період залишається практично не дослідженою. З огляду на це, автор ставить перед собою завдання заповнити вказану прогалину у фаховому вивченні подій осені 1918 року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На тему подій 1918 р. на території північно-східної Угорщини до цього часу ще не з'явилося, ні з пера угорських, ні українських істориків ґрунтовне дослідження, яке б базувалося на вивченні угорських та українських архівних джерел. Праці радянської історичної науки після 1945 року, які висвітлювали історію краю часів

Першої світової війни, а також Угорської радянської республіки, несли на особі радянські політичні й ідеологічні ознаки: писалися у дусі марксизму-ленінізму. Ці наративи пояснюють насилля проти населення восени 1918 року високим рівнем робітничого самоусвідомлення, а не злиднями, породженими світовою війною. Значна частина істориків після 1945 року вплив воєнної поразки зображувала у своїх працях як комуністичну визвольну боротьбу місцевого населення проти капіталізму. У порівнянні з цим історична наука до нині не вважала потрібним, щоб з допомогою систематичних архівних досліджень відітнути причини, виконавців, їхнє тлумачення тогочасного насилля проти населення, а також висловити повагу до жертв. Під час наукового аналізу у дані публікації були використані архівні матеріали Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО), Державного архіву Угорського національного архіву (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, далі – MNL OL), газет «Máramaros», «Új Bereg» та «Ung». З наукової літератури використані праці угорських істориків [Hatos, Pál, 2018; Kosztyó, Gyula, 2019; Kosztyó, Gyula, 2022; Kóványai, 2020, 70. old; Révész, Tamás, 2019; Romsics, Ignác, 2018].

¹ © Костьо Д.

Мета статті. Події осені 1918 року в досліджуваному регіоні аналізуються крізь призму історії насильства, що становить початковий етап широкомасштабного наукового проєкту. З огляду на те, що дана тематика раніше не отримала належного наукового висвітлення, мета дослідження полягає у заповненні цієї істотної прогалини. Спираючись на аналіз джерел, у роботі буде з'ясовано соціальні чинники, що спричинили насильницькі події, розкрито причини їх виникнення, встановлено коло відповідальних осіб та визначено кількість жертв.

Виклад основного матеріалу. Хвиля насильства, що вибухла осінню 1918 року на території чотирьох комітетів, мала декілька причин. Перша і, ймовірно, найважливіша – надзвичайно важке соціальне становище місцевого населення. А саме, що населення краю (в т.ч. різні національні громади) прожило період між 1867 – 1918 роками, власне кажучи, без істотного соціального розвитку, у бідності. Причину такого становища вони вбачали у безземеллі, про що заявляли кожного разу і при кожній нагоді. *«Ми бажаємо, щоб кожен рутенський землероб і поденник отримав стільки землі, щоб він зі родиною пристойно міг прожити, міг виконати всілякі податкові зобов'язання і, навіть, міг пожертвувати на самовдосконалення»* – так сформулювали потреби та вимоги одні зі рутенських зборів осінню 1918 року [ДАЗО, ф. 1134, оп. 1, спр. 2, арк. 17–20]. Гіркі засадничі настрої, викликані безземеллям, далі поглиблювала війна. У 1915 році територія стала зоною бойових дій, в той час, як здача збіжжя зменшувала місцеві запаси та привели забезпечення продуктами населення до катастрофічного становища. Все це до крайнощів напружило суспільні настрої.

Початку насильницьким подіям сприяло і те, що громадське (головним чином продовольче) забезпечення населення чотирьох комітетів вже з 1917 року мало суттєві проблеми. Продовольче постачання потрапило у катастрофічне становище наприкінці війни, що ще більше розпалювало невдоволення населення.¹ Осінню 1918 року дефіцит існував майже з усіх продуктів, головно з продовольства: нестача солі, цукру, картоплі – найчастіше збуджували суспільну думку. Також не вистачало і товарів широкого вжитку – тютюну, одягу, сірників, дров для опалення, свічок, мила². Це все впливало на суспільні настрої [Mártonos, 1918. december 8, 2–3. old.; Új Bereg, 1918, december 12, 2. old.]. *«Не має черевиків! Здається, що в останній час і черевики набрали властивості камфори: зникнення»* – пише ужгородська щотижнева газета літом 1918-го, натякаючи на все більшу нестачу черевиків [Ung, 1918, július 7, 1. old.]. Обмежили також вживання алкоголю, а магазини, які продавали тільки алкоголь, закрили [ДАЗО, ф. 172. оп. 1, спр. 14, арк. 1]. Відсутність керосину і сиріої нафти опосередковано були

причиною поганого самопочуття населення, адже закрилися кінотеатри й освітлення квартир теж стало проблематичним [Uj Bereg, 1918. december 12, 2. old.]. Із-за нестачі вугілля запізнювалися потяги, а з січня 1919 р. вони вже й зовсім не їздили [ДАЗО, ф. 172, оп. 1, спр. 2318, арк. 3]. Перебої у залізничному сполученні означали новий удар по транспортуванню продовольства у гірські райони, яке місцями повністю зовсім припинилося [ДАЗО, ф. 59, оп. 1, спр. 14, арк. 1].

Влада пояснювала нестачу товарів широкого вжитку і продовольства, в першу чергу, зловживаннями, чорним ринком і контрабандою. Кілька піджупанів своїми розпорядженнями намагалися схилити населення до економії споживання, а потім зробили спробу облікувати продовольчі товари, запаси одягу, що були на руках у населення – з метою розподілу органами влади. Ці плани у більшості випадків вони не змогли здійснити із-за рішучого спротиву населення [Uj Bereg, 1918, december 13, 2. old.; ДАЗО, ф. 172, оп. 1, спр. 2280, арк. 125]. Комісари-наджупани намагалися розв'язувати проблеми громадського постачання за рахунок запасів товарів військових складів, але і ці розпорядження не допомагали пом'якшити нестачу [ДАЗО, ф. 245, оп. 6, спр. 1550, арк. 7].

Органи громадського постачання ввели строгий контроль, від якого влада очікувала покращення громадського забезпечення. Для цього в установах забезпечення влада проводила жандармські облави, адміністративні виїзди, перевірки комісії з контролю цін [ДАЗО, ф. 172, оп. 1, спр. 2318, арк. 2]. Однак усі ці заходи виявилися безрезультатними, адже нестача продовольства не припинилася. Все це привело до того, що солдати, які повернулися до дому з фронту, а також цивільне населення, в інтересах втамування голоду вдалися до грабежів. *«Солдати, що повертаються додому надломленими, нервово виснаженими, протягом чотирьох років, почувши про вищеописані³ мучення своїх рідних під час війни й в останній час із гасом, обурились, розлютились і в своєму обуренні виступили проти тих, у кому вони вбачали мучителів своїх рідних, але тільки проти них. Вони ламали, троцили, проте, слід зазначити, що вони не порушували особисту безпеку нікого, не напали та не побили нікого. Вони шукали заховані, відібрані від їхніх рідних, продовольчі товари в органах влади. Так, були знайдені урядові запаси білої муки, рисової каші, цукру, кави, тютюну, сигар та інших, з яких люди до того ледве щось бачили»* – можна прочитати в одному з протоколів з с. Колочава [ДАЗО, ф. 14, оп. 10, спр. 126, арк. 20а].

Не було це інакше і в районах, де переважало угорське населення: *«Декілька солдатів, які повернулися з фронту, так зверталися один до одного: йдім до власників виноградників і просім від них безплатного вина. Якщо вони не дадуть, тоді давайте*

¹ Серед причин якісного погіршення фігурують помилки розподільчої системи, загальна відсутність сировини та несприятливий розподіл землеволодіння. Із-за останнього русинське населення, що проживало у гірських районах, було нездатне виробляти продовольчі товари першої потреби: кукурудза та картопля.

² Згідно з джерелами в Ужгороді причиною нестачі мила стало те, що внаслідок нестачі вугілля, зупинилися залізничці. Через це припинили свою роботу підприємства, які молили відходи кісток, і так виготовлення мила стало неможливим, бо у місті була відсутня сировина для його виготовлення [Ung, 1918 november 3., 3. old.].

³ Згідно джерел угорська адміністрація навмисно затримала гас від населення.

розіб'ємо діжки, нехай витече їхнє вино. Здобудьмо собі на хліб від тих, у кого воно є» – говорили фронтові солдати, готуючись до грабунку в Берегдорці [ДАЗО, ф. 14, оп. 10, спр. 126, арк. 20а.]. Ціллю грабунку продовольства у більшості випадків були єврейські крамниці, військові склади, кухні залізничних вокзалів. Поряд з нестачею продовольства причиною до насильницьких дій були, також, нестача дров для опалення та одягу. У Рахові 2 листопада 1918 р. група військових, що проходила тут, зламала військовий склад одягу. У середині листопада жителі сіл Іза, Німецька Мокра та Керецьки взяли до нелегальної рубки дерев у казенному лісі [MNL OL, K 803, 606 f., 3. tét., 35 ő. e., II. köt., 170.; MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 35 ő. e., I. köt., 23].

Часто причиною насилля була так звана ненависть до панів. Солдатів вдома зустріли нестача продовольства і товарів широкого вжитку, голодні (та без опалення) члени родин і слабка влада, що була нездатна поліпшити ситуацію. Тому багато з них притягали до відповідальності керівників сіл і міст [Hatos 2018, 207. old.]. Головною мішенню, яких торкалося насилля, були нотарі, священники, вчителі. Нотарі втекли з цілого ряду населених пунктів. На початок листопада натовп смертельно погрожував нотарю в селах Невицьке і Дубриничі [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 62. ő. e., I. köt., 16]. У Дубриничах серед білого дня у грубому тоні ображали нотаря, який йшов додому, в селі Іза до нотаря ввірвався натовп з 400 чоловік [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 62. ő. e., I. köt., 25.; MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 35. ő. e., I. köt., 79.]. У с. Велятино, – яке у листопаді 1918 р. вважалося центром насильницьких дій – повстали усі жителі. У своїй люті вони увірвалися до хати священника, нотаря і вчителя, яких побили, а потім пограбували [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 35. ő. e., I. köt., 86.]. *«Виходи священнику, тепер помреш!»* – кричав у Федорові розлючений натовп наляканому священнику, який ховався, і зрештою, який, спасся тільки тому, що зустрів грабіжників з вином у руках [ДАЗО, ф. 14, оп. 10, спр. 126, арк. 26–28.).

У багатьох випадках причиною насильницьких дій слугував зростаючий антисемітизм. Найчастіше місцеве населення висловлювало невдоволення роботою угорської адміністрації, яка відповідала за громадське постачання і, на їхню думку, діяла у змові з єврейськими торговцями, перебуваючи при цьому в стані глибокої корумпованості. З огляду на діяльність чиновництва, селяни скаржилися на відсутність справедливості у розподілі основних товарів — борошна, цукру, гасу. Особливо підкреслювалося, що єврейські торговці, користуючись підтримкою корумпованих представників влади, отримували більші пайки, ніж християнське населення [ДАЗО, ф. 1134, оп. 1, спр. 2, арк. 21а; ф. 1134, оп. 1, спр. 4, арк. 1а]. Крім того, зазначалося, що після отримання товарів євреї продавали їх рутенському населенню за завищеними цінами або обмінювали на продукти (яйця, сіно, вовну) у край не вигідному для селян співвідношенні. У зв'язку з цим рутени зверталися до влади Угорської Народної Республіки з вимогами негайного «усунення» єврейських торговців,

анулювання їхніх комерційних дозволів та закриття єврейських банків [Kosztúó, 2019].

В окремих місцях рутенське населення почало діяти й стосовно євреїв шляхом насилля. 8 листопада рутенські фронтові солдати почали грабувати єврейські крамниці в с. Калини. Вони стріляли та бешкетували, а один із солдатів заколов місцевого єврейського шевця [Kőbányai 2020, 70. old.]. У Широкому Лузі, наприклад, натовп, втративши відчуття притомності, пограбував кілька єврейських крамниць [Kosztúó 2019]. У Дубовому і Калинах бешкетуючі солдати прогнали з сіл єврейське населення, так само як і зі населених пунктів Верхньовишовського району [MNLOL, K 803, 606.f., 3. tét., 35. ő. e., I. köt., 102.; MNLOL, K 803, 606. f., 3. tét., 35. ő. e., III. köt., 235]. Із-за послаблення правопорядку у с. Вільхівці самі жандарми виступили проти євреїв [MNLOL, K 803, 606. f., 3. tét., 35. ő. e., I. köt., 96].

У цієї підвищеної та до того ж безпрецедентної хвилі насилля не було центральної ідеології, якщо не вважаємо такою лють, породжену розчаруванням та соціальними умовами. Агресивні виступи виникли спонтанно і в цьому регіоні. У більшості випадків у них не було керівників, оскільки населення потрапляло під вплив масового психозу, і ставало єдиним натовпом. Тільки зрідка траплялося, що на чолі грабіжників стояла особа, яка керувала люттям натовпу. У с. Вари, наприклад, на чолі групи, яка тероризувала село, потрапив Мігай Фозекош (місцевий тесля), у якого був особистий конфлікт з нотарем села Іштваном Молнаром. Фозекош, після трьох годин пияцтва в корчмі, на чолі натовпу прийшов до хати нотаря, у якій спочатку вибили вікна, а потім розбили двері, понищили інтер'єр та викрали більш цінні предмети з хати [ДАЗО, ф. 14, оп. 10, спр. 126, арк. 10–15]. Інколи на чолі натовпу опинялися і фронтові солдати. Такими були Мігай Вароді та Іштван Сабов, під керівництвом яких у с. Вари пограбували та зрівняли із землею будинки відомих єврейських торговців Лойоша Штайна, Шоми Енгела, Шамуела Розенфелда [ДАЗО, ф. 14, оп. 10, спр. 126, арк. 10–15]. Траплялося, що жителі того чи іншого села для грабуванку чекали на відповідного ватажка. Жителі Федорова так аргументували: *«Почекаймо на Фері Болога, цигана, йде вже і він додому і буде потім він нас вести, куди потрібно»*. Коли Болог повернувся додому, то він зробив для жителів Федорова великий сюрприз, коли заявив: *«Слухайте, я не йду, бо мені не потрібно чуже і не буде це завжди так»* [ДАЗО, ф. 14, оп. 19, спр. 126, арк. 26–28]. Згідно з документами слідства натовп обізвав його боягузом й мало не лінчував.

Насилля, викликане глибокою бідністю, поганим станом суспільних справ, ненавистю до панів, антисемітизмом, супроводжувало – інколи підсилювало – своєрідне тлумачення населенням поняття свободи. Адже багато хто з населення відокремлення країни від Австрії, її свободу, часто ототожнювали з поняттям «беззаконня». З цього багато людей робили висновок про можливість існування права на грабїж, його реальність, безкарність, тоді як інші – можливість реваншу за старі образи. *«Настає заздрість, відчуття помсти й кожен хоче вдарити по іншому! [...] І сама*

ідея республіки привела до створення підгрунтя для дивних пояснень. Народ вірить, що тепер все спільне, не має різниці між людьми, усі ми одинакові. Припиниться обов'язкова повага, повага до закону і необхідність його дотримання, вони думають, що тепер все дозволено. Немає закону» – занотував один вчитель із Федорова [ДАЗО, ф. 14, оп. 10, спр. 126, арк. 26–28.]. *«Поняття республіки вони тлумачать так, що все спільне, все можна. Вони вважали, що соціалізм – це якийсь тип свободи, рівності, згідно з яким характер бідності захистить від багатьох різних покарань й в однаковій формі об'єднує в цьому колі думок»* – пише один реформатський священників з Березького комітату [ДАЗО, ф. 14, оп. 10, спр. 126, арк. 26–28].

Найчастіше учасниками безладдя були розлючені, озброєні солдати-фронтвики, що повернулися з війни, збіднілі місцеві жителі та члени їх родин, які до них приєдналися. У більшості випадків цілями солдатів були ресторани залізничних вокзалів, вагони, які транспортували продовольство, крамниці «Гоньді» (Hangua) та євреїв, товарні склади. Інколи вони збивалися у банди, жили в лісі, звідки нападали на подорожніх та грабували їх [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 61. ö. e., 19].

Іншим разом грабіжниками були члени жандармерії, які були в моральній кризі. Причиною цього стану стало те, що в багатьох місцях їм потрібно було бездіяльно вислухати смертельні погрози, пережити принизливе роззброєння, пограбування, або якраз те, що їх прогнали із села. У Порошкові, наприклад, один жандарм зазнав важкого поранення в перестрілці [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 62. ö. e., I. köt., 32]. *«[...]у випадку мого виступу проти мене повстануть, я не в змозі підтримувати порядок й у зв'язку з цим я простоюю в казармі»* – писав у своєму доповіді службовцю великоберезнянського жандармського посту, бачачи агресію обеззброєних солдатів-фронтвиків і цивільних [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 62. ö. e., I. köt., 13]. *«Потреби в жандармерії не має, негайно залиште село»* – кричав розлючений натовп, в якості приниження, обеззброєним, пограбованим жандармам Ізасачала [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 35. ö. e., I. köt., 101]. *«Настрій у населення такий, що воно не хоче бачити жандармів»* – читаємо у повідомленні про стан справ на одному схожому жандармському посту в Тересві [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 35. ö. e., I. köt., 96]. У цій атмосфері, коли їх життя, подальше життя потрапили в небезпеку, дисципліна розкласяся, багато жандармів самовільно покинули службу і почали грабувати населення. У с. Вари жандарми, які прибули для придушення проявів насилля, протягом кількох днів перебували у поселенні, де *«увесь особовий склад під керівництвом старшого сержанта, були п'яні. П'яними вони обходили село і стріляли. Вони тримали в страху село більшою мірою, ніж у перші революційні дні»* [ДАЗО, ф. 14, оп. 10, спр. 126, арк. 10–15].

З кінця листопада серед злочинців все частіше зустрічаються члени щойно організованої Національної гвардії. Вони залишали службу найчастіше із-за низької зарплати, малої кількості продовольства та відсутності обіцяного одягу. Таким чином, ці особи

поповнювали табір грабіжників. Яскравим прикладом цього є с. Вишково. Тут солдат-ську платню, тютюн, продовольство національні гвардійці отримували відповідного до обіцяного. Тут і не було ніяких скарг на їх діяльність, у селі був порядок і спокій [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 35. ö. e., II. köt., 162]. У той самий момент, коли через два тижні ці умови припинилися, бо село не могло це забезпечувати – Національна гвардія негайно саморозпустилася. У с. Німецька Мокра населення самовільно почало вирубку казенного лісу, у чому їм допомагали члени Національної гвардії, після того, як прогнали жандармів [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 35. ö. e., II. köt., 197]. 60 членів Національної гвардії с. Борша через два тижні вже грабували, щобільше, вони смертельно пригрозили своєму керівнику [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 35. ö. e., II. köt., 133–135]. У Чопі відсутність виділення обіцяних зимових черевиків привело до того, що гвардія саморозпустилася [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 62. ö. e., II. köt., 124]. В Ужгороді національні гвардійці п'яними буянили, а в Нижньому Бистрому вони грабували одяг і гроші [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 62. ö. e., II. köt., 136.; MNLOL, K 803, 606. f., 3. tét., 35. ö. e., III. köt., 213].

Угорська адміністрація, як уже вище про це йшла мова, була жертвою насилля, в першу чергу, а в другу чергу – інфраструктура, а саме заклади, крамниці, торгівельні кооперативи, виробничі підприємства. Згідно з джерелами в чотирьох комітатах протягом листопада-грудня 1918 р. внаслідок насильницьких подій померли 5 осіб, про смерть яких ми маємо офіційні дані. Один із них, Шімон Герш, єврейський швець із с. Калини, якому проткнули серце 8 листопада рутенські фронтові солдати, які буянили в селі [Köbányai 2020, 70. old.]. Другою жертвою був нотар із с. Гарпа Дердь Пушкаш, якого застрелили солдати, що повернулися додому [ДАЗО, ф. 14, оп. 10, спр. 126, арк. 7–8а.]. Дві жертви у Порошкові загинули внаслідок стрілянини, яка виникла під час пограбування, від рук поліцейських [MNLOL, K 803, 606. f., 3. tét., 62. ö. e., I. köt., 32]. Останньою жертвою став національний гвардієць під час перестрілки в Колочаві [MNLOL, K 803, 606. f., 3. tét., 35. ö. e., III. köt., 270.]. І хоч є інформація й про інші жертви, але до неї слід ставитися з застереженням, оскільки усі обставини (точна кількість жертв, ідентифікація особи, час, місце, причини смерті) ми не знаємо, до того ж вона збереглася навіть і не в офіційних джерелах. Таким є, наприклад, випадок в Колочаві, де деталі є неясними. Згідно з джерелом органів правопорядку, які прибули на місце, під час наведення ладу *«страли кілька осіб»* [ДАЗО, ф. 1134, оп. 1, спр. 4, арк. 3–3а.]. Окрім п'ятох жертв, що померли протягом листопада-грудня 1918 р., натовп побив до півсмерті п'ятох нотарів, чотирьох єврейських крамарів й одного священника.

Інтенсивність насильницьких подій, згідно з даними, була високою до кінця листопада, і цей період можемо назвати періодом нестримного насилля. Добрим прикладом цього є Королівський район, де у 70% населених пунктів на початку листопада грабежі продовжувалися безперестанно [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 61. ö. e., I. köt., 250]. Сприятливий вплив на

розширення порушень правопорядку був стан ступору місцевої адміністрації, яка чекала вказівки зверху і безперестанно бомбардувала проханнями вище керівництво органів правопорядку. Жандарми, що прибули, вступили у бій з порушниками правопорядку, але дуже рідко могли одержати верх над безладдям. Не змогла показати необхідну силу і шойно створена Національна гвардія, перш за все тому, що вона була зайнята самоорганізацією. Тому цивільна адміністрація тільки безпорадно спостерігала за все чимраз більшим насиллям. Ці чинники могли бути причиною того, що у розташованих на периферії чотирьох комітатах, пізніше відчутно почало спадати насилля, ніж, наприклад, в центральній частині країни, в межиріччі Дунаю і Тиси [Romsics, 2018, 102. old.].

Інтенсивність порушень правопорядку дещо спала наприкінці листопада, але ще не припинилася повністю, де-не-де її можна було спостерігати до кінця грудня. Основна причина спаду у кінці листопада була в тому, що в більшості міст утворилася Національна гвардія [ДАЗО, ф. 672, оп. 1, спр. 1, арк. 1]. І хоч її діяльність показала силу влади проти грабіжників, але цей вплив довго не тривав, оскільки названа організація розвалилася, коли вона не отримала обіцяну платню, продовольство, одяг [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 62. ő. e., II. köt., 124].

Інтенсивність насильницьких подій дещо впав наприкінці грудня 1918 р. У цьому було дві причини: спорадичні, але грубі виступи органів правопорядку проти грабіжників, а також проголошення рутенської автономії – Руської Країни, що поставило Національну громаду в становище вичікування.

12 листопада 1918 р. на підставі регулювання Міністерства оборони найважливішим органом внутрішньої безпеки стала Національна гвардія, особовий склад якої складався з добровольців [Révész 2019, 154. old.]. Місцева угорська адміністрація чотирьох комітатів у стопорному стані спостерігала за зростанням насилля, самостійно нічого не робила, а вирішення чекала від Будапешта. Перші загони Національної гвардії утворилися у містах або більших торгових центрах. У гірських районах цей процес був повільнішим. Чисельність гвардії була великою у містах, а в районах, невеликих селах їх кількість не перевищувала 100 осіб. Проте, у більшості населених пунктах вона навіть не утворилася. Цікавим є національний склад загонів гвардії. На території гірських районів, де організувалася Національна гвардія, люди угорської національності майже не були її членами. За даними джерелами наприкінці грудня, наприклад, серед національних гвардійців Міжгірського та Верхньовишовського районів зовсім не було угорців¹.

Основною метою Національної гвардії була підтримка правопорядку і гарантія громадської безпеки. Цього чекала від цієї організації й місцева адміністрація. Оцінка ефективності діяльності гвардії у чотирьох комітатах була різною. Там, де адміністрації вдалося швидко її організувати й забезпечити відповідні умови (платню, спорядження,

продовольство), там Національна гвардія діяла ефективно. У таких випадках їй вдавалося тримати на віддалі «бродячі сільські елементи» від міст, захистити від антисемітського гніву євреїв [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 35. ő. e., II. köt., 117.; Ung, 1918. november 10, 1–2. old.]. Деінде із-за поверхового набору до Національної гвардії потрапили недисципліновані особи. В Ізасачалі національні гвардійці роззброїли нерішучих жандармів і прогнали їх з села [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 35. ő. e., I. köt., 101]. У с. Верхне Селище національні гвардійці, які шойно склали присягу, після кількох днів служби зламали єврейські крамниці і крали муку [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 35. ő. e., I. köt., 83]. У с. Борша вони грабували, крали, більше того погрожували своєму командирю. *«Повторно дисципліную рядовий склад, щоб не забували віддавати належну честь своїм керівникам, бо це є одна з основ дисципліни»* – стоїть у записці одного з офіцерів берегівських національних гвардійців, про повсякденну неповагу рядового складу. Зростала кількість недбало виконаних або й зовсім пропущених патрулювань [ДАЗО, ф. 675, оп. 1, спр. 3764, арк. 55а.]. Дисципліна не покращилася і пізніше, ба більше – ще й далі погіршилася. У лютому 1919 року вже майже щоденним стало явище, коли національні гвардійці якщо і вийшли на патрулювання, багато хто з них повністю поверталися у казарму повністю п'яними. Вони провокували бійки, більше того були зафіксовані й невеликі збройні сутички [ДАЗО, ф. 675, оп. 1, спр. 3764, арк. 57].

Деградація особового складу національної гвардії розпочалася в середині листопада, а стала масовим явищем в кінці листопада. Причини, як про це дотично вже йшлося вище, – затримка або призупинення виплати обіцяної платні та забезпечення продовольством. Добровольці підписували договір на шість місяців, у якому – в чотирьох комітатах – фігурує платня 4 крони на день [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 62. ő. e., II. köt., 144]. Ця сума була меншою навіть від прописаної у законі зарплати 10 крон на день [Révész 2019, 154. old.]. Окрім платні вони отримували так звані продовольчі гроші, що тижнево складало всього кілька крон. Поряд із зарплатою і доплатами у договорі національних гвардійців фігурує отримання безплатного одягу і черевиків. Допоки угорська адміністрація могла це забезпечувати, до тих пір Національна гвардія діяла відповідним чином. Однак, коли зарплата затримувалася, або не виплачувалася, так само як і не виділялися черевики, продовольство, Національна гвардія втратила свою функцію і все частіше зі зброєю в руках почала грабувати. Дійшло й до того, що подекуди на початок грудня (в інших місцях в середині місяця) населення вимагало повернення жандармерії [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 35. ő. e., III. köt., 215].

Поряд із встановленням Національної гвардії, створення автономії Руської Країни теж сприяли послабленню насилля серед населення, до якоїсь міри нормалізації напруженості суспільного становища. Закон від 21 грудня 1918 року набрав чинність 25

¹ 74 % національних гвардійців Міжгірського району були рутени, а 26 % євреї. У Верхньовишовському районі 50 % складали німці, 38

% рутени, 12 % євреї [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 38. ő. e., IV. köt.; MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 35. ő. e., IV. köt.].

грудня після його публікації у Державному збірнику законів [ДАЗО, ф. 59, оп. 16, спр. 1, арк. 16.]. Народний закон номер Х., який складався з 12 параграфів, проголошував, що рутенський народ, який проживає в Угорщині, як у сфері внутрішнього управління, правосуддя, культури, віросповідання і мови, так і стосовно законодавства та управління, має повне право на самовизначення. Закон коротко розпоряджається про подвійне управління автономної території, шляхом встановлення Міністерства Руської Країни та Намісництва Руська Країна. Міністерство під керівництвом Ореста Сабова організували в Будапешті в той час, як з центром у Мукачеві було встановлено намісництво на чолі з Агоштоном (Августином) Штефаном.

Рутенське населення, за даними джерел, загалом з радістю зустріло новину про самоуправління. Вони почали надіятися, що, нарешті, з допомогою свого рутенського самоуправління, відбудеться розподіл землі та покращиться їхнє соціальне становище¹. «Народний закон про рутенську автономію викликали загальну велику радість і задоволення в колі березьких рутенів» – писав в одному з листів урядовий комісар-наджулан Березького комітату Міклош Куткофолві, після того, як повернувся з подорожі по гірських районах [MNL OL, K 803, 606. f., 3. tét., 10. ő. t., III. köt., 270]. Однак, зберегти надовго відповідні настрої населення не вдалося, бо автономія формувалася повільно. Це просочилося і в нижні прошарки суспільства, і, таким чином, на початку 1919 року населення ставало все більш розчарованим, про що вони давали знати. Рутенські газди відвідали в Мукачеві Агоштона Штефана й висловили йому своє невдоволення [ДАЗО, ф. 59, оп. 1, спр. 6, арк. 46.].

Інших розлютило, що розподіл землі затримується. «Нижчепідписане село з глибокою повагою вітають Пана Намісника Руської Країни та просить якнайшвидше здійснити його програму з розподілу землі» – писала населення с. Сусково А. Штефану [ДАЗО, ф. 59, оп. 1, спр. 6, арк. 45.]. В інтересах попередження несприятливих настроїв населення Агоштон Штефан 23 січня 1919 року відвідав кілька сіл. У цих населених пунктах він проголошував про наближення розподілу земель [ДАЗО, ф. 59, оп. 1, спр.

13, арк. 8а–9]. Однак, Штефан погано відчував загальні настрої населення, які вже давно пройшли стадію обіцянок. Подекуди, як, наприклад, в Довгому і його околицях, терпець рутенського населення просто увірвався і вони стали проголошувати більшовицькі лозунги, й дійшло до порушення правопорядку [ДАЗО, ф. 59, оп. 1, спр. 52, арк. 1–2].

Висновки. Хвиля насильства, що фіксувалася на території всієї країни восени 1918 року, не оминула також Ужанський, Березький, Угочанський та Марамороський комітати. До причин цієї хвилі належать як важке суспільно-економічне становище, так і наслідки воєнних випробувань. Військова поразка 1918 року призвела до посилення відцентрових тенденцій у регіоні. На відміну від інших територій країни, у зазначених комітатах насильницькі дії до кінця листопада 1918 року лише незначно зменшилися. Важливу роль у цьому відіграло периферійне розташування регіону, а також проблеми, пов'язані з компетенцією різних органів влади. Головною мішенню насильства у цих комітатах була угорська адміністрація. Найбільших уражень зазнали нотарі, вчителі, а також сільські священники (протестантські проповідники), які, у багатьох випадках, виконували захисну функцію щодо постраждалих. У контексті загального соціального напруження значно посилювався антисемітизм. Єврейські торговці та ремісники ставали жертвами народного гніву, їхні торговельні заклади піддавалися грабеджам.

Хвиля насильства, що переважно мала спонтанний характер, не мала чітко вираженої центральної ідеології, а її ініціатори формувалися випадковим чином. Угорська адміністрація намагалася стримувати ці прояви шляхом посилення правоохоронних заходів, однак без значного успіху. Місцеве населення очікувало справедливого розподілу землі з боку власного самоуправління (Руська Країна), від якого в перспективі очікувалося також покращення соціально-економічного становища.

Ця очікувальна позиція зберігалася до кінця лютого 1919 року, коли, хоча й у поодиноких випадках, знову почастишали насильницькі дії, подібні до тих, що відбувалися восени 1918 року.

Список використаних джерел

Джерела:

- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО)
 ДАЗО, ф. 14, оп. 10, спр. 126, арк. 7–8а.
 ДАЗО, ф. 14, оп. 10, спр. 126, арк. 10–15.
 ДАЗО, ф. 14, оп. 10, спр. 126, арк. 20а.
 ДАЗО, ф. 14, оп. 10, спр. 126, арк. 26–28.
 ДАЗО, ф. 59, оп. 1, спр. 1, арк. 16.
 ДАЗО, ф. 59, оп. 1, спр. 6, арк. 45–46.
 ДАЗО, ф. 59, оп. 1, спр. 13, арк. 8а–9.
 ДАЗО, ф. 59, оп. 1, спр. 14, арк. 1.
 ДАЗО, ф. 172, оп. 1, спр. 2280, арк. 125.
 ДАЗО, ф. 172, оп. 1, спр. 2318, арк. 2.
 ДАЗО, ф. 172, оп. 1, спр. 2318, арк. 3.
 ДАЗО, ф. 245, оп. 6, спр. 1550, арк. 7.

¹Дивись стосовно цього протоколи установчих зборів Рутенської Національної Ради чотирьох комітатів. [Kosztúó 2022: 1–14. old.; Kosztúó, 2019].

ДАЗО, ф. 672, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
ДАЗО, ф. 672, оп. 1, спр. 34, арк. 1.
ДАЗО, ф. 675, оп. 1, спр. 3764, арк. 55а.
ДАЗО, ф. 675, оп. 1, спр. 3764, арк. 57.
ДАЗО, ф. 1134, оп. 1, спр. 2, арк. 17–20.
ДАЗО, ф. 1134, оп. 1, спр. 2, арк. 21а.
ДАЗО, ф. 1134, оп. 1, спр. 4, арк. 1а.
ДАЗО, ф. 1134, оп. 1, спр. 4, арк. 3–3а.

Державний архів Угорського національного архіву (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, далі – MNL OL)

MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 10. ő. e., III. kötet. 270.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., I. kötet. 23.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., I. kötet. 79.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., I. kötet. 83.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., I. kötet. 86.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., I. kötet. 96.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., I. kötet. 101.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., I. kötet. 102.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., II. kötet. 117.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., II. kötet. 133–135.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., II. kötet. 162.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., II. kötet. 170.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., II. kötet. 197.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., III. kötet. 213.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., III. kötet. 215.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., III. kötet. 235.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., III. kötet. 270.
MNL OL, K 803., 606. f. 3. tétel., 61. ő. e., I. kötet. 19.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 61. ő. e., I. kötet. 25.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 62. ő. e., I. kötet. 13.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 62. ő. e., I. kötet. 16.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 62. ő. e., I. kötet. 25.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 62. ő. e., I. kötet. 32.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 62. ő. e., II. kötet. 124.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 62. ő. e., II. kötet. 136.
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 62. ő. e., II. kötet. 144.
Máramaros, 1918. december 8, 2–3. old.
Új Bereg, 1918. december 12, 2. old.
Új Bereg, 1918. december 13, 2. old.
Ung, 1918. július 7, 1. old.
Ung, 1918. november 10, 1–2. old.

Література:

- Hatos, Pál, 2018. Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története. Jaffa Kiadó, Budapest, 488 old.
- Kosztjó, Gyula, 2019. „Magyarország területi integritásának ügyét kívánja szolgálni” – Rutén nemzeti tanácsok Kárpátalján. [Online]. Доступно: (Clio Intézet, <https://www.clioinstitute.hu/single-post/2019/06/26/magyarorsz%C3%A1g-ter%C3%BCleti-integrit%C3%A1s%C3%A1nak-%C3%BCgy%C3%A9t-k%C3%ADv%C3%A1nja-szolg%C3%A1lni-rut%C3%A9n-nemzeti-tan%C3%A1csok-k%C3%A1r> (дата візиту: 17.03.2025).
- Kosztjó, Gyula, 2022. Erőszak Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyékben 1918 őszén. Okok és magyarázatok, Archívnet, 2022/I, 1–14. old.
- Kőbányai, János, 2020. Zsidó karhatalmi századok 1918 – 1919. Dokumentumok, újságcikkek. Múlt és Jövő, 2020/II-III, 62–80. old.
- Révész, Tamás, 2019. Nem akarok katonákat látni? A magyar állam és hadserege 1918 – 1919-ben. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 289. old.
- Romsics, Ignác, 2018. A nagy háború és az 1918 – 1919-es magyarországi forradalmak. Helikon Kiadó, Budapest, 331. old.

References

Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti (dali – DAZO)
DAZO, f. 14, op. 10, spr. 126, ark. 7–8а. (in Hungarian).
DAZO, f. 14, op. 10, spr. 126, ark. 10–15. (in Hungarian).
DAZO, f. 14, op. 10, spr. 126, ark. 20а. (in Hungarian).
DAZO, f. 14, op. 10, spr. 126, ark. 26–28. (in Hungarian).
DAZO, f. 59, op. 1, spr. 1, ark. 16. (in Hungarian).
DAZO, f. 59, op. 1, spr. 6, ark. 45–46. (in Hungarian).
DAZO, f. 59, op. 1, spr. 13, ark. 8а–9. (in Hungarian).
DAZO, f. 59, op. 1, spr. 14, ark. 1. (in Hungarian).

DAZO, f. 172, op. 1, spr. 2280, ark. 125. (in Hungarian).
DAZO, f. 172, op. 1, spr. 2318, ark. 2. (in Hungarian).
DAZO, f. 172, op. 1, spr. 2318, ark. 3. (in Hungarian).
DAZO, f. 245, op. 6, spr. 1550, ark. 7. (in Hungarian).
DAZO, f. 672, op. 1, spr. 1, ark. 1. (in Hungarian).
DAZO, f. 672, op. 1, spr. 34, ark. 1. (in Hungarian).
DAZO, f. 675, op. 1, spr. 3764, ark. 55a. (in Hungarian).
DAZO, f. 675, op. 1, spr. 3764, ark. 57. (in Hungarian).
DAZO, f. 1134, op. 1, spr. 2, ark. 17–20. (in Hungarian).
DAZO, f. 1134, op. 1, spr. 2, ark. 21a. (in Hungarian).
DAZO, f. 1134, op. 1, spr. 4, ark. 1a. (in Hungarian).
DAZO, f. 1134, op. 1, spr. 4, ark. 3–3a. (in Hungarian).

Derzhavnij arkhiv Uhorskoho natsionalnoho arkhivy (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (dali – MNL OL)
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 10. ő. e., III. kötet. 270. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., I. kötet. 23. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., I. kötet. 79. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., I. kötet. 83. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., I. kötet. 86. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., I. kötet. 96. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., I. kötet. 101. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., I. kötet. 102. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., II. kötet. 117. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., II. kötet. 133–135. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., II. kötet. 162. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., II. kötet. 170. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., II. kötet. 197. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., III. kötet. 213. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., III. kötet. 215. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., III. kötet. 235. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 35. ő. e., III. kötet. 270. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f. 3. tétel., 61. ő. e., I. kötet. 19. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 61. ő. e., I. kötet. 25. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 62. ő. e., I. kötet. 13. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 62. ő. e., I. kötet. 16. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 62. ő. e., I. kötet. 25. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 62. ő. e., I. kötet. 32. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 62. ő. e., II. kötet. 124. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 62. ő. e., II. kötet. 136. (in Hungarian).
MNL OL, K 803., 606. f., 3. tétel., 62. ő. e., II. kötet. 144. (in Hungarian).
Máramaros, 1918. december 8, 2–3. old. (in Hungarian).
Új Bereg, 1918. december 12, 2. old. (in Hungarian).
Új Bereg, 1918. december 13, 2. old. (in Hungarian).
Ung, 1918. július 7, 1. old. (in Hungarian).
Ung, 1918. november 10, 1–2. old. (in Hungarian).

Literatura:

- Hatos, Pál, 2018. Az elétkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története. Jaffa Kiadó, Budapest, 488 old. (in Hungarian).
- Kosztjó, Gyula, 2019. „Magyarország területi integritásának ügyét kívánja szolgálni” – Rutén nemzeti tanácsok Kárpátalján. Clio Intézet, URL: <https://www.clioinstitut.hu/single-post/2019/06/26/magyarorsz%C3%A1g-ter%C3%BCleti-integrit%C3%A1s%C3%A1nak-%C3%BCgy%C3%A9t-k%C3%ADv%C3%A1n-ja-szol%C3%A1l-ni-rut%C3%A9n-nemzeti-tan%C3%A1csok-k%C3%A1r-p%C3%A1t-al-j%C3%A1n> (дата візиту: 17.03.2025) (in Hungarian).
- Kosztjó, Gyula, 2022. Erőszak Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyékben 1918 őszén. Okok és magyarázatok. Archivnet, 2022/I. 1–14. old. (in Hungarian).
- Kőbányai, János, 2020. Zsidó karhatalmi századok 1918 – 1919. Dokumentumok, újságcikkek. Múlt és Jövő, 2020/II-III. 62–80. old. (in Hungarian).
- Révész, Tamás, 2019. Nem akarok katonákat látni? A magyar állam és hadserege 1918 – 1919-ben. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 289 old. (in Hungarian).
- Romsics, Ignác, 2018. A nagy háború és az 1918 – 1919-es magyarországi forradalmak. Helikon Kiadó, Budapest, 331 old. (in Hungarian).

Gyula Kosztyó

researcher, Institute for Violence Research, Budapest, Hungary

CAUSES, PERPETRATORS AND VICTIMS. VIOLENCE COMMITTED BY THE POPULATION IN THE COUNTIES OF UNG, BEREG, UGOCSA AND MÁRAMAROS IN THE AUTUMN OF 1918

In the autumn of 1918, the largest spontaneous peasant revolution of the 20th century unfolded in Hungary. According to fragmentary surviving sources, the nationwide movements affected more than half a thousand settlements, and even conservative estimates put the number of participants at over one hundred thousand. The counties of Ung, Bereg, Ugocsa and Máramaros were not spared by the wave of violence experienced across the country in the autumn of 1918. The very poor social and economic situation of the region, as well as the hardships of war, were also among the reasons. The defeat in the war in 1918 brought these divisive forces to the surface. Compared to other parts of the country, violent acts in these four counties had hardly decreased by the end of November 1918. In addition to organizational competence issues, the peripheral position of the area may also have played a role. The violence in these counties also primarily targeted the Hungarian public administration. Notaries and teachers suffered the most aggression, as did the village pastors and priests who often protected them. Anti-Semitism grew stronger in this tense public atmosphere. Jewish merchants and industrialists became victims of the rage, and their businesses were looted. The mostly spontaneously organized wave of violence had no central ideology, and its leaders were involuntarily at its head. The Hungarian public administration tried to handle this social outburst of anger with strong force, with little success. The population obviously hoped for a fair distribution of land from its own self-administration (Russian Krajina), which in the long term would improve their poor social situation. This wait-and-see attitude lasted until the end of February 1919, when – although sporadically – violent acts similar to those of the autumn of 1918 occurred again with increasing frequency.

Keywords: *violence, poverty, unemployment, national guard, antisemitism, land question, food supply.*

Статус статті:

Отримано: 27.08.2025 Прийнято: 11.10.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ХУДОЖНИКИ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ У ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ ПРЕСІ 1921 – 1937 РР.

Олексій Жиров¹

аспірант кафедри археології, етнології та культурології,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
Email: oleksii.zhyrov@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-3126-8117>

Еліна Дегтярьова²

Магістр образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва,
незалежна дослідниця, Ужгород
Email: lina.degtiarova@gmail.com
Scopus Author ID: 57219893497
<https://orcid.org/0000-0003-3215-4242>

У даній статті розглядається проблема становлення і функціонування «Товариства візуальних художників Підкарпатської Русі», що офіційно існувало в 1931 – 1938 рр., але своїм корінням сягає початку 1920-х років. Обґрунтовується ідея про те, що Товариство, створене за зразком празького «Manes», стало першою інституційною спробою локальних митців вибудувати організаційну структуру, яка поєднала представників різних художніх напрямків, шкіль та естетичних орієнтацій. Простежується діяльність засновників і провідних діячів Товариства – Адальберта Ерделі, Йосипа Бокшая, Ладіслава Кайгла та інших, а також менш відомих учасників, таких як Іштван Кутлан чи Ніколай Остапкін. У статті порушується тема інституціоналізації мистецтва у мультикультурному середовищі Підкарпатської Русі, де в одному об'єднанні співіснували авангардистські практики чеських митців з академічними, імпресіоністичними й реалістичними пошуками місцевих художників. Значна увага приділена аналізу виставкової діяльності, зокрема колективним виставкам у Кошицях (1921 р., 1934 р.), де митці Підкарпаття представляли свої роботи на тому ж виставковому майданчику, що і знані чеські, віденські та мюнхенські автори. У статті з'ясовано, що реакція преси була загалом прихильною: критики відзначали якість творів і надавали провідну роль Ерделі та Бокшаю як «стовпам» закарпатського мистецтва. Водночас підкреслювалася відсутність єдиної «школи», адже художники регіону походили з різних мистецьких традицій. На основі вивчення добової преси встановлено нові факти про маловідомих митців та обставини, пов'язані з формуванням локальної мистецької сцени. Стаття вводить у науковий обіг нові та малодосліджені матеріали, що стосуються міжвоєнного мистецтва Закарпаття. Автори приходять до висновку, що радянське трактування цього явища як «живописної школи» є некоректним, оскільки джерела 1920 – 1930-х років демонструють радше відсутність стилістичної цілісності й наголошують на різноманітності художніх підходів. Таким чином, стаття присвячена комплексному дослідженню процесів інституціоналізації мистецтва Підкарпатської Русі, що розкриває динаміку культурного життя регіону та дозволяє переосмислити традиційні уявлення про «закарпатську школу живопису».

Ключові слова: Підкарпатська Русь, мистецтво, Перша Чехословацька республіка, історія мистецтва, Закарпаття, мистецькі об'єднання, Адальберт Ерделі.

Постановка проблеми. Аналіз біографій та творчості закарпатських художників у міжвоєнний період залишається актуальною проблемою для історії мистецтва Підкарпатської Русі часів першої Чехословацької республіки. І ця дослідницька проблема далека від остаточного вирішення. Радше навпаки. Чимала кількість дотичних проблеми історичних джерел (архівні документи, матеріали преси тощо) залишається не опрацьованою, а тому перебуває поза науковим обігом. Дана стаття присвячена аналізу вибраної періодики Підкарпатської Русі міжвоєнної доби, що друкувалася чеською, словацькою та угорською мовами. Стаття присвячена в першу чергу повідомленням преси про виставки Товариства художників Підкарпатської Русі, однак, аналізований матеріал не обмежено діяльністю членів

цієї спілки та хронологічним періодом існування Товариства. У даній статті увагу зосереджено на важливих виставках та відгуках у пресі, а також на процесах творчості та фахової комунікації всередині спільноти митців тогочасного Закарпаття. У процесі роботи автори ставили собі завдання відійти від усталених кліше та сумнівних стереотипів, продиктованих умовностями радянського та пострадянського мистецтвознавства, що дотепер побутують у сучасній літературі, дотичній до історії закарпатського мистецтва, а натомість проінтерпретувати діяльність локальних митців, спираючись на історичні джерела доби, в даному випадку – повідомлень місцевої преси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасником засновників «Товариства візуальних художників Підкарпатської Русі», чеським журна-

¹ © Жиров О.

² © Дегтярьова Е.

лістом та головним редактором і засновником часопису «Podkarpatoruská revue» Ярославом Затлоукалом, було зроблено низку публікацій в 1930-х роках, які свого часу стали поштовхом для популяризації окремих художників та мистецьких угруповань на Підкарпатській Русі. Затлоукал також став упорядником збірки статей про Підкарпатську Русь, в якій культурі було відведено чималий простір. Нарис про деяких художників, в першу чергу старшого покоління, до збірки написав Йосип Бокшай [Podkarpatská Rus, с. 214–216]. Упорядник зосередив свою увагу на чеських митцях, зокрема, долучив навіть невеликий діалог з Міладою Шпаловою-Бенеш [Podkarpatská Rus, с. 233–238]. У працях наших сучасників найбільше уваги науковці приділяють Адальберту Ерделі та Йосипу Бокшаю. Монографія авторства проф. Івана Небесника «Адальберт Ерделі» наразі є одним із найбільш повних джерел інформації стосовно більшості учасників товариства місцевого походження, не лише його засновника. Небесник всіляко окреслює соціальні контексти, історичні передумови та взаємини між персоналіями, які є невід'ємною частиною долі кожного митця, та описує діяльність інституцій, які заснував або до яких був причетний Ерделі. Відповідно, в монографії висвітлено низку важливих фактів щодо діяльності десятків митців у міжвоєнний період. Важливими також є і публікації цього ж автора в наукових журналах, які більш широко доповнюють заданий монографією вектор пошуку [зокрема, Небесник, 2018, с. 21–25]. Також тему діяльності митців краю частково висвітлено в наукових статтях Аттілі Коприви [зокрема, Коприва, 2017, с. 20–23]. Каталог до виставки Підкарпаторуських художників у 2019 р., куратором якої виступив PhD Мірослав Клебан, відкриває перспективу на феномен кошицького модернізму, закарпатських художників, їх взаємини з представниками словацької та чеської сцен [Kleban 2019, с. 16–50]. У праці Михайла Сирохмана «Шлях закарпатського живопису» [Сирохман, 2021] 10 нарисів присвячено найбільш відомим закарпатським митцям, з яких лише четверо активно функціонували в досліджуваній нами період. Проф. Іван Поп в онлайн нарисі [Поп, 2023] охоплює значну джерельну базу, що в першу чергу розкриває нові дані про діяльність художників походженням із чеських земель на Підкарпатській Русі (далі – ПР), і їх зв'язків з локальними митцями. Поп описує події кількох виставок, зокрема, в Братиславі, Брно, Празі, не оминаючи увагою відгуки в пресі. Однак, попри зацікавленість науковців і широкої аудиторії темою закарпатських митців, ми вважаємо тему далеко не повністю дослідженою. Радше навпаки – в часи відносної доступності масиву оцифрованих періодичних видань та інших документів, а також при наявності багатодіагностичної періодики в Державному архіві Закарпатської області тема дослідження лише зростає в перспективності.

¹ Spolek výtvarných umělců Mánes, (коротко – S.V.U.) – «Товариство візуальних художників Манес», засноване в 1887 році, його метою було обговорення та читання лекцій про мистецтво, як чеське, так і європейське, видання журналу «Вільні напрямки» (з 1897 року), художні публікації та організація виставок. Окрім чеських

Мета, завдання статті. Метою статті є аналіз змісту та історичного контексту повідомлень локальної преси Підкарпатської Русі міжвоєнної доби про діяльність місцевих художників. Відповідно вказаної мети були сформульовані дослідницькі завдання: знайти та опрацювати матеріали, що виходили на шпальтах місцевих періодичних видань, які стосувалися виставок та інших видів публічної діяльності митців Підкарпатської Русі, виявити настрої в добовій періодиці щодо них та ввести в науковий обіг нові історичні факти та їх інтерпретації.

Виклад основного матеріалу. «Товариство діячів образотворчого мистецтва Підкарпатської Русі» («Т-во дѣятелей зображающих искусств на Подкарпатской Руси») або, згідно чеської офіційної назви, «Товариство візуальних художників Підкарпатської Русі» (Spolek výtvarných umělců na Podkarpatské Rusi) (далі – Товариство) було засноване за прикладом чеського відомого угруповання «Spolek výtvarných umělců Mánes (SVU Mánes)» (з чеськ. – Mánes)¹, з повної назви якого було запозичено першу частину назви. «Mánes» об'єднав під своєю парасолькою митців різних напрямків і стилів та став певним профсоюзом, що відкривало широкі можливості для професійної кар'єри академічним митцям з чеських земель та закордону. Подібно до празького товариства, підкарпаторуське також не було обмежено ані географічним походженням митців, ані хронологічними рамками початку їхньої діяльності, тим більше не було обмежень в ідеологічному аспекті. Засновники та активні учасники закарпатського Товариства, а також їхні колеги робили спільні виставки вже з 1921 р. Відтак, ми не обмежуємо матеріал даної статті лише 1931 – 1938 рр. – офіційними роками існування Товариства. Об'єднання художників, створене в Ужгороді, як відомо, не було єдиним в краї. Однак, про інші товариства наразі відомо не так багато. За прикладом Нодьбанської школи провідні митці Підкарпатської Русі (далі – ПР) заснували перше подібне товариство і мистецьку колонію в Мукачеві в 1926 р. До нього увійшли Йосип Бокшай, Адальберт Ерделі, Тівадар Муссон, Шандор Берегі, Дюла Ійяш та Дюла Віраг, чий імена вже були відомі за межами краю [Kárpátalja, 1926, № 20, old. 5]. Григорій Медвецький згодом вказує, що існує подібна асоціація художників і в Хусті – «Вільне товариство друзів мистецтва», створене Фердинандом Журеком [Slovenský Východ, 1934, № 156, s. 3].

Першою визначною подією в виставковій діяльності художників ПР за межами краю стала виставка в м. Кошице в 1921 р. Вона відкрилася 3 травня і тривала лише 12 днів. На виставці було представлено 8 художників зі 110 зображеннями. За винятком самоука Ійяша, художники належали до молодого покоління. Берегі виставив 2 карикатурні акварельні малюнки та 1 фігуративний акварельний етюд, Бокшай – 15 пейзажних пастельних робіт та 6 живописів олією, Ерделі – 10 живописних картин,

художників до Mánes входили видатні художники та архітектори 20-го століття з інших країн: Огюст Роден, Анрі Матісс, Пабло Пікассо, Марк Шагал, Сальвадор Далі, Френк Ллойд Райт, Ле Корбюзьє, Вальтер Гропіус та інші.

Грабовський – 5 олійних робіт, Ійяш – 16 олійних робіт та 2 акварелі, Муссон – 23 олійні картини, Віраґ – 7 олійних робіт та 1 розпис стелі храму (олія з темперою), графік Кром – 13 малюнків олівцем, 8 офортів та 1 малюнок тушшю. Крім того, на експозиції були 2 проекти меблів у русинському народному стилі автора Голешовського та кілька зразків з керамічних майстерень в Ужгороді та Ясіня, якими керував академічний художник Масек [Slovenský Východ, 1921, № 102, s. 5].

Представники художників Підкарпатської Русі заснували Товариство 12 червня 1931 р. [Небесник, 2007, с. 51, Uj Közlöny, 1931, № 138, old. 1]. На установчих зборах новоствореної асоціації, у яких взяли участь 13 художників, одностайно було ухвалено статут організації та обрано підготовчий комітет із семи членів. Головою комітету обрали Адальберта (Войтеха) Ерделі, заступником голови – Ладіслава Кайгла¹, виконавчим директором – чеха за походженням, Бендржіха Озджяна [Небесник, 2007, с. 51, Небесник, 2018, с. 23]. З локальної угорськомовної періодики стає відомо про інші подробиці події. До складу членів комітету увійшли Томешек, Рупал, Бокшай та Бенешова-Шпалова. Цей орган мав здійснювати управління справами Товариства до офіційного затвердження статуту та скликання чергових річних загальних зборів. Також було сформовано журі з трьох членів у складі Ерделі, Бокшай та Єлена; запасним членом було призначено Кайгла. Підготовчий комітет звернувся до всіх художників ПР із закликом якнайшвидше зареєструвати своє членство у виконавчого директора асоціації Озджяна. Представництво було розташоване в приміщенні Виноградської ошадної каси на вул. Рашина в Ужгороді [Uj Közlöny, 1931, № 138, old. 1]. Заклик до всіх митців краю доєднуватися до Товариства свідчить водночас про відкритість засновників до всіх мистецьких проявів та про розмитість задач і відсутність поняття школи чи герметичного гуртка як такого. Існував статут, але не маніфест, як це вже було заведено у авангардних художників 1900 – 1930-х рр. Взірцем для статуту, як зазначає Небесник, став документ празького «Манеса» [Небесник, 2007, с. 53]. Об'єднанням митців поч. ХХ ст. загалом був притаманний виражено індивідуалістичний характер, вони були більш герметичними та категоричними до відбору учасників. Цей пріоритет залишався в більших метрополіях, де художники переважали кількісно та формували більш концептуальні товариства, вступ з огляду на чіткі пріоритети в мистецькому стилі. Натомість «Товариство візуальних художників Підкарпатської Русі» об'єднало як авангардистів, яких представляли

насамперед митці походженням з чеських та словацьких земель, так і класичну школу, яку в першу чергу репрезентував Бокшай. До інших осередків товариств в ПР також зазвичай входили митці, не поєднані стилем, школою чи певною тяглістю візуальних традицій.

У 1931 р. до ПР завітав провідний угорський академічний художник Бела Івані-Грюнвальд² з нагоди персональної виставки [Uj Közlöny, 1931, № 95, old. 2]. Під час відвідин Ужгорода місцевий журналіст Йозеф Бойчук взяв коротке інтерв'ю у знаного майстра. Серед активно діючих митців Угорщини Івані-Грюнвальд згадує Вілмоша Аба Новака (Aba Novak Vilmos), Іштвана Сьоні (Szönyi István) та Аурела Берната (Bernáth Aurél) як яскравих представників молодого покоління і виразників нових угорських тенденцій у мистецтві загалом. Не дивно, що серед двох локальних митців, з якими Грюнвальд встиг поспілкуватися в перший день, був Ерделі, його учень у Будапештській академії мистецтв [Uj Közlöny, 1931, № 96, old. 3]. Однак, друге ім'я менш відоме науковим і широким колам – Іштван Кутлан³, художник, що працював в імпресіоністичній манері. Походженням із невеликого села Фанчикова, фаховий спортсмен-борець, Кутлан став популярним після своєї персональної виставки в Ужгороді в 1920 р. Після цього його підтримував вже знаний митець Дюла Ійяс (угорськ. – Ijász Gyula), і навіть зробив спільну з Кутланом виставку в 1923 р. [Marosi, 2014]. «Художник з Тиси» – так називали Кутлана в тогочасній періодиці [Uj Közlöny, 1928, № 160, old. 2–3]. Грюнвальд висловив велике сподівання на поглиблення зв'язків між чехословацькими і угорськими художниками, та назвав «великим благословенням, якби художники ПР виставлялися в Будапешті» [Uj Közlöny, 1931, № 96, old. 3]. Насамкінець маестро анонсував виставку обох згаданих митців у вересні того року в Будапешті. Однак, нам наразі не вдалося знайти підтвердження, що ця подія відбулася.

Завдяки цій інформації нами було здійснено пошук наступних джерел про нині майже забутого художника в тогочасній періодиці. Передусім, примітною вважаємо інформацію за 1927 р. про те, що редакція Uj Közlöny приписувала успіх Кутлана своїм публікаціям та промоції художника. Наприклад, редакція газети повідомляє, що художник Іштван Кутлан, на якого вона свого часу звернула увагу Міністерства освіти після першої успішної виставки митця, за підтримки Міністерства вирушив у навчальну подорож до Парижа та Франції. Автор короткої замітки не шкодує епітетів та хвалить митця, який «...вирізняється особливим колористичним талантом, насичені та розкішні барви його полотен завжди поєднуються в

¹ Ладіслав Кайгл (чеськ. Ladislav Kaigl, 1885 – 1939) – чеський адміністративний діяч, художник і педагог, засновник хору «Сметана» в Мукачеві, фундатор «Хору вчителів Підкарпатської Русі» в Ужгороді, ініціатор становлення русинського театру в Ужгороді.

² Бела Івані-Грюнвальд (угорськ. – Iványi-Grünwald Béla, 1867 – 1940) – угорський живописець, провідний член колонії художників у Нодьбані та засновник колонії художників у Кечкеметі.

³ Іштван Кутлан (1894 – 1968, угорськ. Kutlán István) – закарпатський художник угорського походження. Народився в с. Фанчикова

комітату Угоча. Колишній професійний спортсмен-борець і педагог. Після РСВ поєднував викладання з активними виступами у боротьбі, заснував секцію боротьби в Ужгороді в 1919 р. та мав шанс на участь в Олімпійських іграх 1924 р. (не реалізований через бюрократичні причини). З 1920-х років активно виставлявся, отримав державні стипендії, навчався в Празі та в Академії Жуліана (Париж). Відомий пейзажами Тиси, ілюстрував підручники, розписував фрески, зокрема в рідному селі, разом з Й. Бокшасем. У повоєнний час зберігав імпресіоністичну манеру, не прийнявши соцреалізму [Marosi, 2014].

гармонійний, вишуканий тон» [Uj Közlöny, 1927, № 215, old. 3]. На думку редакції, перебування у світовому мистецькому центрі мало б посприяти творчому зростанню Кутлана та утвердженню його як класика, а також стати вагомим внеском у розвиток художнього життя Підкарпатської Русі. Редакція висловила сподівання, що після повернення митець представить у місті виставку робіт, створених у Парижі, яка засвідчить його мистецький поступ [Там само, old. 3].

Кутлан був також і частим дописувачем до Uj Közlöny як автор фейлетонів [Наприклад, Uj Közlöny, 1928, № 183, old. 3]. Регулярне відточування хисту до гострого слова сталося в пригоді й в критичній статті. Його публічне висловлювання в 1937 р. [Uj Közlöny, 1937, № 13, old. 2–3] щодо відбору робіт для виставки в Празі вказує на певний конфлікт у Товаристві. Автором були прямо адресовані претензії до Ерделі та Бокшай, «верхівки» Товариства, які буцімто висувують на виставку в столиці лише себе та своїх учнів. Мовляв, не варто було соромити себе перед професором Штеком, який приїхав із самої Праги як член комісії, щоб представити всього 14 робіт. Кутлан підкреслює, що лише невелика кількість митців надіслала свої роботи, а ужгородське керівництво Товариства не забезпечило повноцінної репрезентації регіонального мистецтва. Наприклад, він, Кутлан, отримав оголошення в газеті запізно, тому що пошта дійшла до села на день пізніше, ніж потрібно було здати роботи на відбір. В такий спосіб не враховується творчість художників з периферії, і зі слів автора, організація мала б називатися «Товариство художників Ужгорода» (а не ПР). Кутлан також обурений тим, що від показу в Празі відсторонені відомі художники: Ійяс, Віраг, Новак, Берг, Ізай, Шкултеті (Ijjász, Virágh, Novák, Beregi, Izai, Skultéti) та інші [Там само, old. 3].

Виставка в м. Кошице 1934 р. 4 липня 1934 року у Східнословачькому музеї міста Кошице відкрилася друга в цих просторах групова виставка художників ПР. У першій привітальній замітці в день відкриття анонім з числа редакції нарікав на засилля іноземних виставок у Кошицях, внаслідок чого підкарпатурська виставка, на яку кошичани так чекали, потрапила в неsezон, влітку [Slovenský Východ, 1934, № 151, s. 2]. Кошице як одна з важливих культурних метрополій Першої Чехословацької республіки дійсно було містом з багатою виставковою історією. Наприклад, за перші 4 роки існування республіки в музеї було проведено 50 виставок, назви угруповань чи товариств художників яких більш ніж красномовні. Перша виставка митців з ПР у Кошице, яка відбулася у 1921 р., таким чином опинилася в зірковому переліку учасників, що вже тут були виставлені до того, зокрема: «Aleš», мистецький осередок «Umelecká beseda» в Празі, Товариство моравських художників у Годоніні, групи «Hollar», «Tvrdošijní», «Hamburger Secession», віденський «Hagenbund», «Münchener Secession» та інші

[Slovenský Východ, 1923, № 276, s. 3]. З попередніх учасників 1921 р. на виставці в 1934 р. взяли участь лише Бокшай та Ерделі. Коло молодих учасників значно розширилося, і ми дізнаємося з добової періодики навіть про маловідомі імена, роботи яких, однак, того часу сприймалися як найбільш перспективні. Зокрема, учень Богуміла Кафки¹ Ніколай Осташкін, якого автор замітки в празькому періодичному виданні порівнює з Архипенком та висловлює захоплення його «власним неповторним шляхом» [Lidové noviny, 1934, № 342, s. 9; Poláková, s. 123].

Найчастіше зустрічається замітка в Slovenský Východ (зі слов. – «Словацький Схід») практично рекламного характеру, яка публікувалася щодня впродовж тривання виставки в рубриці «Щоденні новини», з невеликими змінами. Редакція висловлювала захоплення експозицією, художньою цінністю ста десяти експонованих робіт 19-ти художників та скульпторів, які проживають на Підкарпатській Русі. Для учасників це була перша спільна виставка, однак критики були прихильними, а кошицькі поціновувачі мистецтва та численні туристи її активно відвідували [Slovenský Východ, 1934, № 156, s. 3]. Автор замітки серед зіркових імен лише Осташкіна відзначив епітетом: «Представлені художники: Бокшай, Ерделі, Шпалова, Томашек, Родова, Рейлова, Елен, Кляйн, молодий Добош, Коцка, Ланчиова та інші, а також скульптори: Цупал, учень Мислбека, та дуже талановитий Осташкін» [Slovenský Východ, 1934, № 161, s. 3].

Припускаємо, що таке захоплення кошицьких критиків спричинили не лише роботи Осташкіна, але і зіркове ім'я його вчителя. На жаль, нам не вдалося знайти візуальних джерел робіт цього митця. У розлозі відгуку Григорія Медвецького² на виставку знову саме Осташкіну відведено завершальне, почесне місце в статті з найбільшою кількістю захопливих епітетів: «Надзвичайно яскравим явищем постає Ніколай Осташкін – молодий емігрант, уже сформований митець великого масштабу, який вирізняється винятковим відчуттям форми та руху, вільним мисленням і самобутнім вираженням. Як тонкий стиліст, він поєднує незалежність художнього бачення з високою емоційністю пластики...» [Slovenský Východ, 1934, № 156, s. 3].

Медвецький називає Бокшай та Ерделі «стовпами закарпатського мистецтва». При цьому автор практично в енциклопедичному стилі виокремлює їхні особливі сильні сторони та зосереджує нашу увагу на тому, що обидва автори навчалися в Будапешті. Бокшай згаданий як єдиний дипломований автор фресок, який вже втілював свою майстерність в каплиці греко-католицького собору в Ужгороді та Великому Березному. Медвецький в дещо романтизованому ключі пише про Ерделі як про митця в постійному пошуку, однак наголошує на його якостях відмінного

¹ Богуміл Кафка (чеськ. – Bohumil Kafka, 1878 – 1942) чеський скульптор, професор Празької академії мистецтв. Творив у дусі модерну, символізму та модернізму. Автор чисельних скульптур, рельєфів і пам'ятників, зокрема пам'ятника Янові Жижці для Національного пам'ятника на Віткові, пам'ятника Мілану Растіславу Штефаніку в Братиславі та інших.

² Д-р Григорій Медвецький (Medvecký, Gregor, 1899 – 1976, пізніше Грегор Медвецький), нащадок оравських емігрантів, народжених у Росії. Педагог, журналіст, перекладач, популяризатор слов'янських досліджень, музики та образотворчих мистецтв.

портретиста та окремо відзначає портрет губернатора Бескида [Там само, s. 2].

Реакцією критики в тогочасних публікаціях часто бачимо здивування тим фактом, що Підкарпатський регіон з його фольклорними, пейзажними та соціальними пам'ятками зображений у своїх картинах не підкарпатцями, а чехами. Це в першу чергу академічний художник Отто Елен зі своєю самобутньою технікою та особливою концепцією, «обдарований і незвичайний живописець», який єдиний представив на виставці свої графіки. Також згаданий Й. Томашек, який переважно зображає народні костюми на великих полотнах і «намагається бути для Підкарпатської тим, чим є Галя для Словаччини». Пейзажі представили модерніст Кляйн, Й. Малкус, Е. Мраз, пейзажист Келемен, Л. Мілош та дві жінки – М. Рейлова та Б. Родова [Lidové noviny, 1934, № 342, s. 9; Poláková, s. 124].

Автор акцентує, як і в більшості інших відгуків, на роботах Бокшая та Ерделі. Першого характеризує як представника італійської школи та творця сакрального мистецтва, однак, вважає, що найкращою роботою є його автопортрет. В роботах Ерделі зауважує своєрідний похмурий тон і темно-синій колір, що переходить у фіолетовий, який переважає майже у всіх полотнах. Відзначає, що Ерделі вже має власну школу на ПР, з якої виставляються Андрій Коцка з двома «дуже гарними картинами з букетами» та Добош. Про Міладу Шпалову-Бенешову не оминає згадати як про наслідувачку свого відомого швагра, яка також культивує натюрморти та квіти [Lidové noviny, 1934, № 342, s. 9; Gabriela Poláková, s. 124]. Про відсутність певної виразної школи прямо і чітко вказує Г. Медвецький: «Якщо говорити про образотворче мистецтво на Підкарпатській Русі, це не означає, що йдеться про митців, які походять лише з Підкарпатської Русі, та являли собою своєрідну художню цілісність у сенсі шкіл та напрямків. Ні, на Підкарпатській Русі працюють і живуть митці різних шкіл та різних напрямків. Вони настільки відрізняються один від одного за своїми темами та технічним виконанням, а особливо за своїми висловлюваннями, що це заважає розумінню всього художнього доробку, який ми бачимо на цій виставці. Було б більш доречно, якби виставка привертала увагу любителя мистецтва чи відвідувача до чогось особливого, характерного для Підкарпатської Русі!» [Slovenský Východ, 1934, № 156, s. 2].

Висновки. З опертям на матеріали, знайдені в добовій пресі 1920 – 1930-х рр., авторами введено в науковий обіг нові відомості про відомих митців, обставини та учасників, які стояли у витоків першої офіційної формації – «Товариство візуальних художників Підкарпатської Русі». Пошук в періодиці чеською, словацькою та угорською мовою також

допоміг отримати уявлення і про діяльність тих персоналій, про яких фігурували окремі згадки, а не розгорнуті відомості. Послідовне виопукнення пресою фактів проведення виставок в залах, де поряд з підкарпатськими художниками були репрезентовані віденські, празькі та мюнхенські митці, виставкова діяльність окремих членів Товариства закордоном (в першу чергу – Адальберта Ерделі), дає розуміння того, що ставлення журналістської критики до художників Підкарпатської Русі було загалом прихильним. Однак, слава не всіх з тих художників, яких підносять і вихваляють автори добових публікацій, протрималася до нашого часу.

Вивчення добових публікацій наштовхує авторів на твердження, що термін «Закарпатська школа живопису», який замалим не автоматично застосовується до засновників та учасників «Товариства» в радянській і сучасній мистецтвознавчій літературі, не є вірним трактуванням міжвоєнних і повоєнних процесів у мистецтві Закарпаття. Власне, саме сприйняття підкарпатських художників як окремої «школи», нав'язане нам радянською історіографією, відсутнє у матеріалах преси, продюкованих істориками мистецтва та журналістами у 1930-х рр. Радше навпаки, ці матеріали наголошують на відмінностях: два так звані «стовпи підкарпатських митців» Бокшай та Ерделі, згідно з опрацьованими авторами публікацій, є прямими протилежностями в контексті школи та традицій. Бокшай приписують до класичної італійської школи, називаючи при цьому занадто реалістичним: «Його пейзажі олією надто точно відображають побачене». Натомість «Ерделі – художник сучасної французької школи»² [Lidové noviny, 1934, № 342, s. 9; Gabriela Poláková, s. 124].

Завдяки згадкам у добовій періодиці окремих маловідомих прізвищ місцевих митців авторам вдалося ввести в науковий обіг нову інформацію про них, що перевершило мету статті. Стало відомо і про конфлікт всередині Товариства, зокрема через критику авторства Іштвана Кутлана, направлену проти вчинків засновників Товариства. Примітно, що певні імена, які отримали високу оцінку творчості в міжвоєнну добу, з часом пішли в небуття, як, наприклад, скульптор з білих емігрантів Ніколай Осташкін, який тоді осів в Ужгороді. Іштван Кутлан, оспіваний угорськомовною пресою як надзвичайно перспективний талант, в наш час згадується лише в локальних угорськомовних онлайн виданнях і так само забутий в фахових матеріалах.

В історичних дослідженнях закарпатського мистецтва авторам видається перспективним поєднання досліджень локальної преси з вивченням архівних джерел, до чого вони повернуться у наступних своїх публікаціях.

¹ (переклад авт.) В оригіналі: «Jestli hovoríme o výtvarnom umení na Podkarpatskej Rusi, neznamená to, že ide o umelcov pôvodom len z Podkarpatskej Rusi, pred-stavujúcich akýsi umelecký celok v smysle škôl a smerov. Nie, na Podkarpatskej Rusi pracujú a žijú umelci rôznych škôl a rôznych smerov. Sú tak odlišní jeden od druhého aj v námetoch aj v technickom prevedení, a hlavne v prejavocho, že to až prekáža pochopeniu

vše- tkého toho umeleckého výplodu, ktorý vidíme na tejto výstave. Bolo by prijateľnejšie, keby na výstave upútavalo pozornosť milovníka umenia alebo návštevníka niečo zvláštneho, charakteristického pre Podkarpatskú Rus».

² (переклад авт.) В оригіналі: «Jeho krajinné oleje jsou příliš věrným zobrazením viděného», «Erdélyi je malíř moderní francouzské školy».

Список використаних джерел

- Festőiskolát és művésztelepet létesítenek Munkácson, *Kárpátalja*, 1926, 1, № 20, old. 5.
- Iványi-Grünwald Béla festőművész gyűjteményes képiállításának ünnepélyes megnyitása Uzhhorodon, *Uj Közlöny*, 1931, 53, № 95, old. 2.
- Kleban, M. (red.), 2019. *Umenie Podkarpatskej Rusi. 1919 – 1938. Československá stopa*, Košice: Východoslovenská galéria, s. 16–50.
- Marosi, A., 2014. Kárpátalja anno: Kutlán István festőművész. [Online]. Доступно: <https://karpatalja.ma/sorozatok/karpatalja-anno/karpatalja-anno-kutlan-istvan-festomuvesz/> (дата звернення: 09.08.2025).
- Medveckij, G. M. Výstava výtvarných umelcov z Podkarpatskej Rusi, *Slovenský Východ*, 1934, XVI, №. 156, s. 3.
- Megalakult a podk.-ruszi festőművészek országosgyejesülete, *Uj Közlöny*, 1931, 53, № 138, old. 1.
- Nagyon üdvösnek tartanám, ha a podkarpatszkaruszi festőművészek nálunk, Budapesten kiállítanának, *Uj Közlöny*, 1931, 53, № 96, old. 2.
- Najrozsiahljšia výstava výtvarného umenia na Podkarp. Rusi, *Slovenský Východ*, 1934, XVI, №. 156, s. 3.
- Podkarpatská Rus (Zatloukal, J., ed.)*, 1936., Bratislava: Klub přátel Podkarpatské Rusi, 336 s.
- Podkarpatskoruski umelci návštěvou v Košiciach, *Slovenský Východ*, 1934, XVI, №. 151, s. 2.
- Poláková, G., 2019. *Malířka Milada Benešová-Špálová (1884 – 1963)*. [Diplomová práce], 154 s.
- Ruszinszkói festőművész Párisban, *Uj Közlöny*, 1927, 49 № 215, old. 3.
- Steck professzor meg van elégedve az «uzhorodi» művészek munkáival, *Uj Közlöny*, 1937, 59, № 13, old. 2–3.
- Výstava karpatskoruských výtvarníků v Košiciach, *Slovenský Východ*, 1934, XVI, № 161, s. 3.
- Výstava L'uda Križana a Františka Gibalu v Košiciach, *Slovenský Východ*, 1936, XVIII, № 34, s. 7.
- Výstava Podkarpatských výtvarníků v Košicích, *Lidové noviny*, 1934, XLII, № 342, s. 9.
- Výstava umenia z Podk. Rusi, *Slovenský Východ*, 1921, III, №. 102, s. 5.
- Uj Közlöny*, 1928, 50, № 183, old. 3.
- Uj Közlöny*, 1931, 53, № 138, old. 1.
- Zahájenie päťdesiatej výstavy v Košiciach, *Slovenský Východ*, 1923, V, № 276, s. 3.
- Коприва, А. 2017. Художники Закарпаття у Нодьбані. Хроніка та персоналії, *Вісник Закарпатської академії мистецтв*, № 9, УДК 7.071.1:75:7.037.1(477.87) К 55, с. 20–23.
- Небесник, І., 2007. *Адальберт Ерделі*, Львів: Мс, 295 с.
- Небесник, І., 2018. Співпраця Адальберта Ерделі із представниками чеської культури, *Вісник Закарпатської академії мистецтв*, № 10. УДК 7.071.1Ерделі (477.87): 7.071.1(437.3), с. 21–25.
- Поп, І., 2023. Художники Підкарпатської школи – вершина русинського національного відродження. [Online]. Доступно: <https://www.rusyn.sk/prof-ivan-pop-chudoznyky-pidkarpatskoji-skoly-versyna-rusynskoho-nacionalnoho-vidrodzenna/> (дата візиту: 15.08.2025).
- Сирохман, М., 2021. *Шлях закарпатського мистецтва*, Ужгород, 185 с.

References

- Festőiskolát és művésztelepet létesítenek Munkácson, *Kárpátalja*, 1926, 1, № 20, old. 5. (in Hungarian).
- Iványi-Grünwald Béla festőművész gyűjteményes képiállításának ünnepélyes megnyitása Uzhhorodon. *Uj Közlöny*, 1931, 53, № 95, old. 2. (in Hungarian).
- Kleban, M. (red.), 2019. *Umenie Podkarpatskej Rusi. 1919 – 1938. Československá stopa*, Košice: Východoslovenská galéria, s. 16–50. (in Slovak).
- Коприва, А. Khudozhnyky Zakarpattia u Nodbani. Khronika ta personalii. [Transcarpathian Artists in Nodbany School. Chronology and Personalities], *Visnyk Zakarpatskoi akademii mystetstv.* [*Bulletin of the Transcarpathian Academy of Arts.*] УДК 7.071.1:75:7.037.1(477.87) К 55, p. 20–23. (in Ukrainian).
- Marosi, A., 2014. Kárpátalja anno: Kutlán István festőművész. URL: <https://karpatalja.ma/sorozatok/karpatalja-anno/karpatalja-anno-kutlan-istvan-festomuvesz/> (data zvernennia: 09.08.2025). (in Hungarian).
- Medveckij, G. M. Výstava výtvarných umelcov z Podkarpatskej Rusi, *Slovenský Východ*, 1934, XVI, №. 156, s. 3. (in Slovak).
- Megalakult a podk.-ruszi festőművészek országosgyejesülete, *Uj Közlöny*, 1931, 53. № 138, old. 1. (in Hungarian).
- Nagyon üdvösnek tartanám, ha a podkarpatszkaruszi festőművészek nálunk, Budapesten kiállítanának, *Uj Közlöny*, 1931, 53, № 96, old. 2. (in Hungarian).
- Najrozsiahljšia výstava výtvarného umenia na Podkarp. Rusi, *Slovenský Východ*, 1934, XVI, №. 156, s. 3. (in Slovak).
- Nebesnyk, I. *Adalbert Erdely* [Adalbert Erdely], Lviv: Мс, 2007, 295 p. (in Ukrainian).
- Nebesnyk, I., 2018. Spivpratsia Adalberta Erdely iz predstavnykamy cheskojy kultury [Adalbert Erdely's cooperation with representatives of Czech culture]? *Visnyk Zakarpatskoi akademii mystetstv.* [*Bulletin of the Transcarpathian Academy of Arts.*], № 10. УДК 7.071.1Ерделі(477.87): 7.071.1(437.3), p. 21–25. (in Ukrainian).
- Podkarpatská Rus (Zatloukal, J., ed.)*, 1936.? Bratislava: Klub přátel Podkarpatské Rusi, 336 s. (in Czech).
- Podkarpatskoruski umelci návštěvou v Košiciach? *Slovenský Východ*, 1934, XVI, . 151, s. 2. (in Slovak).
- Poláková, G., 2019. *Malířka Milada Benešová-Špálová (1884 – 1963)*. [Diplomová práce], 154 s. (in Slovak).
- Pop, I., 2023. Khudozhnyky Pidkarpatskoi shkoly – vershyna rusynskoho natsionalnoho vidrodzhennia. [Artists of the Carpathian Ruthenia School – the Pinnacle of the Ruthenian National Revival]. URL: <https://www.rusyn.sk/prof-ivan-pop-chudoznyky-pidkarpatskoji-skoly-versyna-rusynskoho-nacionalnoho-vidrodzenna/> (15.08.2025) (in Ukrainian).
- Ruszinszkói festőművész Párisban, *Uj Közlöny*, 1927, 49 № 215, old. 3. (in Hungarian).
- Steck professzor meg van elégedve az «uzhorodi» művészek munkáival, *Uj Közlöny*, 1937, 59, № 13, old. 2–3. (in Hungarian).
- Syrokhman, M., 2021. *Shliakh zakarpatskoho mystetstva.* [The Path of Transcarpathian Art], Uzhhorod, 185 p. (in Ukrainian).
- Uj Közlöny*, 1928, 50, № 183, old. 3. (in Hungarian).
- Uj Közlöny*, 1931, 53, № 138, old. 1. (in Hungarian).
- Výstava Podkarpatských výtvarníků v Košicích, *Lidové noviny*, 1934, XLII, № 342, s. 9. (in Czech).
- Výstava L'uda Križana a Františka Gibalu v Košiciach, *Slovenský Východ*, 1936, XVIII, № 34, s. 7. (in Slovak).
- Výstava umenia z Podk. Rusi, *Slovenský Východ*, 1921, III, №. 102, s. 5. (in Slovak).
- Zahájenie päťdesiatej výstavy v Košiciach, *Slovenský Východ*, 1923, V, № 276 s. 3. (in Slovak).

Oleksii Zhyrov

Postgraduate student at the Department of Archaeology, Ethnology and Culture Studies,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Lina Degtyaryova

MFA, independent researcher, Uzhhorod

ARTISTS OF SUBCARPATHIAN RUTHENIA IN THE CZECHOSLOVAK PRESS, 1921 – 1937

The paper examines the problem of the formation and functioning of the «Society of Visual Artists of Subcarpathian Ruthenia», which officially existed in 1931 – 1938, but its roots date back to the early 1920s. The idea is substantiated that the Society, created on the model of the Prague «Manes», became the first institutional attempt by local artists to build an organisational structure that united representatives of different artistic trends, schools and aesthetic orientations. The activities of the founders and leading figures of the Society – Adalbert Erdélyi, Josyp Bokshay, Ladislav Kaigl and others, as well as less known participants, such as Istvan Kutlan or Nikolai Ostashkin, are traced. The article raises the issue of the institutionalisation of art in the multicultural environment of Subcarpathian Ruthenia, where the avant-garde practices of Czech artists coexisted in one association with the academic, impressionistic and realistic searches of local artists. Considerable attention is paid to the analysis of exhibition activities, in particular to collective exhibitions in Košice (1921, 1934), where artists from Subcarpathia presented their works on the same exhibition site as well-known Czech, Viennese and Munich authors. The article reveals that the press reaction was generally favourable: critics noted the quality of the works and gave the leading role to Erdélyi and Bokshay as the «pillars» of Transcarpathian art. At the same time, the absence of a single «school» was emphasised, since the artists of the region came from different artistic traditions. Based on the study of the daily press, new facts about little-known artists and circumstances related to the formation of the local art scene have been established. The paper introduces new and little-studied materials related to the interwar art of Transcarpathia into scientific circulation. The authors conclude that the Soviet interpretation of this phenomenon as a «painting school» is incorrect, since the sources of the 1920s–1930s demonstrate rather a lack of stylistic integrity and emphasise the heterogeneity of artistic approaches. Thus, the article is devoted to a comprehensive study of the processes of institutionalisation of the art of Subcarpathian Ruthenia, which reveals the dynamics of the cultural life of the region and allows us to rethink traditional ideas about the «Transcarpathian school of painting».

Keywords: Subcarpathian Ruthenia, art, First Czechoslovak Republic, art history, Transcarpathia, art associations, Adalbert Erdélyi.

Статус статті:

Отримано: 03.09.2025 Прийнято: 20.09.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ON THE TRANSFORMATION OF THE MEMBERSHIP BASE OF THE CZECHOSLOVAK SOCIALIST PARTY IN THE PERIOD FROM 1948 TO 1989

Pavel Marek¹

Doctor of Philosophy and Pedagogy; Professor; Professor Emeritus, Department of History, Faculty of Arts, Palacký University, Czech Republic

Email: pavel.marek@upol.cz

Scopus Author ID: 35178301400

<https://orcid.org/0000-0001-7578-0783>

The Czechoslovak Socialist Party (ČSS) emerged during the political coup in Czechoslovakia in February 1948 as the successor to the Czech National Social Party, whose roots date back to 1897. At that time, it defined itself in opposition to internationalist social democracy, and alongside the working class, its membership base included members of the middle strata – craftsmen, small business owners, tradesmen, employees, clerks, and the intelligentsia. Until February 1948, its programmatic focus pursued the idea of building Czech national socialism, by which it meant the creation of a socially-oriented and democratic state through social reforms. After the communist coup, when the party faced possible dissolution, it was forced to abandon this program line and, as a satellite of the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ) – a so-called «shadow party» – it took part in building socialism. The party's transformation naturally affected the composition of its membership base. From a mass political party, it became a selective and small organization, whose size was determined by the ruling communists through a permitted membership quota. The core of the party's members in the 1950s and 1960s consisted of former members of the national socialist party, who accepted not only its new program and role within the political system of the country, but also the radical transformation of internal party life. The party's daily activity lay in the ideological re-education of its members in the spirit of Marxism-Leninism and within the framework set by the KSČ. As part of this socialist upbringing, members were obliged to participate in socialist competition at work and in their communities. They accepted so-called socialist commitments, took part in voluntary work activities in agriculture, in collecting waste materials, and in developing civic infrastructure (such as building kindergartens, maintaining parks, protecting the environment, etc.), especially in areas where state administration failed and was unable to fulfill its role. Besides this work-related contribution to building socialism, the core of internal party life were meetings and organizing celebrations and commemorations motivated by communist traditions. Along its relatively small size, the ČSS membership base was characterized by a certain degree of stability. Over the years, it underwent a natural turnover of its members. The party leadership mostly parted ways with older and passive members, who were gradually replaced by more pragmatically oriented individuals – those who wished to be politically active but did not want to do so within the ranks of the Communist Party. The development of the party's membership base (its growth and decline) was closely tied to changes in politics during the building of socialism in the country. People responded to the appearance or disappearance of hope for a change in the political regime and the entire system.

Keywords: *Czechoslovak Socialist Party, Communist Party of Czechoslovakia, socialism, everyday life, membership base.*

Formulation of the issue. A comprehensive view of the history of Czech political parties active in the territory of Czech lands during the 19th and 20th centuries – or in the territory of Czechoslovakia between 1918 and 1992 [Balík, Hloušek, Holzer, Šedo] – shows that from a quantitative perspective, the party-political system underwent four distinct stages, each differing in terms of either expansion or reduction in the number of political parties. From the 1890s, their number grew in connection with the political differentiation of society and the completion of national and political emancipation of the Czech ethnic group [Kořalka; Urban; Malíř, 1996; Harna, 2005].

After the signing of the Four-Power Agreement in Munich in September 1938 [Zaruski, Zückert], which led to destruction of the First Czechoslovak Republic, the multiparty democratic system ceased to exist [Gebhart, Kuklík, 1992, 1993, 2004; Holzer]. After World War II, there was a partial restoration of the party system, but this

process was brought to an end by the communist coup in February 1948 [Kocian, 2005; Hanzlík; Kaplan, 1996], which resulted in a one-party dictatorship and reduced other political parties to so-called shadow organizations. The fourth turning point can be identified with the «Velvet Revolution» of 1989, which once again paved the way for the development of a democratic political and party system, as civil society began to create conditions for the functioning of various political parties and movements [Fiala, Strmiska; Fiala, Mareš, Pšeja; Balík, Hloušek].

One of the political parties that passed through all of these stages – and continues to exist today, albeit in transformed form and under different names – is the political group uniting advocates of Czech national socialism. In the history of Czech party politics, this party trend is most firmly anchored under the names Czech National Social Party, Czechoslovak National Socialist Party, and Czechoslovak Socialist Party [Klátíl; Harna,

¹ © Marek P.

1978; Harna, 1998; Harna, 2000; Harna, 2005; Paroubek, Duchoslav].

Study objectives. The subject of our research is the membership base of the Czechoslovak Socialist Party (ČSS) – under that name from 1948 to 1989 –and its transformation. We aim to determine whether, and to what extent, voluntary entry into and exit from the party could have been influenced by the everyday life [Highmore; Sedlák; Petrušek] of the organization. We work with the hypothesis that for most party members, its politics and tactics were, at least in general terms, acceptable and digestible, and that the factor more significantly affecting the size of the party's membership base was the course of socialist society-building.

People working within the party or interacting with it either gained or lost hope that political crises would result in a change in the existing system or would transform the party's position within the political structure and allow it to realize its own agenda.

Analysis of sources and literature. This paper essentially represents the first attempt to summarize findings in this area. The topic has only been partially addressed in contributions dealing with specific stages of the party's history [Pernes; Petera; Pejskar, 1993]. Our conclusions are based on the study of archival primary sources and on the review of articles published in period journals and newspapers.

First and foremost, we made use of documents stored in the former ČSS archive, now deposited in the National Archives in Prague (NA) in the Czechoslovak National Socialist Party Archive (AČSNS) collection and in the personal archives of party chairmen Emanuel Šlechta, Alois Neumann, and Bohuslav Kučera. Printed sources include articles and analyses published in the party's monthly journal *Socialistický směr* and the daily *Svobodné slovo* during the period 1949 – 1989. Some documents include anthologies of sources published by the ČSS on the occasion of its national conferences or in edited collections produced by the party's publishing house for propaganda and agitation purposes.

Research results. The research has essentially two dimensions. In the first part, we focus on identifying the basic features of everyday life within the ČSS in its historical context. The second part evokes the fluctuations in the party's membership base during the years 1948 – 1987.

On the Everyday Life of the Party

The Czechoslovak Socialist Party (ČSS) was an integral part of the so-called National Front (NF). Through its interventions, directives, and orders, the NF modulated the internal life of the party. In practice, the NF functioned as a system that conveyed the directives of the Communist Party of Czechoslovakia (KSC) to its members, initially to the four permitted political parties and, over time, also to various so-called mass organizations (trade unions, women's and youth organizations, association of friends of the Soviet Union, etc.) [Kaplan, 2012].

The Czechoslovak National Socialist Party (ČSNS), after the war in the years 1945–1948, although it was part of the so-called socialist bloc (together with the communists and social democrats), very quickly emerged during this period as the loudest opponent of KSC policy

[Kocian, 2002]. The communist concept of establishing the dictatorship of the proletariat and building socialism and communism according to the Soviet model [Kalvoda] was rejected, and its ultimate ideal remained the construction of a democratic and socially just society based on the ideology of Czech national socialism—a model refined since the 1890s. The party's ranks not only concentrated like-minded workers but also included private farmers, small entrepreneurs (artisans and tradespeople), a significant segment of clerks and employees, and the intelligentsia. In terms of social stratification, it essentially represented a political party of the «old» and «new» middle classes. Therefore, it is understandable that after the communist coup in February 1948, when the communists seized power in the country, the room for the existence of ČSNS narrowed considerably, or rather, it ceased to exist.

Czech national socialists found themselves in a crisis. They saw only two ways to overcome it: Either 1) to liquidate the party and cease its activities –resigning from everything they had been striving for since the 1890s; or 2) to adapt to the new situation, that is, to fundamentally change their party program and tactics and, alongside the communists, engage in building a new political system of people's democracy and assist in establishing socialism and communism in Czechoslovakia. Under dramatic circumstances, in the final days of February 1948, a small group of individuals involved in the party leadership decided to resolve this internal crisis by means of an internal coup. They took over the management of the party and, under the patronage of the communists, transformed the organization and reconstituted it under the name Czechoslovak Socialist Party. They chose to implement the second of the aforementioned alternatives [Marek, 2023].

Although the faction of the new leaders of the socialist party, concentrated around Emanuel Šlechta (1895 – 1960) and Alois Neumann (1901 – 1977), cooperated with the communists over a longer time horizon – and had already betrayed the national socialists before February 1948 – Gottwald's leadership of the KSC did not have much trust in them. The possibility that the ČSS might play a more significant role, for example, in setting the programmatic line for the construction of socialism in the country, was rejected. Likewise, the communists did not wish to concede that a socialist party could have any relevant influence on the management of society. On the other hand, they silenced voices calling for the prohibition of its activities. They concluded that it would be more beneficial for the communists if the ČSS were to be controlled through tactical means and used for their own purposes. The existence of non-communist parties was intended to support the fiction of a pluralistic political and party system. The communists were also aware that the ČSS could be useful due to its aforementioned social profile of the party's membership base. Although the post-February political «purges» transformed the former mass political party of national socialists into essentially a «personnel or honorary» organization with a small and limited number of members, members of the middle class still remained in it (at least until the end of the 1950s) – a segment of the population that the communists found difficult to penetrate. Consequently, the leadership of the ČSS received, from the KSC as its main directive, the task of influencing its membership base and the circle of people

moving in its vicinity, educating and re-educating them so as to win them over to the idea of building socialism. The primary purpose of the ČSS's existence – and simultaneously the precondition for its survival – became the comprehensive education and re-education of people toward a positive attitude to socialism, carried out according to KSČ instructions and under its patronage [Marek, 2024a].

The everyday life of the ČSS consisted, in addition to regular setting up meetings, in the development of various forms of ideological work, dominated by the organization of training sessions for the party membership across all organizational levels. The success of political-educational and training activities within the party was assessed based on the extent and quality of the party members' engagement in the building of socialism – both professionally, in their workplaces, and outside of work, in their free-time activities and voluntary brigades – especially in areas where deficits in the construction of the socialist society were emerging and state (i.e., responsible) authorities were not fully capable of addressing them with their own resources.

Party members were encouraged to undertake work commitments aimed at increasing labor productivity, reducing production cost, and raising output in all sectors of the national economy, going beyond the duties specified in their employment contracts. These so-called «gifts to the republic» were not limited to the production sector but emerged in all workplaces, including offices, public services, education, culture, etc. [Gifts to the Republic] Appeals by the ČSS Presidium urging members to display exemplary and devoted work engagement at their own workplaces can be traced back to the very first days of the party's existence. Calls to involve the party membership in the shock-worker movement, in innovation initiatives, and in socialist competition, as well as the promotion and monitoring of these efforts, were regular features in the agendas of both party leadership and its lower organizational units [NA Prague, f. E. Šlechta, sig. 40-30-6, box 30 – shock-worker movement in the ČSS] [Mátl, 1950].

The conclusion of work commitments in the ČSS was a coordinated action carried out in accordance with regularly evaluated plans, and the achieved results were summarized not only by the party presidium but above all by the central bodies of the National Front. Although the initial enthusiasm diminished over time, the agenda became decentralized and was transferred to regional building commissions. From the 1960s onward, we can observe a simplification of record-keeping and the end of the «race» to accumulate volunteer hours. Nevertheless, participation in voluntary labor for the benefit of society,

in the form of adopting so-called socialist commitments, accompanied the party until 1989.

Socialist commitments of party organizations and individuals were typically undertaken on the occasion of significant anniversaries or events, such as the congresses of the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ), nationwide conferences of the ČSS, anniversaries of the so-called Victorious February 1948, support for the peace movement, International Women's Day and International Children's Day, anniversaries of the Great October Socialist Revolution in Russia, during the Month of Czechoslovak-Soviet Friendship, as part of campaigns like the Jirásek and Lány actions,¹ anniversaries of the birthdays of V. I. Lenin, K. Gottwald, and the ČSS chairman E. Šlechta, and so forth. The range of areas in which ČSS members fulfilled their voluntary brigade commitments and hours was quite diverse: involvement in seasonal agricultural work, assistance in establishing unified agricultural cooperatives (JZD), activities within socialist labor brigades, forestry work—clearing stands and planting new trees, collecting medicinal herbs, unpaid blood donation, taking patronage over JZDs,² and later schools, nurseries, kindergartens, retirement homes, as well as participation in fulfilling electoral programs of the National Front and unified cultural-educational activity plans.

Particularly notable was the regular collection of raw materials (iron, paper, textiles), motivated by a shortage of financial resources for importing raw materials and their scarcity in the development of the engineering superpower concept [Kaplan, 1991, p. 94], which party members engaged in until the late 1980s. Environmental care, which dominated within the party in the 1980s, also deserves special mention.

Especially in the 1950s, the level of work pledges and numbers of brigade hours were directly imposed on party organizations by higher authorities. Reports on fulfillment typically showed that commitments were exceeded by dozens of percent.

Development of the ČSS Membership Base

As the successor organization to the ČSNS, the ČSS had to gradually build its own membership base after the February 1948 coup. The vast majority of pre-February national socialists did not want to have anything to do with the new party and showed no interest in joining it. Some members emigrated abroad or became victims of the regime's oppression and ended up in prisons [Pejskar]. A significant portion of party members waited to see how the situation would develop. About 120,000 members changed their party affiliation and were enticed to join the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ). Between February 1948 and June 1949, the official members of ČSS

¹ The aim of the Jirásek Action, announced on November 10, 1948 by Minister Zdeněk Nejedlý, was to widely disseminate knowledge of the works of writer Alois Jirásek (1851 – 1930). The official circles used his novels to distort the interpretation of Czech history, especially the Hussite movement.

The Lány Action, declared in July 1949 by Klement Gottwald, aimed to increase the workforce, particularly young people, in heavy industry.

² The proposal aimed to ensure a stable group of brigadiers who would provide long-term assistance to a specific agricultural cooperative (JZD) throughout the agricultural cycle. If needed, the agricultural enterprise could directly contact its patron, saving the effort and risks associated

with organizing recruitment. The patron—whether an industrial enterprise or a social organization – would secure brigadiers from its own ranks through socialist commitments.

The establishment of ČSS organizations' patronage over JZDs did not remain merely a proposal but was implemented in practice during the 1950s. The party apparatus attached great importance to it. For example, in 1951 the General Secretariat issued instructions to regional organizations not to limit their assistance to the material sphere only but also to provide political support to JZDs:

«It will be necessary that patronages serve as practical political leadership of the cooperatives.»

were only self-appointed, vetted members of action committees at national, regional, district, and local levels [Kapitola, p. 28], as well as officials working in the state administration by the party leadership's authorization.

The situation began to change in January 1949, when the elites, based on consultations with the Central Action Committee (ÚAV) of the National Front (NF), concluded that the current situation allowed the party to open up to other people interested in participating in building the socialist society [NA Prague, f. E. Šlechta, sig. 40-30-2, k. 30 – minutes of the ČSS Presidium meeting, 24 January 1949]. During the first half of 1949, new applicants for party membership underwent political training and held the status of provisional members or candidates without an official membership card [NA Prague, f. E. Šlechta, sig. 40-30-2, k. 30 – minutes of Presidium meetings on 24 January, 21 March, and 23 May 1949].

The actual recruitment campaign could start only after the adoption of the party's organizational statute in June 1949, as this document for the first time formulated the party's programmatic visions and the members committed to fulfilling them. Following the statute and based on agreements with the KSC and NF, the leadership issued guidelines for accepting new members [NA Prague, f. E. Šlechta, sig. 40-30-2, k. 30 – Recruitment of members and

establishing local organizations, 22 June 1949]. Although party chairman Emanuel Šlechta reportedly agreed during talks with top KSC official and Klement Gottwald's son-in-law Alexej Čepička (1910 – 1990) on admitting up to 30,000 members [Pejskar, 1993, p. 22], the KSC set a maximum limit of 16,000 members for ČSS in June 1949 [NA Prague, f. KSC – ÚV 1945–1989. Politbyro 1954–1962, aj. 170, politburo meeting 26 February 1957].

The guidelines recommended conducting recruitment primarily through personal agitation by vetted members of the party's action committees, targeting former ČSNS members and non-party individuals. People with «reactionary views» and those who „did not guarantee cooperation in the reconstruction of the order“ were excluded. There was no interest in former members of other political parties or NF components, nor in citizens excluded from public life. Applicants underwent a personnel screening process at the level of the local organization's presidium, composed of former members of the local action committee, and at the level of the National Front's Action Committees.

The development of the ČSS membership numbers is documented in a table prepared by party officials for delegates to the 9th National Party Conference in 1987.

Number of members of the Czechoslovak Socialist Party (ČSNS) from 1945 to 1986

Year	Number of Members	Year	Number of Members	Year	Number of Members
1945	313 316	1960	13 597	1975	17 012
1946	593 982	1961	12 517	1976	16 336
1947	850 000	1962	11 918	1977	15 784
1948	1 109	1963	11 379	1978	15 673
1949	10 749	1964	10 719	1979	15 194
1950	15 389	1965	10 373	1980	15 013
1951	15 506	1966	10 373	1981	15 149
1952	15 186	1967	10 661	1982	15 151
1953	14 472	1968	10 705	1983	15 247
1954	14 276	1969	28 463	1984	15 021
1955	13 810/14276	1970	21 458	1985	14 972
1956	13 457	1971	21 038	1986	14 911
1957	13 423	1972	21 032	1987	
1958	13 919	1973	18 029	1988	
1959	13 668	1974	17 484	1989	

Source: National Archives Prague, AČSNS collection, box 603 A

However, the values presented in the table should be understood as indicative only, since data collected from other party materials provide different figures. The initial decline in membership in 1953 was a reaction to the crisis that the building of socialism in Czechoslovakia had reached after 1948 [Pernes, 2008, pp. 41–128]. The reported number of members in 1955 does not reflect reality; other sources correct it to 14,276 members. The decrease in party membership in 1956 and 1957 was the result of another round of membership card renewals, which took place in 1955 [National Archives Prague,

AČSNS collection, box 478 – CSS Presidium guidelines for regional party committees, 31 Oct. 1956]; the party rid itself of inactive members and cleaned up its membership records. At the same time, part of the membership base reacted to the political events of 1956, which also had an impact [Blaiive]. Given the fact that the membership trend had been declining since 1950, the party leadership's response to the loss of members in the second half of the 1950s can be described as troubling. In 1956 and 1957, the Presidium of the Czechoslovak Socialist Party (ČSS), after consultations with the National Front and Prime Minister

Viliam Široký (1902 – 1971)¹, adopted several directives aimed at increasing the number of party members to the level recorded on 1 January 1955 [National Archives Prague, AČSNS collection, box 478 – commentary on the discussion].

The doors were to be opened to former members of the ČSNS, provided they expressed agreement with the ČSS policy since 1948; the instructions recommended seeking new members among the wives of party officials and members; exceptionally and on a case-by-case basis, former members of the Agrarian, National Democratic, and Tradesmen's Parties (a proposal by Viliam Široký) could also be admitted, provided they had not held leading positions and met the conditions «expected of a conscientious citizen» – fulfilling compulsory deliveries, being employed in the socialist sector, achieving good work performance, etc.

On the other hand, former members and candidates of the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ), Social Democrats², and members of the People's Party³ were not allowed to join, nor were kulaks⁴ or individuals with «reactionary views». Each year, the regional party committees received from the party headquarters target numbers for new member recruitment, and the fulfillment of these quotas was subject to monitoring and consequences. In mid-1957, the then-secretary of the party presidium, Vladimír Hnilica, responded to the situation with the following words: «Maintaining the membership base at least at the level the party had on 1 January 1955 must be viewed as a matter of the party's very existence, which is justified only if it has membership cadres it can rely on and to whom it can speak» [National Archives Prague, ČSNS collection, box 478 – report by V. Hnilica on party membership, 12 July 1957].

The largest membership losses occurred in the regions of Ústí nad Labem, Gottwaldov, and České Budějovice, while the situation was considered critical in the Ostrava and Pardubice regions. On the other hand, it should be noted that apart from the Prague region, all of the above-mentioned regional organizations were among the party's most populous ones [National Archives Prague, AČSNS collection, box 478 – Organizational structure and party membership base].

From a broader perspective, the loss of approximately two thousand members between 1950 and 1957 might not appear overly dramatic, as about a quarter of the cases involved the natural attrition of members through death. However, it is a fact that recruitment efforts failed and the target numbers remained unmet until 1968. Although the ČSS had declared itself a selective party from its founding,

it had not, by that date, succeeded in recruiting even as many members as the Communist Party had permitted it to take on in 1949.

The reasons were attributed to the lax attitudes of regional officials toward this issue. On one hand, they reportedly let members leave without explanation. Instead of persuading them or working with them, they were mechanically removed from membership lists without consulting the National Front [National Archives Prague, ČSNS collection, box 480 – Evaluation of activities]. On the other hand, suitable candidates were neither systematically sought out nor engaged with over the long term.

The admission procedure also proved inappropriate: applicants were first screened by the National Front, and only then by the ČSS. This practice was perceived as «digging into people's past» and discouraged potential members from joining [National Archives Prague, AČSNS collection, box 478 – report for the ČSS presidium meeting, 6 June 1957].

In 1957, the situation regarding declining membership was also addressed by the Politburo of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia, which assessed the loss of members as a result of disagreement with the policies of the ČSS and the National Front, as well as the fact that the ČSS failed to offer its members full political and organizational engagement. It concluded that for young people, joining the ČSS would be a disadvantage, as the party did not provide «good opportunities for success in life» nor the chance to gain necessary experience [National Archives Prague, KSČ – Central Committee 1945–1989, Politburo 1954 – 1962, file 170].

The sharp numerical increase in the membership base of the ČSS in 1968 was extraordinary and related to the political movement in society, with hopes for changes triggered by the «Prague Spring» [Novák], both among former members of the ČSNS and among non-party individuals, mostly young people. After 1970, a downward trend resumed as a reaction to normalization [Otáhal] and disillusionment with political developments. During the exchange of membership cards in 1972, about 75 % of members received their new cards [NA Praha, f. AČSNS, k. 602B – 7th National Conference of ČSS 1977, ČSS since the 6th National Conference]. The call to increase the party's membership base was formulated by the resolution of the 7th National Conference of the ČSS in 1977.

At the turn of the 1970s and 1980s, the party managed to accept predominantly younger generation members, but the increase was unable to compensate for natural attrition

¹ All three parties – the Agrarian Party (Republican Party of Agricultural and Smallholder People), the Czechoslovak National Democracy, and the Czechoslovak Tradesmen's and Shopkeepers' Party of the Middle Class – were part of governing (coalition) parties during the First Czechoslovak Republic. The first two were even considered key players. However, during the Moscow negotiations in the spring of 1945, which dealt with the postwar arrangement of the republic, they were labeled undesirable due to alleged collaboration with the German Nazi occupation authorities and were excluded from the National Front. Their re-establishment after the war was effectively banned.

² The Czechoslovak Social Democratic Workers' Party, founded in 1878, was also one of the key political actors in the party-political system of the First Republic. Although it was re-established after the Second World War, it soon succumbed to pressure from the Communists after the February 1948 coup and, much to the dissatisfaction of a significant part

of its membership, was forced into a merger with them on 27 June 1948. By early January 1949, approximately one-third of the Social Democrats had joined the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ) [Fajmon, Balík, Hloušková, 2006].

³ The Czechoslovak People's Party, founded in 1919, continued the legacy of the prewar political parties of Czech Catholics and remains to this day the most important bearer of the traditions of Czech political Catholicism. [Fiala, Foral, Konečný, Marek, Pehr, Trapl, 2008].

⁴ The totalitarian regime referred to „kulaks“ as middle or sometimes wealthy peasants and took a harsh stance against them (up to physical elimination), considering them an obstacle to the establishment of collective agricultural cooperatives. [https://www.ustrcr.cz/uvod/citanka-kolektivizace/obrazy-propagandy/pojem-kulak-a-vesnicky-bohac/ - cited 12 May 2025].

and departures, so the total number of party members declined. On the other hand, the leadership was satisfied that these new members began to change the social structure of the organization. The number of pensioners and farmers decreased, and the core of the party came to be formed by qualified workers from various production sectors, technical intelligentsia, and workers from the tertiary sector. The educational level of the membership base increased [NA Praha, AČSNS, k. 603B – 8th National Conference of ČSS 1982].

This trend continued during the 1980s. The 8th National Conference of the party in 1982 issued another call for recruitment of new members, and in 1982 and 1986, the party leadership issued guidelines on how to proceed, which anticipated an annual gain of 850 new young members. This target was not achieved. A new problem emerged concerning the instability of the membership base – up to 5 % of new members either resigned shortly after joining, were struck off, or even expelled [NA Praha, f. AČSNS, k. 603A – 9th National Conference of ČSS 1987].

Social Composition of the ČSS Membership Base in 1949–1985 (in %)

	1949	1954	1958	1960	1979	1981	1983	1984	1985
Manual workers	27,7	23,7	26,9	27,0	23,5	24,9	26,0	26,6	26,9
Office Workers	25,3	27,3	27,4	26,2	10,8	11,2	11,6	11,4	11,4
Agricultural Workers	15,2	11,1	9,7	10,0	6,0	6,3	6,1	6,3	6,5
Other professions	15,2	19,1	16,0	17,3	14,9	15,4	16,0	15,8	15,8
Women Homemakers	8,2	7,2	11,0	12,5	2,1	2,1	1,8	1,5	1,3
Retirees	8,4	11,6	9,0	7,0	42,7	40,1	38,5	38,4	38,1

Source: National Archives Prague, f. AČSNS collection, box 603 A

Also, regarding the statistics related to the social composition of the party's membership base, the presented values should be regarded as illustrative. The party's membership base was heterogeneous, and classification into individual social categories largely depended on the subjective assessment of the table's compiler.

Research conclusions. The research focused on analyzing the membership base of the ČSS confirmed that the hypothesis we worked with was essentially correct. At least during the first 20 years of the party's existence, those former national socialists entered the party who perceived membership as loyalty to the national-socialist historical tradition, its development, and as fulfilling a commitment stemming from their long-term familial and friendly political habits. This bond was so strong and alive that they could rise above the real fact that by joining the party they became mocked and belittled political outsiders in the eyes of many orthodox communists, especially among lower-level functionaries, whose position was in a certain sense even more problematic than that of non-party members. Therefore, they were able to accept that the ČSS lost the character of a classic political party and accepted the everyday reality of its existence as a necessity. They comforted themselves with the hope that the party's position and nature of work would change sooner or later.

However, over time, the number of pragmatists in the party grew. These were individuals who saw membership

as an opportunity to better assert themselves in life and «needed» engagement in public and political affairs for their lives. At the same time, they did not want to satisfy this need within the Communist Party. This category also includes individuals who, figuratively speaking, used the party as a «political elevator», an easier path to improve their existential status. For many members, joining the socialist party was an expression of seeking life securities. They believed and relied on the party to be their patron and protector in difficult life situations and to help them if necessary so that they would not be left alone.

The ČSS membership base was relatively small, limited by the KSČ, but despite great effort and over a longer period, even this target number was not achieved by the elites. Another characteristic of the membership base was its relative stability. It existed without major fluctuations or changes. Only in the 1980s have an evidence that people left the party after a short period of membership, expressing their disappointment with its politics. A key factor influencing movements in the membership base were crisis moments accompanying the building of socialism in the country. People sensitively reacted to alternating hopes for societal change and their collapse.

We consider the issue of motivation for individuals joining non-socialist parties during the years of building socialism to be a significant but still under-researched topic.

References

- Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J., Šedo, J., 2003. *Politický systém českých zemí 1848 – 1989*, Brno: Masarykova univerzita, 180 s.
- Balík, S., Hloušek, V., 2016. *The development and transformation of the Czech party system after 1989*, Acta Politologica, r. 8, č. 2, s. 103–117.
- Blaive, M., 2001. *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*, Praha: Prostor, 481 s.
- Celostátní konference Čs. strany socialistické. Praha říjen 1966, 1967*, Praha: ČSS, 72 s.
- Dary republice. Práci se projevuje ryzí vlastenectvím, 1949, *Svobodné slovo*, r. 5, č. 89, 15. dubna, s. 3.
- IX. sjezd KSČ a úkoly lidově demokratické československé armády. Projevy delegátů na IX. sjezdu a na krajských konferencích KSČ*, 1949, Praha: Naše vojsko, 54 s.
- Dokumenty 8. celostátní konference ČSS*, 1982, Praha: ČSS, s. 52–53.
- Fajmon, H., Balík, S., Hloušková, K. (eds.), 2006. *Dusivé objetí. Historické a politologické pohledy na spolupráci sociálních demokratů a komunistů*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 151 s.
- Fiala, P., Foral, J., Konečný, K., Marek, P., Pehr, M., Trapl, M., 2008. *Český politický katolicismus 1848 – 2005*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 535 s.
- Fiala, P., Mareš, M., Pšeja, P., 2001. *Formation of the System of Political Parties in the Czech Republic*. Studia politiczne, 2001, č. 12, s. 145–162.
- Fiala, P., Strmiska, M., 2011. *Kontinuita a diskontinuita českých stranicko-politických systémů*. Metodologická východiska a dilemata komparativního výzkumu transformace soustav politických stran v českých zemích. Středoevropské politické studie, 2011, č. 1, s. 1–7.
- Gebhart, J., Kuklík, J., 2004. *Druhá republika 1938 – 1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*, Praha: Paseka, 2004, 315 s.
- Gebhart, J., Kuklík, J., 1992. Pomnichovská krize a vznik Strany národní jednoty, *Československý časopis historický* r. 90, č. 3, s. 365–393.
- Gebhart, J., Kuklík, J., 1993. Strana národní jednoty – strana vládní a vládnoucí, *Moderní dějiny* r. 1, s. 219–258.
- Hanzlík, F., 1997. *Únor 1948: výsledek nerovného zápasu*, Praha: Prewon, 255 s.
- Harna, J., 2005. Česká strana národně sociální. Český národní socialismus, Malíř, J., Marek, P. a kol., *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*. 1. *Období 1861 – 1938*, Brno: Doplněk, s. 395–412, 763–780.
- Harna, J., 2000. Český národní socialismus. (Do roku 1938). Marek, P. a kol., *Přehled politického stranictví na území českých zemí a Československa v letech 1861 – 1998*, Olomouc: Katedra politikologie a evropských studií Filozofické fakulty Univerzity Palackého, s. 119–131.
- Harna, J., 1978. *Kritika ideologie a programu českého národního socialismu*. Praha: Academia, 132 s.
- Harna, J., 1998. *Politické programy českého národního socialismu 1897–1948*, Praha: Historický ústav, 291 s. Edice politických programů; sv. 1.
- Harna, J., 2005. Stranickopolitický systém v Československu v letech 1918 – 1938. Malíř, J., Marek, P. a kol., *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*. 1. *Období 1861 – 1938*, Brno: Doplněk, s. 535–552.
- Highmore, B., 2002. *The Everyday Life Reader*, London: Routledge, s. 4–5.
- Holzer, J., 2005. *Stranický systém druhé republiky*. Malíř, J., Marek, P. a kol., *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*. 2. *Období 1938 – 2004*, Brno: Doplněk, s. 1037–1056.
- Jiráskova akce. <https://www.ustrcr.cz/uvod/antologie-ideologicky-textu/jiraskovska-akce/> - cit. 12. 5. 2025.
- Jůva, V., 1981. *Výsoká škola a výchova*, Brno: Universita Jana Evangelisty Purkyně, 162 s.
- Kalvoda, J., 2022. *Sovětzice Československa: příčiny a důsledky*. Sv. 1, Kladno: Dílo, 677 s.
- Kapitola, L., 1984. *Třicet pět let Československé strany socialistické. Zamyšlení nad vznikem, posláním a činností strany*, Praha: Československá strana socialistická, 139 s.
- Kaplan, K., 1991. *Československo v letech 1948 – 1953*, 2. Část, Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 146 s.
- Kaplan, K., 1996. *Pět kapitol o únoru*, Brno: Doplněk, 557 s.
- Kaplan, K., 2012. *Národní fronta 1948 – 1960*, Praha: Academia, 907 s.
- Kocian, J., 2002. *Československá strana národně socialistická v letech 1945 – 1948. Organizace, program, politika*, Brno: Doplněk, 262 s.
- Kocian, J., 2005. *Politický systém v letech 1945 – 1948*. Malíř, J., Marek, P. a kol., *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004*. 2. *Období 1938 – 2004*, Brno: Doplněk, s. 1125–1130.
- Kořalka, J., 1996. *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815 – 1914. Sociálněhistorické souvislosti vytváření novodobého národa a národnostní otázky v českých zemích*, Praha: Argo, 1996, 354 s.
- Kubec, M., 1950. Organizujeme Lánskou akci, *Socialistický směr*, r. 2, č. 4, 15. února, s. 143.
- Kulak - <https://www.ustrcr.cz/uvod/citanka-kolektivizace/obrazy-propagandy/pojem-kulak-a-vesnicky-bohac/> - cit. 12. 5. 2025.
- Machač, B., 1952. Lánská akce – první krok socialistické orientace k povolání, s. 47–60. file:///C:/Users/notebook/Downloads/Pedag_1952_1-2_05_Lanska-akce_47_60.pdf - cit. 12. 5. 2025.
- Malíř, J., 1996. *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848 – 1914*, Brno: Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, s. 81–224.
- Marek, P., 2024a. Ideologically Educational work of Czechoslovak socialists. Probing life within the Czechoslovak Socialist Party between 1948 and 1989, *Науковий вісник Ужгородського університету, серія Історія*, вип. 2 (51), 2024, s. 73–80.
- Marek, P., 2024b. *Programmatic documents of the Czechoslovak Socialist Party from 1948 to 1989*, *Науковий вісник Ужгородського університету, серія Історія*, вип. 1 (50), 2024, s. 94–102.
- Marek, P., 2023. The Establishment of the Czechoslovak Socialist Party in 1948, *Науковий вісник Ужгородського університету, серія Історія*, вип. 2 (49), 2023, s. 78–87.
- Mátl, J., 1950. Soutěží a údernictvím k rozvoji výroby, *Socialistický směr*, r. 2, č. 9, 1. května, s. 341–344.
- NA Praha, f. AČSNS, k. 478 – směrnice předsednictva ČSS pro krajské výbory strany k přijímání nových členů strany, 31.10.1956.
- NA Praha, f. AČSNS, k. 478 – komentář k rozpravě o členské základně strany na zasedání předsednictva ÚV ČSS, 22. 5. 1957.
- NA Praha, f. AČSNS, k. 478 – Organizační struktura a členská základna strany 1948–1955, stav k 1. 1. 1951.
- NA Praha, f. ČSNS, k. 478 – zpráva V. Hnilici o členské základně, 12. 7. 1957.

- NA Praha, f. AČSNS, k. 478 – zpráva pro jednání předsednictva ČSS, 6. 6. 1957.
- NA Praha, f. ČSNS, k. 480 – Zhodnocení činnosti orgánů a organizací ČSS na úseku organizačním za 1. čtvrtletí 1962.
- NA Praha, f. AČSNS, k. 602B – 7. celostátní konference ČSS 1977 – ČSS od 6. celostátní konference.
- NA Praha, f. AČSNS, k. 603B – 8. celostátní konference ČSS 1982 – Přehled činnosti ČSS od 7. celostátní konference.
- NA Praha, f. AČSNS, k. 603A – 9. celostátní konference ČSS 1987 – Přehled činnosti ČSS od 8. do 9. celostátní konference.
- NA Praha, f. KSČ – ÚV 1945–1989. Politické byro 1954–1962, aj. 170, schůze politbyra 26. 2. 1957 – Zpráva o činnosti ČSS.
- NA Praha, f. E. Šlechta, sig. 40-30-2, k. 30 – zápis z jednání užšího předsednictva ČSS, 24. 1. 1949.
- NA Praha, f. E. Šlechta, sig. 40-30-2, k. 30 – zápisy ze schůzí užšího předsednictva ČSS, 24. 1. 1949, 21. 3. 1949 a 23. 5. 1949.
- NA Praha, f. E. Šlechta, sig. 40-30-1, k. 30 – dopis ÚAV ČSS poslancům a tajemníkům ČSS, 4. 11. 1948.
- NA Praha, f. E. Šlechta, sig. 40-30-2, k. 30 – zápis ze schůze užšího předsednictva ČSS, 25. 4. 1949.
- NA Praha, f. E. Šlechta, sig. 40-30-2, k. 30 – kopie dopisu generálního tajemníka ČSS M. Klingera generálnímu sekretariátu ÚAV NF v Praze, 14. 1. 1949.
- NA Praha, f. E. Šlechta, sig. 40-30-2, k. 30 – dopis budovatelského odboru ČSS generálnímu sekretariátu ÚAV NF, 14. 1. 1949.
- NA Praha, f. E. Šlechta, sig. 40-30-3, k. 30 – zápisy ze schůzí generálního sekretariátu ČSS, 28. 5. 1951, 11. 6. 1951, 24. 9. 1951, 17. 12. 1951.
- NA Praha, f. E. Šlechta, sig. 40-30-3, k. 30 – zápis ze schůze předsednictva ČSS, 26. 2. 1951.
- NA Praha, f. E. Šlechta, sig. 40-30-3, k. 30 – zápis ze schůze generálního sekretariátu ČSS, 15. 10. 1951.
- NA Praha, f. E. Šlechta, sig. 40-30-6, k. 30 – údernické hnutí v ČSS.
- NA Praha, f. E. Šlechta, sig. 40-30-6, k. 30 – Celkové zhodnocení činnosti ČSS, 1950.
- NA Praha, f. KSČ – ÚV 1945–1989. Politické byro 1954–1962, aj. 170, schůze politbyra 26. 2. 1957 – Zpráva o činnosti ČSS.
- Novák, M., 2021. *Pražské jaro 1968. Přerušená revoluce?* Praha: Academia, 279 s.
- Otáhal, M., 2008. Česká společnost na počátku tzv. normalizace, *Pět studií k dějinám české společnosti*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., s. 10–68.
- Paroubek, J., Duchoslav, P., 2011. *Stručné dějiny národních socialistů*, Praha: Columbus, 134 s.
- Pavlíček, V., 1966. *Politické strany po Únoru. Příspěvek k problematice Národní fronty*, Praha: Svobodné slovo, 322 s.
- Pejskar, J., 1993. *Od boje (proti KSČ) ke kolaboraci. O činnosti ČSS 1948–1989*, Fallbrook – Praha: vlastním nákladem, 94 s.
- Pejskar, J., 1987. *Pronásledování vlastenci. Persekuce československých národních socialistů 1897 – 1980*, [New York]: Ústředí čs. strany národně sociální v exilu, 278 s.
- Pernes, J., 2008. *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 199 s.
- Pernes, J., 1999. *Od demokratického socialismu k demokracii. Nekomunistická socialistická opozice v Brně v letech 1968–1972*, Brno: Barrister & Prncipal, 215 s.
- Petera, J., 2004. Československá strana socialistická a rok 1968, *Historie 2003. Celostátní studentská vědecká konference. Pardubice 4.–5. prosince 2003*, Pardubice: univerzita, s. 269–293.
- Petrusek, M., 2020. Každodennost. <https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Ka%C5%BEedodennost> – cit. 14. 5. 2025.
- Pětiletka slavnostně vyhlášena, 1948, *Svobodné slovo*, r. 4, č. 253, 30. října, s. 1.
- Povolný, F. (ed.), 1949. *Dar republice. Brněnský kraj k IX. sjezdu Komunistické strany Československa*, Brno: Rovnost, 157 s.
- Sartori, G., 2005. *Strany a stranické systémy. Schéma pro analýzu*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 467 s.
- Sedlák, P., 2013. Každodennost jakožto předmět a koncept dějepisného poznání, *Soudobé dějiny*, r. 20, č. 1–2, s. 120–157.
- Socialismus – odkaz našich dějin. Předseda ČSS ministr prof. dr. inž. Em. Šlechta o významu událostí tohoto roku, 1948, *Svobodné slovo*, r. 4, č. 285, 8. prosince, s. 1.
- Somr, M., 1976. Idea revoluční praxe a socialistická pedagogika, s. 427–435. file:///C:/Users/notebook/Downloads/Pedag_1976_4_04_Idea_427_435.pdf - cit. 10. 5. 2025.
- Šlechta, E., 1950. Splníme svou vlasteneckou povinnost. Pracovní závazky a úkoly ČSS, *Socialistický směr*, r. 2, č. 7, 1. dubna, s. 235–240.
- Urban, O., 1982. *Česká společnost 1848 – 1918*, Praha: Svoboda, 690 s.
- Úsilí o zlepšené výkony je národním hnutím, 1949, *Svobodné slovo*, r. 5, č. 119, 21. května, s. 2.
- Veber, V., 2008. *Osudové únorové dny 1948*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 426 s.
- Zaruski, J., Zückert, M. (eds.), 2013. *Münchener Abkommen von 1938 in europäischen Perspektive*, München: Oldenbourg, 472 s.

Павел Марек

доктор філософії та педагогіки, професор, почесний професор кафедри історії, філософський факультет,
Університет Палацького в Оломоуці, Оломоуц, Чехія

ДО ЗМІН У СКЛАДІ ЧЛЕНСЬКОЇ БАЗИ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ В 1948 – 1989 РОКАХ

Чехословацька соціалістична партія (ЧСП) виникла під час політичного перевороту в Чехословаччині в лютому 1948 року як наступниця партії чеських національних соціалістів, витоки якої сягають 1897 року. Тоді вона протистояла інтернаціональній соціал-демократії, а її членську базу поряд із робітниками складали представники середніх верств – ремісники, дрібні підприємці, торговці, службовці, чиновники та інтелігенція. До лютого 1948 року її програмна концепція була спрямована на побудову чеського національного соціалізму. Під цим терміном розумілося створення соціально орієнтованої та демократичної держави шляхом суспільних реформ. Після комуністичного перевороту, коли партії загрозувало зникнення, вона була змушена відмовитися від цієї програмної лінії та, ставши сателітом Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ), так званою «тіньовою партією», долучилася до побудови соціалізму. Трансформація партії, звісно, вплинула на зміну її

членської бази. Із масової політичної партії вона перетворилася на так звану вибіркову та малочисельну організацію, чисельність якої визначала правляча компартія через встановлену квоту членства. Основу членства у 1950–60-х роках складали колишні представники націонал-соціалістичної партії, які прийняли не лише її нову програму та роль у політичній системі країни, але й радикальні зміни внутрішньопартійного життя. Щоденна діяльність партії полягала в ідеологічному перевихованні членів у дусі марксизму-ленінізму та відповідно до вказівок КПЧ. Частиною соціалістичного виховання членів було їх обов'язкове залучення до соціалістичного змагання на робочому місці й за місцем проживання. Вони брали на себе так звані соціалістичні зобов'язання, долучалися до бригадної праці в сільському господарстві, збору вторсировини, а також до будівництва об'єктів громадської інфраструктури (дитячі садки, парки, охорона довкілля тощо) — у тих сферах, де державна адміністрація не справлялася зі своєю роллю. Окрім цієї трудової участі в побудові соціалізму, основу внутрішньопартійного життя складала участь у зборах, організація святкувань і заходів, пов'язаних із комуністичними традиціями. Попри порівняно невеликі масштаби, членську базу ЧСП характеризувала відносна стабільність. З роками відбувалося природне оновлення її складу. Керівництво партії насамперед розлучалося зі старшими за віком та пасивними членами, яких поступово замінювали люди прагматичної орієнтації, що прагнули політичної активності, але не бажали вступати до КПЧ. Розвиток членської бази партії (її розширення або зменшення) був тісно пов'язаний зі змінами політичного курсу під час будівництва соціалізму в країні. Люди реагували на те, як виникали або зникали надії на зміну політичного режиму та всієї системи.

Ключові слова: Чехословацька соціалістична партія, Комуністична партія Чехословаччини, соціалізм, членська база, тоталітаризм.

Статус статті:

Отримано: 24.07.2025 Прийнято: 15.09.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК: 373.3:94(477)"20" + 371.3:94(477)

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(53\).2025.341706](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(53).2025.341706)

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ (НА ОСНОВІ ПІДРУЧНИКІВ РЕКОМЕНДОВАНИХ МОН)

Неля Світлик¹

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри Античності, Середньовіччя та історії України
домодерної доби,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: nelja.svitlyk@uzhnu.edu.ua

Scopus Author ID – 57190390126

Researcher ID – R 1835-2019

<https://orcid.org/0000-0001-6377-5813>

Вікторія Кузьма²

доктор філософії, старший викладач кафедри Античності, Середньовіччя та історії України
домодерної доби,

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: viktoria.kuzma@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-0291-643X>

У статті розглянуто специфіку викладання давньої історії України в сучасній школі на основі аналізу підручників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для 6 класів. Актуальність теми зумовлена потребою вдосконалення історичної освіти відповідно до вимог компетентнісного навчання, формування історичної свідомості та критичного мислення в учнів. Метою дослідження є виявлення основних тенденцій, підходів і методичних особливостей подачі матеріалу з найдавніших періодів історії України у шкільних курсах. У процесі дослідження застосовано методи контент-аналізу, порівняльного аналізу, педагогічного спостереження. Проаналізовано підручники авторських колективів О. Бандровського, В. Власова, І. Щупака, Н. Сорочинської та інших, затверджених МОН для використання у загальноосвітніх навчальних закладах. Розглянуто особливості викладання давньої історії України за програмою «Інтелект України». Встановлено, що сучасні підручники з історії України орієнтовані на компетентнісний підхід, передбачають інтеграцію знань, роботу з джерелами, формування аналітичних навичок, а також сприяють національно-патріотичному вихованню. Разом з тим, виявлено окремі методичні проблеми, зокрема фрагментарність подачі матеріалу, недостатню представленість альтернативних наукових концепцій та регіональних особливостей. У підсумку зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення змістового наповнення підручників та навчально-методичного забезпечення шкільного курсу давньої історії України. Представлені результати можуть бути корисними для вчителів, методистів, авторів підручників і дослідників історичної освіти.

Ключові слова: історія України, шкільний підручник, давня історія, методика викладання, компетентнісний підхід, МОН України.

Постановка проблеми. У шкільній історичній освіті викладання давньої історії України відіграє ключову роль не тільки для процесу набуття історичних знань, а й формування громадянської свідомості та розуміння витоків державності. Знайомство учнів із предметом «Історія» починається саме з цього матеріалу. Тому особливо важливим є виважений підхід до розроблення шкільних підручників, здатних зацікавити учнівську молодь і мотивувати її до подальшого вивчення історії. Однак сучасні освітні трансформації, запровадження компетентнісного підходу, НУШ, а також оновлення змісту та структури навчальних програм і підручників потребують глибокого аналізу способів подачі

матеріалу з найдавніших періодів української історії. Особливу увагу заслуговують питання відповідності сучасних підручників державним стандартам, баланс між науковістю та доступністю викладу, наявність інтегративних підходів, міжпредметних зв'язків та візуального супроводу.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю забезпечення якісної історичної освіти в умовах реформування української школи. Давня історія України в нових шкільних підручниках розглядається з урахуванням сучасних підходів до навчання, однак залишаються виклики, пов'язані з переосмисленням історичних наративів, обсягом матеріалу, віковими особливостями учнів, а також інтеграцією змісту в

¹ © Світлик Н.

² © Кузьма В.

межах міждисциплінарних курсів. Дослідження дозволяє оцінити ефективність реалізації освітніх цілей засобами підручників, затверджених Міністерством освіти і науки України.

Метою дослідження є аналіз особливостей викладання давньої історії України в сучасній школі на основі змісту чинних шкільних підручників, рекомендованих МОН, з урахуванням державних стандартів освіти та концептуальних змін у навчально-методичному забезпеченні. У дослідженні застосовано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів, зокрема: порівняльний аналіз – для виявлення відмінностей і спільних рис між підручниками різних авторських колективів; контент-аналіз – для оцінки структури, термінології, обсягів інформації та характеру ілюстративного матеріалу; метод систематизації й узагальнення – для формулювання висновків щодо ефективності викладання давньої історії; метод критичного аналізу – для оцінки відповідності підручників вимогам освітніх стандартів та сучасним педагогічним підходам.

Джерела та література. Джерельну основу дослідження становлять сучасні шкільні підручники та навчальні програми, рекомендовані Міністерством освіти і науки України для викладання історії у 6 класах в умовах Нової української школи (НУШ). Особливу увагу зосереджено на тих виданнях, у яких представлено матеріал з давньої історії України в контексті інтегрованого курсу разом із всесвітньою історією. Серед нормативно-правових документів використано матеріали «Закону України про повну середню освіту» [Закон України «Про повну загальну середню освіту», 2025], Постанову Кабінету Міністрів про «Державний стандарт базової середньої освіти» [Державний стандарт базової середньої освіти, 2020], модельну навчальну програму «Досліджуємо історію і суспільство» [Модельна навчальна програма «Досліджуємо історію і суспільство, 2023] та освітню програму викладання історії України в школах де ведеться навчання за програмою «Інтелект України» [Освітня програма базової школи науково-педагогічного проекту «Інтелект України», 2024].

Серед ключових підручників, що стали об'єктом аналізу, – підручники авторських колективів О. Бандровського, В. Власова, О. Данилевської [Бандровський та ін., 2023], О. Гісема та О. Гісем [Гісем та ін., 2023], І. Щупака та О. Бурлаки [Щупак та ін., 2023], які є рекомендованими МОН для учнів 6 класу. Вони відображають сучасні методичні підходи до подачі історичного матеріалу в інтегрованому форматі та демонструють варіативність у структурі, термінології, ілюстративному матеріалі, рівні складності текстів.

Окрему увагу в дослідженні приділено навчальній програмі та підручникам, створеним у межах науково-педагогічного проекту «Інтелект України» [Гавриш, Аркуша, 2022], які мають власну модель подачі історичних знань. Вона вирізняється акцентом на міждисциплінарність, активізацію критичного мислення та раннє введення понять історичної науки. Також проаналізовано підручник Н. Сорочинської та О. Мартинюк [Сорочинська, Мартинюк, 2019], який презентує попередню редакцію інтегрованого підходу,

що дозволяє простежити еволюцію змісту, методичних підходів і термінологічної бази під час переходу до оновлених програм НУШ.

Проблематика викладання історії України в шкільній освіті після 1991 року стала об'єктом пильної уваги з боку українських дослідників, педагогів, методистів. Одним із перших комплексних аналізів потреб та викликів історичної освіти у пострадянський період була стаття українського історика Я. Грицака «Як викладати історії України після 1991 року» [Грицак, 2000], в якій автор наголошував на потребі переосмислення змісту історії України, відмови від націоналістично-монолітного нарративу та інтеграції сучасних європейських підходів до викладання історії.

Історик О. Удод акцентував на важливості аксіологічного підходу у формуванні змісту підручників, особливо в контексті становлення демократичного суспільства, де цінності та критичне мислення мають стати основою навчання. [Удод, 2000]. Цей підхід знайшов підтримку в працях О. Пометун, яка розробила цілісну методику навчання історії, що базується на формуванні ключових компетентностей учнів, зокрема уміння працювати з джерелами, аналізувати факти та формулювати власну позицію [Пометун, 2006].

С. Кульчицький у своїх працях зосереджувався на державному стандарті історичної освіти, підкреслюючи необхідність чітких вимог до шкільних підручників і досягнення балансу між академічною точністю та віковою доступністю змісту [Кульчицький, 2000]. Ці ідеї були розвинені у працях К. Баханова, який наголошував на компетентнісному підході до викладання історії та необхідності оновлення змісту з урахуванням соціальних викликів. [Баханов, 2005, 2012].

Питання якості й методичної відповідності підручників також порушували В. Сотниченко та О. Ільюшина [Сотниченко, Ільюшина, 2004], які закликали до критичного аналізу навчальної літератури, орієнтованої на сучасного учня. Тим часом Т. Ладиченко [Ладиченко, 2008] звернула увагу на виклики багатокультурного контексту, в якому функціонує сучасна школа, і на необхідність урахування цієї реальності у підручниках з історії.

Новим напрямом в історіографії є дослідження інтегрованого курсу історії та громадянської освіти, як це видно з аналізу підручників і програм, зокрема у рамках проекту «Інтелект України» [Гавриш, Аркуша, 2022]. Дослідники починають аналізувати не лише зміст, а й педагогічні стратегії, які формують уявлення про історію як цілісний процес, пов'язаний з громадянською ідентичністю, критичним мисленням та міжпредметними зв'язками.

Виклад основного матеріалу. Згідно з новими освітніми програмами, затвердженими МОН України у межах реформи НУШ, викладання давньої історії України здійснюється в межах інтегрованого курсу «Історія України. Всесвітня історія» у 6 класі. Такий підхід має на меті формування цілісної картини минулого, розуміння історичних процесів у загальнолюдському та національному контекстах. Водночас він породжує як низку позитивних результатів, так і виклики, які потребують критичної

оцінки. Серед позитивних аспектів інтегрованого підходу у викладанні історії є в першу чергу формування цілісного світогляду учнів. Поєднання національної та всесвітньої історії сприяє розумінню зв'язків між локальними подіями та глобальними історичними процесами. Учні вчать бачити Україну як частину світової цивілізації, що розвивалася не ізольовано, а у взаємодії з сусідніми культурами. До того ж застосування інтегрованого підходу дозволяє усунути дублювання матеріалу. Деякі теми, як-от походження людини, розвиток цивілізацій Давнього Сходу, роль грецької колонізації, раніше розглядалися паралельно в курсах історії України та всесвітньої історії. Інтеграція дозволяє уникнути повторень і забезпечити логічну узгодженість змісту.

Проте в сучасній системі шкільної освіти не вдалося остаточно усунути проблемні моменти та ризики інтегрованого курсу. По-перше, в умовах обмеженого навчального часу спостерігається тенденція до скорочення уваги до власне українського історичного матеріалу, зокрема таких тем, як трипільська культура, племінне розселення слов'ян, скіфо-сарматська доба, тощо. Це може призводити до недостатньої глибини засвоєння важливих національних сюжетів. Педагоги також зауважують на проблемі перевантаженості змісту навчального матеріалу. Інтегрований курс охоплює широкий діапазон історичного матеріалу – від кам'яної доби до падіння Західної Римської імперії – як на українських землях, так і у світі загалом. Це створює ризик інформаційного перевантаження учнів, особливо тих, хто має недостатню підготовку з попередніх рівнів освіти. Мають місце і психологічні особливості віку. Учні 6 класу перебувають на межі молодшого і середнього шкільного віку, і для багатьох абстрактні історичні узагальнення, великі часові проміжки, загальні терміни й концепції (цивілізація, імперія, держава) є надто складними без належної адаптації змісту сучасних підручників.

Зауважимо, що вивчення давньої історії в школі стикається і з іншими викликами. Серед них – недостатня кількість сучасних підручників із новітніми науковими дослідженнями, вплив політичних та ідеологічних факторів на подачу матеріалу, а також брак практичних методів навчання, які б зацікавили учнів. Водночас сучасні освітні технології відкривають нові можливості. Використання інтерактивних карт, віртуальних музеїв, археологічних реконструкцій та документальних фільмів робить вивчення історії більш захопливим і доступним.

Сучасні шкільні підручники подають матеріал з історії на різних рівнях глибини та деталізації, що залежить від віку учнів і навчальної програми. Однак аналіз показує, що існує потреба в оновленні змісту з урахуванням новітніх археологічних відкриттів і наукових досліджень, а також у використанні більш інтерактивних і міжпредметних підходів до викладання. При вивченні матеріалів підручників колективів авторів, які є рекомендовані МОН для учнів середньої школи, можна констатувати, що всі вони мають типову структуру, методичне наповнення.

Проте відрізняються логічністю викладу тексту, його доступністю та інформативністю.

Загалом, як вже зазначалось вище, давня історія України вивчається учнями в 6 класі в рамках інтегрованого курсу в комплексі із всесвітньою історією. Підручники авторських колективів Н. Сорочинської та О. Мартинюк [Сорочинська та ін., 2019], О. Бандровського, В. Власова, О. Данилевської [Бандровський та ін., 2023], О. Гісема та О. Гісем [Гісем та ін., 2023], І. Щупака та О. Бурлаки [Щупак та ін., 2023], є рекомендованими МОН для вивчення історії для учнів 6 класу. Кожен підручник має чітку структуру та логіку викладу. Матеріал подається хронологічно, починаючи з найдавніших часів – від палеоліту до періоду Київської Русі. Підручники також містять чітку рубрикацію (теми, підпункти, ключові дати, поняття, персоналії). Автори підручників упроваджують сучасні методи візуалізації, зокрема схеми, діаграми, історичні карти, ілюстрації, інфографіки.

Дотримана також специфіка викладу давньої історії України. Зокрема, значна увага приділяється етногенезу українського народу, питанням автохтонності, ролі трипільської культури, скіфів, слов'янських племен. Історичний процес розглядається як безперервний розвиток, а не як ізольовані етапи. Позитивно, що подача матеріалу часто базується на історичні джерела. Учні знайомлять з уривками з літописів, хронік, археологічними знахідками, тощо. В текст часто включено дискусійні питання. Підручники також мають географічний компонент, карти та схеми.

Зауважимо також, що сучасні підручники з історії для 6 класу, розроблені відповідно до оновлених програм НУШ, активно залучають різноманітні візуальні, джерельні та аналітичні компоненти, що є важливими для формування критичного мислення й історичної компетентності учнів. Проте рівень і глибина використання таких засобів значно варіюється залежно від концепції кожного видання. Залучення карт, джерел і візуальних засобів значно збагачує викладання давньої історії. Такі підручники не лише дають знання, але й формують у школярів навички роботи з історичними картами, джерелами, схемами – що відповідає ключовим і предметним компетентностям згідно із концепцією НУШ.

Змістове наповнення матеріалів за навчальною програмою «Інтелект України» в цілому відповідає програмі НУШ, проте відрізняється специфікою подачі та організації навчального процесу. Програма «Інтелект України» забезпечує поглиблене вивчення давньої історії України, орієнтоване на логічне, образне та критичне мислення. Вона поєднує зміст державного стандарту з авторськими методами, створюючи сприятливе середовище для формування в учнів цілісного уявлення про найдавніші етапи історії України.

Підручники та робочі зошити спеціально адаптовані до програми та створені авторами проекту «Інтелекту України». Часто використовуються інтерактивні методи: мінддослідження, історичні задачі, логічні схеми, інфографіка. Практикуються рольові ігри (наприклад, «Суд над археологами», «Аргументи скіфів», «Рада племені»), дебати, аналіз

археологічних джерел. [Гавриш, Аркуша, 2022]. При викладанні матеріалу робиться пріоритет на розуміння причинно-наслідкових зв'язків і узагальнення історичного досвіду, а не простого запам'ятовування дат і фактів. Значну увагу приділено розвитку компетентностей: уміння читати карти, аналізувати візуальні джерела, порівнювати історичні події.

Кожен із проаналізованих підручників відрізняється специфікою подачі навчального матеріалу. Підручник Н. Сорочинської та О. Мартинюк [Сорочинська та ін., 2019], став одним із перших видань у форматі інтегрованого курсу. В цілому він демонструє прагнення до балансу між українською та світовою історією. Автори приділяють увагу паралелям між подіями в Україні та за її межами, подаючи історичний матеріал із позицій національної ідентичності. Підручник авторів О. Бандровського, В. Власова та О. Данилевської [Бандровський та ін., 2023] вирізняється ґрунтовним викладом матеріалу з чітким поділом на розділи, що охоплюють давню історію України у логіці послідовного історичного наративу. Значну увагу приділено персоналіям, археологічним даним, історичним джерелам, що формують у школярів уявлення про багатовимірність минулого. Водночас підручник дещо перевантажений текстовими фрагментами, а складна термінологія потребує пояснення, аби не ускладнювати сприйняття історичного змісту.

Інший підхід спостерігається у підручнику О. Гісема та О. Гісем [Гісем та ін., 2023], де події давньої історії подано в узагальненій формі, з акцентом на хронологічну послідовність і міжцивілізаційні паралелі. Перевагою є стислий, доступний текст, візуальна підтримка, системність завдань. Однак спрощеність викладу обмежує глибоке опрацювання тем української стародавньої історії, що може призводити до поверхневого розуміння національного історичного процесу.

Інтегрований підручник О. Пометун та Т. Ремех [Пометун та ін., 2023], побудований на поєднанні історії та громадянської освіти, пропонує інноваційний формат навчання. Давня історія тут подається крізь призму суспільних процесів, цінностей, взаємозв'язків із сучасністю. Широко застосовуються елементи формульованого оцінювання, рефлексивні завдання, кейс-методи. Проте акцент на соціально-громадянському компоненті відсуває на другий план системне викладання історичних фактів і подій, що може зменшити цілісність історичної картини.

І. Щупак та О. Бурлака [Щупак та ін., 2023] у своєму підручнику прагнуть до міжкультурної відкритості, але не втрачають фокус на українському контексті. Висвітлення тем ґрунтується на роботі з джерелами, включаючи уривки з праць Геродота, археологічні описи, фотодокументи. Підхід авторів відзначається науковістю та візуальною динамікою, хоча складність деяких понять може створити бар'єри для учнів.

Способи подачі окремих тем з курсу давньої історії України колективом авторів також відрізняються. До прикладу, важливим компонентом навчального матеріалу про давню історію України є тема вивчення археологічних культур, яка формує в учнів базове

уявлення про доісторичні етапи розвитку людства на українських землях. Порівняльний аналіз сучасних підручників свідчить про значні відмінності у підходах до висвітлення цієї теми. Так, Н. Сорочинська та О. Мартинюк подають розлогий історико-культурний контекст, однак власне питанням з історії давньої України вперше окремо виділено параграф лише при огляді трипільської культури [Сорочинська та ін., 2019, с. 33–38]. Також зауважимо, що текст подано в академічному стилі, менш адаптованому для молодших школярів.

У підручнику О. Бандровського, В. Власова та О. Данилевської темі археологічних культур присвячено цілий розділ. Автори докладно зупиняються на трипільській, середньостогівській та ямній культурах. Подано порівняльну таблицю характеристик двох найбільших культур: трипільської й середньостогівської. Наприклад, у тексті читаємо: «Найяскравішою археологічною культурою IV – III тис. до н.е. була трипільська культура. Її поселення відзначалися впорядкованим плануванням, круговою забудовою та високим рівнем ремесел» [Власов та ін., 2023, с. 29]. Текст також супроводжується мапою поширення археологічних культур на території України та ілюстраціями зразків кераміки, що сприяє кращому візуальному сприйняттю матеріалу.

У підручнику О. Гісема та О. Гісем дані про археологічні культури подані коротко, у формі загальних характеристик. До прикладу: «На українських землях у давнину існували різні археологічні культури – наприклад, трипільська, середньостогівська...і т.д.» [Гісем та ін., 2023, с. 29]. Опис має узагальнений характер, бракує конкретних прикладів матеріальної культури або побуту. Візуальний супровід обмежується одним зображенням трипільського горщика та реконструкції протоміста трипільців [Гісем та ін., 2023, с. 29-30]. Підручник О. Пометун і Т. Ремех подає інформацію у формі проблемних запитань: «Що таке археологічна культура? «Як жили трипільці? »Чому археологи вважають Трипілля унікальним явищем у Європі?» [Пометун та ін., 2023, с. 26]. Далі учням пропонують зіставити опис житла, орнаментів кераміки та артефактів трипільської культури. Такий підхід стимулює дослідницьку активність і формує навички аналізу. Водночас згадки про інші культури, як-от середньостогівська, ямна чи катакомбна, відсутні, що ускладнює формування системного уявлення в учнів про заселення території України в доісторичні часи.

У підручнику І. Щупака та О. Бурлаки археологічні культури згадані у міжкультурному контексті. Автори використовують міжпредметні зв'язки, а також дають учням завдання для роботи з артефактами, зокрема пропонують «зчитати» інформацію з фрагмента трипільської посудини. Таким чином, лише окремі підручники забезпечують цілісний та структурований підхід до вивчення археологічних культур, поєднуючи фактичний матеріал, візуальні джерела, завдання на мислення та міжпредметні зв'язки. Інші авторські колективи обирають скорочену або інтегративну модель подачі, що має як плюси через кращу доступність матеріалу, так і мінуси через втрату глибини матеріалу для вивчення.

Однією з центральних тем давньої історії України, що висвітлюється в шкільних підручниках для 6 класу, є формування і розвиток перших державних утворень на території України, зокрема скіфської держави та грецьких колоній Північного Причорномор'я. Порівняння змістового наповнення теми у провідних навчальних виданнях демонструє відмінності в акцентах, глибині викладу, методичних підходах і системі джерельного супроводу. Так, підручник Н. Сорочинської та О. Мартинюк відзначається ґрунтовним описом кочового світу у параграфі «Племена і народи раннього залізного віку на території України» [Сорочинська та ін., 2019, с. 83-87]. Це також єдиний із проаналізованих підручників, який містив згадку про давнє населення Криму – таврів [Сорочинська та ін., 2019, с. 84]. Позитивним також є наявність порівняльної таблиці кочових народів, яку автори пропонують заповнити учням, що краще сприяє розумінню спільних рис та відмінностей кочового світу на території України в ранній залізній вік.

У підручнику І. Щупака та О. Бурлаки теми подано в інтегрованому європейському контексті. Наприклад, при висвітленні скіфів автори порівнюють їх із кочовиками Центральної Азії, підкреслюючи специфіку господарства та військової організації. Учням пропонують завдання на узагальнення: «Порівняйте образ скіфа-воїна в уявленнях Геродота і в археологічних джерелах» [Щупак та ін., 2023, с. 43]. Грецька колонізація розглядається в контексті «співіснування різних культур на території України». Позитивним є аналіз прикладів матеріальної культури (монети, амфори, архітектурні залишки, тощо).

У підручнику О. Гісема та О. Гісем теми кочових цивілізацій подано скорочено та загально інформативно. Наприклад, про скіфів сказано трохи більше, а про кіммерійців і сарматів лише по кілька речень без глибшого аналізу суспільного устрою, ролі кіммерійців і сарматів у євразійських контактах або їхнього внеску в культуру [Гісем та ін., 2023, с. 86]. Про грецькі колонії йдеться в контексті «приходу колоністів», але бракує пояснень щодо мотивів колонізації, специфіки політичного устрою чи взаємодії з місцевими племенами [Гісем та ін., 2023, с. 135–136]. Методичний апарат обмежений базовими запитаннями, однак є інтерактивні ігри, творчі завдання тощо.

Підручник О. Бандровського, В. Власова та О. Данилевської подає достатньо ґрунтовну характеристику Скіфської держави, акцентуючи увагу на її структурі, господарстві, контактах з античним світом. Автори наводять опис побуту скіфів, згадують Геродота як першого дослідника історії скіфів, наводячи цитату з його праці: «Оскільки скіфи були кочовиками вони не залишили по собі поселень» [Бандровський та ін., 2023, с. 167]. Окремо подано карту Великої Скіфії, схему поховання, фото скіфського золота. Розгляд грецької колонізації теж послідовний: учням коротко згадують Ольвію, Херсонес і Пантікапей за типом устрою, формою правління та особливостями торгівлі [Бандровський та ін., 2023, с. 104]. Дано унаочнення у вигляді реконструкцій полісів. Матеріал подано в контексті історії материкової стародавньої Греції.

В курсі давньої історії України для 6 класу важливе місце посідає також тема ранніх слов'ян, адже саме в цей період формуються уявлення учнів про витоки українського народу, його етнічне походження, духовну культуру та місце в загальноєвропейському історичному процесі. У сучасних підручниках спостерігаємо суттєві розбіжності у висвітленні цієї теми – як за обсягом, так і за змістовими акцентами. У підручнику О. Бандровського, В. Власова, О. Данилевської тема слов'ян викладена в межах окремого параграфа «Давні слов'яни на теренах України», де докладно описано умови життя, господарство, вірування та суспільний устрій племен [Бандровський та ін., 2023, с. 244–252]. Згадується про походження назв слов'янських племен. Автори зазначають: «Найдавніші свідчення про них належать римським історикам... Плінію Старшому, Тациту, Птолею, Йордану» [Бандровський та ін., 2023, с. 245]. Також, позитивним є включення у текст підручника карти розселення слов'ян та порівняльної таблиці побуту слов'ян і германських племен. Для роботи з джерелами наведено уривок з праці Йордана про венедеві [Бандровський та ін., 2023, с. 245].

У підручнику О. Гісема та О. Гісем тема слов'ян зведена до кількох абзаців у межах ширшої теми про народи Європи. Автори дають лише загальну характеристику поселень. Про слов'янські археологічні культури згадано одним реченням. Подано також уривок із праці Прокопія Кесарійського про антів і склавінів [Гісем та ін., 2023, с. 187]. В даному підручнику бракує матеріалів про господарство слов'ян, їхню духовну культуру чи політичну організацію.

У підручнику О. Пометун і Т. Ремех підхід інтегрований. Матеріал про давніх слов'ян подано через діяльнісний формат із застосуванням міжпредметних зв'язків. Параграфи сформовано у вигляді предметних питань – «Хто такі слов'яни? Яким було їхнє господарське життя, вірування культура? тощо. Підручник також містить багато уривків із джерел про перші письмові згадки, велику кількість зображень, схему походження сучасних народів від гілок давніх слов'ян [Пометун та ін., 2023, с. 213–222]. Наприклад, учням пропонують завдання: «Уважно розгляньте малюнок реконструкції слов'янського поселення. Які особливості господарства і побуту можна помітити?» [Пометун та ін., 2023, с. 217]. Важливо, що в даному підручнику слов'яни показані не лише як окрема етнічна спільнота, а як активні учасники трансформаційної доби.

У підручнику І. Щупака та О. Бурлаки тема «Ранніх слов'ян» подається у контексті розвитку інших народів Європи в добу Великого переселення. Зроблено акцент на тому, що слов'яни були частиною ширших цивілізаційних процесів. Цінним є включення до даного підручнику QR-коду на відео з реконструкцією слов'янського поселення та інтерактивного тесту. Дана методика сприяє формуванню дослідницьких компетентностей, але базовий зміст матеріалу подано доволі коротко.

З аналізу видно, що найповніше і структурно тема ранніх слов'ян розкривається в підручниках О. Бандровського – В. Власова та О. Пометун-

Т. Ремех. Тут учні отримують не лише факти, а й інструменти для осмислення матеріалу: карти, джерела, реконструкції. Інші підручники подають тему побіжно або стисло, з недостатнім урахуванням джерел і контексту. Урахування матеріалу про найдавніші слов'янські археологічні культури як підґрунтя для вивчення ранніх слов'ян простежується лише в окремих виданнях, хоча саме цей аспект є ключовим у шкільному курсі.

Висновки. Сучасні шкільні підручники з історії України, затверджені МОН, демонструють прагнення до оновлення змісту та методики викладання давньої історії. Їх особливістю є інтеграція знань, розвиток критичного мислення, увага до культурної спадщини. Однак вони потребують подальшого вдосконалення в напрямку балансу між фактологією й аналітикою, більшої уваги до історичних дискусій і регіональних особливостей.

Аналіз сучасних підручників із викладання давньої історії України у 6 класі, зокрема в інтегрованому курсі «Історія України. Всесвітня історія», засвідчує важливі досягнення в оновленні змісту та методики навчання. Зокрема, підручники О. Бандровського та ін., О. Помегун та ін., Н. Сорочинської та ін., і В. Щупака та ін., демонструють системний підхід до подання матеріалу, активно використовуючи картографічний, джерельний і візуальний апарат, що сприяє розвитку критичного мислення учнів та формуванню історичних компетентностей. Залучення археологічних джерел, уривків із праць античних авторів та інтерактивних елементів значно покращує якість засвоєння історичного матеріалу та зацікавлює учнів.

Водночас дослідження виявило низку проблем. По-перше, не всі підручники рівномірно охоплюють ключові теми давньої історії України, що інколи призводить до фрагментарності знань. По-друге, деякі видання обмежуються поверхневим викладом, без достатньої роботи з первинними джерелами чи

аналітичними вправами, що знижує методичну відповідність і компетентнісний потенціал. Також відсутність єдиних стандартів у методичному супроводі та використанні візуальних матеріалів ускладнює формування послідовного освітнього простору.

Перспективи подальших досліджень і практичних розробок полягають у поглибленому аналізі ефективності застосування інтерактивних та міжпредметних методик при викладанні давньої історії, удосконаленні системи підготовки учителів з акцентом на роботу з джерелами та візуальними матеріалами, а також розробці єдиних методичних рекомендацій щодо формування змісту та структури підручників. Важливо також розширювати використання цифрових технологій і мультимедійних засобів для залучення сучасних учнів до активного пізнання історії. Для підвищення ефективності вивчення давньої історії необхідно розширювати навчальні програми, застосовувати сучасні технології, організовувати польові дослідження та залучати науковців. Важливо також враховувати індивідуальні інтереси учнів і розвивати їхнє критичне мислення.

Загалом, оновлення змісту й методики викладання давньої історії України в рамках інтегрованого курсу є важливим кроком на шляху до формування історично грамотної, критично мислячої молоді, здатної усвідомлено ставитися до національної та світової історії. Інтегрований курс дає змогу модернізувати історичну освіту в 6 класі, наблизити її до європейських стандартів і сформувати історичну свідомість нового типу. Однак для досягнення бажаних результатів необхідно удосконалити методичні підходи, чітко структурувати зміст, забезпечувати підготовку вчителів до інтегрованого викладання та урівноважувати обсяг і складність матеріалу з урахуванням вікових особливостей учнів.

Список використаних джерел

- Баханов, К., 2005. *Оновлення змісту сучасної шкільної історичної освіти*, Донецьк: ЛТД, 326 с.
- Баханов, К., 2012. *Навчання історії в школі під кутом зору компетентнісного підходу: посіб. для вчителя*, Харків: Вид. група «Основа», 127 с.
- Бандровський, О., Власов, В., Данилевська, О., 2023. *Історія України. Всесвітня історія*. 6 клас, Київ: Генеза, 272 с.
- Гавриш, І., Аркуша, О., 2022. Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти (інтегрований курс). Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти, які працюють за науково-педагогічним проектом «Інтелект України». URL: <https://intellect-ukraine.org/pro-nas/1-chomu-same-mu#Docs> (останній візит 06.09.2025).
- Гісем, О., Гісем, О., 2023. *Історія України. Всесвітня історія*. 6 клас. НУШ, Харків: видавництво «Ранок», 192 с.
- Грицак, Я., 2000. Як викладати історію України після 1991 року, *Українська історична дидактика*, К.: Генеза, с. 63–76.
- Державний стандарт базової середньої освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р., № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF> (останній візит 06.09.2025).
- Закон України «Про повну загальну середню освіту» із змінами і доповненнями внесеними законами України (остання редакція від 26.02.2025). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14> (останній візит 06.09.2025).
- Кульчицький, С., 2000. Державний стандарт освіти й вимоги до нового покоління підручників з історії, *Українська історична дидактика*, К.: Генеза, с. 227–232.
- Ладиченко, Т., 2008. Нові методи вивчення історії у багатокультурному суспільстві, *Історія в школах України*, вип. 11–12, с. 9–11.
- Модельна навчальна програма «Досліджуємо історію і суспільство, 2023. 5–6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (автори Васильків І.Д., Димій І.С., Шеремета Р.В.). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.programy/2021/14.07.pdf>. (останній візит 06.09.2025).
- Історія України. Всесвітня історія. Навчальна програма. 5–9 класи*. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednyaosvita/navchalniprogrami/navchalni-programi-5-9-klas> (останній візит 06.09.2025).
- Освітня програма базової школи науково-педагогічного проекту «Інтелект України». Адаптаційний цикл. (5–6 класи). Затверджена 21.06.2024*. URL: <https://intellect-ukraine.org/pro-nas/1-chomu-same-mu#Docs> (останній візит 06.09.2025).

- Пометун, О., Ремех, Т., 2023. *Досліджуємо історію та суспільство. Підручник інтегрованого курсу для 6 класу закладів загальної середньої освіти*, К.: Видавничий дім «Освіта», 256 с.
- Пометун, О., Гупан, Н., Власов, В., 2018. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: метод. посіб. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 208 с.
- Пометун, О., 2006. *Методика навчання історії в школі*, К.: Генеза, 328 с.
- Програма для закладів загальної середньої освіти «Історія України» для 5–9 та 10–11 класів зі змінами. Наказ МОН № 698 від 3.08.2022.*
- Сорочинська, Н., Мартинюк, О., 2019. *Всесвітня історія. Історія України [інтегрований курс]: підручник для 6 кл. закладів загальн. серед. освіти*, Тернопіль: Навчальна книга Богдан, 224 с.
- Сотниченко, В., Ілюшина, О., 2004. Які підручники потрібні сучасній школі? *Історія в школі*, № 10, с. 34–37.
- Удод, О., 2000. Аксиологічний підхід при формуванні змісту сучасної шкільної історичної освіти (на матеріалах підручників з історії України) *Українська історична дидактика*, К.: Генеза, с. 55–62.
- Щупак, І., Бурлака О., 2023. *Історія України. Всесвітня історія. 6 клас*, К.: УОБЦ "Оріон", 256 с.

References

- Bahanov, K., 2005. *Ono'vlennia zmistu suchasnoi' shkil'noi' istorichnoi' osvity* [Updating the content of modern school historical education], Donetsk: LTD, 326 p. (in Ukrainian).
- Bahanov, K., 2012. *Navchannia istorii v shkoli pid kutom zoru kompetentnisnoho pidkhodu: Posibnyk dlia vchytelia* [Teaching history at school from the perspective of a competence-based approach], Kharkiv: Osnova Publishing Group, 127 p. (in Ukrainian).
- Havrysh, I., & Arkusha, O., 2022. *Ukraina i svit: Vstup do istorii ta hromadians'koi' osvity (intehrovanyi kurs). Navchal'na prohrama dlia ZZO, yaki pratsiuut' za NPP "Intellekt Ukrainy"* [Ukraine and the world: Introduction to history and civic education (integrated course)]. Retrieved from <https://intellect-ukraine.org/pro-nas/1-chomu-same-my#Docs> (06.09.2025). (in Ukrainian).
- Hisem, O., & Martyniuk, O., 2023. *Vstup do istorii ta hromadians'koi' osvity: Pidruchnyk dlia 5 klasu ZZO* [Introduction to history and civic education: Textbook for Grade 5], Kharkiv: Ranok. (in Ukrainian).
- Hisem, O., & Hisem, O., 2023. *Istoriia Ukrainy. Vsesvitnia istoriia. 6 klas. NUSH* [History of Ukraine. World history. Grade 6. NUS], Kharkiv: Ranok, 192 p. (in Ukrainian).
- Hrytsak, Ya., 2000. *Yak vykladaty istoriu Ukrainy pislia 1991 roku* [How to teach Ukrainian history after 1991], *Ukrains'ka istorichna dydaktyka*, Kyiv: Geneza, p. 63–76. (in Ukrainian).
- Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30 veresnia 2020 r. № 898. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF> (06.09.2025). (in Ukrainian).
- Zakon Ukrainy "Pro povnu zahal'nu seredniu osvitu" (ostannia redaktsiia vid 26.02.2025). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14> (06.09.2025). (in Ukrainian).
- Kul'chyts'kyi, S., 2000. Derzhavnyi standart osvity y vymohy do novoho pokolinnia pidruchnykyv z istorii [Education standard and requirements for new generation of history textbooks], *Ukrains'ka istorichna dydaktyka*, Kyiv: Geneza, p. 227–232. (in Ukrainian).
- Ladychenko, T., 2008. *Novi metody vyvchennia istorii u bahatokul'turnomu suspil'stvi* [New methods of studying history in multicultural society], *Istoriia v shkolakh Ukrainy*, vyp. 11–12, p. 9–11. (in Ukrainian).
- Model'na navchal'na prohrama "Doslidzhuemo istoriu i suspilstvo. 5-6 klasy (intehrovanyi kurs)" [Model curriculum "Exploring History and Society"]. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07.pdf> (06.09.2025). (in Ukrainian).
- Istoriia Ukrainy. Vsesvitnia istoriia. Navchal'na prohrama. 5-9 klasy [History of Ukraine. World history. Curriculum for Grades 5-9]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednyaosvita/navchalniprogrami/navchalni-programi-5-9-klas> (06.09.2025). (in Ukrainian).
- Osvitnia prohrama bazovoi shkoly NPP "Intellekt Ukrainy". Adaptatsiinyi tsykl (5-6 klasy). Zatverdzheno 21.06.2024. URL: <https://intellect-ukraine.org/pro-nas/1-chomu-same-my#Docs> (06.09.2025). (in Ukrainian).
- Pometun, O., & Remeh, T., 2023. *Doslidzhuemo istoriu ta suspilstvo: Pidruchnyk dlia 6 klasu ZZO* [Exploring history and society: Grade 6 textbook], Kyiv: Vydavnychiy dim "Osvita", 256 p. (in Ukrainian).
- Pometun, O., Hupan, N., & Vlasov, V., 2018. *Kompetentnisno oriyentovana metodyka navchannia istorii v osnovnii shkoli: Metodychni posibnyk* [Competency-oriented methodology of teaching history in secondary school], Kyiv: Konvi Print, 208 p. (in Ukrainian).
- Pometun, O., 2006. *Metodyka navchannia istorii v shkoli* [Methodology of teaching history at school], Kyiv: Geneza, 328 p. (in Ukrainian).
- Prohrama dlia ZZO "Istoriia Ukrainy" dlia 5-9 ta 10-11 klasiv zi zminamy. Nakaz MON № 698 vid 03.08.2022. (in Ukrainian).
- Sorochyns'ka, N., & Martyniuk, O., 2019. *Vsesvitnia istoriia. Istoriia Ukrainy [intehrovanyi kurs]: Pidruchnyk dlia 6 klasu ZZO* [World History. History of Ukraine (integrated course): Grade 6 textbook], Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan, 224 p. (in Ukrainian).
- Sotnychenko, V., & Iliushyna, O., 2004. *Yaki pidruchnyky potrebni suchasni shkoli?* [What textbooks are needed for a modern school?], *Istoriia v shkoli*, (10), p. 34–37. (in Ukrainian).
- Udod, O., 2000. *Aksiologichnyi pidkhid pry formuvanni zmistu suchasnoi' shkil'noi' istorichnoi' osvity (na materialii pidruchnykyv z istorii Ukrainy)* [Axiological approach in forming school history content], *Ukrains'ka istorichna dydaktyka*, Kyiv: Geneza, p. 55–62. (in Ukrainian).
- Bandrovskiy, O., Vlasov, V. & Danylevska, O., 2023. *Istoriia Ukrainy. Vsesvitnia istoriia. 6 klas* [History of Ukraine. World History. Grade 6], Kyiv: Geneza, 272 p. (in Ukrainian).
- Shchupak, I., & Burlaka, O., 2023. *Istoriia Ukrainy. Vsesvitnia istoriia. 6 klas* [History of Ukraine. World History. Grade 6], Kyiv: UOVC "Orion", 256 p. (in Ukrainian).

Nelia Svitlyk

Candidate of historical sciences,
associate professor of the Department of Antiquity, the Middle Ages and the history of pre-modern Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Viktoriya Kuzma

Doctor of Philosophy Ph/D, Lecturer, Department of Antiquity, Middle Ages and Premodern History of Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

SPECIFIC FEATURES OF TEACHING ANCIENT UKRAINIAN HISTORY IN CONTEMPORARY SCHOOLS (BASED ON OFFICIALLY APPROVED TEXTBOOKS)

The article examines the specific features of teaching ancient history of Ukraine in modern secondary schools based on the analysis of textbooks recommended by the Ministry of Education and Science of Ukraine for grades 6-7. The relevance of the study is determined by the need to improve history education in accordance with the requirements of the competency-based approach, the formation of historical awareness, and the development of students' critical thinking. The purpose of the study is to identify the main trends, approaches, and methodological features in the presentation of the earliest periods of Ukrainian history in school courses. The research methodology includes content analysis, comparative analysis, and pedagogical observation. The study analyzes textbooks authored by Vlasov, Shchupak, Sorochynska, and others, approved by the Ministry of Education and Science for use in general secondary schools. It has been found that modern Ukrainian history textbooks are oriented toward the competency-based approach, integrating knowledge, source analysis, the development of analytical skills, and the promotion of national-patriotic education. At the same time, certain methodological issues were identified, such as fragmented presentation of content, insufficient coverage of alternative scholarly interpretations, and lack of regional context. In conclusion, the study emphasizes the need to further improve the content of textbooks and the methodological support for teaching ancient history of Ukraine in schools. The results can be useful for teachers, methodologists, textbook authors, and researchers in the field of history education.

Keywords: *history of Ukraine, school textbook, ancient history, teaching methodology, competency-based approach, Ministry of Education of Ukraine.*

Статус статті:

Отримано: 06.09.2025 Прийнято: 23.09.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

УДК 94(477.63)“1991/2024”:316.7:323

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.2\(53\).2025.341719](https://doi.org/10.24144/2523-4498.2(53).2025.341719)

ДЕНЬ ПЕРЕМОГИ ЯК ПОЛІТИКА І ЯК ПАМ'ЯТЬ. ЕВОЛЮЦІЯ ВИГЛЯДУ ТА ЗНАЧЕННЯ КОМЕМОРАТИВНИХ ЗАХОДІВ: КРИВОРІЗЬКИЙ ВИПАДОК (1991 – 2025)

Денис Шаталов¹

кандидат історичних наук, стипендіат програми Prisma Україна від Gerda Henkel Foundation,

Форум Трансрегіональних Досліджень, Берлін, Німеччина

E-mail: sokyrnyk@gmail.com

Scopus ID: 58247953700

<https://orcid.org/0000-0003-0334-5525>

Метою даної роботи є визначення особливостей комеморації Дня Перемоги та її еволюції з 1991 р. у місті Півдня України. Увага фокусується на аналізі комеморативних акцій до Дня Перемоги у Кривому Розі. Дослідження розглядає, як локальні практики відзначення цього дня відображають особливості місцевої політики пам'яті та корелюють із загальнодержавними ініціативами. Використовуючи методологію мікроаналізу та «насиченого опису» Кліфорда Гірца, автор аналізує районні комеморативні акції, звертаючи увагу на їхню режисуру, склад учасників та візуальне оформлення. Приклад Кривого Розу демонструє, що для розуміння ситуації пам'яті та комеморації Другої світової війни в Україні недостатньо обмежуватися аналізом лише ініціатив державних агентів регулювання пам'яті. На місцях вони могли не засвоюватися, або засвоюватися лише у випадку введення прямої відповідальності за їхнє ігнорування. Місцева політика пам'яті щодо ДСВ, зокрема і стиль комеморації Дня Перемоги, більшою мірою визначалася місцевою владою та її політичною позицією, і могла провадитися як свідомо опозиція до заходів центрального уряду. Також аналіз практик публічної комеморації Дня Перемоги на районному рівні у Кривому Розі дозволяє констатувати зміну їхньої функції протягом періоду незалежності. У радянський та ранній пострадянський період основною функцією зберігалася комеморативна. Однак з середини 2000-х років помітною стає політизація заходів, яка особливо посилилася після 2014 р. Одночасно зі зміною учасників урочистих заходів, відходом покоління ветеранів, вони набували рис карнавалізації. Аналіз криворізької ситуації засвідчує як значну специфіку локальної ситуації відносно загальнодержавних ініціатив у сфері політики пам'яті, так і необхідність нюансованого аналізу практик комеморації ДСВ у хронологічній перспективі, оскільки «День Перемоги» у 1991 р. та 2015 р. у місті мали відмінне значення та суть.

Ключові слова: День Перемоги, комеморація, політика пам'яті, Кривий Ріг, декомунізація, Друга світова війна, локальні практики.

Постановка проблеми. Завдяки як родинному досвіду, так і багаторічним зусиллям радянської та пострадянської державної політики пам'яті, Друга світова війна (далі – ДСВ) була однією з головних подій минулого для декількох поколінь українців. З 1965 р. щорічно 9 травня урочисто відзначався День Перемоги. Після проголошення Україною незалежності на державному рівні було збережено усталену форму комеморації цього радянського свята², яке називалося одним з найулюбленіших свят українців (таким його визнали 50% респондентів у 2011 р. та 30% у 2021 р.) [Паніотто].

Однак, із плюралізацією візії історії ДСВ, пам'ять про неї стає також політичним ресурсом і активно використовується у політичній боротьбі та боротьбі за симпатії електорату. Як показує **аналіз останніх досліджень і публікацій**, відзначення Дня Перемоги,

особливо з середини 2000-х років, отримало високий рівень політизації та інструменталізації [Пастушенко, Титаренко, Чебан, 2016, с. 110–111]. Питання моделі суспільної пам'яті про «Велику Вітчизняну війну»/ДСВ і стилю комеморації Дня Перемоги стало ще більш гострим після початку російсько-української війни у 2014 р. (тоді ще у гібридному форматі) [Габович, 2020а, с. 25]. При цьому опитування 2021 р. демонструє прямий зв'язок між політичними вподобаннями громадян та їхньою позицією щодо пам'яті та комеморації ДСВ [День Перемоги].

Однак при вивченні особливостей комеморації Дня Перемоги в Україні, об'єктом уваги дослідників в першу чергу стають зміни, які імплементувалися на загальнодержавному рівні основними дієвцями у сфері політики пам'яті, особливо після 2014 р. У цих роботах головний акцент зроблено на аналізі ініціатив

¹ © Шаталов Д. В.

² В Україні з 1991 р. за радянським зразком дата офіційно називалася «Днем Перемоги», у 2016 р. її назву було змінено на «День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні», зі збереженням статусу державного свята та вихідного дня, хоча паралельно відзначався День пам'яті та примирення 8 травня. У 2023 р. 9 травня втратило статус свята, натомість було запроваджено «День пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», що має відзначатися 8 травня. Далі в тексті для спрощення означення «День Перемоги» використовується для всіх дат у 1991–2025 рр.

Українського інституту національної пам'яті (УІНП), зокрема запроваджені нових комеморативних символів та слоганів, а також спроб перенесення акценту на відзначення Дня пам'яті та примирення 8 травня, та загальних дискусіях довкола цих питань [Любарець, 2016; Klumenko, 2020; Yurchuk, 2017; Лисенко, Пастушенко, 2025]. У частині з досліджень цього напрямку увагу присвячено також ситуації в окремих містах, зокрема Києві, Одесі та Донецьку. Однак у фокусі уваги авторів перебуває передусім період трансформацій 2014–2015 рр. [Пастушенко, Титаренко, Чебан, 2016; Пастушенко, 2017; Пастушенко, 2020; Хелльбек, Титаренко, 2016].

Особливості комеморації Дня Перемоги в окремих громадах України не є добре розробленим сюжетом. Ситуація міста Ватутине (з 2024 р. – Багачеве) на Черкащині була об'єктом детального дослідження Олександра Гриценка. Автор, зокрема, відзначив особливості взаємодії старих радянських і нових українських символів та практик у відзначенні Дня Перемоги, однак його робота завершується 2010 р., відповідно, не фіксуючи подальших трансформацій [Гриценко 2014, с. 98–99, 191–196]. Варто також відзначити роботи, в яких розглядаються особливості комеморації Другої Світової війни у великих містах Півдня та Сходу України, в тому числі з урахуванням «декомунізаційних» впливів (Харків, Дніпро, Одеса, Запоріжжя та Миколаїв). Ці спостереження допомагають контекстуалізувати особливості криворізької ситуації [Касьянов, 2018; Козлова]. Важливу контекстуалізацію щодо особливостей українських практик відзначення Дня Перемоги забезпечують студії, в яких питання досліджується на матеріалах різних громад країн Центральної та Східної Європи [Габович, 2020b; Zelče, 2018; Gdaniec, Gabowitsch, Makhotina, 2017].

Міхаїл Габович відзначив, *«що в різних країнах і містах День Перемоги наділяється абсолютно різними значеннями, незважаючи на швидке і практично повсюдне поширення зовні однакових символів і практики [...] очевидно, що після розпаду СРСР говорити про єдиний День Перемоги вже не доводиться»* [Габович, 2020а, с. 22]. Очевидно, що День Перемоги не був одним і тим самим святом і в різних регіонах України та для різних груп населення. Це актуалізує важливість дослідження локальних ситуацій.

Стиль відзначення Дня Перемоги міг визначатися особливостями локальної політики пам'яті щодо ДСВ. Остання, особливо у східних та південних регіонах України у 2005–2010 рр. та з 2014 р., могла провадитися як свідомо опозиція до урядових ініціатив у цій сфері [Kasianov, 2022, р. 135–141; Касьянов, 2018, с. 119–124]. Цю ситуацію на прикладі двох комеморативних церемоній з нагоди Дня Визволення та Дня Перемоги у 2019 р. у Кривому Розі проілюстрував у контексті дослідження місцевого робітничого класу соціолог Денис Горбач [Gorbach, 2024]. Мало того, саме пропонувані центральними агенціями зміни могли активізувати демонстративну протидію прихильників іншої моделі комеморації, як це спостерігалось у 2014–2015 рр. [Пастушенко, 2020; Хелльбек, Титаренко, 2016]. Але крім політичних

обставин, особливості організації комеморативних акцій до Дня Перемоги також визначалися і впливом інших факторів, зокрема, відходом ветеранів ДСВ, рецепцією закордонних практик та початком війни на Сході України.

Тож **метою даної роботи** є, фокусуючись на аналізі комеморативних акцій до Дня Перемоги у районах міста, що проводилися у Кривому Розі, визначення особливостей комеморації дати та її еволюції з 1991 р. у місті Півдня України. **Цілями статті** є відповіді на питання, чи зберігала офіційна комеморація Дня Перемоги в одній громаді ті самі значення протягом останніх 35 років? Як змінювалася форма та функції цих комеморативних акцій? Яким чином на комеморацію впливали особливості політичної ситуації, та як місцеві практики корелювали із державними регуляціями у сфері політики пам'яті?

Для відповіді на ці питання я сфокусувався на мікроаналізі заходів, що проводилися у районах Кривого Рогу з 1965 р., детально концентруючись на змінах з середини 2000-х років, коли помітним став вплив політичної кон'юнктури. При цьому церемонії пам'яті розглядалися як цілість, режисура, склад учасників та візуальне оформлення яких є трансляцією меседжів для глядача. У цьому аспекті я орієнтувався на «насичений опис» Кліфорда Гірца, намагаючись не просто описувати заходи, але також інтерпретувати зв'язки між різними групами учасників та елементами церемоній, контекстуалізуючи їх через особливості локальної ситуації. «Голосам» криворіжців з приводу їхнього досвіду участі у міських комеморативних заходах з нагоди Дня Перемоги, а також їхнім рефлексіям щодо міського меморіального простору ДСВ присвячено дві окремі публікації [Shatalov, 2025; Шаталов, 2025]. Аналіз районних акцій доповнить спостереження, сформульовані раніше із фокусом на перетині пам'яті про ДСВ та АТО у центральному просторі Кривого Рогу [Shatalov, 2023].

Під поняттям «пам'ять» у даному тексті розуміються не індивідуальні спомини, а соціально зумовлене знання про минуле [Kuyudon, 2023]. Відповідно, під поняттям «політика пам'яті» розуміється сукупність практик, спрямованих на формування суспільних уявлень про минуле, а означення «історична політика» стосується використання історії як засобу у політичній боротьбі [Kasianov, 2022, р. 18].

У якості джерел використовувалися звіти про відзначення Дня Перемоги, що публікувалися у міській пресі та на сайтах місцевих ЗМІ, а також доступні записи комеморативних заходів. Дописи у міській газеті «Червоний гірник» виступають основним джерелом інформації про заходи радянського періоду та 1990-х років. Але вони також містять важливу інформацію щодо пізніших заходів. Як офіційне міське видання, газетні репортажі презентують перспективу міської влади, дискурс організаторів, показують, як на їхню думку мав би інтерпретуватися склад учасників та перебіг церемоній. Для періоду 2010-х – 2020-х рр. доступні також численні візуальні джерела. Фото- та відеорепортажі різних місцевих медіа фіксували склад учасників та основні елементи церемоній. Найбільш інформативними є записи прямих трансляцій заходів,

що документували повний їх перебіг. Перспективу пересічного глядача або учасника церемонії презентують аматорські відеозаписи. Завдяки ним відтворюється те, що бачив рядовий відвідувач заходів. Також я спирався на власний досвід участі та спостережень за даними заходами, і на свідчення, отримані під час інтерв'ю з криворіжцями, записаними наприкінці 2022 – на початку 2023 р. Вони дозволили уточнити як інформацію про перебіг заходів, особливо у період 1980-х – 2000-х років, не достатньо відображений у візуальних та відеоджерелах, так і щодо практик адміністративного залучення учнів та студентів.

Виклад основного матеріалу.

День Перемоги як політична подія та як карнавал.

З 1945 р. дата 9 травня займала важливе місце у радянському комеморативному календарі, як військово-свято та день вшанування полеглих [Gabowitsch, 2022]. Її статус було значно піднесено у 1965 р., із перетворенням Дня Перемоги на вихідний день і запровадженням традиції проведення військових парадів, урочистих ветеранських маршів та інших масштабних церемоній пам'яті. Для влади вона слугувала засобом формування колективної ідентичності *народу-переможця*, але враховуючи особистий або родинний досвід війни, дата мала значення і для рядових громадян (на відміну від 1 травня та 7 листопада) [Пенькова, 2006, с. 117–118; Келли, Сиротинина, 2008, с. 282]. Втім, з часом подібні церемонії ставали все більш формалізованими¹, і викликали все меншу емоційну прив'язку в учасників.

Місто Кривий Ріг не було якимось виключенням, і так само як по всьому Радянському Союзу, відзначення Дня Перемоги було тут одним з головних публічних свят. Але через географічні особливості, розтягнутість на понад 60 кілометрів уздовж рудних покладів, наявність ізольованих та напівізольованих житлових масивів, одна загальноміська церемонія у центрі міста (який фактично відсутній) не мала б значного охоплення. Тому одразу з 1965 р. встановилася практика відзначати День Перемоги окремими церемоніями, організованими по районах. Їхня програма була загалом однакова: урочиста хода ветеранів, військовослужбовців місцевого гарнізону та містян, часто у супроводі оркестру, до якогось з основних місцевих монументів або меморіалів, де відбувався мітинг та покладання квітів. [Святкують трудящі, 1965; Воронова, 1968; Ніхто не забутий, 1976; Нас переможно, 1980; Велич всенародної, 1985; Пам'ять стукає, 1989; Будемо гідними, 1990; Той день, 1991]. Якщо при цьому організувалися також заходи

загальноміського рівня, їх зазвичай проводили на день раніше [Томіліна, 1980; Їм долю, 1988].

Після проголошення незалежності, в Україні не відбулося принципових змін ні у статусі Дня Перемоги, ні у традиції його публічного відзначення. Це цілком відповідало політиці пам'яті часів президентства Леоніда Кравчука та Леоніда Кучми, які намагалися використовувати українізовану версію міфу «Великої Вітчизняної» для консолідації нації. До того ж, у цей період чисельною та соціально активною групою лишилися ветерани Другої світової війни, які підтримували збереження радянського стилю комеморацій та були цікаві для політиків як електоральний ресурс [Jilge, 2006, р. 64–65; Портнов, Портнова, 2011]. (У 1995 р. у Кривому Розі мешкало 73 тисячі ветеранів «Великої Вітчизняної війни» (ВВВ), щоправда, лише близько 12 тисяч з них були безпосередньо учасниками бойових дій) [Кривбас святкує, 1995]. Важливо також, що в цей час не відбулося у переосмислення уявлень про минулу війну, вона лишалася «Великою Вітчизняною» не тільки для влади, але і для громадян.

Після здобуття незалежності Україною публічна комеморація ВВВ/ДСВ у місті навіть інтенсифікувалася. З 1992 р. усталилася традиція регулярного проведення загальноміських комеморативних акцій до Дня Перемоги 8 травня та урочистого відзначення Дня Визволення міста 22 лютого, за подібним до Дня Перемоги церемоніалом. На районному рівні відзначення Дня Перемоги лишалося наймасштабнішим і наймасовішим публічним дійством всього року (особливо рахуючи, що демонстрації 1 травня та 7 листопада тепер централізовано не організувалися). За кількістю учасників ці заходи у кожному окремому районі навіть перевищували загальноміську церемонію. У стилі ж їхнього проведення ніяких суттєвих змін порівняно з пізньорадянськими часами не відбулося [Немає свята, 1992; Свято Перемоги, 1993; 1418 днів, 1994; Кривбас святкує, 1995; Кривбас святкує, 1996; Усі ми, 1997].² Наприклад, в Інгулецькому районі на житловому масиві Южок³ урочистості так само з року в рік розпочиналися на світанку, найраніше в Україні⁴. Церемоніал районних комеморативних акцій у Кривому Розі від 1965 р. лишався загалом стандартним. Центральним елементом урочистостей так само була ветеранська хода, що завершувалася покладанням квітів до пам'ятників та мітингом. До неї також долучалися, «представники громадськості», школярі та військово-службовці (у районах, де базувалися частини). Потім організувалася «розважальна частина» у вигляді концертів у парках та на стадіонах, частування стравами польової кухні, спортивних конкурсів і т.п. атракціями⁵.

¹ Опис сценарію стандартизованої церемонії пам'яті пізньобрежневських часів (навіть із прописаним орієнтовним змістом промов) див. у [Рекомендації 1981].

² Див. також записи церемоній у Центрально-Міському районі за 1990 та 2000 рр. [Унікальне відео із 90-х і нулевих!, 2011а, Унікальне відео із 90-х і нулевих!, 2011b; Унікальне відео із 90-х і нулевих!, 2011c; Унікальне відео із 90-х і нулевих!, 2013].

³ Місцева назва, похідна від російськомовного скорочення назви Південного гірничо-збагачувального комбінату (ПГЗК/ЮГОК).

⁴ Однозначного пояснення необхідності такого раннього підйому для учасників знайти не вдалося. Традиційними версіями є прив'язка до часу, у який почалося звільнення міста (на світанку), або відсилка до трудового ентузіазму учасників – раннє проведення церемонії давало змогу трудівникам після цього вирушити на зміну.

⁵ Інші пов'язані з ДСВ пам'ятні дати, встановлені вже протягом 1992 – 2001 рр., такі як День визволення міста, День Скорботи (22 червня), День партизанської слави, День визволення України, на районному рівні відзначалися відносно нечисленними мітингами

Зміни у стилі районних заходів до Дня Перемоги стали помітними з середини 2000-х років. На той час питання пам'яті про ДСВ та її комеморації активно інструменталізуються у політичній боротьбі. Орієнтуючись передусім на електорат Півдня та Сходу, Партія Регіонів (далі – ПР) пропонувала пов'язану з радянською ностальгією історичну політику. (Таким чином з одного боку експлуатуючи, з іншого підсилюючи ситуацію «розколотої пам'яті» про ДСВ) [Osipian, Osipian, 2012; Примаченко, 2017; Гриневич, 2011]. Під час президентських виборів 2004 р. та Помаранчевої Революції, ПР у політичній пропаганді стала активно використовувати відсилання до міфології ВВВ, намагаючись презентувати свого основного опонента Віктора Ющенка та його соратників як «нацистів» [Jilge, 2006, p. 77–79]. Протягом своєї каденції Віктор Ющенко (2005 – 2010) просував ідею визнання ветеранів Української повстанської армії борцями за незалежність України та їхнього примирення з радянськими ветеранами ДСВ [Гриценко, 2017, с. 736–787]. Ці ініціативи ставали предметом протидії з боку ПР та Комуністичної партії України (КПУ), які взяли на озброєння лозунги «захисту Перемоги». Відповідно, політика пам'яті цих політичних сил спрямовувалася на збереження/реставрацію радянської моделі пам'яті та комеморації ДСВ/ВВВ.

У середині 2000-х років криворізькі політичні еліти афілювалися з Партією Регіонів (ПР) [Gorbach, 2024]. На місцевих виборах 2006 р. депутати від ПР отримали 54% місць у міськраді (ще 12% – КПУ; приблизно такою ж була ситуація у районних радах) [Інформація 2006]. Відповідно, місцева історична політика відповідала загальному напряму історичної політики ПР, зокрема і щодо «захисту пам'яті про ВВВ». Це відбулося і на місцевих практиках комеморації ВВВ/ДСВ з другої половини 2000-х років.

У загальній концепції районних заходів до Дня Перемоги, порівняно із попереднім періодом, суттєвих змін не відбулося. Це так само була урочиста хода, що завершувалася покладанням квітів та мітингами біля пам'ятників. Але візуально вони прочитувалися вже також і як політичне дійство. У цей період на заходах масово використовувалася радянська символіка, зокрема червоні прапори, а також візуально близька до неї символіка КПУ. Втім враховуючи тодішню рецепцію Дня Перемоги передусім як вшанування внеску українців у спільну радянську перемогу, їхня присутність не видавалася недоречною, і сприймалася «природним тлом» на радянському за походженням та змістом святі. Але тепер на заходах з нагоди Дня Перемоги масово використовувалася також символіка ПР. Зокрема десятки її біло-блакитних прапорів могли нести учасники ходи, або люди з прапорами ПР стояли уздовж її маршруту. Це сприймалося (і фактично було) привласненням церемонії.

Але крім цієї візуальної апропріації заходів ПР, на той час змінився і склад самої ходи. З кожним роком все менше лишалося живих учасників ДСВ, і все більш поважним ставав їхній вік (станом на 2010 р. у місті

мешкало близько 29 тисяч осіб зі статусом ветеранів ВВВ, з них безпосередньо учасників бойових дій було 1,8 тисячі) [Відзначення 66-ї річниці]. Відповідно, ветеранська участь у заходах до Дня Перемоги все більш скорочувалася. Однак це не призвело до згортання масштабу церемоній. Тепер у якості постійної практики у ході брали участь також військовослужбовці ЗСУ та внутрішніх військ, міліціонери та курсанти місцевого училища цивільної авіації – тобто люди в формі. Також, як і в кінці 1980-х рр., ходу відкривала якась легка колісна бронетехніка (БТР або БРДМ), на якій везли знамена підрозділів, які визволяли Кривий Ріг у 1944 р. Відповідно, завдяки цьому хода тепер візуально відсилала також до вигляду військового параду, хоча і не була таким по суті. Очевидно, на такі зміни впливало з одного боку бажання компенсувати скорочення кількості учасників-ветеранів, з іншого «парадизацію» районних церемоній можна розглядати як вернакулярне відтворення центральних комеморативних практик, що стали розповсюдженими у великих містах на пострадянському просторі. Військові паради, різного масштабу, організовувалися як елемент святкування Дня Перемоги у різних великих містах, не тільки столицях [Габович, 2020b]. Однак, якщо у радянському Союзі та у пострадянській Росії військові паради на День Перемоги мали цілком демонстраційну військову могутність, то у Кривому Розі (очевидно, як і у більшості українських міст) військовий компонент мав радше церемоніальний зміст. Нечисленні військовослужбовці та декілька одиниць техніки ніяк не могли створити відчуття могутності. Їх участь слугувала радше нагадуванням про мілітарне походження свята та було засобом до «прищачення» до центральних парадів (у Москві та Києві) (так чи інакше, до 2014 р. парад у Москві з огляду на традицію і в Україні сприймався як центральний елемент комеморації ВВВ, він транслювався по телебаченню). Але безпосередня військова присутність все зменшувалася, із заміщенням її псевдомілітарними компонентами, наприклад вдягнутими у псевдооднострої школярами.

Обрання президентом Віктора Януковича (2010 – 2014), мало наслідком також зміни в політиці пам'яті щодо ДСВ на державному рівні. Їх напрям визначають як «повернення культу Великої Вітчизняної», у радянсько-ностальгічному ключі [Гриценко, 2017, с. 865–885]. При цьому помітною була тенденція до зближення з російським комеморативним дискурсом [Пастушенко, Титаренко, Чебан, 2017, с. 110–111; Любарець, 2016, с. 184; Хельбек, Титаренко, 2016; Гриценко, 2019, с. 167–169]. Втім, ці обставини не мали помітного впливу на криворізьку комеморацію Дня Перемоги, рахуючи що вона ще в попередній період була апропрійованою ПР. До того ж, у місті не відбулося змін політичного ландшафту, на виборах 2010 року до міської ради кандидати від ПР отримали 71% голосів. Приблизно так само виглядала ситуація й у районних радах¹.

Разом з тим, з початку 2010-х рр. відзначення Дня

біля меморіалів та покладанням квітів, організованими в першу чергу зусиллями районних урядовців.

¹Підраховано на підставі даних ЦВК <https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2010/wp0011.html>

Перемоги візуально наближалася вже до карнавалу на військову тематику, все менше нагадуючи про первинну форму церемоній як комеморативних акцій ветеранів та «представників громадськості». Це яскраво ілюструє День Перемоги у Центрально-Міському районі у 2013 р. Тоді в голові ходи традиційно їхав БТР, що віз історичний прапор. Далі їхали дві армійські вантажівки, у кузовах яких сиділи ветерани ДСВ та підлітки у сталених шоломах радянського зразка, за ними слідувала пара ретроавтівок та мотоцикл з кулеметною установкою, в яких також везли декількох ветеранів. Цією «механізованою» частиною заходу участь ветеранів ДСВ, як головних дієвців комеморації у попередній період, і обмежилася.

За технікою зі значним розривом слідувала власне хода. У її голові йшов військовий оркестр, група посадовців та інших «віп-учасників», за ними група громадян, що чітко не ідентифікується за статусом, у більшості в ній були присутні люди пенсійного віку, інколи з медалями на цивільному одязі (судячи з їхнього відносно молодого віку, йшлося радше про «дітей війни» або «ветеранів праці»). На багатьох учасниках можна було помітити георгіївські стрічки, які у той період активно просувалися у якості символу комеморації ВВВ.

Наступними йшли група військовослужбовців ЗСУ, за ними – група військових пенсіонерів, у радянських та українських мундирах, та група ветеранів війни Афганістані, із поважною кількістю медалей на камуфляжних одностроях. Продовжували ходу курсанти та курсантки авіаучилища, мажоретки (костюмовані дівчата з барабанами), а також вдягнені у стилізовані під армійській та військово-морській однострої школярі та школярки, деякі з них намагалися маршувати [andreyhomed, 2013]. Завершувала всю процесію колона прихильників КПУ із червоними партійними знаменами та піднятими на палицях портретами Сталіна і радянських полководців. У цей час по узбіччі проспекту стояли школярі із повітряними кульками та квітами та інша публіка.

Фінальною точкою ходи була братська могила радянських воїнів. Тут, після промов місцевих посадовців та інших почесних гостей, силами дитячо-юнацьких колективів виконувалися вокально-театральні номери. У якості тла дійства при цьому густо майоріли прапори ПР [Юрій Чудновський, 2013; Сергей Воронин, 2013; Кривой Рог, 2013]. У такому стилі заходи пройшли й в інших районах міста¹. Там, як і на загальноміських церемоніях, до заходів могли долучатися також вдягнені у радянську уніформу часів ДСВ учасники, і залучатися автомобілі часів війни.

Отже, станом на 2013 р. участь ветеранів ДСВ у заході стала вже радше символічною, з суб'єкта вони перетворилися на об'єкт вшанування, *реліквію* [Ваньке, 2020, с. 109–110]. Однак скорочення ходи або більш суттєвої трансформації стилю комеморативних заходів не сталося. Натомість відбулося заміщення ветеранів ДСВ іншими групами учасників, в тому числі такими, що також означаються як «ветерани» (в

першу чергу маю на увазі «афганців» та ветеранів радянських прикордонних військ, які долучалися до церемоній в інших районах міста). У цьому сенсі логіка заміни була аналогічною первинному сенсу «Бес-смертного полка», вигаданого у той же період (2011) як засіб замінити на урочистостях ветеранів після їхнього відходу [Курилла, 2018, с. 3]. Одночасно це також був і ще один канал для самоманіфестації цих дуже активних у самовираженні груп.

У консервації загальної форми акції з одного боку, вірогідно, зіграла роль сила традиції – парад/хода на День Перемоги сприймалися настільки ж традиційним дійством, як і встановлення ялинки на Новий Рік. Їх проведення стало ритуалом у повному значенні, повторюваним формалізованим дійством, – а тому потребує відтворення з року в рік. З іншого боку, продовження проведення людних комеморативних заходів відповідало історичній політиці ПР як «захисника Перемоги», та мало слугувати свідченням підтримки цієї політики містянами.

Але хоча під час церемонії поклалися квіти до могил полеглих, а про жертви війни йшлося і в промовах та виконуваних дитьми номерах, візуально весь захід був саме святом, з елементами карнавалу. У цьому випадку не йдеться про карнавал у бахтінському сенсі, як особливий час знищення соціальних ієрархій, але переодягання школярів та хореографію номерів, можна розглядати як елемент «профанації» та «десакралізації» війни. Епічний та трагічний елементи в її комеморації зникають, натомість з війською встановлюється «фамільярний контакт» [Бахтин, 2002, с. 138–140].

На «карнавалізацію» стиля, зокрема «уніформування» школярів могло вплинути тогочасне взорування на російські практики, для яких все більш розповсюдженою ставала перформативна комеморація [Архипова А. и другие, 2017]. Разом з тим, ініціатива тут виходила від організаторів. Показово, що переодягання рядових учасників чи глядачів ходи у військову форму чи навіть просто носіння ними георгіївських стрічок у Кривому Розі не стало у той період помітною практикою.

День Перемоги як маніфестація постмайданної опозиції (2014 – 2022).

Початок 2014 р. позначився драматичними подіями: вбивства протестувальників на Майдані, повалення режиму Януковича, російська окупація Криму та початок сепаратистських заворушень на Донбасі, які стали початком Війни на Сході України. Помітне місце в ідеологічному забезпеченні російської агресії тоді відігравала міфологія ВВВ. Тепер «нацистами» та «карателями» російська пропаганда намагалася презентувати українську сторону та українські підрозділи, у той час, як сепаратисти зображувалися продовжувачами справи радянських солдатів часів ДСВ [Osipian, 2015, р. 116–118; Osipian, 2020, р. 282–288; Титаренко, 2016]. Георгіївська стрічка, головний символ комеморації ВВВ у Росії, інтродукований за часів Януковича і в Україні, стала

¹ Див. репортаж про заходи, які відбулися у різних районах міста у офіційній міській газеті [Червоний гірник, 2013].

одним з символів Антимайдану/сепаратистів, використовуючись зокрема й у якості знаків розрізнення на одязі [Kolstø 2016].

Ці обставини викликали відповідну реакцію нового українського уряду, який вже з весни 2014 р. ініціював зміни у комеморації ДСВ, зокрема і Дня Перемоги. Пропонувався відхід від концепту ВВВ і святкування (радянської) Перемоги, натомість сприйняття минулої війни через фрейм ДСВ, антропологізації пам'яті та фокус у першу чергу на вшануванні її жертв¹. День Перемоги 9 травня мав заступити День Пам'яті та Примирення 8 травня, зі слоганом «Ніколи знову» та червоним маком як головним комеморативним символом.

Разом з тим, революція Гідності хоча і мала наслідком прихід до влади проєвропейського уряду, не призвела до суттєвої зміни політичного ландшафту на місцевому рівні у Південних та Східних регіонах. ПР після перемоги Революції Гідності фактично припинила діяльність, але більшість її діячів увійшла до новоствореного Опозиційного блоку (ОБ), таким чином йшлося скоріше про ребрендинг. На виборах 2015 р. до Криворізької міської ради депутати від Опозиційного блоку отримали більшість голосів (45,3%)², електоральні симпатії криворізьців не змінилися і у 2020 році. Тоді на виборах до міської ради дві політсили, що презентували раніше афільованих з ПР місцевих політиків, Блок Вілчула «Українська перспектива» та ОПЗЖ набрали 30,88% та 14,36% голосів відповідно [У Кривому Розі оголосили].

Вже назва нового утворення відбивала його позиціонування щодо нового уряду. У 2014 р. відзначення Дня Перемоги було використано ОБ для демонстрації власного впливу на місцях. Одночасно, на тлі новацій у підходах до комеморації, що просувалися УНП, новою опозицією було актуалізовано тему «захисту Перемоги», збереження попередньої моделі комеморації [Хелльбек, Титаренко, 2016].

Вже назва нового утворення відбивала його позиціонування щодо нового уряду. У 2014 р. відзначення Дня Перемоги було використано ОБ для демонстрації власного впливу на місцях. Одночасно, на тлі новацій у підходах до комеморації, що просувалися УНП, новою опозицією було актуалізовано тему «захисту Перемоги», збереження попередньої моделі комеморації [Хелльбек, Титаренко, 2016].

Кривий Ріг не став виключенням щодо перетворення відзначення Дня Перемоги у 2014 р. на політичну демонстрацію. Міська влада організувала велелюдні акції. Загалом стиль організації комеморативних заходів у районах відповідав практикам попередніх років. Але в цьому році вони прийшли без участі військової техніки, і з мінімальною присутністю військовослужбовців. Головною ж новацією стала присутність у більшості районів у

складі учасників ходи людей, які несли на палицях портрети учасників ДСВ, хоча на відміну від загальноміської церемонії 8 травня, це відтворення «Безсмертного полка» не акцентувалося як окремий елемент церемонії³. Разом з тим, вже обійшлися без масового використання георгіївських стрічок, на той час ще офіційно не заборонених, але вже дискредитованих як проросійський символ, втім червоні прапори були присутні. Колони учасників районних церемоній, з кольоровими повітряними кульками та великою кількістю дітей, виглядали саме як святкова демонстрація. Але показово також, ще перед деякими групами учасників неслися розгорнуті транспаранти із назвами підприємств або навчальних закладів [Червоний гірник, 2014; krnews.ua, 2014a, krnews.ua, 2014b; krivoyrog-TV, 2014; Vladimir, 2014]. Це мало презентувати участь «трудова колективів», детальніше про нюанси такого залучення мова піде далі.

9 квітня 2015 р. Верховна Рада прийняла закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Однак він набув чинності лише 21 травня. Тож на святкуванні 70-ї річниці Перемоги у Кривому Розі ще були присутні червоні прапори. Загалом, у 2015 році районні церемонії пройшли подібно до стилю вищеописаних заходів 2013 р. у Центрально-Міському районі, хоча включали тепер і елементи «Безсмертного полку», окрім уніформованих школярів у заходах брали участь і школярі, що несли на палицях портрети учасників ДСВ [Червоний гірник, 2015, Сергей Воронин, 2015; Город Амбер, 2015; Саша Леон, 2015; Центр Міжрегіональний, 2015; Vladimir, 2015].

У 2016 р., не зважаючи на офіційне запровадження Дня Пам'яті та Примирення 8 травня, Кривий Ріг продовжував відзначати саме День Перемоги, у звичному для останніх років стилі [Перший Міський телеканал, 2016a; Перший Міський телеканал, 2016b; «Цей день...» 2016; krnews.ua, 2016; Перший Криворізький, 2016]. У візуальному оформленні заходів були відсутні георгіївські стрічки та червоні прапори, але також і не використовувалися червоні маки та комеморативні слогани, які просував УНП. Найлюдніші заходи, за участі міського керівництва, цього року відбулися у Покровському районі (і тому їх можна інтерпретувати як головну міську акцію). Тут центральною частиною дійства став «Марш Перемоги», фактично той же «Бессмертный полк», серед учасників якого було багато молоді старшого шкільного віку та людей, що несли логотипи своїх організацій [Сергей Воронин, 2016; Виктория Кузнецова, 2016; ІА «Кривбас Он-лайн», 2016].

Отже, у районних заходах також зберігалася і власне комеморативна функція, але сприймалася вторинною. У такому вигляді ці демонстрації й візуально, і за функцією наближаються до традицій пізньорадянських травневих та листопадових

¹ Про зміну дискурсу у законодавчих актах див. [Гриченко 2019, с. 138–170; Klumenko 2020; Yurchuk 2017].

² Підраховано на основі [Повідомлення 2015].

³ Див. про цю акцію [Fedor, 2017; Курилла, 2018]. В українському контексті «Бессмертный полк» трактувався як проросійська акція, в

першу чергу через відтворення російських практик і використання її Росією для просування власного культурного впливу. Див., наприклад визначення у Матеріалах Українського інституту Національної пам'яті [Матеріали..., 2021] та [Пастушенко, 2017, с. 247–248].

демонстрацій, які виступали презентацією підтримки трудящими курсу партії, але не мали особливого внутрішнього сенсу для їхніх рядових учасників [Пенькова, 2006, с. 117–118, Габович, 2020а, с. 12]. У цьому випадку йшлося про демонстрацію підтримки містянами курсу місцевої влади. Власне, міський голова Юрій Вілкул так прокоментував масовість заходів 2016 року: *«Сьогодні на Марш Перемоги та інші святкові заходи... прийшли десятки тисяч криворіжців. Ми об'єдналися навколо справжніх цінностей. Криворіжці не раз доводили, що якими б важкими не були часи – вони здатні об'єднуватися навколо правди і добра та перемагати»* [ІА «Кривбас Он-лайн», 2016]. Разом з тим, ініціатива подібної демонстрації походила від місцевої влади: містянам добре відомі практики залучення до участі у подібних акціях «за рознарядкою», що стосувалося в першу чергу працівників комунальних установ та підприємств, а також учнів, вчителів та студентів [Перший Криворізький, 2018а; Кривой Рог LIFE, 2018а; Кривой Рог LIFE, 2018b], «мобілізувати» робітників до участі могли й приватні підприємства, зацікавлені у збереженні гарних відносин із місцевою владою [Gorbach, 2024]. Ця ситуація є локальним проявом практики використання «адміністративного ресурсу» [Allina-Pisano, 2010]. Втім, звісно, це не виключає також долучення (як і у попередні роки) якоїсь кількості містян і за власної ініціативи. У такому випадку, вірогідно, активісти комеморації ВВВ/ДСВ були одночасно і симпатиками політичних сил, дотичних до організації церемоній.

День Перемоги, ветерани АТО та нова війна.

3 весни 2014 р. важливою обставиною, що визначала життя країни, було проведення Анти-терористичної операції на сході України (АТО, з квітня 2018 р. офіційно трансформована в Операцію об'єднаних сил, ООС. Далі для спрощення весь час вживається означення АТО). У Кривому Розу перегин офіційної комеморації полеглих в АТО/ООС та Другої Світової війни був присутнім вже з літа 2014 р. Він полягав як у виборі місця для нових меморіалів поруч з основним міським меморіалом ДСВ, так і в акцентованій участі учасників АТО або родин загиблих у міських комеморативних акціях ДСВ [Shatalov, 2023].

У 2017 р. присутність людей у сучасному українському однострої у якості окремих груп учасників стала помітною і на районних заходах до Дня Перемоги. До комеморацій стали долучатися ветерани АТО [Перший Міський телеканал, 2017]. Найбільш акцентовано вони репрезентували себе у Центрально-Міському районі, пройшовши із символікою батальйону «Кривбас», сформованого у місті у 2014 р. [Перший Міський телеканал 2017b; Перший Криворізький, 2017; ТРК Рудана, 2017]. Наступного року присутність ветеранів «Кривбасу» на заходах у районі помітно розширилася, тепер це була не тільки піша група, але і три автівки із символікою підрозділу [Перший Криворізький, 2018b]. В інших деталях склад учасників та стиль проведення мало відрізнявся від попередніх років, як і в решті районів міста.

За умов відсутності комунікації цієї акції, можливі різні варіанти інтерпретації участі ветеранів АТО у ході, в тому числі й демонстрація таким чином підтримки історичної політики місцевої влади. Разом з тим, вірогідна і зворотна інтерпретація – участь ветеранів російсько-української війни як протиставлення відтворенню (проросійського) «Безсмертного полку» у ході. У цьому випадку, втім, важливо враховувати неоднорідність ветеранського середовища АТО, і що мова йде про окремі групи, які могли мати різні відносини з міською владою та, відповідно, власні мотиви долучення до комеморацій.

Долучення ветеранів АТО до урочистої ходи у Саксаганському районі у 2018 р. мало явний протестний характер. Використання партійної символіки ОБ було помітно і в інших районах, але тут вся хода візуально нагадувала партійний захід Опозиційного Блоку, втім, такою вона була і по суті. Оформлення було побудоване довкола теми миру: процесію відкривала дівчина у національному українському вбранні з фігурою голуба у руках та декілька хлопців у національному строї. За ними слідували люди із прапорами областей України, група різновікових учасників із кольоровими повітряними кульками, крокували дівчата із білими повітряними кульками з силуетами голубів, та муніципальний оркестр. Але наступна група явно дисонувала з цими учасниками: це були чоловіки у сучасній камуфляжній формі, із державними та червоно-чорними прапорами. За ними йшла основна група учасників ходи, перед якою несли банер із написом «Марш миру», у її голові був міський голова, депутати ВР від ОБ. У більшості учасників в руках були повітряні кульки білого, синього та жовтого кольорів, із поздоровленнями від одного з депутатів від ОБ. Також частина учасників несла портрети радянських учасників ДСВ [Перший Криворізький, 2018c].

Примітно, що багато присутніх вже мали на одязі зображення червоних маків. Журналістка, яка вела пряму трансляцію, зауважила, що основу учасників «Маршу миру» складають працівники виконкомів та вчителі. Запитані нею дівчата-школярки зізналися, що мають видані у школі зображення невідомих їм людей. Втім, були присутні та містяни, які за власною ініціативою долучилися до акції. Завершилася хода церемонією пам'яті біля меморіального комплексу, яка включала запалення вічного вогню, промови посадовців та вокально-музичні театралізовані номери за участю дитячо-юнацьких колективів. На цій частині були присутні й нечисленні ветерани [Перший Криворізький, 2018d]. (Станом на 2017 р. у місті рахувалося 12 тисяч ветеранів ДСВ, з них лише 265 власне учасників бойових дій) [Перший Міський телеканал, 2017c].

Як назва, так і візуальне оформлення ходи стосувалися теми миру. Однак при цьому йшлося не про пацифізм взагалі, а про політичну повістку ОБ. Серед основних лозунгів цієї політсили йшлося про необхідність якнайшвидшого «встановлення миру на Донбасі» – для чого пропонувалося розпочати прямі переговори з сепаратистськими урядами (таким чином фактично визнавши їх правосильними дієвцями та знімаючи відповідальність за окупацію Луганської та

Донецької областей з Росії), надати автономію регіону та провести широку амністію для сепаратистів. Масовість ходи мала засвідчити підтримку містянами цього курсу. Натомість використання на святкуванні Дня Перемоги червоно-чорних прапорів УПА (традиція їхнього використання з 2014 р. дозволяє трактувати їх ширше як «прапори патріотів», «прапори націоналістів» або «прапори України, що бореться») ветеранами АТО, було явним викликом для ОБ з його «мирною» риторикою, тим більше на святкуванні радянського за походженням та ідеологією свята. Це була демонстрація незгоди ветеранів із можливістю примирення з сепаратистами. Журналістці, яка вела пряму трансляцію, вони повідомили, що їхня участь була непланованою з боку організаторів. А разом з тим, сутичок між представниками двох таборів не було зафіксовано.

Таким чином, якщо сама організація комеморацій Дня Перемоги з ігноруванням рекомендацій УІНП та просуванням власної політичної повістки була опозиційною акцією відносно позиції центрального уряду, то долучення атовців – опозиційною акцією відносно міської церемонії. Їхня участь також свідчить про первинність протесту як мотиву участі. За бажанням, у випадку незгоди з позицією організаторів офіційної акції, можна було організувати власну комеморативну акцію в інший час або в іншому місці.

У такому ж стилі, із «Безсмертним полком», ветеранами АТО та «уніформованими» школярами, районні заходи пройшли й у 2019 р. Однак, виглядає, це був останній рік в історії масових відзначень Дня Перемоги у районах міста. Карантинні обмеження у зв'язку з пандемією COVID-19 та стали причиною скасування районних урочистостей 9 травня у 2020 р. Все відзначення Дня Перемоги обмежилося покладанням квітів до братських могил та пам'ятників нечисленними містянами (кількість учасників цих самоорганізованих комеморацій помітно контрастувала з людністю заходів у попередні роки) [Перший Криворізький, 2020; БРАТЬЯ Кривой Рог, 2020]. Наступного року тільки в Інгuleцькому районі пройшла хода у звичному стилі, за участі міського голови та голів всіх районних рад, фактично замістивши загальноміську церемонію [Перший Миський телеканал, 2021]. В інших районах обмежилися лише офіційними покладаннями квітів до братських могил, без промов, пісень і танців [ТРК Рудана, 2021; Перший Криворізький, 2021а; Перший Криворізький, 2021b]. В перший рік повномасштабної російсько-української війни, у травні 2022 року з огляду на загрозу російських обстрілів публічні заходи не проводилися, комеморація обмежилася лише самостійним покладанням квітів містянами.

Тоді ж Олександром Вілкулом, найвпливовішим місцевим політиком та активістом комеморації ДСВ у попередні два десятиріччя, було задекларовано, що віднині Кривий Ріг відзначатиме День Перемоги (sic!) 8 травня, разом з Європою, а не синхронно з Росією 9-го [Перший Миський телеканал, 2022]. Як бачимо, на це рішення вплинула не рецепція ініціатив УІНП із комеморацією Дня Пам'яті та Примирення, а ситуація повномасштабної війни та бажання символічного дистанціювання від агресора. На загально-

державному рівні ця зміна буда остаточно затверджена наступного року, коли 25 травня парламент встановив «День пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» 8 травня, визначивши його вихідним днем. Натомість «День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні» 9 травня було скасовано.

У 2023, 2024 та 2025 р. відзначення Дня Перемоги у районах пройшло 8-го травня у формі урочистих покладань квітів до пам'ятників та братніх могил, без організації урочистої ходи. Але передбачити, який напрям комеморація Дня Перемоги матиме по закінченню російсько-української війни зараз важко. Очевидно, що величезний вплив матимуть перші повоєнні місцеві вибори, але також і інші фактори – зміна загальнополітичної кон'юнктури, концентрація передусім на вшануванні жертв російсько-української війни та повний відхід ветеранів ДСВ.

Висновки. Приклад ситуації Кривого Рогу демонструє, що для розуміння ситуації пам'яті та комеморації ДСВ в Україні недостатньо обмежуватися аналізом лише ініціатив державних агентів регулювання пам'яті. На місцях вони могли не засвоюватися, або засвоюватися лише у випадку введення прямих обмежень. Місцева політика пам'яті щодо ДСВ, зокрема і стиль комеморації Дня Перемоги, більшою мірою визначалася місцевою владою та її політичною позицією. Неприйняття пропонованих на державному рівні змін або використання в комемораціях елементів типу відтворення «Безсмертного полку» слугувало одним з засобів політичної боротьби, зокрема і демонстрації своєї опозиційності до центру.

Також аналіз практик публічної комеморації Дня Перемоги на районному рівні у Кривому Розі, дозволяє констатувати зміну їхньої функції протягом періоду незалежності. Не йдеться про День Перемоги як одну і ту саму за внутрішнім змістом дату у 1992 і 2021 р. У радянський та ранній пострадянський період для церемоній зі значною залученістю ветеранів ДСВ основною функцією зберігалася комеморативна, вшанування пам'яті полеглих та подвигу живих учасників ДСВ. Однак з середини 2000-х років помітною стає політизація заходів, яка особливо посилилася після 2014 р. Місцеві політичні еліти використовували комеморативні заходи до Дня Перемоги для демонстрації власного впливу у місті та просування власної політичної повістки, маніфестуючи також спротив урядовим ініціативам у сфері політики пам'яті. Комеморативна функція при цьому зберігалася, але ставала більш формальною.

З 2010-х років фіксується зміна складу учасників. Участь ветеранів ДСВ, внаслідок відходу їхнього покоління, стає радше символічною, натомість додаються нові групи. Через це також змінюється зміст та сутність церемоній. Можна вести про «парадизацію» акцій, але передусім заходи набувають вигляду карнавалізованих дійств, що підсилюється розширенням вокально театралізованої частини як доповнення до мітингів. З одного боку це свідчить про поширення практик перформативної комеморації Дня Перемоги, які поширюються на початок 2010-х років на пострадянському просторі. З іншого ж вказує на те, що з власне комеморативної акції, ходи перетворю-

ються на святковій процесії.

Таким чином, аналіз криворізької ситуації засвідчує як значну специфіку локальної ситуації відносно загальнодержавних ініціатив у сфері

політики пам'яті, так і необхідність нюансованого аналізу практик комеморації ДСВ у хронологічній перспективі, оскільки «День Перемоги» у 1991 р. та 2015 р. у місті мали відмінне значення та суть.

Список використаних джерел

- «Цей день нам не забути ніколи...», 2016. *Червоний гірник*, 12 травня, с. 1–2, 10–11.
- 1418 днів, які врятували світ, 1994. *Червоний гірник*, 11 травня, с. 1.
- Allina-Pisano, Jessica. 2010. Social Contracts and Authoritarian Projects in Post-Soviet Space: The Use of Administrative Resource, *Communist and Post-Communist Studies* 43(4), p. 373–382. doi:10.1016/j.postcomstud.2010.10.001.
- Andreyhomed, 2013. *Кривой Рог, марш на 9 мая Октябрьский район* [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=SdWWjSokvIE> (дата візиту: 25.08.2025).
- Fedor J., 2017. Memory, Kinship, and the Mobilization of the Dead: The Russian State and the “Immortal Regiment” Movement, *Eds. Fedor J, Kangaspuro M., Lassila J., Zhurzhenko T. War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*, p. 307–344.
- Gabowitsch M., 2022. Victory Day before the cult: War commemoration in the USSR, 1945 – 1965, *Ed. by Hoffmann D. L. The Memory of the Second World War in Soviet and Post-Soviet Russia* Routledge, p. 64–85.
- Gdaniec C., Gabowitsch M., Makhotina E. (eds), 2017. *Kriegsgedenken als Event. Der 9. Mai 2015 im postsozialistischen Europa*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 345 s.
- Gorbach D., 2024. *The Making and Unmaking of the Ukrainian Working Class. Everyday Politics and Moral Economy in a Post-Soviet City*, New York; Oxford: Berghahn Books, 2024 [e-book].
- Jilge W., 2006. The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991 – 2004/2005), *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, Bd. 54, H. 1, p. 50–81.
- Kasianov G., 2022. *Memory Crash. The Politics of History in and around Ukraine 1980s – 2010s*, Budapest: Central European University Press, 424 p.
- Klymenko L., 2020. The Changed Paradigm of World War II Commemoration in Ukraine After Crimea’s Annexation, *The Journal of Slavic Military Studies*, Vol. 33, №. 4, p. 517–520.
- Kolstø P., 2016. Symbol of the War – But Which One? The St George Ribbon in Russian Nation-Building, *Slavonic and East European Review*, Vol. 94, №4, p. 660–701.
- krivoyrog-TV, 2014. *ПАРАД ПОБЕДЫ 9 МАЯ В ИНГУЛЕЦКОМ РАЙОНЕ Г. КРИВОГО РОГА* [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=PQdWd9ZUSEo> (дата візиту: 25.08.2025).
- krnews.ua, 2014a. *В Кривом Роге маршировал «Бессмертный полк»* [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=VM0pR5756EM> (дата візиту: 25.08.2025).
- krnews.ua, 2014b. *«Бессмертный полк», запись он-лайн трансляции, 9 мая, Кривой Рог* [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=QauJh6mXUGA> (дата візиту: 25.08.2025).
- krnews.ua, 2016. *Кривой Рог первым в Украине - в 4 утра начал праздновать 9 мая* [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=oLUGkOCEQjQ&t=607s> (дата візиту: 25.08.2025).
- Osipian, A., 2015. Historical myths, enemy images, and regional identity in the Donbas insurgency (spring 2014), *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, Vol. 1, №. 1, p. 109–140.
- Osipian, A., 2020. World War II memory politics in Russia and Ukraine and their uses during the conflict in the Donbas (spring–summer 2014). Eds. Amacher K., Portnov A., Serhienko V., *Official History in Eastern Europe*. Osnabrück: Fibre, p. 268–290.
- Osipian, Ararat L., Osipian, Aleksandr L., 2012. Regional Diversity and Divided Memories in Ukraine: Contested Past as Electoral Resource, 2004 – 2010, *East European Politics and Societies*, Vol. 26, №. 3, p. 616–642.
- Shatalov D., 2023. Intertwined Memories of Kryvyi Rih: the ATO, Second World War, and the Cossacks. *Etnografia Polska*, vol. 67, №. 1–2, p. 71–93. DOI: <https://doi.org/10.23858/EP67.2023.3322>
- Shatalov D., 2025. The Second World War and future monuments to the ongoing Russo–Ukrainian war in Kryvyi Rih. Klimentenko N., Bareikytė M., Sereda V. (eds.). *Images and Objects: Russia’s War against Ukraine*, Bielefeld, p. 229–259.
- Vladimir, 2014. *9 мая* [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=SJcApwprU5I> (дата візиту: 25.08.2025).
- Vladimir, 2015. *Терновской район* <https://www.youtube.com/watch?v=VKTGaFZkOqo> (дата візиту: 25.08.2025).
- Yurchuk Y., 2017. Global symbols local meanings: the ‘Day of Victory’ after Euromaidan. Eds. Beichelt T. and Worschech S., *Transnational Ukraine? Networks and Ties That Influence Contemporary Ukraine* Stuttgart: Ibidem-Verlag, p. 89–111.
- Zelče V., 2018. The Transformation of ‘Holiday’ in Post-Soviet Space: Celebrating Soviet Victory Day in Latvia. *Europe-Asia Studies*, 2018, Vol. 70, №. 3, April 2018, p. 388–420.
- Архипова А. и другие, 2017. Война как праздник, праздник как война: перформативная коммеморация Дня Победы, *Антропологический форум*, №33, с. 84–122.
- Бахтин М., 2002. *Собрание сочинений. Т. 6.*, Москва: Русские словари, Языки славянской культуры, 799 с.
- БРАТЯ Кривой Рог, 2020. День Победы - Державный Праздник! Кривой Рог Ц-гор. район 9 дня мая 2020г. от Р.Х. 23 [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=9ixK5asycDA> (дата візиту: 26.08.2025).
- Будемо гідними подвигу! Репортаж про святкування дня Перемоги, 1990. *Червоний гірник*, 11 травня, с. 1.
- Ваньке А., 2020. Коллективные эмоции и народное тело праздника: День Победы на Поклонной горе. Ред. Габович М. *Памятник и праздник: этнография Дня Победы*, Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 108–123.
- Велич всенародной шани, 1985. *Червоний гірник*, 12 травня, с. 3.
- Виктория Кузнецова, 2016. Бессмертный полк Кривой Рог 2016 ДЕНЬ ПОБЕДЫ [Online]. Доступно: https://www.youtube.com/watch?v=B7hkCLNu2_4 (дата візиту: 25.08.2025).
- Відзначення 66-ї річниці визволення м. Кривого Рогу від фашистських загарбників [Online]. Доступно: <https://kr.gov.ua/novini/190210790779539> (дата візиту: 25.08.2025).
- Воронова Т., 1968. Як тоді, на світанку..., *Червоний гірник*, 11 травня, с. 1.
- Габович М. (ред), 2020b. *Памятник и праздник: этнография Дня Победы*, Санкт-Петербург: Нестор-История, 2020, 416 с.
- Габович М., 2020. *Памятник и праздник: этнография Дня Победы*. Ред. Габович М., *Памятник и праздник: этнография Дня Победы*, Санкт-Петербург: Нестор-История, 2020, с. 8–26.

- Город Амбер, 2015. Шествие. Праздник 9 Мая!!! город Кривой Рог. <https://www.youtube.com/watch?v=pPEB4xDPZto>
- Гриневич В., 2011. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації, *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, Вип. 4, с. 111–127.
- Гриценко О., 2014. *Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України*, Київ: К.І.С., 352 с.
- Гриценко О., 2017. *Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994 – 2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*, Київ: «К.І.С.», 1136 с.
- Гриценко О., 2019. *Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище*, Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України, 319 с.
- День Перемоги і його місце в історичній пам'яті українців: який сенс громадяни вкладають у цю дату? [Online]. Доступно: <https://dif.org.ua/article/den-peremogi-nad-natsizmom-i-yogo-mistse-v-istorichniy-pamyati-ukraintsiv-yakiy-sens-gromadyani-vkladayut-u-tsyu-datu> (дата візиту: 25.08.2025).
- ІА «Кривбас Он-лайн», 2016. 9 мая в Кривом Роге прошел Марш Победы в память о подвиге нашего народа и с призывом восстановить мир в Единой Украине [Online]. Доступно: <https://krnews.ua/news/45974> (дата візиту: 25.08.2025).
- Інформація «Про результати виборів в багатомандатному виборчому окрузі Криворізької міської ради», 2006. *Червоний Гірник*, 4 квітня, с. 2.
- Ім долю відміряла війна. Репортаж з святкування Дня Перемоги, 1988. *Червоний гірник*, 11 травня, с. 1.
- Касьянов Г. (ред.), 2018. *Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні*, Львів: ФОП Шумилович, 240 с.
- Келли К, Сиротинина С., 2008. «Было непонятно и смешно»: праздники последних десятилетий советской власти и восприятие их детьми. *Антропологический форум*, №8, с. 258–299.
- Киридон А. М., 2023. Концепти «пам'ять» і «постпам'ять»: теоретичний дискурс, *Пам'ять про Другу світову війну: переможці та переможені*, Київ, с. 5–38.
- Козлова Д. Про Другу світову війну та Подолання минулого: пам'ятання і забуття, *Україна модерна* [Online]. Доступно: <https://uamoderna.com/demotazh-pamyati/kozlova-memory-and-oblivion> (дата візиту: 26.08.2025).
- Кривбас святкує День Перемоги, 1996. *Червоний гірник*, 14 травня, с. 1–2.
- Кривбас святкує Перемогу, 1995. *Червоний гірник*, 11 травня, с. 1–2.
- Кривой Рог LIFE, 2018а. В Кривом Роге активисты выступили против привлечения детей к репетициям праздника к 9 мая (фото) [Online]. Доступно: <http://krlife.com.ua/news/v-krivom-roge-aktivisty-vystupili-protiv-privlecheniya-detei-k-repetitsiyam-prazdnika-k-9-maya-> (дата візиту: 26.08.2025).
- Кривой Рог LIFE, 2018б. 9 Мая – опасный праздник [Online]. Доступно: <http://krlife.com.ua/news/9-maya-opasnyi-prazdnik-v-krivom-roge-detei-vyustroili-sherengoi-vdol-tramvaynykh-putei-i-dorogi> (дата візиту: 26.08.2025).
- Кривой Рог, 2013. *Парад Победы (последний) 9 мая 2013г* [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=nFizPPnV15A> (дата візиту: 25.08.2025).
- Курилла И., 2018. «Бессмертный полк»: «праздник со слезами на глазах», парад мертвецов или массовый протест? Споры о смысле и перспективах нового праздничного ритуала, *Контрапункт*, №12, с. 1–11
- Лисенко О., Пастушенко Т., 2025. «Велика Перемога» у «Великій Вітчизняній війні» як радянсько-російський колоніальний проєкт, *Український історичний журнал*, №2, с. 60–80. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.060>.
- Любарець А., 2016. Відзначення 9 травня як дзеркало української політики пам'яті (2005 – 2015), *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, Вип. 28, с. 176–189.
- Матеріали Українського інституту національної пам'яті до відзначення Дня пам'яті та примирення (8 травня) та Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (9 травня), 2021* [Online]. Доступно: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/metodichni%20recomendazii/2021/05/07/Materialy.UINP.vidznachenny_a.08.05-09.05_07_05.pdf (дата візиту: 25.08.2025).
- Нас переможно партія веде, 1980. *Червоний гірник*, 11 травня, с. 2–4.
- Немає свята, чистішого над це, 1992. *Червоний гірник*, 12 травня, с. 1.
- Ніхто не забутий, ніщо не забуте, 1976. *Червоний гірник*, 11 травня, с. 1–2.
- Пам'ять стукає у серце. Репортаж про святкування дня Перемоги, 1989. *Червоний гірник*, 12 травня, с. 1.
- Паніотто В., Ставлення українців до державних свят, лютий та квітень, 2021 [Online]. Доступно: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1036&page=1&t=9> (дата візиту: 25.08.2025).
- Пастушенко Т. В., Титаренко Д. М., Чебан О. І., 2016. 9 травня 2014 – 2015 рр. в Україні: старі традиції – нові церемонії відзначення, *Український історичний журнал*, №3, с. 106–124.
- Пастушенко Т., 2017. Відзначення Дня перемоги в Україні в контексті суспільно-політичних подій 2013 – 2014 рр. «Декомунізація» свята як спроба ревізії радянського минулого, *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка праць*, Вип. 6, с. 258–267.
- Пастушенко Т., 2020. Війна пам'яті в часи війни: відзначення перемоги над нацизмом після Революції Гідності, *Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України*, Київ, с. 233–259.
- Пенькова О., 2006. *Традиції, свята та обряди населення Східної України в 1960 – 1980-х рр. Державна політика і повсякденне життя*. Дис. ... канд. іст. наук, Донецьк, 264 с.
- Перший Криворізький, 2016. 9-е мая Кривой Рог 09.05.2016 [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=rjQEuHqCOGI> (дата візиту: 25.08.2025).
- Перший Криворізький, 2017. Минула молчання і возложение цветов [Online]. Доступно: <https://1kr.ua/ua/news-32937.html> (дата візиту: 26.08.2025).
- Перший Криворізький, 2018а. Дань традиції или эксплуатация детей? [Online]. Доступно: <https://1kr.ua/news-40407.html> (дата візиту: 26.08.2025).
- Перший Криворізький, 2018б. День Перемоги у Центрально-Міському районі [Online]. Доступно: <https://www.facebook.com/1KR.UA/videos/1772988602768811/?t=430> (дата візиту: 26.08.2025).
- Перший Криворізький, 2018с. На проспекті Володимир Великого відбувається хода, приурочена до Дня Перемоги над нацизмом [Online]. Доступно: <https://www.facebook.com/1KR.UA/videos/1772892442778427/?t=1566> (дата візиту: 26.08.2025).

- Перший Криворізький, 2018d. Проросійська акція у Кривому Розі [Online]. Доступно: <https://www.facebook.com/1KR.UA/videos/1772916546109350/?t=1721> (дата візиту: 26.08.2025).
- Перший Криворізький, 2020. День Перемоги во время карантина: криворожане несут цветы к памятникам павшим солдатам во Второй мировой войне [Online]. Доступно: <https://1kr.ua/ua/news-57542.html> (дата візиту: 26.08.2025).
- Перший Криворізький, 2021a. Без речей и музыки: Саксаганцы почтили память земляков, погибших во Второй мировой войне [09.05.2021] [Online]. Доступно: <https://1kr.ua/news-64701.html> (дата візиту: 26.08.2025).
- Перший Криворізький, 2021b. У Довгинцівському районі Кривого Рогу вшанували загиблих під час війни [Online]. Доступно: <https://1kr.ua/news-64683.html> (дата візиту: 26.08.2025).
- Перший Міський телеканал, 2016a. Терновской район Кривого Рога отпраздновал День Победы на кургане «Могила Баба» [Online]. Доступно: <https://one.kr.ua/news/3861> (дата візиту: 25.08.2025).
- Перший Міський телеканал, 2016b. Полевая кухня и «фронтальная стопка»: в Долгинцевском районе Кривого Рога чествовали ветеранов [Online]. Доступно: <https://one.kr.ua/news/3853> (дата візиту: 25.08.2025).
- Перший Міський телеканал, 2017a. Праздник в Долгинцевском районе [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=oaMbUiId6tQ> (дата візиту: 26.08.2025).
- Перший Міський телеканал, 2017b. День пам'яті та примирення і день Перемоги у Кривому Розі [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=jLWeVOBHXEM> (дата візиту: 26.08.2025).
- Перший Міський телеканал, 2017c. Вечная память героям: в Кривом Роге почтили соотечественников, павших во время Второй Мировой войны [Online]. Доступно: <https://one.kr.ua/news/9296> (дата візиту: 26.08.2025).
- Перший Міський телеканал, 2021. Жители Ингулецкого района Кривого Рога первыми начали празднование Дня Победы [Online]. Доступно: <https://one.kr.ua/news/34700> (дата візиту: 26.08.2025).
- Перший Міський телеканал, 2022. У Кривому Розі до Дня перемоги привели до ладу монументи, пам'ятники та братські могили [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=cFITUiDQ5Q8> (дата візиту: 25.08.2025).
- Повідомлення Криворізької міської виборчої комісії, 2015. *Червоний Гірник*, 6 листопада, с. 4.
- Портнов А., Портнова Т., 2011. Цена Победы. Война и конкуренция ветеранов в Украине, *В памяти и добром здравии. Старшее поколение, общество и политика*, Москва: Весь Мир, с. 21–34.
- Примаченко Я., 2017. Радянське vs націоналістичне: протистояння дискурсів і практик у пострадянській Україні, *Studia Universitatis Moldaviae. Seria "Științe umaniste"*, №10 (110), с. 267–278.
- Рекомендації по відзначенню Свята Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років, 1981. Київ, 64 с.
- Саша Леон, 2015. Парад 9 мая День Победы (Центрально Городской район Кривой Рог) 2015 год [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=fjqNZK1IRL4> (дата візиту: 25.08.2025).
- Святокують трудили гірничорудного Кривбасу, 1965. *Червоний гірник*, 10 травня, с. 4.
- Свято Перемоги в Кривбасі, 1993. *Червоний гірник*, 11 травня, с. 1–2.
- Сергей Воронин, 2013. *Воронин. 9 МАЯ ДЕНЬ ПОБЕДЫ г. КРИВОЙ РОГ 2013 года* [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=-8nLkqicVw> (дата візиту: 25.08.2025).
- Сергей Воронин, 2015. 70 лет Победы Кривой Рог 9 мая 2015 г <https://www.youtube.com/watch?v=pRpiNJMRg9E> (дата візиту: 25.08.2025).
- Сергей Воронин, 2016. День Победы на 44 квартале 2016 Кривой Рог [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=DtB3E9s6D1U> (дата візиту: 25.08.2025).
- Титаренко Д., 2016. «Враг вновь вступил на нашу землю...»: Велика Вітчизняна / II світова війна в політиці пам'яті на території самопроголошеної ДНР (2014-2016 рр.) [Online]. Доступно: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2399-dmitro-titarenko-vrag-vnov-vstupil-na-nashu-zemlyu-velika-vitchiznyana-ii-svitova-vijna-v-polititsi-ram-yati-na-teritoriji-samoprogoloshenoji-dnr-2014-2016-rr> (дата візиту: 25.08.2025).
- Той день, що порохом пропах..., 1991. *Червоний гірник*, 13 травня, с. 1–2.
- Томіліна К., 1980. Музыка великого подвигу. Марш-парад духових оркестрів біля монументу Перемоги. *Червоний гірник*, 11 травня, с. 1.
- ТРК Рудана, 2017. 9 травня. Криворізький парад на світанку [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=XkFuFKsW3eE> (дата візиту: 26.08.2025).
- ТРК Рудана, 2021. Без коментарів: Кривий Ріг відсвяткував День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні [Online]. Доступно: https://www.youtube.com/watch?v=md_5oQ0K14 (дата візиту: 26.08.2025).
- У Кривому Розі оголосили результати виборів: які партії пройшли до ради та з кого обиратимуть мера [Online]. Доступно: <https://suspilne.media/79379-u-krivomu-rozi-ogolosili-rezultati-viboriv-aki-partii-projsli-do-radi-ta-z-kogo-obiratimut-mera/> (дата візиту: 25.08.2025).
- Унікальное видео из 90-х и нулевых!, 2011. *Кривой Рог: День Победы 2000 года. Часть 1.* [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=YV7LixY6eT4> (дата візиту: 25.08.2025).
- Унікальное видео из 90-х и нулевых!, 2013. *8-9 мая 1990 год. Кривой Рог, СССР. Парад Победы* [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=llM2LRpi99U> (дата візиту: 25.08.2025).
- Усі ми – діти 9-го травня, 1997. *Червоний гірник*, 13 травня, с. 1.
- Хелльбек Й., Титаренко Д., 2016. «Мы победим, как победили 70 лет назад наши деды и прадеды». Украина: празднование Дня Победы в тени новой войны [Online], *Неприкосновенный запас*, №4 (108). Доступно: <http://magazines.russ.ru/nz/2016/4/my-pobedim-kak-pobedili-70-let-nazad-nashi-dedy-i-pradedy.html> (дата візиту: 25.08.2025).
- Центр Міжрегіональний, 2015. Однажды в МЦППВ 2015 Кривой Рог парад 9 мая Центральный район <https://www.youtube.com/watch?v=jxH4fXtSflg> (дата візиту: 25.08.2025).
- Червоний гірник*, 2013. 10 травня, с. 1–7.
- Червоний гірник*, 2014. 13 травня, с. 1–4.
- Червоний гірник*, 2015. 14 травня. с. 1–3, 12–13.
- Шаталов Д., 2025. Пам'ять та формальний ритуал: Криворізький випадок реценції комеморацій Дня Перемоги. *Zaporizhzhia Historical Review*, т. 9, №61 (в процесі публікації).
- Юрий Чудновский, 2013. *Відео – 9 мая 2013. Парад Кривой Рог.* [Online]. Доступно: <https://www.youtube.com/watch?v=Pj7XnK1JDvQ> (дата візиту: 25.08.2025).

References

- 1418 dnyv, yaki vryatuvaly svit [1418 days that saved the world], 1994. *Chervonyy hirnyk*, 11 travnya, s. 1 (in Ukrainian).
- Allina-Pisano, Jessica. 2010. Social Contracts and Authoritarian Projects in Post-Soviet Space: The Use of Administrative Resource, *Communist and Post-Communist Studies* 43(4), p. 373–82. doi:10.1016/j.postcomstud.2010.10.001 (in English).
- andreyhomed, 2013. *Kryvoy Rog, marsh na 9 maya Oktyabr'skiy rayon* [Kryvyi Rih, march on May 9, Oktyabrskiy district] [9.05.2013], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=SdWWjSokvIE> (25.08.2025) (in Russian).
- Arkhipova, A. et al., 2017. Voyna kak prazdnik, prazdnik kak voyna: performativnaya kommemoratsiya Dnya Pobedy [War as a holiday, holiday as war: Performative commemoration of Victory Day], *Antropologicheskyy forum*, №33, p. 84–122 (in Russian).
- Bakhtin, M., 2002. *Sobranie sochineniy*. T. 6 [Collected Works. Vol. 6], Moskva: Russkie slovari, Yazyki slavyanskoy kul'tury, p. 5–300 (in Russian).
- BRAT'YA Krivoy Rog, 2020. Den' Pobedy - Derzhavnyy Prazdnik! Krivoy Rog Ts-gor. rayon 9 dnya maya 2020g. ot R.Kh. 23 [Victory Day - State Holiday! Kryvyi Rih Central City District, May 9, 2020, 23], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=9ixK5asycDA> (26.08.2025) (in Russian).
- Budemo hidnymy podvyhu! Reportazh pro svyatkuvannya dnya Peremohy [Let us be worthy of the feat! Report on the Victory Day celebration], 1990. *Chervonyy hirnyk*, 11 travnya, s. 1 (in Ukrainian).
- Chervonyy hirnyk*, 2013. 10 travnya, s. 1–7 (in Ukrainian).
- Chervonyy hirnyk*, 2014. 13 travnya, s. 1–4 (in Ukrainian).
- Chervonyy hirnyk*, 2015. 14 travnya, s. 1–3, 12–13 (in Ukrainian).
- Den' Peremohy i yoho mistse v istorychniy pam'yati ukraintsiv: yakyy sens hromadyany vkladayut' u tsyu datu? [Victory Day and its place in the historical memory of Ukrainians: what meaning do citizens attribute to this date?], URL: <https://dif.org.ua/article/den-peremogi-nad-natsizmom-i-yogo-mistse-v-istorichniy-pamyati-ukraintsiv-yakyy-sens-gromadyani-vkladayut-u-tyu-datu> (25.08.2025) (in Ukrainian).
- Fedor J., 2017. Memory, Kinship, and the Mobilization of the Dead: The Russian State and the “Immortal Regiment” Movement. Eds. Fedor J, Kangaspuro M., Lassila J., Zhurzhenko T. *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus* Palgrave Macmillan, p. 307–344 (in English).
- Gabovich M. (ed.)*, 2020b. *Pamyatnik i prazdnik: etnografiya Dnya Pobedy* [Monument and Holiday: Ethnography of Victory Day], Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, 2020. 416 s. (in Russian).
- Gabovich, M., 2020. Pamyatnik i prazdnik: etnografiya Dnya Pobedy [Monument and Holiday: Ethnography of Victory Day]. Ed. Gabovich, M. *Pamyatnik i prazdnik: etnografiya Dnya Pobedy*, Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, 2020. s. 8–26 (in Russian).
- Gabowitsch M., 2022. Victory Day before the cult: War commemoration in the USSR, 1945–1965. Ed. Hoffmann D. L., *The Memory of the Second World War in Soviet and Post-Soviet Russia* Routledge, p. 64–85 (in English).
- Gdaniec C., Gabowitsch M., Makhotina E. (eds), 2017. *Kriegsgedenken als Event. Der 9. Mai 2015 im postsozialistischen Europa*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 345 s. (in German).
- Gorbach D., 2024. *The Making and Unmaking of the Ukrainian Working Class. Everyday Politics and Moral Economy in a Post-Soviet City*, New York; Oxford: Berghahn Books, 2024, [e-book] (in English).
- Gorod Amber, 2015. *Shestvie. Prazdnik 9 Maya!!! gorod Krivoy Rog* [Procession. May 9 Holiday!!! Kryvyi Rih City], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pPEB4xDPZto> (25.08.2025) (in Russian).
- Hellbeck, J., Titarenko, D., 2016. «My pobedim, kak pobedili 70 let nazad nashi dedy i pradedy». Ukraina: prazdnovanie Dnya Pobedy v teni novoy voyny [“We will win, as our grandfathers and great-grandfathers won 70 years ago.” Ukraine: Celebrating Victory Day in the shadow of a new war], *Neprikosnovennyi zapas*, №4 (108). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2016/4/my-pobedim-kak-pobedili-70-let-nazad-nashi-dedy-i-pradedy.html> (25.08.2025) (in Russian).
- Hrynevych, V., 2011. Polityka pam'yati Druhoyi svitovoyi viyny v Ukraini: u poshukakh identychnosti ta konsolidatsiyi [Memory politics of the Second World War in Ukraine: In search of identity and consolidation], *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny*, Vyp. 4, s. 111–127 (in Ukrainian).
- Hrytsenko O., 2014. *Pamiat mistsevoho vyrobnytstva. Transformatsiia symbolichnoho prostoru ta istorychnoi pamiati v malykh mistakh Ukrainy* [Locally Produced Memory. Transformation of Symbolic Space and Historical Memory in Small Towns of Ukraine], Kyiv: K.I.S. 352 p. (in Ukrainian).
- Hrytsenko, O., 2017. *Prezydenty i pam'yat'. Polityka pam'yati prezidentiv Ukrayiny (1994 – 2014): pidgruntya, poslannya, realizatsiya, rezultaty* [Presidents and memory. Memory politics of Ukrainian presidents (1994 – 2014): Foundations, messages, implementation, results], Kyiv: «K.I.S.», 1136 s. (in Ukrainian).
- Hrytsenko, O., 2019. *Dekomunizatsiya v Ukraini yak derzhavna polityka i yak sotsiokul'turne yavyshche* [Decommunization in Ukraine as state policy and as a socio-cultural phenomenon], Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny; Instytut kul'turologiyi NAM Ukrayiny, 319 s. (in Ukrainian).
- IA “Kryvbass On-layn”, 2016. 9 maya v Krivom Roge proshyol Marsh Pobedy v pamyat' o podvige nashego naroda i s pryzvom vosstanovit' mir v Edinoi Ukraine [May 9 in Kryvyi Rih, the Victory March was held in memory of our people's feat and with a call to restore peace in a United Ukraine], URL: <https://krnews.ua/news/45974> (25.08.2025) (in Russian).
- Informatsiya “Pro rezultaty vyboriv v bahatomandatnomu vyborchomu okruzi Kryvoriz'koyi mis'koyi rady” [Information “On the results of elections in the multi-mandate electoral district of the Kryvyi Rih City Council”], 2006. *Chervonyy hirnyk*, 4 kvitnya, s. 2. (in Ukrainian).
- Jilge W., 2006. The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991 – 2004/2005). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, Bd. 54, H. 1, p. 50–81 (in English).
- Kasianov G. (ed.), 2018. *Polityka i pamyat'. Dnipro – Zaporizhzhya – Odesa – Kharkiv. Vid 1990-kh do s'ohodni, 2018*. [Politics and Memory: Dnipro – Zaporizhzhia – Odesa – Kharkiv, from the 1990s to Today], Lviv: FOP Shumylovykh, 240 s. (in Ukrainian).
- Kasianov G., 2022. *Memory Crash. The Politics of History in and around Ukraine 1980s–2010s*, Budapest: Central European University Press, 424 p. (in English).
- Kelly, C., Sirotnina, S., 2008. “Bylo neponyatno i smeshno”: prazdniki poslednikh desyatitiy sovetsoy vlasti i vospriyatie ikh det'mi [“It was incomprehensible and funny”: holidays of the last decades of Soviet power and their perception by children], *Antropologicheskyy forum*, №8, s. 258–299 (in Russian).

- Klymenko L., 2020. The Changed Paradigm of World War II Commemoration in Ukraine After Crimea's Annexation. *The Journal of Slavic Military Studies*, Vol. 33, №4, p. 517–520 (in English).
- Kolstø P., 2016. Symbol of the War – But Which One? The St George Ribbon in Russian Nation-Building, *Slavonic and East European Review*, Vol. 94, №4, p. 660–701 (in English).
- Kozlova D., Pro Druhu svitovu viynu ta Podolannia mynuloho: pamiatannia i zabuttia [About World War II and Overcoming the Past: Remembrance and Oblivion], URL: <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/kozlova-memory-and-oblivion> (26.08.2025) (in Ukrainian).
- krivoyrog-TV, 2014. *PARAD POBEDY 9 MAYA V INGUILETSKOM RAYONE G. KRIVOGO ROGA* [Victory Parade on May 9 in Ingulets District of Kryvyi Rih], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=PQdWd9ZUSEo> (25.08.2025) (in Russian).
- krnews.ua, 2014a *V Krivom Roge marshiroval «Bessmertnyy polk»* [In Kryvyi Rih, the “Immortal Regiment” marched, Dzerzhinsky District], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VM0pR5756EM> (25.08.2025) (in Russian).
- krnews.ua, 2014b. “Bessmertnyy polk”, zapis’ on-layn translyatsii, 9 maya, Krivoy Rog [“Immortal Regiment”, online broadcast recording, May 9, Kryvyi Rih], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QauJh6mXUGA> (25.08.2025). (in Russian).
- krnews.ua, 2016. Krivoy Rog pervym v Ukraine - v 4 utra nachal prazdnivat’ 9 maya [Kryvyi Rih was the first in Ukraine to start celebrating May 9 at 4 a.m.], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=oLUGkOCEQjQ&t=607s> (25.08.2025) (in Russian).
- Kryvbas svyatkuye Den’ Peremohy [Kryvbas celebrates Victory Day], 1996. *Chervonyy hirnyk*, 14 travnya, s. 1–2 (in Ukrainian).
- Kryvbas svyatkuye Peremohu [Kryvbas celebrates Victory], 1995. *Chervonyy hirnyk*, 11 travnya, s. 1–2 (in Ukrainian).
- Kryvoy Rog LIFE, 2018a. V Krivom Roge aktivisty vystupili protiv privlecheniya detey k repetitsiyam prazdnika k 9 maya (foto) [In Kryvyi Rih, activists spoke out against involving children in rehearsals for the May 9 holiday (photos)], URL: <http://krlife.com.ua/news/v-krivom-roge-aktivisty-vystupili-protiv-privlecheniya-detei-k-repetitsiyam-prazdnika-k-9-maya-> (26.08.2025) (in Russian).
- Kryvoy Rog LIFE, 2018b. 9 Maya – opasnyy prazdnik [May 9 – a dangerous holiday], URL: <http://krlife.com.ua/news/9-maya-opasnyi-prazdnik-v-krivom-roge-detei-vystroili-sherengoi-vdol-tramvaynykh-putei-i-dorogi> (26.08.2025) (in Russian).
- Kryvoy Rog, 2013. Parad Pobedy (posledniy) 9 maya 2013g [Victory Parade (the last one) May 9, 2013], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=nFizPPnV15A> (25.08.2025) (in Russian).
- Kurilla, I., 2018. “Bessmertnyy polk”: “prazdnik so slezami na glazakh”, parad mertvetsov ili massovyy protest? Spory o smysle i perspektivakh novogo prazdnichnogo rituala [“Immortal Regiment”: “a holiday with tears in the eyes”, a parade of the dead, or a mass protest? Debates about the meaning and prospects of a new festive ritual], *Kontrapunkt*, №12, p. 1–11 (in Russian).
- Kyrydon, A. M., 2023. Kontsepty “pam’iat” i “postpam’iat”: teoretychnyy dyskurs [The “memory” and “postmemory” concepts: the theoretical discourse]. *Pam’iat’ pro Druhu svitovu vijnu: peremozhtsi ta peremozheni*. Kyiv, s. 5–38 (in Ukrainian).
- Lysenko O., Pastushenko T., 2025. “Velyka Peremoga” u “Velykiy Vitchyznyaniy viyni” yak radiansko-rosiyskyi kolonialnyi proekt [The “Great Victory” in the Great Patriotic War as a Soviet-Russian colonial project]. *Ukrainskyi istorychnyy zhurnal*, №. 2 (581), s. 60–80. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.02.060> (in Ukrainian).
- Lyubarets, A., 2016. Vidznachennya 9 travnya yak dzerkalo ukraiyins’koyi polityky pam’yati (2005–2015) [Commemoration of May 9 as a mirror of Ukrainian memory politics (2005–2015)]. *Aktual’ni problemy vitchyznyanoi ta vsesvitn’oyi istoriyi*, Vyp. 28, s. 176–189 (in Ukrainian).
- Materialy Ukrayins’koho instytutu natsional’noyi pam’yati do vidznachennya Dnya pam’yati ta prymyrennnya (8 travnya) ta Dnya peremohy nad natsyzmom u Druhiy svitoviy viyni (9 travnya), 2021 [Materials of the Ukrainian Institute of National Memory for the commemoration of the Day of Remembrance and Reconciliation (May 8) and the Day of Victory over Nazism in World War II (May 9)], URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya%20metodichni%20recomendazii/2021/05/07/Materialy.UINP.vidznachennya.08.05-09.05_07_05.pdf (25.08.2025) (in Ukrainian).
- Nas peremozhno partiya vede [The party leads us victoriously], 1980. *Chervonyy hirnyk*, 11 travnya, s. 2–4 (in Ukrainian).
- Nemaye svyata, chystishoho nad tse [There is no holiday purer than this], 1992. *Chervonyy hirnyk*, 12 travnya, s. 1 (in Ukrainian).
- Nikhto ne zabutyi, nishcho ne zabute [No one is forgotten, nothing is forgotten], 1976. *Chervonyy hirnyk*, 11 travnya, s. 1–2 (in Ukrainian).
- Osipian, A., 2015. Historical myths, enemy images, and regional identity in the Donbass insurgency (spring 2014). *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, Vol. 1, №. 1, p. 109–140 (in English).
- Osipian, A., 2020. World War II memory politics in Russia and Ukraine and their uses during the conflict in the Donbas (spring–summer 2014). Eds. Amacher K., Portnov A., Serhienko V., *Official History in Eastern Europe*. Osnabrück: Fibre, p. 268–290.
- Osipian, Ararat L., Osipian, Aleksandr L., 2012. Regional Diversity and Divided Memories in Ukraine: Contested Past as Electoral Resource, 2004 – 2010, *East European Politics and Societies*, Vol. 26, №. 3, p. 616–642 (in English).
- Pam’yat’ stukaye u sertse. Reportazh pro svyatkuvannya dnya Peremohy [Memory knocks at the heart. Report on the Victory Day celebration], 1989. *Chervonyy hirnyk*, 12 travnya, s. 1 (in Ukrainian).
- Paniotto V., Stavlennya ukraiyintsiv do derzhavnykh svyat, lyuty ta kviten’, 2021 [Attitudes of Ukrainians towards state holidays, February and April, 2021], URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1036&page=1&t=9> (25.08.2025) (in Ukrainian).
- Pastushenko, T., 2017. Vidznachennya Dnya Peremohy v Ukrayini v konteksti suspil’no-politychnykh podiy 2013 – 2014 rr. “Dekomunizatsiya” svyata yak sprobna reviziyi radians’koho mynuloho [Celebration of Victory Day in Ukraine in the context of socio-political events of 2013 – 2014. “Decommunization” of the holiday as an attempt to revise the Soviet past], *Pivden’ Ukrayiny: etnoistorychnyy, movnyy, kul’turnyy ta relihiynyy vymiry: zbirka prats’*. Vyp. 6, s. 258–267 (in Ukrainian).
- Pastushenko, T., 2020. Viyna pam’yati v chasy viyny: vidznachennya peremohy nad natsyzmom pislya Revolyutsiyi Hidnosti [War of memory in times of war: Commemoration of the victory over Nazism after the Revolution of Dignity], *Suspil’no-politychna aktyvnist’ ta istorychna pam’yat’ yevreys’koyi spil’noty v konteksti yevrointehratsiyi Ukrayiny*, Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny, s. 233–259 (in Ukrainian).
- Pastushenko, T., Tytarenko, D., Cheban, O., 2016. 9 travnya 2014 – 2015 rr. v Ukrayini: stari tradytsiyi – novi tseremoniyi vidznachennya [9 May 2014 – 2015 in Ukraine: Old Traditions – New Commemoration Ceremonies], *Ukrayins’kyy istorychnyy zhurnal*, №3, s. 106–124 (in Ukrainian).

Pen'kova, O., 2006. *Tradysiyi, svyata ta obryady naseleennyi Skhidnoyi Ukrainy v 1960 – 1980-kh rr. Derzhavna polityka i povsyakdenne zhyttya* [Traditions, holidays, and rituals of the population of Eastern Ukraine in the 1960s–1980s. State policy and everyday life]. Dys. ... kand. ist. nauk, Donets'k, 264 s. (in Ukrainian).

Pershyy Kryvoriz'kyy, 2016. 9-e maya Krivoy Rog 09.05.2016 [May 9, Kryvyi Rih, 09.05.2016], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pjQEuHqCOGI> (25.08.2025) (in Russian).

Pershyy Kryvoriz'kyy, 2017a. Minuta molchaniya i vozlozhenie tsvetov [Minute of silence and laying of flowers], URL: <https://1kr.ua/ua/news-32937.html> (26.08.2025) (in Russian).

Pershyy Kryvoriz'kyy, 2018a. Dan' traditsii ili ekspluatatsiya detey? [Tribute to tradition or child exploitation?], URL: <https://1kr.ua/news-40407.html> (26.08.2025). (in Russian).

Pershyy Kryvoriz'kyy, 2018b. Den' Peremohy u Tsentral'no-Mis'komu rayoni [Victory Day in the Central City District], URL: <https://www.facebook.com/1KR.UA/videos/1772988602768811/?t=430> (26.08.2025). (in Ukrainian).

Pershyy Kryvoriz'kyy, 2018c. Na prospekti Volodymyra Velykoho vidbuvayet'sya khoda, pryurochena do Dnya Peremohy nad natsyzmom [A procession dedicated to the Day of Victory over Nazism is taking place on Volodymyr Velykyi Avenue], URL: <https://www.facebook.com/1KR.UA/videos/1772892442778427/?t=1566> (26.08.2025) (in Ukrainian).

Pershyy Kryvoriz'kyy, 2018d. Prorosyis'ka aktsiya u Kryvomu Rozi [Pro-Russian action in Kryvyi Rih], URL: <https://www.facebook.com/1KR.UA/videos/1772916546109350/?t=1721> (26.08.2025) (in Ukrainian).

Pershyy Kryvoriz'kyy, 2020. Den' Pobedy vo vremya karantina: krivorozhane nesut tsvety k pamyatnikam pavshim soldatam vo Vtoroy mirovoy voyni [Victory Day during quarantine: Kryvyi Rih residents bring flowers to monuments of soldiers fallen in World War II], URL: <https://1kr.ua/ua/news-57542.html> (26.08.2025) (in Russian).

Pershyy Kryvoriz'kyy, 2021a. Bez rechey i muzyki: Saksagantsy pochtily pamyat' zemlyakov, pogibshikh vo Vtoroy mirovoy voyni [Without speeches and music: Saksagansky residents honored the memory of compatriots who died in World War II, 09.05.2021], URL: <https://1kr.ua/news-64701.html> (26.08.2025) (in Russian).

Pershyy Kryvoriz'kyy, 2021b. U Dovhyntsivs'komu rayoni Kryvoho Rohu vshanuvaly zahybykh pid chas viyny [In the Dovhyntsivsky District of Kryvyi Rih, those who died during the war were honored], URL: <https://1kr.ua/news-64683.html> (26.08.2025) (in Ukrainian).

Pershyy Mis'kyi telekanal, 2016a. Ternovskoy rayon Krivogo Roga otprazdnoval Den' Pobedy na kurgane "Mogila Baba" [Ternovskiy District of Kryvyi Rih celebrated Victory Day at the "Mogila Baba" mound], URL: <https://one.kr.ua/news/3861> (25.08.2025) (in Russian).

Pershyy Mis'kyi telekanal, 2016b. Polevaya kukhnya i "frontovaya stopka": v Dolgintsevskom rayone Krivogo Roga chestvovali veteranov [Field kitchen and "front-line shot": Veterans were honored in the Dolgintsevsky District of Kryvyi Rih], URL: <https://one.kr.ua/news/3853> (25.08.2025) (in Russian).

Pershyy Mis'kyi telekanal, 2017a. Prazdnik v Dolgintsevskom rayone [Holiday in Dolgintsevsky District], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=oaMbUiId6tQ> (26.08.2025) (in Russian).

Pershyy Mis'kyi telekanal, 2017b. Den' pam'yati ta prymyrennya i den' Peremohy u Kryvomu Rozi [Day of Remembrance and Reconciliation and Victory Day in Kryvyi Rih], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jLWeVOBHxEM> (26.08.2025) (in Ukrainian).

Pershyy Mis'kyi telekanal, 2017c. Vechnaya pamyat' geroyam: v Krivom Roge pochtily sootchestvennikov, pavshikh vo vremya Vtoroy Mirovoy voyny [Eternal memory to the heroes: In Kryvyi Rih, compatriots who fell during World War II were honored], URL: <https://one.kr.ua/news/9296> (26.08.2025) (in Russian).

Pershyy Mis'kyi telekanal, 2021. Zhiteli Inguletskogo rayona Krivogo Roga pervymi nachali prazdnovanie Dnya Pobedy [Residents of Ingulets District of Kryvyi Rih were the first to start celebrating Victory Day], URL: <https://one.kr.ua/news/34700> (26.08.2025) (in Russian).

Pershyy Mis'kyi telekanal, 2022. U Kryvomu Rozi do Dnya peremohy pryvely do ladu monumenty, pam'yatnyky ta brats'ki mohyly [In Kryvyi Rih, monuments, memorials, and mass graves were restored for Victory Day], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=cFITUiDQ5Q8> (25.08.2025) (in Ukrainian).

Portnov, A., Portnova, T., 2011. Tsena Pobedy. Voyna i konkurentsya veteranov v Ukraini [The Price of Victory. War and the competition of veterans in Ukraine], *V pamyati i dobromu zdravii. Starshee pokolenie, obshchestvo i politika*, Moskva: Ves' Mir, s. 21–34 (in Russian).

Povidomlennya Kryvoriz'koyi mis'koyi vyborchoyi komisii [Announcement of the Kryvyi Rih City Election Commission], 2015. *Chervonyy hirnyk*, 6 lystopada, s. 4 (in Ukrainian).

Prymachenko, Ya., 2017. Radyans'ke vs natsionalistychnye: protystoyannya diskursiv i praktyk u postradyans'kiy Ukraini [Soviet vs nationalist: Confrontation of discourses and practices in post-Soviet Ukraine], *Studia Universitatis Moldaviae. Seria "Stiinta umaniste"*, № 10 (110), c. 267–278 (in Ukrainian).

Rekomendatsiyi po vidznachennyu Svyata Peremohy radians'koho narodu u Velykiy Vitchyznyaniy viyny 1941 – 1945 rokiv, 1981 [Recommendations for the celebration of the Victory Day of the Soviet people in the Great Patriotic War of 1941 – 1945, Kyiv, 64 s. (in Ukrainian).

Sasha Leon, 2015. *Parad 9 maya Den' Pobedy (Tsentral'no Gorodskoy rayon Krivoy Rog) 2015 god* [Parade on May 9, Victory Day (Central City District, Kryvyi Rih), 2015], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=fjqNZK1IRL4> (25.08.2025) (in Russian).

Sergey Voronin, 2013. *Voronin. 9 MAYA DEN' POBEDY g. KRIVOY ROG 2013 goda* [Voronin. May 9 Victory Day, Kryvyi Rih, 2013], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-8nLkqicVw> (25.08.2025) (in Russian).

Sergey Voronin, 2015. *70 let Pobedy Krivoy Rog 9 maya 2015 g* [70 Years of Victory, Kryvyi Rih, May 9, 2015], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pRpjNjMRg9E> (25.08.2025) (in Russian).

Sergey Voronin, 2016. Den' Pobedy na 44 kvartale 2016 Krivoy Rog [Victory Day in the 44th Quarter, 2016, Kryvyi Rih], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=DtB3E9s6D1U> (25.08.2025) (in Russian).

Shatalov D., 2023. Intertwined Memories of Kryvyi Rih: the ATO, Second World War, and the Cossacks. *Etnografia Polska*, vol. 67, no. 1–2, p. 71–93. <https://doi.org/10.23858/EP67.2023.3322> (in English)

Shatalov D., 2025. Pam'yat' ta formal'nyy rytual: Kryvoriz'kyy vypadok retseptsiy komemoratsiy Dnya Peremohy [Memory and formal ritual: the Kryvyi Rih case of reception of Victory Day commemorations], *Zaporizhzhia Historical Review*. Vol. 9, №61 (under publication) (in Ukrainian).

- Shatalov D., 2025. The Second World War and future monuments to the ongoing Russo–Ukrainian war in Kryvyi Rih. Klimenko N., Bareikytė M., Sereda V. (eds.), *Images and Objects: Russia's War against Ukraine*. Bielefeld, p. 229–259 (in English).
- Svyatkuyut' trudyashchi hirnychorudnoho Kryvbasu [Workers of the mining industry Kryvbas are celebrating], 1965. *Chervonyy hirnyk*, 10 travnya, s. 4 (in Ukrainian).
- Svyato Peremohy v Kryvbasi [Victory Day celebration in Kryvbas], 1993. *Chervonyy hirnyk*, 11 travnya, s. 1–2 (in Ukrainian).
- Tomilina, K., 1980. Muzyka velykoho podvyhu. Marsh-parad dukhovnykh orkestriv bilya monumentu Peremohy [Music of the great feat. March-parade of brass bands near the Victory Monument]. *Chervonyy hirnyk*, 11 travnya, s. 1 (in Ukrainian).
- Toy den', shcho porokhom propakh... [That day, which smelled of gunpowder...], 1991. *Chervonyy hirnyk*, 13 travnya, s. 1–2 (in Ukrainian).
- TRK Rudana, 2017. 9 travnya. Kryvoriz'kyy parad na svitanku [May 9. Kryvyi Rih parade at dawn], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XkFuFKsW3eE> (26.08.2025) (in Ukrainian).
- TRK Rudana, 2021. Bez komentariy: Kryvyi Rih vidsvyatkuvav Den' peremohy nad natsyzmom u Druhiy svitoviy viyni [No comments: Kryvyi Rih celebrated Victory Day over Nazism in World War II], URL: https://www.youtube.com/watch?v=md_5oQ0KI4 (26.08.2025) (in Ukrainian).
- Tsentr Mizhrehional'nyy, 2015. *Odnazhdy v MTsPPV 2015 Krivoy Rog parad 9 maya Tsentral'nyy rayon* [Once at MTsPPV 2015, Kryvyi Rih, May 9 parade, Central District], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jxH4fXtSflg> (25.08.2025) (in Russian).
- «Tsey den' nam ne zabuty nikoly...» [This day we will never forget...], 2016. *Chervonyy hirnyk*, 12 travnya, s. 1–2, 10–11 (in Ukrainian).
- Tytarenko, D., 2016. «Vrag vnov' vstupil na nashu zemlyu...»: Velyka Vitchyzniana / II svitova viyna v politytsi pam'yati na terytoriyi samoproholoshenoji DNR (2014-2016 rr.) [“The enemy has once again set foot on our land...”: The Great Patriotic War / World War II in the memory politics of the self-proclaimed DNR (2014-2016)], URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2399-dmitro-titarenko-vrag-vnov-vstupil-na-nashu-zemlyu-velika-vitchizniana-ii-svitova-vijna-v-polititsi-pam-yati-na-teritoriji-samoproholoshenoji-dnr-2014-2016-rr> (25.08.2025) (in Ukrainian).
- Unikal'noye video iz 90-kh i nulevykh! 2011. Kryvoy Rog: Den' Pobedy 2000 goda. Chast' 1. [Kryvyi Rih: Victory Day 2000. Part 1], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YV7LlxY6eT4> (25.08.2025) (in Russian).
- Unikal'noye video iz 90-kh i nulevykh!, 2013. 8–9 maya 1990 hod. Kryvoy Rog, SSSR. Parad Pobedy [8-9 May 1990, Kryvyi Rih, USSR. Victory Parade], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IIM2LRpi99U> (25.08.2025) (in Russian).
- Usi my – dity 9-ho travnya [We are all children of May 9], 1997. *Chervonyy hirnyk*, 13 travnya, s. 1 (in Ukrainian).
- V Kryvomu Rozi oholosyly rezultaty vyboriv: yaki partiyi proyshly do rady ta z koho obyratymut' mera [In Kryvyi Rih, election results announced: Which parties made it to the council and who will be chosen as mayor], URL: <https://suspilne.media/79379-ukrivomu-rozi-ogolosili-rezultaty-vyboriv-aki-partii-projsli-do-radi-ta-z-kogo-obiratymut-mera/> (25.08.2025) (in Ukrainian).
- Van'ke, A., 2020. Kollektivnye emotsii i narodnoe telo prazdnika: Den' Pobedy na Poklonnoy gore [Collective emotions and the popular body of the holiday: Victory Day on Poklonnaya Hill]. Ed. Mikhail Gabovich M. *Pamyatnik i prazdnik: etnografiya Dnya Pobedy*, Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, p. 108–123 (in Russian).
- Velych vsenarodnoyi shany [The grandeur of nationwide honor], 1985. *Chervonyy hirnyk*, №90, 12 travnya, s. 3 (in Ukrainian).
- Vidznachennya 66-yi richnytsi vyzvolennya m. Kryvoho Rogu vid fashysts'kykh zaharbnykiv [Commemoration of the 66th anniversary of the liberation of Kryvyi Rih from fascist invaders], URL: <https://kr.gov.ua/novini/190210790779539> (25.08.2025). (in Ukrainian).
- Viktoriya Kuznetsova, 2016. Bessmertnyy polk Krivoy Rog 2016 DEN' POBEDY [Immortal Regiment, Kryvyi Rih, 2016, Victory Day], URL: https://www.youtube.com/watch?v=B7hkCLNu2_4 (25.08.2025) (in Russian).
- Vladimir, 2014. 9 maya [May 9], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=SJcApwprU5I> (25.08.2025) (in Russian).
- Vladimir, 2015. Ternovskoy rayon [Ternovskoy District], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VktGafZkOqo> (25.08.2025) (in Russian).
- Voronova, T., 1968. Yak todi, na svitanku... [As then, at dawn...]. *Chervonyy hirnyk*, 11 travnya, s. 1 (in Ukrainian).
- Yim dolyu vidmiryala viyna. Reportazh z svyatkuvannya Dnya Peremohy [The war measured their fate. Report on the Victory Day celebration], 1988. *Chervonyy hirnyk*, 11 travnya, s. 1 (in Ukrainian).
- Yurchuk Y., 2017. Global symbols local meanings: the ‘Day of Victory’ after Euromaidan. Eds. Beichelt T. and Worschech S., *Transnational Ukraine? Networks and Ties That Influence Contemporary Ukraine* Stuttgart: Ibidem-Verlag, p. 89–111. (in Ukrainian).
- Yuriy Chudnovskyy, 2013. Video – 9 maya 2013. Parad Kryvoy Rog. [Video – May 9, 2013. Kryvyi Rih Parade], URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Pj7XnK1JDvQ> (25.08.2025). (in Russian).
- Zelče V., 2018. The Transformation of ‘Holiday’ in Post-Soviet Space: Celebrating Soviet Victory Day in Latvia, *Europe-Asia Studies*, 2018. Vol. 70, No. 3, p. 388–420 (in English).

Denys Shatalov

Ph.D, Prisma Ukraïna Fellow of the Gerda Henkel Foundation,
Forum Transregionale Studien, Berlin, Germany

VICTORY DAY AS POLITICS AND AS MEMORY. THE EVOLUTION OF THE FORM AND MEANING OF COMMEMORATIVE EVENTS: THE CASE OF KRYVYI RIH (1991 – 2025)

This paper examines the commemoration of Victory Day and its evolution since 1991 in a city in southern Ukraine. It focuses on analysing commemorative events held in Kryvyi Rih. The study examines how local practices of commemorating this day reflect the peculiarities of local memory politics and correlate with state initiatives of memory regulation. Using the micro-analysis methodology and Clifford Geertz's 'thick description,' the author analyses city districts commemorative events, scrutinising their staging, participants and visual design. The example of Kryvyi Rih demonstrates that to understand the situation regarding the memory and commemoration of World War II in Ukraine, it is not enough to limit analysis to the initiatives of state agents of memory regulation. Locally, these initiatives may not be adopted, or may be adopted only if there is direct responsibility for ignoring them. Local memory politics regarding World War II, including the Victory Day commemoration style, were largely determined by local authorities and their political agenda, and could be implemented as a deliberate act of opposition to the central government's efforts. The analysis of Victory Day commemoration practices at the city district level in Kryvyi Rih also demonstrates a change in their function during the period of independence. While during the Soviet and early post-Soviet periods, their main function remained commemoration, since the mid-2000s, the politicisation of events has become noticeable, intensified after 2014. Simultaneously with the replacement of participants in the celebrations by a new categories and the passing of the veteran generation, these events have taken on the features of carnivalisation. An analysis of the situation in Kryvyi Rih reveals both the significant specificity of the local situation in relation to nationwide initiatives in the field of memory politics and the need for a nuanced analysis of the commemoration practices of the Second World War in a chronological perspective, since Victory Day in 1991 and 2015 had different meanings and essences in the city.

Keywords: *Victory Day, commemoration, memory politics, Kryvyi Rih, decommunisation, World War II, local practices.*

Статус статті:

Отримано: 28.08.2025 Прийнято: 10.09.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ ПУБЛІКАЦІЇ

1. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- **постановка проблеми** у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання **мети, цілей статті** (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Назви окремих елементів статті виділяються **жирним шрифтом**.

2. Мова написання рукопису: українська, англійська.

3. Рукопис статті подається до редакції у формі: файлу рукопису, який надсилається на електронну адресу редакції jurij.danilec@uzhnu.edu.ua у форматі «Автор. docx».

4. Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді, повинна бути ретельно вичитана автором (співавторами) щодо відсутності граматичних і стилістичних помилок та оформлена відповідно до встановлених редакційною колегією вимог. Не допускається виклад матеріалу у публіцистичному стилі. Виклад матеріалу статті повинен бути послідовним, логічно завершеним, із чіткими формулюваннями, що виключають подвійне тлумачення або неправильне розуміння інформації, мова тексту – виразною, лаконічною, такою, що відповідає літературним нормам і науковому стилю.

5. Рішення про можливість публікації статті приймає **редколегія та незалежні рецензенти**. Стаття проходить анонімне рецензування.

6. Загальні вимоги до рукопису статті:

- **обсяг рукопису – від 12 до 24 сторінок** (як виняток, не більше **30 сторінок**), включаючи рисунки та таблиці;
- стаття повинна бути підготовлена за допомогою редактора **Microsoft Word for Windows**;
- **формат аркуша – А4 (210x297)**, орієнтації сторінки – «книжна»; інтервал між рядками – 1 пт; 14-м кеглем, стилем Times New Roman. У тексті не повинно бути переносів і макросів.
- **поля** (параметри) сторінки наступні: поля – усі 2 см, абзац – 1 см.

7. Розташування структурних елементів статті:

- **індекс УДК**;
- **назва статті**; - малими літерами, не використовувати Caps Lock.
- **ім'я та прізвище** автора (авторів);
- **науковий ступінь, вчене звання; посада і місце роботи** (подається без скорочень українською та англійською мовою); **e-mail; профілі: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID**.
- **анотація** українською та англійською мовами, **кожна обсягом не менш як 1800 знаків**.
- **Фрази, рекомендовані для написання анотації до наукової статті:** У даній статті розглядається проблема ...; Обґрунтовується ідея про те, що ...; Простежується ...; У статті порушується тема ...; Дається порівняння ...; Стаття присвячена комплексному дослідженню ...; Метою статті є аналіз вивчення ...; Стаття присвячена феномену ...; У статті розкриваються проблеми ...; Особливу увагу приділено ...; У статті аналізується ...; Автор приходять до висновку, що ...; Основна увага в роботі автор акцентує на ...; Виділяються і описуються характерні особливості ...; У статті з'ясовано особливості ...; На основі вивчення ... встановлено ...; На підставі аналізу ..., а також залучення ... встановлюється, що ...; Стаття присвячена актуальній на сьогоднішній день проблемі ...; Дана проблема мало вивчена і вимагає подальших досліджень; У статті узагальнено новий матеріал з досліджуваної теми, вводяться в науковий обіг; Автором запропоновані ...; Робота має міждисциплінарний характер, написана на стику ...; Основний зміст дослідження становить аналіз ...; Такий погляд буде цікавий фахівцям в області ...; У статті йдеться про ...; Стаття присвячена детальному аналізу ...; Значна увага приділяється ...; На закінчення розкривається ...; Стаття розкриває зміст поняття ...; Автор простежує становлення ...; Узагальнюється практичний досвід ...; У статті досліджуються характерні ознаки ...; У статті розглядаються ключові етапи ...; У статті розкриваються процеси ...; Стаття підводить деякі підсумки вивчення ...; Автор дає узагальнену характеристику ...; Даний напрямок доповнюється також розглядом ...; Обґрунтовується думка про те, що ...; У статті проаналізовано концепції ...; В якості ключового доказу ... використовується ...; статті наведено аналіз поглядів дослідників ...; Дискусійним продовжує залишатися питання про ...; У даній статті зроблена спроба розкрити основні причини ...; У статті викладаються погляди на ...; Автор прагне простежити процес ...; У статті подано аналіз наукових досліджень...
- **ключові слова** українською та англійською мовами;
- **текст статті**.
- **Список використаних джерел.** Наводиться наприкінці статті у алфавітному порядку на мові оригіналу, відповідно до **Harvard Referencing style**. На початку списку подаються праці іноземною мовою в латинському шрифті. Слід також наводити ідентифікатор DOI.

Приклади оформлення:

- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 2, оп. 2, спр. 91, на 202 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 9, спр. 237, на 18 арк.
- Конквест, Р., 1993. *Жнива Скорботи. Радянська колективізація і голодомор*, Київ: Либідь, 540 с.
- Тарасенко, О. Ф., 2008. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876 – 1937), *Сіверянський літопис*, № 3, с. 43–51.
- Чому перейшов єромонах Серафим Яросевич на католицтво? 1928, *Діло*, 14 жовтня, с. 5.
- Скельчик, С., 2014. Перший кандидат і його вірні діти: як висували в депутати в повоєнному Києві. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchik-pershyi-kandydat-i-ioho-virmi-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (дата візиту: 24.09.2022).

– **References.** Якщо наукова праця написана мовою, що використовує кириличний алфавіт, то її бібліографічний опис необхідно транслітерувати латинськими літерами. Після транслітерованої назви праці зазначається **переклад англійською мовою у квадратних дужках**. Іноземні література і джерела залишаються без змін. Переклад на англійську мову праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках вказати мову оригіналу джерела, наприклад: (in Ukrainian), (in English), (in Latin), (in Hungarian) і т.д. Якщо всі праці в списку на латинському шрифті, тоді **References не потрібно подавати взагалі**.

Зразок:

- Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti (DAZO), f. 2, op. 2, spr. 91, na 202 ark. (in Czech).
- DAZO, f. 117, op. 1, spr. 128, na 2 ark. (in Czech).
- Konkvest, R., 1993. *Zhnyva mskorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor* [Harvest of Sorrows. Soviet collectivization and famine], Kyiv: Lybid, 540 s. (in Ukrainian).
- Tarasenko, O. F., 2008. Chernihivskiy arhiiepyskop Pakhomii (Kedrov) (1876 – 1937) [Chernihiv Archbishop Pahomii (Kedrov) (1876 – 1937)], *Siverianskyi litopys*, № 3, s. 43–51. (in Ukrainian).
- Chomu pereishov yeromonakh Serafym Yarosevych na katolytstvo? [Why did Hieromonk Seraphim Yarosevych convert to Catholicism?], 1928, *Dilo*, 14 zhovtnia, s. 5. (in Ukrainian).
- Yekel'chik, S., 2014. Pershyi kandydat i yoho virni dity: yak vysuvaly v deputaty v povoyennomu Kyievi [The first candidate and his loyal children: how they were nominated for deputies in post-war Kyiv]. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchik-pershyi-kandydat-i-ioho-virmi-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (24.09.2022). (in Ukrainian).

Література подається у транслітерації (для публікацій українською, російською або іншою кириличною мовою). Необхідно застосовувати тільки рекомендовані транслітератори (після транслітераторів необхідно вручну відкорегувати пунктуацію):

- ДЛЯ УКРАЇНОМОВНИХ ТЕКСТІВ (обираєте вкладку "паспортна")- <http://www.slovyk.ua/translit.php>
- ДЛЯ РОСІЙСЬКОМОВНИХ ТЕКСТІВ - <http://translit-online.ru/pasport.html>

Для транслітерації прізвищ та імен **ОБОВ'ЯЗКОВО** використовувати сервіси за посиланнями:

<https://dmsu.gov.ua/services/transliteration.html> (укр.)

<http://translit-online.ru/pasport.html> (рос.)

8. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [Антонович, 1900, с. 15], інтернет джерела: [Виховання]; [Соловейчик]. Архівні джерела у тексті розкриваються повністю: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Додаткові вимоги до тексту статті:

- між словами ставити тільки один пробіл;
- не відділяти від попередньої цифри знак градуса, секунди, процента (25°; 30"; 77%);
- відділяти нерозривним пробілом знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (т. 7; ч. 23; § 5; № 3-4; с. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн; 32 км; 6 млн; 45 тис.);
- відділяти нерозривним пробілом ініціали та прізвище (В. М. Іванов); скорочення після переліків (типу і т. п., і т. д.), перед іменами та прізвищами (ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Ужгород, с. Ракошино, р. Латориця);
- скорочення типу 80-ті, 2-го друкувати через нерозривний дефіс;
- використовувати парні лапки («»);
- апостроф має виглядати так – ' ;
- дати подавати через тире з пробілами. Перед скороченнями р., pp., ст. ставити нерозривний пробіл. У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 1932 – 1933 pp., 40-х – 50-х pp., 1940-х – 60-х pp. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);

– часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (1–2 липня, липень–серпень; 36–44);
– у цифрових даних, що включають більше чотирьох цифр, ставити нерозривний пробіл (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.);

– у тексті не повинно бути згадки на автора/авторів. Якщо йде примітка, то у дужках вказується курсивом *авт.* Наприклад: (авторська примітка. – *авт.*); у тексті повинні бути відсутні словосполучення: «автором досліджено», «автором зроблено» і т.ін.; з тексту роботи рецензент не повинен довідатися про особистість автора, що вимагається політикою сліпого рецензування.

10. Рукопис статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата або доктора наук за фахом публікації (наукового керівника) або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

11. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

12. Сканований матеріал не приймається. Фотографії для ілюстрацій потрібно надсилати окремими файлами в одному з форматів графічних файлів (наприклад, *.jpg).

13. Сторінки статті не нумеруються.

14. Публікація здійснюється на платній основі. Оплата проводиться лише після отримання від редколегії підтвердження про прийняття статті до друку. Розмір внеску за публікацію статті становить 800 гривень (за статтю обсягом до 12 сторінок). Якщо обсяг роботи перевищує вказаний, вартість додаткової сторінки складає 50 гривень. **Статті аспірантів УжНУ друкуються безкоштовно.**

15. Відомості про автора (авторів): контактний телефон, відділення Нової пошти.

SUBMISSION REQUIREMENTS AND FORMATTING GUIDE

1. The scientific article should contain the following essential elements:

- **Definition of the problem** in general terms and its connection with important scientific or practical tasks;
 - **analysis of recent studies and publications** which contributed to this subject research and informed the author; statement of previously unresearched or under-researched parts of the general problem to which this article is devoted;
 - formulation of **the tasks of the research** (the tasks statement);
 - **an outline of the main research material** with a full substantiation of the scientific results obtained;
 - **conclusion** from this study and prospects for further research.
- Titles of structural elements of the article are highlighted in bold.

2. The language of the manuscript: Ukrainian, Russian, English.

3. **The paper manuscript is submitted to the editorial office in the form of:** a manuscript file sent to the e-mail address of the editorial office: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua in the format "**Author – Article title.doc**".

4. The scientific article is submitted to the editorial board in the completed form, must be carefully proofread by the author (co-authors) regarding the absence of grammatical and stylistic mistakes and formatted in accordance with the requirements established by the editorial board. Journalistic style is not accepted. The presentation of the article material should be consistent, logically completed, with clear wording that excludes double interpretation or misunderstanding of information; the language of the text should be expressive, concise, consistent with literary norms and scientific style.

5. **The editorial board and independent reviewers** will take decision as to the article publication. The article is double blind peer reviewed.

6. General requirements for the manuscript of the article:

- volume of the manuscript – **from 12 to 24 pages** (exception, not more than 30 pages), including drawings and tables;
- the article should be prepared using Microsoft Word for Windows;
- a page size is A4 (210x297), "book" orientation of the page; 1 line spacing; font 14 Times New Roman. The text should not contain hyphens and macros.
- the margins (parameters) of the page are as follows: margin – 2 cm, paragraph – 1 cm).

7. Location of the structural elements of the article:

- UDC index;
- the title of the article
- name, patronymic, surname of the author (authors);
- academic degree, academic rank; position and affiliation (to be given without abbreviations in Ukrainian and English); e-mail; Profiles: ORCID, ResearcherID, Scopus Author ID.
- an abstract **in Ukrainian and English, each with a volume of not less than 1800 characters.**
- **Phrases recommended for writing an abstract to a scientific article:** This article addresses the problem ...; The idea is based on the fact that ...; Traced ...; The article breaks the topic ...; A comparison is given ...; The article is devoted to a comprehensive study ...; The purpose of the article is to analyze the study ...; The article is devoted to the phenomenon ...; The article reveals the problems ...; Particular attention is paid ...; The article analyzes ...; The author comes to the conclusion that ...; The focus of the work focuses on ...; Stand out and describe the characteristic features ...; The article clarifies the features ...; Based on the study ... installed ...; The article is devoted to a thorough analysis ...; On the basis of analysis ..., as well as involvement ... it is established that ...; The article is devoted to the current problem ...; This problem is little studied and requires further research; The article summarizes the new material on the topic under study, introduces it into scientific circulation; The author proposed ...; The work has an interdisciplinary character, written at the junction ...; The main content of the study is an analysis ...; Such a view will be of interest to specialists in the field ...; The article is about ...; The article is devoted to detailed analysis ...; Considerable attention is paid ...; In the end it is revealed ...; The article reveals the meaning of the concept ...; The author traces the formation ...; Generalized practical experience ...; The article deals with the characteristic features ...; The article considers the key stages ...; The article reveals the processes ...; The article summarizes some of the study results ...; The author gives a generalized description ...; This direction is supplemented by consideration ...; The argument is based on the fact that ...; The article analyzes the concepts ...; As a key proof ... used ...; The article provides an analysis of the views of researchers ...; The question of ... remains debatable; This article attempts to reveal the main causes ...; The article looks at ...; The author strives to trace the process ...; The article presents the analysis of scientific research ...
- **keywords** in Ukrainian (Russian) and English;
- **the text of the article.**
- **References.** References are given at the end of the article in alphabetical order in the original language, according to Harvard Referencing style. Foreign publications are given at the beginning of the list. The DOI identifier should also be provided.

Examples:

- Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 2, оп. 2, спр. 91, на 202 арк.
- ДАЗО, ф. 21, оп. 9, спр. 237, на 18 арк.

- Конквест, Р., 1993. *Жнива Скорботи. Радянська колективізація і голодомор*, Київ: Либідь, 540 с.
- Тарасенко, О. Ф., 2008. Чернігівський архієпископ Пахомій (Кедров) (1876 – 1937), *Сіверянський літопис*, № 3, с. 43–51.
- Чому перейшов еромонах Серафим Яросевич на католицтво? 1928, *Діло*, 14 жовтня, с. 5.
- Скульчик, С., 2014. Перший кандидат і його вірні діти: як висували в депутати в повоєнному Києві. [Online]. Доступно: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchuk-pershyyi-kandydat-i-ioho-virni-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (дата візиту: 24.09.2022).

– **References.** References are transliterated in Latin letters (References). If the scientific work is written in a language using the Cyrillic alphabet, its bibliographic description must be transliterated in Latin letters. The title of the paper in Latin letters is followed by its translation into English in brackets. After each reference, in the parentheses the source language should be indicated, for example: (in Ukrainian), (in English), (in Latin), (in Hungarian). If all works in the list are in Latin script, then References do not need to be submitted at all.

Examples:

- Derzhavnyy arkhiv Zakarpats'koyi oblasti (DAZO), f. 2, op. 2, spr. 91, na 202 ark. (in Czech).
- DAZO, f. 117, op. 1, spr. 128, na 2 ark. (in Czech).
- Konkvest, R., 1993. *Zhnyva mskorboty. Radianska kolektyvizatsiia i holodomor* [Harvest of Sorrows. Soviet collectivization and famine], Kyiv: Lybid, 540 s. (in Ukrainian).
- Tarasenko, O. F., 2008. Chernihivskiy arhiiepyskop Pakhomii (Kedrov) (1876 – 1937) [Chernihiv Archbishop Pahomii (Kedrov) (1876 – 1937)], *Siverianskyi litopys*, № 3, s. 43–51. (in Ukrainian).
- Chomu pereishov yeromonakh Serafym Yarosevych na katolytstvo? [Why did Hieromonk Seraphim Yarosevych convert to Catholicism?], 1928, *Dilo*, 14 zhovtnia, s. 5. (in Ukrainian).
- Yekel'chuk, S., 2014. Pershyy kandydat i yoho virni dity: yak vysuvaly v deputaty v povoyennomu Kyievi [The first candidate and his loyal children: how they were nominated for deputies in post-war Kyiv], URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1302-serhii-yekelchuk-pershyyi-kandydat-i-ioho-virni-dity-yak-vysuvaly-v-deputaty-v-povoiennomu-kyievi> (24.09.2022). (in Ukrainian).

References should be transliterated (for publications in Ukrainian, Russian or other Cyrillic languages). It is necessary to use the recommended transliterators:

<http://www.slovnuk.ua/translit.php> - FOR UKRAINIAN TEXT (passport regime)

<http://translit-online.ru/pasport.html> - FOR RUSSIAN TEXT

8. The references to the sources in the text are presented in the following way: [Антонович, 1900, с. 15], Internet source: [Виховання]; [Соловейчик]. The archival sources in the text are fully described: [ДАЗО, ф. 151, оп. 1, спр. 1, арк. 10].

9. Additional requirements to the text of the article:

- one space between the words;
- do not separate the mark of degree from the previous digit, minute, second, percent (25°; 5'; 30"; 77%);
- for quotes use inverted commas: («»);
- dates are written with a dash with spaces: (1861, 1945 – 1947, (1945 – 1947), XV – XVIII centuries); a slash is used (1997/98 academic year; 2012/13 budget year);
- time and numerical intervals are written through a dash without spaces (July–August 1–2; July–August; 36–44);
- put an inseparable space in numerical data containing more than five digits after each three digits (13 255; 457 357; 46 532,5 kg.).

10. The manuscript of the article, the authors of which have no scientific degree, are accompanied by an external review of the candidate or doctor of sciences on the specialism of publication (scientific supervisor) or extract from the minutes of the department meeting recommending the article for publication. A review or extract from the minutes is submitted scanned by e-mail.

11. The authors of the materials are responsible for the content, accuracy of the submitted facts, quotations, numbers and last names. The editorial office reserves the right to minor edits and shortenings, as well as proofreading the article (preserving the main conclusions and style of the author). The editorial board may not share the authors' ideological beliefs.

12. The scanned material is not accepted. Photographs for illustrations should be sent as individual files in one of the graphic file formats (for example, * jpg).

13. The article pages are not numbered.

14. Publication is carried out on a paid basis. Payment is made only after receiving confirmation from the editorial board about the acceptance of the article for publication. The fee for publishing the article is 800 UA (for an article up to 12 pages). If the volume of work exceeds the specified amount, the cost of an additional page is 50 UA. Articles by UzhNU graduate students are published free of charge.

15. Information about the author (authors): contact phone, Nova Poshta office number.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історія
Виходить двічі на рік

Випуск 2 (53)

Верстка та макетування – Тополянський С. І.

Дизайн обкладинки – Кустрьо М. Д.

Статті подані в авторській редакції

У-33 **Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія** / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю. В. Данилець (головний редактор та ін.]. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2025. Вип. 2 (53). 206 с.

УДК 001:94 (100) + 94 (477)

У 33

Формат 60 x 84/8. Умов. друк. арк. 23,8. Зам. № 172. Наклад 100 прим.
Видавництво УжНУ «Говерла», м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.
e-mail: goverla-print@uzhnu.edu.ua

*Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції – Серія 3т № 32*